

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

**ARKEOLOJİK VERİLERİN IŞIĞINDA EPİ-PALEOLİTİK TEN TUNÇ
ÇAĞI SONUNA KADAR ANADOLU-İRAN İLİŞKİLERİ**

Bayram Aghalari

Doktora Tezi

Ankara, 2017

**ARKEOLOJİK VERİLERİN IŞIĞINDA EPI-PALEOLİTİKTEN TUNÇ ÇAĞI
SONUNA KADAR ANADOLU-İRAN İLİŞKİLERİ**

Bayram Aghalari

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

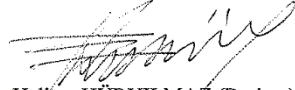
Arkeoloji Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2017

KABUL VE ONAY

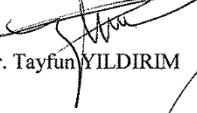
Bayram AGHALARY tarafından hazırlanan "Arkeolojik verilerin ışığında Epi-Paleolitikten Tunç Çağları sonuna kadar Anadolu-İran ilişkileri " başlıklı bu çalışma, 20.01.2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Halime HURYILMAZ (Başkan)

Doç. Dr. Halil TEKİN (Danışman)

Prof. Dr. Tayfun YILDIRIM

Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU

Doç. Dr. Ayşegül AYKURT

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Sibel BOZBEYOĞLU

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

20/01/2017

Bayram AGHALARI

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

- **Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.**
(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)
- **Tezimin/Raporumun 20/02/2020 tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.**
(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)
- **Tezimin/Raporumun.....tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.**
- **Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi**

17/02/2017

Bayram AGHALARI

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Döç. Dr. Halil TEKİN danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Bayram AGHALARI

TEŞEKKÜR

Hacettepeli olduğum ilk günden beri beni yönlendiren, yardımlarını esirgemeyen, tez çalışmam konusunda tecrübe ve görüşlerinden yararlandığım danışman hocam Doç. Dr. Halil TEKİN'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Tez izleme komitemde yer alan Hacettepe Üniversitesi arkeoloji bölüm başkanı Prof. Dr. Sevinç GÜNEL, Prof. Dr. Halime HÜRYILMAZ, Doç. Dr. Ayşegül AYKURT, Ankara Üniversitesi bölüm başkanı Prof. Dr. Tayfun YILDIRIM ve Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU'NA tez çalışmam boyunca bilgilerini benimle paylaşmaları, konuya farklı bakış açılarıyla katkıda bulunmalarından ve beni desteklemelerinden dolayı çok teşekkür ederim. Ayrıca ders aşamasında bilgilerinden yararlandığım bütün Hacettepe Arkeoloji bölümü öğretim üyeleri ve görevlilerine teşekkürlerimi bildirmek isterim.

Tez çalışmam boyunca yararlandığım İngiliz Arkeoloji Enstitüsü (BIAA) elemanlarına derin teşekkürlerimi bildirmek isterim. Yanı sıra araştırmanın uygulamasını gerçekleştirdiğim süre içinde teknik yardım ve desteklerini gördüğüm Türk ve İranlı arkadaşlarıma da teşekkür ederim.

Maddi Manevi desteklerini esirgemeyen hayatımın her anında yanımda olan, Eğitim ve öğretim hayatım boyunca beni her yönden destekleyen, sevgili aileme derin teşekkürlerim sonsuzdur.

ÖZET

AGHALARI, Bayram. *Arkeolojik verilerin ışığında Epi-Paleolitikten Tunç Çağları sonuna kadar Anadolu-İran ilişkileri*, Doktora Tezi, Ankara, 2017.

Yukarıda belirtildiği başlıklı bu çalışmada Ön Asya'nın iki önemli coğrafi bölgesi olarak Anadolu-İran ilişki ve bağlantıları Epi-Paleolitik dönemden itibaren ele alınmıştır. Anadolu kökenli obsidiyen endüstrisinin ürünlerine Levant, Mezopotamya ve Zagroslarda rastlanıyor olması, kabaca M.Ö. 17.000-9.500 tarih aralığında bölgeler arasındaki bağlantıların varlığının önemli bir göstergesidir. Bununla birlikte dönemin en önemli yaşam unsuru olan yontma taş endüstrisi dikkate alındığında, aynı zaman diliminde farklı kültürel yapılanmaların var olduğu göze çarpmaktadır.

Epi-Paleolitik dönemi izleyen ilk yerleşik toplum düzeninin temellerinin atıldığı Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem ile birlikte Doğu Anadolu kökenli obsidiyen buluntuların günümüz İran sınırları içine ulaşması ile söz konusu ilişkilerin yeni boyutlar kazandığını söylemek mümkündür. Çanak Çömlekli Neolitik dönemde neredeyse tüm Kuzeybatı, Batı, Güneybatı ve Güney İran'da yer alan yerleşimlerde bu tür ürünler bulunmuştur. Obsidiyen buluntularına karşın, mimari, çanak çömlek, yontma taş endüstrisi, ölü gömme gelenekler ve diğer küçük buluntuları dikkate alındığında iki coğrafyanın temelde farklı gelişim süreci izlediğini söylemek mümkündür.

Erken Kalkolitik (Ubaid) dönem ile birlikte Güneybatı İran ve Güneydoğu Anadolu bağımsız olarak Mezopotamya'yla yoğun bir ilişki/etkileşim halinde olmasına karşın İran-Anadolu ilişkileri açısından en az bilgiye sahip olduğumuz dönemi oluşturur. Geç Kalkolitik sürecinde Kuzeybatı İran, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu, Yukarı Mezopotamya ve Suriye yerleşimleri ile sıkı bir ilişki ve iletişim göstermektedir. Ardından gelen Erken Tunç Çağı ile birlikte yeni bir süreç olarak temel sosyo kültürel değişimlerle birlikte Kura-Aras/Erken Transkafkasya kültürü Kafkasya topraklarının yanı sıra, yüksek Doğu Anadolu ve kuzeybatı İran bölgeleri tek bir kültür etkisi altına girmişlerdir. Bu dönemde yerel farklılıkları ile

birlikte ilişkililerin en zirve noktasına ulaştığını görmekteyiz. Söz konusu ilişkiler Orta/Geç Tunç Çağlarında Van-Urmiye boyalıları ile coğrafi açısından da sınırlanarak Demir Çağı başlangıcına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Anadolu, İran, İlişki/İletişim, Epi-Paleolitik, Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ, Tunç Çağları

ABSTRACT

AGHALARI, Bairam. *Relation between Anatolia and Iran from the Epi-Paleolithic to the end of Bronze Ages based on Archeological fainding*, Ph.D Tesis, Ankara, 2016.

During this study with the title which has been provided above, two important geographies of Asia Minor, the Anatolian-Iranian relations and their connections beginning with the Epi-Paleolithic period, have been dealt with. Existence of the products of Anatolian based obsidian industry at Levant, Mesopotamia and Zagros is an important indicator of connections between the regions roughly during the period of 17.000-9.500 B.C. In addition to this, when we take into consideration the industry of the Paleolithic era, which was the most important life element of the period, we notice the existence of different cultural structures during the same time period.

Together with the Pre-Pottery Neolithic Period following the Epi-Paleolithic period, during when the foundation of the first established community order was laid down, obsidians with Eastern Anatolian origin reaching the Iranian borders, is a good indicator of the subject relations attaining new dimensions. It was possible to find such products during the Pottery Neolithic Period at almost all of the residential areas of Northwestern, Western, Southwestern and Southern Iran. Despite the obsidian findings, we can easily say that the two geographies basically followed different developmental processes when we take into consideration the architecture, pottery, chipped stone industry, burial customs and other small findings.

Even though Southwestern Iran and Southeastern Anatolia entered into close Relationship/interaction with Mesopotamia together with the Early Chalcolithic (Ubaid) period, it constitute the period during which we have the least knowledge in terms of Iran-Anatolian relations. It is seen during the Late Chalcolithic period that Northwestern Iran, Southern Caucasus and Eastern Anatolia entered into close relations with Mesopotamia and Syria. Together with Early Bronze Age which followed it, as a new process together with basic socio-cultural changes, Kura-Aras/ Early Transcaucasian Culture, High Eastern

Anatolia and northwestern Iranian regions, in addition to the Caucasian lands entered into the influence of a single culture. During this period, we can easily see that in addition to the local difference, relations have increased to the highest level. It is understood that the subject relations have continued to the beginning of Iron Age, by being geographically limited with Van-Urmiye Wares in Middle / Late Bronze Ages.

Keywords: Anatolia, Iran, Relation, Interaction, Epi-Paleolithic, Neolitik, Kalkolitik, Bronz Ages.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	iii
ETİK BEYAN.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xiv
HARİTALAR DİZİNİ	xv
TABLOLAR DİZİNİ	xvii
LEVHALAR DİZİNİ	xviii
GİRİŞ	1
I. Konu	7
II. Amaç	7
III. Yöntem.....	7
IV. Kapsam	8
I. BÖLÜM: COĞRAFYA	10
I.1. Anadolu Coğrafyası.....	10
I.1.1. Yer Şekilleri	10

I.1.2. İklim	15
I.1.3. Akarsuları.....	18
I.1.4. Toprak Yapısı.....	21
I.2. İran Coğrafyası	23
I.2.1. Yer Şekilleri	24
I.2.2. İklim	30
I.2.3. Akarsuları.....	37
I.2.4. Toprak Yapısı.....	40
II. BÖLÜM: EPI-PALEOLİTİK DÖNEM	43
II.1. Anadolu'da Epi-Paleolitik Dönem.....	48
II.2. İran'da Epi-Paleolitik Dönem	55
II.3. Epi-Paleolitik Dönemde Anadolu-İran İlişkileri	63
III. BÖLÜM: NEOLİTİK ÇAĞ	70
III.1. Anadolu'da Neolitik Çağ.....	71
III.1.1. Kronoloji Sorunları	73
III.1.2.1. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem A (PPNA)	76
III.1.2.2. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem B (PPNB).....	79
III.1.3.1. Erken Çanak Çömleklili Neolitik Dönem	83
III.1.3.2. Orta ve Geç Çanak Çömleklili Neolitik Dönem.....	89
III.2. İran'da Neolitik Çağ	97
III.2.1. Kronoloji Sorunları	99
III.2.2.1. Proto Neolitik Dönem I (M.Ö.9500-8500).....	101
III.2.2.2. Proto Neolitik Dönem II (M.Ö.8500-8000)	103

III.2.3.1. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem I (M.Ö. 8000-7000)	106
III.2.3.2. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem II (M.Ö.7.000-6.500).....	109
III.2.3.3. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem I-II (M.Ö.6.500-5.500)	110
III.3. Neolitik Çağ'da Anadolu-İran İlişkileri	115
IV. BÖLÜM: KALKOLİTİK ÇAĞ	157
IV.1. Anadolu'da Kalkolitik Çağ	158
IV.1.1. Kronoloji Sorunları	159
IV.1.2. Erken Kalkolitik Dönem	159
IV.1.3. Orta Kalkolitik Dönem.....	162
IV.1.4. Geç Kalkolitik Dönem	167
IV.2. İran'da Kalkolitik Çağ.....	173
IV.2.1. Kronoloji Sorunları	175
IV.2.2. Erken Kalkolitik Dönem	175
IV.2.3. Orta Kalkolitik Dönem.....	181
IV.2.4. Geç Kalkolitik Dönem	184
IV.3. Kalkolitik Çağ'da Anadolu-İran İlişkileri	192
V. BÖLÜM: TUNÇ ÇAĞLARI	213
V.1. Anadolu'da Tunç Çağları	213
V.1.1. Kronoloji Sorunları.....	214
V.1.2. Erken Tunç Çağı.....	214
V.1.3. Orta ve Geç Tunç Çağları.....	222
V. 2. İran'da Tunç Çağları.....	229
V.2.1. Kronoloji Sorunları.....	233

V.2.2. Erken Tunç Çağı.....	233
V.2.2.1. Kura-Aras Kültürü (ETC)	241
V.2.3. Orta ve Geç Tunç Çağları.....	263
V.3. Tunç Çağlarında Anadolu-İran İlişkileri.....	272
VI. BÖLÜM: SONUÇ	317
KAYNAKLAR	336
EK 1. Doktora Tez Çalışması Orjinallik Raporu.....	374
EK 2. Tez Çalışması Etik Kurul İzin Muafiyeti Formu.....	375

KISALTMALAR DİZİNİ

BKZ: Bakınız

CFW: Chaff Faced Ware/ Saman Yüzlü Mal

DÇ: Demir Çağ

DFBW: Dark Faced Burnished Ware/ Koyu Yüzlü Açıklı Mal

ETC: Early Transcaucasian Culture

ETÇ: Erken Tunç Çağ

G.Ö: Günümüzden Önce

GTÇ: Geç Tunç Çağ

KA: Kura-Aras

KM: Kilometre

M.Ö: Milattan Önce

M: Metre

PN: Pottery Neolithic/ Çanak Çömlekli Neolitik

PPN: Pre Pottery Neolithic/ Çanak Çömlek Öncesi Neolitik

RBBW: Red Black Burnished Ware

TÇ: Tunç Çağ

VD: Ve Diğerleri

S: Sayfa

XRF: X-ray Fluorescence

NAA: Neutron activation analysis

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1: Yakın Doğu'da Türkiye ve İran'ın konumunu gösteren harita (http://www.vidiani.com).....	11
Harita 2: Türkiye ilerini gösteren harita (http://www.mapsofworld.com)	12
Harita 3: Türkiye topografisinin gösteren harita (http://www.mapsofworld.com).....	13
Harita 4: Türkiye iklim bölgelerini gösteren harita (http://cografyaharita.com/turkiye_iklim_haritalari.html).....	18
Harita 5: İran ilerini gösteren harita (http://www.emapsworld.com/iran-political-map.html)	25
Harita 6: İran topografisinin gösteren harita (https://en.wikipedia.org).....	28
Harita 7: İran iklim bölgelerini gösteren harita (https://commons.wikimedia.org).....	32
Harita 8: Batı İran, Güney ve Güneydoğu Anadolu'da önemli Epi-Paleolitik yerleşimleri	57
Harita 9: Epi-Paleolitik (Zarzian) döneminde obsidiyen dağılımı	68
Harita 10: İran ve Anadolu'da yer alan önemli Neolitik yerleşimleri.....	74
Harita 11: Yakın Doğu'da Proto Neolitik ve Neolitik dönemde görülen taş endüstrisi gelenekleri.....	133
Harita 12: Anadolu ve Transkafkasya Bölgesinde obsidiyen yatakları (Chataigner vd, 1998)	141
Harita 13: İran'da son yıllarda bulunun obsidiyen yatakları (Khazae vd, 2014)	142
Harita 14: İran'da Anadolu kökenli obsidiyen bulunan yerleşim yerleri.....	144
Harita 15: Neolitik Çağ'da obsidiyen arz (Supply) ve temas (Contact) bölgesi (Dixon vd, 1968)	154
Harita 16: M.Ö. 7500-5500 obsidiyen etkileşim bölgesi (Renfrew ve Dixon, 1976)	154
Harita 17: Neolitik sonrası (M.Ö. 5000-3000) obsidiyen dağılım olgusu (Renfrew ve Dixon, 1976)	155
Harita 18: İran ve Anadolu'da yer alan önemli Kalkolitik yerleşimleri	172

Harita 19: Ubaid yayılım bölgeleri (Carter ve Philip, 2010).....	193
Harita 20: Kuzeybatı ve Batı İran'da Dalama kültürüne ait yerleşimlerin dağılımı (Tonoike, 2009)	194
Harita 21: Uruk dağılımı (https://en.wikipedia.org/wiki/Uruk)	197
Harita 22: Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kafkasya Bölgesinde Saman yüzlü seramik (CFW) yerleşimleri	206
Harita 23: Kura-Aras Kültürü dağılım bölgesi (Sagona ve Zimansky, 2009).....	243
Harita 24: Kafkasya, Doğu Anadolu, Levant ve Kuzeybatı İran'da Kura-Aras yerleşim dağılımı (Batiuk, 2005).....	243
Harita 25: Kuzeybatı İran'da Kura-Aras yerleşimleri (Omranı vd, 2012)	244
Harita 26: Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kafkasya Bölgesinde Orta ve Geç Tunç döneminde alt kültürel bölgeleri (Özfırat, 2001)	266
Harita 27: Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kafkasya Bölgesinde Orta ve Geç Tunç (Van-Urmiye Kültürü) Çağlarına ait yerleşimlerin dağılımı.....	270
Harita 28: Eski Asur ticaret düzenini gösteren harita, yararlanan kaynak (Sagona ve Zimansky, 2009)	272

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1: Orta Batı Zagroslarda yer alan önemli Zarzi yerleşimleri (Olszewski, 2012).....	57
Tablo 2: Epi-Paleolitik dönemde örnek yerleşimlere göre Mikroburin oranı	66
Tablo 3: Epi-Paleolitik dönemde örnek yerleşimlere göre mikrolitik oranları	67
Tablo 4: Örnek yerleşimlere göre geometrik ve geometrik olmayan mikrolitik oranı	67
Tablo 5: Epi-Paleolitik dönemde Zagroslarda Anadolu kökenli obsidiyen bulunan yerleşimler.....	68
Tablo 6: Anadolu ve İran karşılaştırmalı Neolitik kronoloji tablosu	77
Tablo 7: Batı İran Epi-Paleolitik ve Neolitik kronolojisi (Darabi, 2012)	105
Tablo 8: Batı İran'da bulunan Anadolu kökenli obsidiyen yerleşim yerleri	143
Tablo 9: Güneybatı İran'da bulunan Anadolu kökenli obsidiyen yerleşim yerleri	146
Tablo 10: Kuzeybatı İran'da bulunan Anadolu kökenli obsidiyen yerleşim yerleri.....	147
Tablo 11: Güney İran'da bulunan Anadolu kökenli obsidiyen yerleşim yerleri	152
Tablo 12: Orta Plato İran'da bulunan Anadolu kökenli obsidiyen yerleşim yerleri.....	152
Tablo 13: Kuzeybatı İran yeni kronolojisi (Abedi, 2014).....	186
Tablo 14: M.Ö. 6.-3. bin Güney Mezopotamya, güneybatı İran ve Doğu Anadolu kronoloji tablosu	195
Tablo 15: M.Ö. IV ve III. Bin Mezopotamya, Anadolu ve İran kronoloji tablosu	201
Tablo 16: Kuzeybatı İran ve çevre bölgeler kronoloji tablosu (Helwing, 2004)	203
Tablo 17: Geç Kalkolitik (LC1-3) dönemde CWF Malların dağılımı ve kronolojisi (Marro, 2010)	207
Tablo 18: Kura-Aras kültürü için önerilen kronolojiler (Palumbi, 2008b, s. 19)	274
Tablo 19: Kuzeybatı İran Orta ve Geç Tunç Çağ kronoloji tablosu (Danti, 2013).....	305

LEVHALAR DİZİNİ

Levha 1: Levant Bölgesi Kebaran Mikrolitik (Sol) ve Geometrik Kebaran (sağ) Mikrolitik örnekleri	47
Levha 2: Öküzini mağarası mikrolitik örnekleri: 30-44 geometrik olmayan mikrolitler, 45-51 geometrik mikrolitler (kartal, 1999)	52
Levha 3: Öküzini mağarası mikrolitik örnekleri 1-3 çeşitli mikro uçlar; 4-6 microgravet uçlar; 7, 8 kısa çeşitkenar üçgenler; 9 uzun çeşitkenar üçgen ve 10-12 eğik budanmış dilgicikler (Kartal, 2003, figür 4).....	52
Levha 4: Warwasi Mağarasından Zarzian mikrolitik örnekleri (Olszweski, 1993).....	61
Levha 5: Zawi Chemi yarı yeraltı yuvarlak yapılar (Solecki, 1980).....	116
Levha 6: Karim Shahir yarı yeraltı yuvarlak yapılar (Howe, 1982)	117
Levha 7: Hallan Çemi yarı yeraltı yuvarlak yapılar (Rosenberg, 2011)	118
Levha 8: Hallan Çemi yabancı boğa ve koyun kafatası (auroch skull) (Rosenberg, 2011)	118
Levha 9: Çayönü çukur barınaklar (Aslı Erim Özdoğan, 2011)	119
Levha 10: Tepe Sheikhi-e Abad mimari planı (Matthews, 2013).....	121
Levha 11: Tepe Sheikhi-e Abad koyun kafatası (Matthews, 2013).....	122
Levha 12: Ganj Dareh D tabaka mimari kalıntıları (Smith, 1971;1975)	123
Levha 13: Ganj Dareh "D" tabaka mimari planı (Smith, 1990, s. 327).....	124
Levha 14: Ganj Dareh "D" tabakasinda duvara açılan yuvarlak pencereler (Smith, 1990; 1975:pl.IIIb).....	124
Levha 15: Tepe Guran mimarisinde görülen Terrazzo tekniği (Mellaart, 1975).....	126
Levha 16: Geç Neolitik Döneme ait Chogha Bonut mimari planı (Alizadeh, 2003).....	126
Levha 17: Geç Neolitik döneme ait Hajji Firuz mimari planı (Voigt, 1983).....	127
Levha 18: Hajji Firuz, astudan denilen yerlerde birden fazla bireylere ait kemikler (Voigt, 1983)	130
Levha 19: Ganj Dareh ilk çanak çömlekler (Le Mière ve Picon, 1999)	134

Levha 20: Tepe Guran çanak çömlek örnekleri (Mellaart, 1975, s. 86, fig.38).....	137
Levha 21: Sarab "Tadpole Ware" çanak çömlek örnekleri	137
Levha 22: Sarab Standart Boyalı Mallar (Tadpole Ware).....	138
Levha 23: Geometrik Sarab Çanak Çömlek örnekleri	138
Levha 24: Sarab Çizgisel Motif çanak çömlek örnekleri (Levin ve Mc Donald 1977) ...	138
Levha 25: Dalma Boyalı Mallar (Young, 1963; Hamlin, 1975).....	176
Levha 26: Dalma Baskı veya Kabartma Bezekli Mal	177
Levha 27: Orta Batı İran Zagroslarda Erken ve Orta Kalkolitik I,II Döneme ait çanak çömlek örnekleri 1: Shahnabad Seramiği, 2-3; J Ware, 4-5; Dalma Tek Renk, 6-7: Dalma baskı, 8: Dalma devetüyü üzerine siyah, 9: Dalma boyalı, 10: Seh Gabi boyalı seramiği, 11: Devetüyü üzerine siyah, 12-13: Kırmızı, beyaz ve siyah seramik. 177	
Levha 28: Pisdeli boyalı seramik örnekleri (Young ve Dyson, 1960).....	186
Levha 29: Geç Kalkolitik Saman Yüzlü Mallar (CFW), 1-4: Çolpan, 5-10: Hango, 11-12: Köhne Pasgah Tepesi, 13-16: Kul Tepe, 17-18: Ovçular Tepe (Marro, 2008; Köhne Pasgah kazı arşivi, Abedi, 2014, Gülçur ve Marro, 2012).....	209
Levha 30: Geç Kalkolitik Saman Yüzlü Mallar (CFW), 1-4: Yılantaş, 5-9 Köhne Pasgah Tepesi (Marro, 2008; Köhne Pasgah Kazı arşivi).....	209
Levha 31: Geç Kalkolitik Saman Yüzlü Mallar (CFW), 1-3: Ovçular, 4-11: Kul Tepe (Marro vd, 2011; Abedi vd, 2014)	210
Levha 32: Boyalı Geç Kalkolitik mallar (LC1), 1-5: Hammam et-Turkman, 6: Gawra; 7-10: Pisdeli Tepe (Akkermans 1988a, Rothman 2002, Dyson ve Young, 1960).....	210
Levha 33: Geç Kalkolitik (LC2) Boyalı Saman Yüzlü Mallar (CFW), 1: Gawra, 2-3: Nineveh, 4: Norşuntepe, 5-7: Tilkitepe, 8-12: Geoy Tepe "M", 13-14: Yanık Tepe. (Rothman, 2002; Gut, 1995; Gülçur, 2000; Korfmann, 1982; Burton Brown, 1951; Burney, 1962).....	213
Levha 34: Geç Kalkolitik (LC2) Boyalı Saman Yüzlü Mallar (CFW), 1: Nineveh, 2-3: Hammam et-Turkmen VB, 4-7: Gawra, 8-9: Norşuntepe, 10: Yanık Tepe, 11-12:	

Geoy Tepe M (Gut, 1995; Akkermans 1988b; Rothman, 2002, Gülçur, 2000, Burney, 1962; Burton Brown, 1951)	211
Levha 35: Geç Kalkolitik (LC2) Boyalı Saman Yüzlü Mallar (CFW), 1: Nineveh, 2: Norşuntepe, 3-5: Tepe Sialk, 6-7: Gawra (Gut, 1995; Rothman, 2002, Gülçur, 2000; Ghirshman, 1938).....	214
Levha 36: Tepe Gawra ve Tepe Ghabristan'da ele geçen İnsan resimli boyalı seramik (Rothman, 2002, Majidzadeh, 1999)	212
Levha 37: Geç Kalkolitik (LC2) Meyvelikler, 1: Brak TW 16, 2: Gawra, 3-4: Yanik Tepe(Oates and Oates, 1993; Rothman, 2002; Burney, 1962)	212
Levha 38: Proto Kura-Aras (M.Ö.3500-3100/300), 1: Sos Höyük VA, 2: Kul Tepe (Sagona ve Sagona, 2000; Abedi vd, 2014).....	276
Levha 39: Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1-2: Karaz Tepe, 3: Geoy Tepe, 4: Ozni, 5: Tepe Pisa (Koşay, 1943; 3: Burton Brown, 1951; Sagona, 1984; Mohammadi Far vd, 2010).....	277
Levha 40: Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1: Doğu Anadolu Ernis bölgesi, 2: Yanik Tepe (Burney, 1958; Burney, 1961)	279
Levha 41: Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1-8: Norşuntepe, 9-11: Dilkaya, 12-17: Köhne Pasgah Tepesi, 18-20: Köhne Tepesi (Hauptmann, 1982; Kozbe, 1990; Köhne Pasgah ve Köhne Tepe kazı arşivi)	280
Levha 42: Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1: Geoy Tepe, 2-5: Karaz, 6: Karagündüz (Brown, 1951; Koşay, 1948; Çilingiroğlu, 2001)	280
Levha 43: Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1-3: Yanik Tepe, 4: Cinishöyük, 5-6: Korucutepe, 7: Tepecik, 8-9: Dilkaya (Burney, 1961; Sagona 1984; Kelly Buccellati, 1978; Sagona, 1984; Kozbe, 1990).....	281
Levha 44: Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1-8: Yanik Tepe, 9: Güzelova (Burney, 1961; Sagona, 1984)	281
Levha 45: Kura-Aras seramiği (Çömlekler) 1-2: Yanik Tepe, 3- Mokhra blur, 4: Ernis	282

- Levha 46:** Kura-Aras seramiği (Küpler), 1-2: Yanık Tepe, 3: Tepecik, 4: Dilkaya, 5: Norşuntepe, 6-9: Pulur/Sakyol (Burney, 1961; Kozbe, 1990; Hauptmann, 1982; Koşay, 1976)..... 282
- Levha 47:** Kura-Aras seramiği (Kâseler), 1-3: Yanık Tepe, 4-6: Köhne Pasgah, 7-9: Köhne Tepesi, 10: Pulu/Sakyol, 11: Arslantepe, 12: Değirmentepe, 13-16: Korucutepe, 17-20: Dilkaya (Burney, 1961; Köhne Pasgah ve Köhne Tepesi kazı arşivi; Koşay, 1976b; Kelly Buccellati, 1978; Sagona, 1984; Kozbe, 1999)..... 284
- Levha 48:** Kura-Aras seramiği (Kâseler), 1-5: Yanık Tepe, 6: Gaitmaz, 7: Karaz, 8: Ernis, 9: Korucutepe, 10: Godin Tepe, 11: Yanık Tepe (Burney, 1961; Sagona, 1984; Koşay, 1948; Burney, 1958; Sagona, 1984) 284
- Levha 49:** Kura-Aras seramiği (Kâseler), 1-5: Yanık Tepe, 6-7: Yaycı, 8: Van Bölgesi, 9-10: Ernis (Burney, 1961; Sagona, 1984; Burney, 1958)..... 285
- Levha 50:** Kura-Aras seramiği (kap altlıklar), 1-2: Köhne Tepesi, 3-4: Yanık Tepe, 5-6: Norşuntepe, 7: Tepecik, 8-9: Pulur/Sakyol, 10-13: Korucutepe (Köhne Tepe kazı Arşivi, Burney, 1961; Koşay, 1976; Kelly Buccellati, 1978).....289
- Levha 51:** Kura-Aras seramiği (Ocaklar), 1: Yanık Tepe, 2: Cinis Höyük, 3: Güzelova, 4: Pulur/Sakyol, 5: Büyüktepe (Burney, 1961; Takaoğlu, 2000)..... 287
- Levha 52:** Kura-Aras seramiği (Kapaklar), 1: Geoy Tepe, 2-3: Yanık Tepe, 4: Kul Tepe, 5: Köhne Tepesi, 6: Arslantepe, 7-11: Karaz, 12-13: Norşuntepe, 14-15: Korucutepe, 16: Taşkun Mevki, 17: Güzelova, 18-19: Sos Höyük (Burton Brown, 1951; Burney, 1961; Abedi vd, Abedi vd, 2014; Köhne Tepe Kazı arşivi; Sagona 1984; Koşay ve Turfan, 1959; Sagona ve Sagona, 2000)..... 288
- Levha 53:** Kura-Aras mimarisi, Yanık Tepe (Burney, 1961; Summers 1982) 290
- Levha 54:** Kura-Aras mimarisi, Yanık Tepe ETÇII dikdörtgen yapıları (Summers, 1982) 291
- Levha 55:** Kura-Aras Mimarisi, Haftavan Tepe (Burney, 1975) 291
- Levha 56:** Kura-Aras Mimarisi, Ravaz (Kleiss ve Kroll, 1979) 292

Levha 57: Kura-Aras Mimarisi, Sos Höyük (1: VA, 2: VB, 3: VC), Arslantepe (4: VIB2, 5: VID2), (Kiguradze ve Sagona 2003; Frangipane 1993b)	293
Levha 58: Kura-Aras Mimarisi, Pulu/Sakyol (Koşay, 1979).....	294
Levha 59: Kura-Aras Mimarisi, 1: Dilkaya, 2: Yanik Tepe, 3: Karagündüz, 4: Norşuntepe, 5: Köhne Pasgah Tepesi (Çilingiroğlu ve Derin, 1992; Summers, 2013; Sevin vd, 2000; Hauptmann, 1982; Köhne Pasgah kazı arşivi).....	295
Levha 60: Kura-Aras mezar tipleri, 1: Köhne Tepesi, 2: Arslantepe (Köhne Tepe kazı arşivi; Frangipane, 2006)	297
Levha 61: Kura-Aras kültürüne ait mezarlardan ele geçen buluntular (Kuzeybatı İran, Köhne pasgah tepesi –sağ, ve Arslantepe-sol).....	300
Levha 62: Van-Urmiye boyalıları (Çanaklar Tip IA) 1: Doğu Anadolu Müzeleri, (Özfırat, 2001; Edwards, 1981)	307
Levha 63: Van-Urmiye boyalıları (Çanaklar Tip IB), 1: Doğu Anadolu Müzeleri, 2: Haftavan Tepe, 3: Geoy Tepe (Özfırat, 2001; Edwards, 1981; Burton Brown, 1951).....	310
Levha 64: Van-Urmiye boyalıları (Çanaklar Tip IC), 1-2: Doğu Anadolu Müzeleri, 3: Haftavan Tepe, 4: Geoy Tepe, 5: Dinkha Tepe (Özfırat, 2001; Edwards, 1981; Brown, 1951; Rubinson 2004).....	308
Levha 65: Van-Urmiye boyalıları (Çanaklar Tip IC), 1: Doğu Anadolu Müzeleri, 2: Dinkha Tepe, 3: Geoy Tepe (Özfırat, 2001; Rubinson 2004; Brown, 1951)	308
Levha 66: Van-Urmiye boyalıları (Çanaklar Tip ID), 1-2: Doğu Anadolu Müzeleri, 3: Geoy Tepe, 4: Haftavan Tepe (Özfırat, 2001; Brown, 1951; Edwards, 1981).....	309
Levha 67: Van-Urmiye boyalıları (Çömlekler Tip IIA2), 1-2: Anadolu Müzeleri, 3:Haftavan Tepe (Özfırat, 2001; Edwards, 1981)	310
Levha 68: Van-Urmiye boyalıları (Çömlekler Tip IIA3), 1-2: Doğu Anadolu Müzeleri, 2: Haftavan Tepe, 3: Geoy Tepe (Özfırat, 2001; Edwards, 1981; Burton Brown, 1951).....	313

- Levha 69:** Van-Urmiye boyalıları (Çanaklar Tip IIC1), 1-2: Doğu Anadolu Müzeleri, 3: Geoy Tepe, 4: Haftavan Tepe, 5: Nahçıvan (Özfirat, 2001; Burton Brown, 1951; Edwards, 1981; Belli ve Bahşaliyev, 2001)
- Levha 70:** Van-Urmiye boyalıları (Çömlekler Tip IIC1), 1: Doğu Anadolu Müzeleri, 2: Haftavan Tepe, 3: Nahçıvan (Özfirat, 2001; Edwards, 1981; Belli ve Bahşaliyev, 2001) 311
- Levha 71:** Van-Urmiye boyalıları (Çömlekler Tip IIE), 1-2: Doğu Anadolu Müzeleri, 3: Geoy Tepe, 4: Nahçıvan, 5: Haftavan Tepe, 6: Hasanlu (Özfirat, 2001; Brown, 1951; Bahşaliyev, 2001; Edwards, 1981; Stein, 1940) 312
- Levha 72:** Van-Urmiye boyalıları (Maşrapalar Tip III), 1: Doğu Anadolu Müzeleri, Haftavan Tepe (Özfirat, 2001; Edwards, 1981) 313
- Levha 73:** Van-Urmiye boyalıları (Kadehler Tip VII), 1: Doğu Anadolu Müzeleri, 2: Haftavan Tepe (Özfirat, 2001; Edwards, 1981) 314
- Levha 74:** Van-Urmiye boyalıları (Ritonlar Tip VIII), 1: Doğu Anadolu Müzeleri, 2: Haftavan Tepe (Özfirat, 2001; Edwards, 1981) 314

GİRİŞ

Yakın Doğu'nun Kuzey kesimini oluşturan Anadolu ve İran çağlar boyu kültürel temas halinde olmuş; birbirinin devamı niteliğindeki Toros ve Zagros sıradağları ortak kültürel coğrafya oluşturmuştur. Bu çalışmanın ana konusunu oluşturan Anadolu ve İran Akdeniz'den Pers (Basra) Körfezine kadar uzanan ve çoğunlukla yüksek dağlarla kaplı alanı kapsamaktadır. Anadolu ve İran'ın yanı sıra Mezopotamya ve Levant ile birlikte bu geniş coğrafya Eski Yakın Doğu'yu meydana getirmektedir.

Anadolu ve İran arkeoloji araştırma açısından benzer bir süreç izlemişlerdir. Osmanlı ve İran egemenliğinde olan Yakın Doğu'da ilk arkeoloji faaliyetleri 19. yüzyıllardan itibaren, antik tarihçilerin yayınları ve kutsal kitaplara dayanarak Batılı gezgin ve hevesliler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu dönemlerde özellikle Mezopotamya'nın zengin antik kentleri yağmalanarak binlerce arkeolojik eser Batı müzelerine gönderilmiştir. Aynı tarihlerde Anadolu toprakları da Batılı arkeologların dikkatini çekmiştir. Türkiye modern arkeoloji ile ilgili ilk önemli adımlar 1891 tarihinde Osman Hamdi Bey tarafından İstanbul Arkeoloji Müzesinin inşası ile gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde ilk öncü arkeoloji kazıları da yapılmıştır. Özellikle Boğazköy/Hattuşa, Troia, Pergamon, Nemrut, Gordion ve Sakçagözü gibi kazılar bu dönemde gerçekleşir. Cumhuriyet Dönem ile birlikte Türkiye arkeolojisi daha önem kazanır. 1931'de Türk Tarih Kurumu, ardından Türk Arkeoloji Enstitüsü ve Ankara Üniversitesi arkeoloji bölümü kurulması ile Türkiye arkeoloji daha sağlamlaşmıştır. Bu bağlamda ilk Türk kazıları özellikle Hitit döneme ait Alacahöyük (1935) gibi yerleşimlerde gerçekleşmiştir. Ayrıca K. Kökten başkanlığında Paleolitik kazılar, T. Özgüç başkanlığında Kültepe ve Altıntepe'de Urartu kalesi, J. Mellaart başkanlığında Hacılar ve Çatalhöyük, N. Özgüç başkanlığında Acemhöyük ve H. Çambel ve R. Braidwood' un başkanlığında Çayönü kazıları da yapılmıştır.

Yakın Doğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi ilk İran arkeoloji faaliyetleri Batılı seyyahlar, diplomatlar ve hatta yüksek askeri mensupları tarafından gerçekleştirilmiştir. 1836-1841

yıllarında H. Rawlinson, Batı İran'da yer alan; Eski Farsça, Elam ve Babil dilinde bir kayaya oyulmuş Bisütün¹ yazıtını kopyalamış ve ardından tercümesi ile birlikte yayımlayarak büyük ilgi çekmiştir. İran arkeoloji tarihinde önemli gelişim W.Loftus (1850-1852) tarafından Susa kazılarıyla gerçekleşir. İkinci dönem Susa kazıları 1884'ten itibaren Dieulafoys tarafından başlar, keşfedilen görkemli eserler Louvre Müzesi'ne taşınarak Batı dünyasında büyük heyecan uyandırır. Ardından Fransa ve İran devleti arasında gerçekleşen bir anlaşma sonucunda tüm İran topraklarında yer alan arkeoloji kazı hakkı Fransalılara devredilir. Bu anlaşmaya göre elde edilen tüm arkeoloji buluntular Fransa'ya gönderilir ve İran Hükümeti sadece altın ve gümüş eserine sahip çıkar. Kısa bir zamanda Fransa devleti tarafından "*Delegation Scientifique Française en Perse*" merkezi J. de Morgan başkanlığında kurulmuştur. İran'da 1925 yılında hükümetin Qajar'lardan Pehlevi Hanedanı'na geçmesi ile birlikte "Ulusal Miras Toplulukları" seçkin milliyetçiler tarafından kurulur. Reza Şah aşırı bir milliyetçi olarak işe başlaması ile İran arkeolojisi doğrudan geliştirilmiştir. Fransız tekelinin ortadan kaldırılması ile birlikte diğer Batılı arkeologlar özellikle Amerika Üniversiteleri de sistematik bir şekilde İran arkeoloji kazılarına katılmışlardır. Ayrıca 1937 yılında İran Milli Müzesi ve Tahran Üniversitesi arkeoloji bölümünün kurulması ile yeni bir dönem başlanmasının söylemek mümkündür. İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra arkeoloji kazıları açısından bir patlama yaşanır. Önemli kazılara bakacak olursak: Elam dönemine ait Chogha Zanbil Ziggurati ve Susa yerleşimi R. Ghirshman, Manchester Üniversitesi adına B. Brown başkanlığında 1948'de Geoy Tepe, Pennsylvania Üniversitesi tarafından C. S. Coon Hazar Kıyılarında Paleolitik kazıları, İran'dan Rad ve Hakemi ve daha sonra L. Vanden Berghe tarafından Demir Çağ Khorvin kazıları, 1956'da Japonya'dan Namio Egami ve Masuda tarafından Tepe Bakun kazıları, Pennsylvania Üniversitesi tarafından R. Dayson başkanlığında büyük Hasanlu Projesi, Chicago Üniversitesi adına E. Herzfeld ve daha sonra E. Schmidt başkanlığında Persepolis, 1959-1960 yıllarında Chicago Üniversitesi adına R.

---

¹ Behistun, Eski Farsçada Bagastana: tanrının yeri

Braidwood başkanlığında "*İran Tarih Öncesi Projesi*" kapsamında yapılan kazılar, 1960-1961 yıllarında Mc C Adams tarafından büyük kapsamlı Susiana yüzey araştırmaları, 1961-1963 yıllarında F. Hole ve K. Flannery tarafından Ali Kosh kazıları gerçekleştirilmiştir. 1970'lı yıllardan itibaren yeni bir yaklaşım olarak odak noktası kademeli olarak tekil kazılardan bölgesel araştırmalara yönelmiş, mimari kalıntılar ve sanat niteliinde eserlerin yanı sıra diğer arkeoloji buluntulara daha fazla önem verilmiştir.

Güneydoğu Anadolu ve Batı İnan Uygarlığın Beşi olarak düşünülen "Bereketli Hilal"ın Kuzey ve Doğu parçasını oluşturmaktadır. İlk kez J. H. Breasted tarafından 20. yüzyılın başlarında ortaya atılan "Bereketli Hilal", kavramı Batı Asya'da Mezopotamya odaklı Akdeniz'in doğu kıyısı Levant bölgesini de kapsamaktadır. "Bereketli Hilal" elverişli coğrafya koşulları sayesinde özellikle ilk Tarım, kentleşme, artı ürün depolama, sulama sistemleri ve yazı gibi çok yeniliklere ev sahipliği yapmıştır.

İlk yoğun arkeoloji araştırmalar özellikle Neolitik kültürleri ilgili Levant Bölgesine odaklandığından dolayı yıllar boyunca Bereketli Hilalin Doğusu (Batı ve Güney Batı İnan) ve Kuzey kısmı (Güneydoğu Anadolu) Neolitikleşme sürecinin dışında tutulmuştur. Hlbuki arkeoloji kazıların artması ile birlikte Güneydoğu Anadolu ve Batı İnan'ın, bir diğer deyişle Bereketli Hilalin doğu kanadının nerdeyse Batı kısmı kadar önemli olduğunu vurgulamıştır. Nevali Çori, Çayönü, Hallan emi, Göbekli Tepe ve birçok Erken Neolitik yerleşimlerin kazısı, Anadolu'nu, Neolitik oluşumun ana çekirdek bölgesi haline getirmiştir. Ayrıca Akarçaytepe, Mezraa-Teleilat, Körtik Tepe, Salat Cami Yanı ile Hakemi Use gibi yerleşimler, çanak çömlek ncesi Neolitik Kültürler ile Halaf dönemi arasındaki geçişi de yansıtmakta ve Mezopotamya uygarlığının oluşumunda Güneydoğu Anadolu'nun ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu konu Neolitik ağ ile sınırlı kalmamış Kalkolitik ağ'da "Uruk'un Yayılış" ncesi Anadolu'da karmaşık toplulukların gelişim ile ilgili buluntularda her gün artmaktadır.

Yukarıda belirtildiği üzere Bereketli Hilalin Doğu kanadını oluşturan Batı İran, ilk yerleşik topluluklar, bitki - hayvan evcilleştirme ve buna bağlı olarak Neolitikleşme sürecinin merkezlerinden sayılmaktadır. Batı İran özellikle Orta Zagros söz konusu Neolitikleşme süreci ile ilişkili Yakın Doğu'da ilk araştırmalara ev sahipliği yapmasına rağmen, günümüzde, arkeoloji buluntular ve hem de teorik anlamda arkeoloji çalışmalarının sınırlı olduğundan dolayı periferik bir bölge olarak algılanmaktadır. Bu görüşe karşın son yıllarda gerçekleştirilen yeni araştırmalar Zagros Neolitiğini endojen olarak tamamen kendi özgün koşulları içinde geliştiğini bir daha vurgulamıştır. Bu, Zagrosun etkileşime kapalı olduğu anlamına gelmemektedir. Bir genelleme yaparsa Bereketli Hilalin Doğu kanadı Neolitikleşme süreci Toros-Zagros Kavisi olarak bilinen yüksek bölgelerde döğmüştür. Zagroslardan güneye görü coğrafi açısından Güney Mezopotamya düzlüklerinin devamı niteliğinde olan Susiana Bölgesi özellikle M.Ö. V. ve IV. binyıllarda ilk karmaşık toplumların oluşumunda önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Susiana Ovasında yer alan Susa yerleşimi Yakın Doğu'da karmaşık şeflik olarak tanımlanan ilk toplumlar arasındadır.

Bereketli Hilal gelişiminde Anadolu, Batı İran, Mezopotamya ve Levant toplumları değişik faktörlere bağlı olarak farklı roller üstlenmişlerdir. Bu sayede gelişen toplumlar ortak bir kültür haline gelip bu coğrafyaların tamamında bulunmuştur. Bununla birlikte Neolitik ve ardından gelen Kalkolitik Çağ'da "devlet- öncesi karmaşık toplumun" Tunç Çağ'da yoğun ticaret ilişkilerine bağlı olarak ilk devletli toplumlarının Bereketli Hilalin tamamı, ortak katkılarıyla şekillendiği kabul edilmektedir.

Zengin arkeoloji kültürlerine ev sahipliği yapman Anadolu ve İran günümüz coğrafyasında 450 km'den fazla ortak sınır oluşturmaktadır. Bu konuyu dikkate alarak pek çok dönemde oluşan bölgesel kültürler günümüz sınırları içine sığmamaktadır. Ayrıca her iki ülkede oluşup gelişen kültürlerin birbiri ile temas halinde olduğu düşünülmektedir. Bu temaslar takas, göç, öykünme/kültürleşme, teknoloji transferi gibi farklı mekanizmalara dayanabilir. Konuya ilişkin her ne kadar sınırlı dönemleri kapsayan bazı araştırmalar gerçekleştirilse de bütünsel çalışma bulunmamaktadır. Ayrıca 20. yüzyılın başından itibaren arkeoloji araştırmalarının

Mezopotamya'ya yoğunlaşması, bu bölgenin Batı Asya'da tek ve ana kültürel yayılım merkezi olarak algılanmıştır. Bundan dolayı Anadolu-İran arkeolojisi her zaman Mezopotamya etkisi altında kalmış ve ilişkilerde dolaylı olarak değerlendirilmiştir. Hiç kuşkusuz özellikle Güney Mezopotamya M.Ö. IV ve III. binyıllarda merkezi durumdaydı, ancak Paleolitik, Neolitik ve Erken Kalkolitik dönemde durumun daha farklı olduğu açıktır.

Yukarıda anlatılanlardan hareketle, bu çalışmada, Anadolu-İran arkeolojik kültürleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlara dayanarak Bereketli Hilalin Doğu parçasını oluşturan Batı İran Zagros dağlarında Epi-Paleolitik'in son safhalarından itibaren Anadolu kökenli obsidiyenler ve Pers (Basra) veya Akdeniz kökenli deniz kabukları keşfedilmiştir. Buda Zagrosların kapalı olmadığını tam tersine etkileşime açık bir bölge olduğunu yansıtmaktadır. Bundan hareketle genel anlamda Yakın Doğu'nun avcı-toplayıcıları arasında iletişimin var olduğunu söylemek mümkündür. Yerleşik düzene geçmemiş (Epi-Paleolitik) dönemlerde geliştiren bu kültürel ilişkiler yerleşik yaşama (Neolitik) geçtikten sonra daha da yoğunlaşmıştır. Yeni icatların (evcilleştirme ve çanak çömlek gibi) çok bir zaman geçmeden "Bereketli Hilal'in bütününde yaygınlaştığından anlaşılır. Bir diğer deyişle "Bereketli Hilal" de, evcilleştirme ve tarıma dair bilgilerin kültürel etkileşimler sonucunda "karşılıklı olarak" aktarılmıştır. Bu işlem Bereketli Hilalin Batı, Kuzey ve Doğu'sunun birliğini ifade etmektedir. Neolitik Çağ'da hammadde özellikle de obsidiyen dağılımı genişleyerek yüzlerce yerleşime ulaşmıştır. Gerçi obsidiyen dağılımı "*Down the Line*" denilen köyden köye aktarıldığı düşünülmektedir, ancak bu denli geniş bir dağıtım birden çok grupların işbirliğini gerektirmektedir. Bu dönemde toplumların birbirine bağlayan takas etkinliğinin boyutunu gösteren en iyi örnek obsidiyen buluntularıdır.

Kalkolitik Çağ'da, Neolitik Çağa karşın Güney Mezopotamya başlıca kültürel merkezi haline gelir. Güney Mezopotamya'da doğup gelişen Ubaid Kültürü Kuzey ve Doğu'ya doğru yayılarak Güneydoğu Anadolu ve Güneybatı İran (Huzistan) bölgelerini etkilemiştir. Ubaid ve Ardından "Uruk'un Yayılımı" Mezopotamya odaklı bir sürü görüşler beraberinde getirmiştir. Bu görüşlerden anlaşılacak şu ki, karşılıklı etkileşimden daha çok gelişmiş bir

merkezin daha az gelişmiş çevre kültürler üzerindeki tek-yönlü etkisini çağrıştırmaktadır. Hiç kuşkusuz Güney Mezopotamya'yla (Uruk) gerçekleşen temaslar Güneydoğu Anadolu ve Batı İran topluluklarını etkilemiştir. Ancak bu etkileşimler söz konusu bölgelerin (Anadolu, Batı, Kuzeybatı ve Merkezi Plato İran) iç dinamikleri nedeni ile Mezopotamya gibi Politik Ekonomi ve devlet oluşumu yönünde değiştirmemiştir.

Kalkolitik Çağ'da Anadolu İran ilişkileri ancak Geç Kalkolitik dönemde izlenebilir. Güneybatı İran ve Güneydoğu Anadolu Mezopotamya'yla yoğun etkileşimdeyken, Yüksek Doğu Anadolu, Kafkasya ve Kuzeybatı İran önce Saman Yüzlü Mallar, ardından Kura-Aras Kültürüne ev sahipliği yapmışlardır. Erken Tunç Çağı ile birlikte Kafkasya kökenli düşünülen Kura-Aras Kültürü hızla gelişerek Transkafkasya yanı sıra Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'a yayımlanır. Kura-Aras yayılımı için Göç, karşılıklı etkileşim, ticaret ve organize olmayan sosyal anlamda hareketliliğin olduğu ve bunların eş zamanlı varlık gösterdiği bir bütünler topluluğu geçerli olmalıdır. Aslında etken ne olursa olsun bu dönemde Anadolu-İran bağlantıları Kura-Aras Kültürü üzerinden en zirveye ulaştığı kesindir. Ardından Orta ve Geç Tunç Çağlarında coğrafi açıdan yüksek Doğu Anadolu yaylaları ile Urmiye Gölü Havzasına kısıtlanarak Van-Urmiye Kültürü ile ilişkiler devam etmiştir. Bir önceki dönemde olduğu gibi Kafkasya etkisi baskındır. Orta ve Geç Tunç Çağlarında Anadolu ve İran genelinde büyük değişimler yaşanır. Anadolu'da önce Asur Ticaret kolonileri, ardından Hitit devleti ortaya çıkar. Güneybatı İran'da Elam devleti en zirve noktasında Mezopotamya'yla etkileşimini sürdürür. Şehirler genişleyerek yazı sistemi oldukça yaygınlaşır. Ancak Doğu Anadolu yüksek yaylaları ve Kuzeybatı İran'da bu sürecin başlaması için Demir Çağlarında yükselen Urartu devletini beklemek gerekti.

I. Konu

Ön Asya'nın iki önemli coğrafi bölgesi olan Anadolu ve İran, arkeolojik bakımından da iki büyük ve zengin ülke olarak tanımlanmaktadır. Bugüne kadar arkeoloji dünyasında bu iki bölge arasındaki ilişkilere dair değerlendirmeler Mezopotamya arkeolojisinin etkisi altında kalmıştır. Söz konusu ilişkilere dair verilerin incelenmesinde özne her zaman Mezopotamya olmuştur; Anadolu- İran ilişkileri çoğu zaman dolaylı olarak ele alınmıştır. Her ne kadar Tunç Çağları ve Demir Çağlarında Anadolu-İran ilişkilerini ele alan bazı bilimsel çalışmalar yapılmışsa da konu bütüncül olarak hiç bir zaman bu denli ayrıntılı ve kapsamlı incelenmemiştir. Bu çalışmada ilk kez Anadolu-İran arasındaki kültürel ilişkiler ve etkileşimler, her iki coğrafyada yerleşik düzenin başlangıcından itibaren arkeolojik buluntular ışığında incelenmiştir. Konu ile ilgili olarak, İran ve Anadolu'da yapılan bilimsel kazılardan elde edilen buluntular karşılaştırılarak, benzerlikler (ve ayrılıklar) ayrıntılı olarak irdelenmiş, kültürel ilişkiler ortaya konulmuştur. Bu bağlamda konu kronolojik bir çerçevede; sırasıyla Epi-Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik ve Tunç çağları ayrıntılı olarak irdelenmiştir.

II. Amaç

Bu tez çalışmasının amacı; bugüne kadar kapsamlı olarak ele alınmayan ve daima Mezopotamya arkeolojisinin gölgesinde dolaylı olarak adı anılan, Anadolu ile İran ilişkilerini Epi-Paleolitik dönemden itibaren ele almak ve incelenmesi bu tezin önemli amacıdır. Yukarı bölümde de açıklandığı gibi, iki bölge kültürlerinin, M.Ö. 9. binyıldan itibaren birbirleriyle olan bağlantıları arkeolojik buluntuların ışığı altında değerlendirilerek ortaya konulmaya çalışılacaktır.

III. Yöntem

Doktora tezi olarak hazırlanmış olan bu çalışma büyük çoğunlukla kütüphane araştırmasına dayanmaktadır. Türkiye ve İran'da gerçekleştirilmiş arkeolojik kazı ve araştırmaların

yayınları araştırmanın en önemli ayağını oluşturmaktadır. Özellikle İran'daki çalışmaların bir kısmı sadece Farsça yayımlanmış ve batı kütüphanelerinde bulunmamaktadır. Çoğu zaman bu yayınları gerçekleştiren İranlı veya batılı araştırmacıların Anadolu'daki çalışmaları dikkate almaksızın sadece Mezopotamya ile karşılaştırmaya gitmiş olmaları çalışmanın bir ayağını hep eksik bırakmıştır. Aynı şekilde Türkiye sınırları içinde gerçekleştirilen çalışmaların da kimi zaman İran'daki verilerden habersizce yapılmış olması diğer bir husustur.

Bu çalışmada özellikle İran kütüphaneleri ayrıntılı araştırılmış ve gerektiğinde İran'da ve Türkiye'de çalışmaları yürüten araştırmacılarla yüz yüze görüşülmüş yayınlarda dikkati çeken hususlar ayrıntılı tartışılmıştır.

IV. Kapsam

"Arkeolojik verilerin ışığında Epi-Paleolitik dönemden Tunç Çağları sonuna kadar Anadolu-İran ilişkileri" başlıklı bu tez, daha önce çalışılmamış ve çok az bilgiye sahip olduğumuz Anadolu-İran ilişkilerini incelemesi ve bu ilişkileri ortaya konulmasıdır. Bununla birlikte tezin başlığından da anlaşıldığı gibi bu çalışmada Anadolu-İran ilişkileri Epi-Paleolitik (M.Ö. 20.000) dönemden, Tunç Çağları sonuna kadar (M.Ö. 1250) ele alınmıştır. Anadolu-İran ilişkileri gerçek anlamda Neolitik dönemden itibaren Anadolu kökenli obsidiyenlerin İran Neolitik yerleşimlerinde bulunması ile başlamıştır. Buna rağmen az da olsa Anadolu kökenli obsidiyenlerin Zagroslarda yer alan ve Zarzian kültürüne ait olan yerleşimlerden bulunması ile birlikte bu ilişkilerin daha erken dönemlere ait olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada Epi-Paleolitik dönem Anadolu-İran ilişkileri bağlamında başlangıç olarak tezin kapsamında yer almaktadır.

Coğrafi kapsamı ise günümüz Türkiye ve İran siyasi sınırları oluşturmaktadır. Bu konuda bir sınırlandırma söz konusu olmamıştır. Ancak tezin konusu ile ilgili daha çok bilgi veren bazı çekirdek bölgeler daha dikkate alınmıştır. Bununla birlikte Epi-Paleolitik dönemde

Anadolu'da daha iyi tanımlanan Akdeniz bölgesi, İran'da ise Zarzian kültürüne ev sahipliği yapan Batı İran (Orta Zagros) çekirdek bölge olarak ele alınmıştır. Neolitik Çağ'da çekirdek bölge Anadolu için Güneydoğu ve İran için Güneybatı, Kuzeybatı ve özellikle Batı İran bölgelerinden oluşmaktadır. Geç Neolitikten itibaren Mezopotamya kökenli olan Halaf ve ardından Ubaid kültürü Anadolu ve İran topraklarında görünmektedir. Bununla birlikte özellikle Kalkolitik dönemde ve elbette daha geç dönemlere ait olan ilişkiler incelenirken Mezopotamya toprakları da bu tezin kapsamında yer almıştır.

Tunç Çağları ise durum daha farklıdır. Bu Çağ ile birlikte Doğu Anadolu ve kuzeybatı İran'da Kafkasya kökenli sanılan Kura-Aras/Erken Transkafkasya kültürü ortaya çıkmıştır. Bu yüzden bu dönemde Anadolu-İran ilişkileri açısından Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu çekirdek bölge olmak üzere Kafkasya topraklarına da yer verilmiştir. İran-Anadolu ilişkileri açısından büyük öneme sahip Erken Transkafkasya/ Kura-Aras kültürünün sona ermesi ile birlikte Orta ve Geç Tunç Çağlarında tekrar aynı bölgede (Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran) bir şekilde Kura-Aras kültürünün devamı olarak Van-Urmiye kültürü ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla yaklaşık olarak Geç Kalkolitikten itibaren (M.Ö. 3500) Geç Tunç/Erken Demir Çağı başlarına kadar Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'a odaklanmıştır.

I. BÖLÜM: COĞRAFYA

I.1. ANADOLU COĞRAFYASI

Türkiye Cumhuriyeti, Asya kıtasının güneybatı ucunda, Anadolu yarımadası üzerinde yer alır. Türkiye, 26°-45° Doğu boylamları ile 36°- 42° kuzey enlemleri arasında yer alır. Türkiye Topraklarının bir bölümü, Avrupa'nın güneydoğusunda yer alan Balkan yarımadasının bir kısmını oluşturan Trakya'da bulunur. Bu yönüyle, Türkiye hem Asya ve hem de Avrupa ülkesidir. Ülkenin kuzeyi Karadeniz, güneyi Akdeniz ile sınırlanmıştır. Kuzeydoğusunda Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan; doğusunda İran; güneyinde Irak ve Suriye yer almaktadır. Türkiye'nin batısında Ege Denizi, kuzeybatısında ise aynı zamanda Avrupa kıtasıyla karasal bağlantıyı sağlayan Yunanistan ve Bulgaristan yer almaktadır. Yüzölçümü 790.000 Km² civarında ve Asya'dan batıya doğru uzanan İran Platosunun devamı niteliğindeki dağlık ve yüksek bir bölgedir. Günümüzde yaygın olarak Türkiye'nin Asya kıtasında kalan topraklarının adı olarak kullanılan Anadolu (Anatolia) nispeten yeni bir terim olarak ilk kez M.S. 10. yüzyıllarda kullanılmıştır (Sagona, 2009, s.1). Bundan önce özellikle ülkenin batı kısmı "Asya" veya "Küçük Asya" olarak tanımlanmaktaydı. Dünya üzerinde genel olarak bakıldığında, Türkiye; Asya-Avrupa-Afrika ülkelerinin kesişme noktasında yer almaktadır. Bu itibarla, Türkiye; kıtalar arası bir kavşak, köprü ya da geçiş ülkesidir (Harita 1-2).

I.1.1.Yer Şekilleri

Türkiye'nin yeryüzü şekilleri, çok engebeli ve dağlıktır. Ovalar, daha ziyade kıyılarda ve akarsu vadilerinde yer alır. Ortalama 1132 m yüksekliği ile kıtaların Asya Kıtasının ortalaması 1010 m'dan yüksektir. Bu özelliğini, 3.Zamanda Doğu Avrupa Platosu ile Afrika ve Arabistan platformlarının birbirine yaklaşmaları sonucunda kazanmıştır. Bu nedenle, Türkiye'de dağlar, doğu-batı doğrultusunda, sıralar halinde uzanır. Kuzeyde Karadeniz, güneyde Toros dağları yer alır. Bunun dışında kalan bölüm ova, plato, engebeli arazi ve yassı

tepeliklerdir. Türkiye arazisinin bu kadar yüksek olması nedeni; Alp orojenik kuşağında bulunan Kuzey ve Güney Anadolu sıradağlarının yüksekliğinin fazla olması ve Alp orojenezinden sonraki epirojenik hareketlerle Anadolu yarımadasının bütün olarak yükselmiş olması şeklinde açıklanabilmektedir (Şahin vd, 2010, s. 32) (Harita 3).

Türkiye'nin kuzeyinde, Karadeniz kıyıları boyunca uzanan dik yamaçlı Kuzey Anadolu sıradağları (Karadeniz dağları), ve Akdeniz kıyıları boyunca uzanan Toros Dağları yer alır. Güneydoğu Anadolu, Trakya, Orta Anadolu ve Ege bölümünde ise düzlükler geniş alanlar kaplar. Yukarıda belirtildiği gibi Türkiye arazisinde en geniş yüz ölçüm kaplayan yer şekilleri dağlardır. Bu dağlar Türkiye'de Birinci Zaman'da oluşmaya başlamış ve batıdan doğuya doğru gidildikçe belirgin bir şekilde artmaktadır (Şahin vd, 2010, s. 33). Anadolu'nun kuzey ve güneyindeki sıradağlar genellikle kıyıya paralel durumdadır. Aslında bu durum, kıyı çizgisinin sıra dağların uzanışına göre daha sonra oluşmuş bulunmasının bir sonucudur.

Harita 1: Yakın Doğu'da Türkiye ve İran'ın konumunu gösteren harita (<http://www.vidiani.com>)

Kuzey Anadolu dağları, Türkiye'nin kuzeybatı sınırından başlar ve kuzeydoğu sınırına kadar devam eder. En batıda yer alan Istarınca (Yıldız) dağlarının yükseltisi 1031 m'yi bulur. Kuzey Anadolu sıradağları iki sıra halinde uzanmaktadır. Karedeniz kıyısına paralel olarak uzanan sıradağlar, Küre (2019 m), Canik (1194 m), Giresun (3038 m), Rize ve Kaçkar (3932 m) dağları ile devam eder. İkinci sıra, kıyı sıradağlarının daha da güneyinde ve iç kısımda yer alırlar. Bu sıradağlar içinde, Köroğlu (2499 m), Ilgaz (2546 m), Çamlıbel, Çimen, Mescit ve Yalnızçam dağları bulunmaktadır (Özey, 2010, s. 9).

Türkiye'deki güney dağlarına Toroslar adı verilir. Toros dağları güneybatı Anadolu'dan başlayarak Batı Toroslar adıyla Antalya Körfezi'nin iki yakasında uzanır. Teke yarımadasında kıyıya dik olarak uzanan dağlar, Antalya Körfezi'nde kıyıdan uzaklaşır ve körfezin doğusundan itibaren Orta Toroslar adıyla doğuya doğru kıyıya paralel olarak uzanır. Yine İskenderun Körfezi'nde kıyıdan uzaklaşan bu dağlar, güneyden gelen Nur dağlarıyla birleştikten sonra, Güneydoğu Anadolu'nun kuzeyinde bir yay çizerek Hakkâri yönünde Güneydoğu Toroslar olarak devam ederler. Başka bir kol ise Doğu Toroslar olarak Van Gölü yönünde devam eder (Şahin vd, 2010, s.37).

Harita 2: Türkiye ilerini gösteren harita (<http://www.mapsofworld.com>)

Harita 3: Türkiye topografisinin gösteren harita (<http://www.mapsofworld.com>)

Türkiye'deki genç yüksek volkanik dağlar Van Gölü Kuzeyi ve Tuz Gölü Güneydoğu'sunda kümelenmiş durumdadır. Volkanik dağları Van Gölü'nün kuzeyinde büyük ve küçük Ağrı, Tendürek, Süphan, Nemrut dağları ile Tuz Gölü'nün güneyinde Erciyes, Hasan Dağı, Melendiz Dağı, Karacadağ ve Karadağ kuzeydoğu-güneybatı yönlü kırık hatları üzerinde sıralanmışlardır. Doğu Anadolu'da Van Gölü'nün kuzeyindeki bir kırık hattı üzerinde meydana gelen bu genç volkan konilerden daha yaşlı volkanik dağlar da vardır. Bu eski volkan dağları; Kargapazarı, Allahuekber, Dumlu ve Bingöl dağlarıdır (Şahin vd, 2010, s.43).

Doğu Anadolu Türkiye'nin en yüksek ve engebeli bölgesidir. Yukarıda belirtildiği birer volkan dağları yanı sıra Doğu Anadolu dağ sıraları kabaca doğu-batı yönünde uzanır. Bölgenin önemli dağ kuşağı, Güneydoğu Toroslardır. Malatya-Bingöl-Muş ve Van gölü çukurluğunun güneyinde yükselen bu dağların yüksekliği yer yer 3000 m'yi aşar. Hakkâri bölümü ise en engebeli ve yüksek kesimleri oluşturur (Atalay, 1997, s. 302). Bölgede görülen

diğer önemli dağ kuşaağı 3000 m'nin üzerine kadar yükselen Toros sisteminin Doğu Anadolu'da bir uzantısı olan Mercan (Munzur) dağlarıdır.

Doğu Anadolu'da dağlar yanı sıra akarsularla yarılmış çevresine göre alçakta ve yüksekte olan çok değişik tipte platolara rastlanır. 1500-2500 m arasında değişen Uzunyayla, üst kısımları engebeli olup Fırat'ın kolları tarafından parçalanmıştır. Malatya havzası, ova görünümlü olmasına rağmen Fırat'a karışan Tohma ve Sultansuyu aracılığı ile parçalanmış olduğundan bir plato görünümünü almıştır.

Doğu Anadolu Bölgesinin aşırı engebeseine karşın, Güneydoğu Anadolu Bölgesi fazla engebeli değildir. Güneydoğu Toroslar dağları ile Mezopotamya düzlüğü arasında bulunan bölge büyük ve geniş düzlüklere sahiptir. Gaziantep ve şanlıurfa Platoları bu bölgede yer alır. Her iki platoda, az kıvrımlı kireçtaşı ve bunlara yer yer enjekte olmuş bazalt lavları görülür. Bu sahalar, Fırat'a bağlı akarsularla yer yer parçalanarak plato biçimini almıştır. Bu bölgede şanlıurfa-Viranşehir-Mardin hattının güneyinde Mezopotamya düzlüklerine ulaşan geniş ovalara geçilir. Harran ve Ceylanpınar en büyük ovaları oluşturur (Atalay, 1997, s. 262).

Türkiye'de çökme sonucu havza ve akarsuların biriktirmesi ve doldurması sonucunda meydana gelmiş olan ovaları, özellikle kıyı yörelerinde, dağ kuşakları ile Anadolu sert kütleleri arasında yer almaktadır. Türkiye'nin delta ovalarının başlıcaları şunlardır. Bafra, Çarşamba, Sakarya, Karamenderes, Meriç, Bakırçay, Gediz, Küçük Menderes, Büyük Menderes, Gökova, Dalaman, Göksu ve Çukurova bulunmaktadır. Türkiye'nin en geniş delta ovasını oluşturan Çukurova, doğu-batı yönünde 100 km, kuzey-güney yönünde 70 km genişliğindedir (Özey, 2010, s. 10).

Türkiye'nin platoları daha ziyade yatay tabakalı neojen arazisi ve bazalt lavları üzerinde bulunmaktadır. Platolar en fazla ülkenin iç ve doğusunda yer almaktadır. Obruk, Cihanbeyli ve Haymana platoları, Erzurum-Kars ve Ardahan platoları çok geniş yer kaplarlar. Ayrıca

Uşak-Eşme, Taşeli, Gaziantep ve Şanlıurfa, Perşembe platoları, Türkiye'nin önemli platoları arasında yer almaktadırlar.

I.1.2. İklim

Türkiye, konumu itibariyle, orta enlemlerde yerini almakta ve ılıman bir iklim görülmektedir. Sıcaklık değerleri, enleme bağlı olarak güneyden kuzeye, yüksekliğe bağlı olarak batıdan doğuya doğru düşmektedir. Böylece, ülkenin en sıcak bölgeleri, Güney, Güneydoğu ve Güneybatı bölgeleri iken, en soğuk bölgesi ise Kuzeydoğu Anadolu bölgesidir. Türkiye, enlem itibariyle yaklaşık 36-42 derece kuzey enlemleri arasında yer almaktadır. Enlemler ve kıtaların konumları göz önünde tutulduğunda Türkiye toprakları, orta kuşak iklim bölgesindedir ve Subtropikal iklim kuşağının Akdeniz iklim bölgesinde bulunmaktadır. (Özey, 2010, s. 10).

Konum itibariyle ülke, Akdeniz iklim alanı içindedir. Söz konusu bu iklimin özelliği kışları ılık ve yağışlı, yazları sıcak ve kuraktır. Bu iklim şartları tam olarak Akdeniz ve Batı Anadolu (Ege) bölgelerinde görülmektedir. Yükselti, enlem ve yeryüzü şekilleri iklimi etkilemekte ve ülkenin her tarafında Akdeniz iklimi görülmemektedir. İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde step iklimi, Doğu Anadolu'da şiddetli karasal iklimi, Karadeniz Bölgesinde ise ılıman okyanus iklimi hüküm sürmektedir. Marmara Bölgesinde ise, Akdeniz, Step ve ılıman okyanus iklimleri arasında bir geçiş iklimi şartları yaşanır (Harita4).

Yıllık ortalama sıcaklık değerleri, kıyı bölgelerden iç kesimlere ve batıdan doğuya doğru gidildikçe düşmektedir. Bu nedenle yıllık ortalama sıcaklıklar, Akdeniz, Batı ve Kuzey kıyıları ile Güneydoğu Anadolu' da 14- 18 °C arasında seyrederken, İç Anadolu'da 10-12 °C, Erzurum-Kars platolarının yüksek kesimlerinde 4 °C dolayında olmaktadır.

Türkiye'de en yüksek sıcaklıklar Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz Bölgesinde görülürken, en düşük sıcaklıklar ise, Erzurum-Kars platosunda yaşanmaktadır. Yaz mevsiminde

Antalya'da 44,7 °C, Anamur'da 44,2 °C sıcaklıklar yaşanırken, kış mevsiminde Erzurum'da - 42 °C, Horasan'da -45 °C soğuklar yaşanmaktadır.

Türkiye' de yıllık ortalama yağış miktarı 600 mm dolayındadır. Yörelere göre ise, yağış miktarları değişmektedir. En yüksek yıllık ortalama yağışlar Doğu Karadeniz'de dağların denize bakan yamaçlarına düşmektedir (Rize'de yıllık ortalama yağış miktarı 2500 mm). Toros, Orta ve Batı Karadeniz dağlarının denize bakan yamaçları 1000 mm'nin üzerinde yağış almaktadır. Yağış miktarları iç, güney ve güneydoğu bölgelerinde nispeten düşmekte ve ortalama 500 mm dolayında düşmektedir. Ancak bu yörelerdeki vadi ve ova tabanlarında yağışlar iyice düşmektedir (yıllık ortalama 300 mm). Bu nedenle bu vadi ve ova tabanlarında sulamalı tarım yapılmaktadır.

Mevsimlik yağışların bölgesel dağılımına baktığımızda Akdeniz çevresinde yağışlarının çoğunluğunu, kış mevsiminde almaktadır. Akdeniz'de bu yağışı bırakan sistemler dağların etkisiyle iç bölgelerde daha az yağış bırakmaktadır.

Karadeniz yörelerinde ise her mevsim yağışlı olduğunu görülmektedir. Yaz mevsiminde, Türkiye'nin kuzeyi güneye göre çok fazla yağış almaktadır. Bu mevsimde, denizel polar hava kütleleri Karadeniz üzerinde nem kazanıp, Rize ve Hopa çevresinde yükselişe geçerek orografik yağışlar bırakmaktadır. İlkbahar mevsiminde Doğu Anadolu' da, kış mevsiminde ise, Akdeniz ve Batı Anadolu'nun fazla yağış aldığı görülmektedir (Şahin, 2010, s.14).

Türkiye, Subtropikal kuşağın Akdeniz makro klima bölgesinde yer almaktadır. Ancak ayrıntıya inildiğinde, Akdeniz iklim kuşağı içinde dört ayrı iklim tipi seçilir. Bu iklim tiplerinin ortaya çıkmasında, yükselti, bakı, denize uzaklık ve yakınlık gibi faktörler önemli rol oynamışlardır. Türkiye'de görülen iklim tipleri ise, şunlardır; 1. Karasal iklim, 2. Karadeniz İklimi, 3. Akdeniz İklimi, 4. Marmara İklimi (Şahin, 2010, s. 15) (Harita 4).

Karasal iklim, İç, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da görülmektedir. Bu iklim tipinin genel özelliği, yazları kurak, kışları sert, baharlar yağışlıdır. Yaz ile kış arasındaki sıcaklık farkı

oldukça fazladır. Yağış ve sıcaklık özelliklerine göre dört alt tipi görülür. Birincisi yazları az sıcak, kışları soğuk ve yağışlı olan İç Anadolu karasal iklim tipidir. İkincisi kış mevsimi çok sert ve soğuk, ilkbahar ve yaz başları yağışlı, yazları kurak Doğu Anadolu karasal iklim tipidir. Üçüncüsü yazları çok sıcak ve kurak, kışları nispeten az soğuk olan Güneydoğu Anadolu karasal iklim tipi olarak seçilmektedir. Dördüncü olarak Trakya yarımadasının doğu iç kesimlerinde görülen yazları sıcak ve kışları az soğuk, baharları yağışlı geçen Trakya karasal iklim tipidir. Karasal iklimin en büyük özelliği, yaz-kış ve gece-gündüz arasındaki sıcaklık farklarının, başka bir ifadeyle günlük ve mevsimlik sıcaklık farklarının fazla olmasıdır. Karasal iklim yazları yağışlı ve kurak olmak üzere ikiye ayrılabilir. Yazları yağışlı Karasal iklim, tipik olarak Doğu Anadolu'nun kuzeyinde (Erzurum-Kars ve Ardahan platolarında) görülür. Bu alt iklim bölgesinde yazlar kısa ve serindir. En sıcak ay olan Temmuz'un ortalama sıcaklığı 20 C'yi geçmez. Kışlar ise uzun, soğuk ve bol kar yağışlı geçer. Ocak ayının ortalama sıcaklığı -8 C ile -10 C arasındadır. Kar uzun süre yerde kalır, etkili soğuklar nedeniyle don olayları da uzun süreli ve şiddetli olur (Şahin, 2010, s. 139).

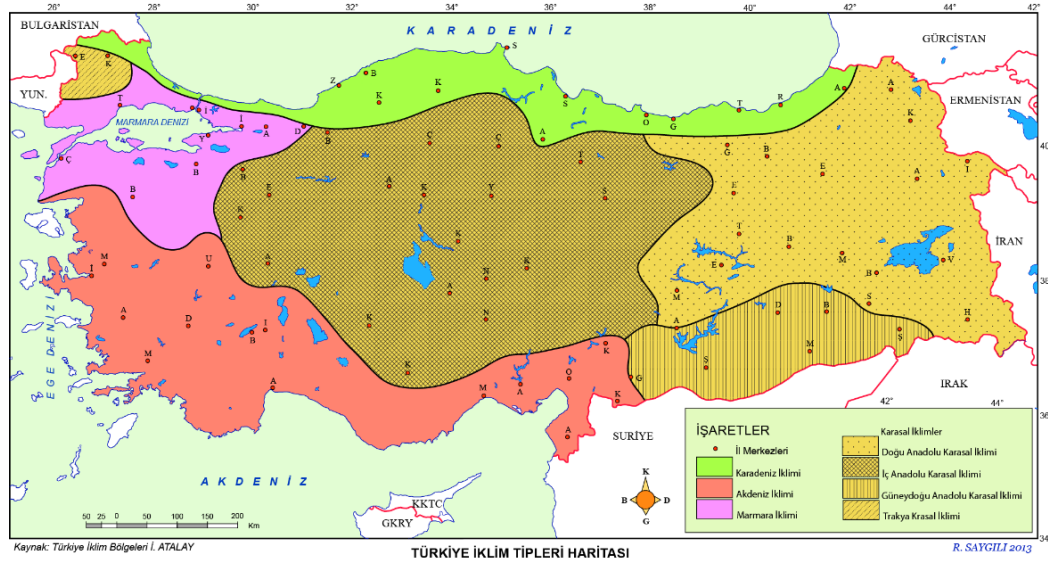
Karadeniz iklim tipi, Türkiye'nin Karadeniz kıyısında ve dağların Karadeniz'e bakan yamaçlarında görülmektedir. Hemen hemen her mevsim yağışlıdır. Yazları serin, kışları nispeten ılık geçer. Mevsimler arasındaki sıcaklık farkı fazla değildir.

Akdeniz iklim tipi, Türkiye'nin Akdeniz'e kıyısı olan güney ve batı bölgelerinde görülmektedir. Bu iklim tipinin genel özelliği, yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı olmasıdır.

Marmara iklim tipi, Güney Marmara bölümünde görülür. Bu iklim tipi, aslında Karasal, Akdeniz ve Karadeniz iklim tipleri arasında geçiş iklim tipini oluşturmaktadır. Kışları Akdeniz'e göre daha soğuk, ancak karasal kadar soğuk değildir. Yazları Karadeniz'e göre daha az yağışlı, ancak Akdeniz kadar kurak değildir.

İklim özellikleri, insan ve diğer tüm canlılar üzerinde etkisi olan en büyük doğal coğrafi özelliktir. Güneydoğu Anadolu bölgemizde yaz mevsiminde görülen aşırı sıcaklıklar, Doğu

Anadolu Bölgesi'nde kış mevsiminde görülen aşırı soğuklar, bölge insanların çalışma sürecini ve hızını olumsuz yönde etkilemektedir.

Harita 4: Türkiye iklim bölgelerini gösteren harita (http://cografyaharita.com/turkiye_iklim_haritalari.html)

I.1.3. Akarsuları

Yerleşim yerlerinin kurulmasında etkili olan doğal faktörlerin başında insan hayatı için gerekli olan su açısından Anadolu oldukça zengindir. Türkiye akarsuları uzunlukları genellikle fazla değildir. Ayrıca akarsular genellikle hızlı akar. Bu durum dağların ve dik yamaçların fazla olmasından kaynaklanır. Farklı iklim özelliklere dayanarak akarsuların akıttığı su miktarı mevsimlere göre farklılık gösterir. Akdeniz iklim bölgelerinde yaz aylarında su miktarı azalmakta, hatta bazıları tamamen kurumaktadır. Buna karşın aynı akarsular, ilkbahar ve kış aylarında bol su taşımaktadır. Orta Anadolu'dan beslenen akarsular Akdeniz iklimi bölgesi gibi yazın iyice zayıflamakta, hatta kurumaktadır. Karadeniz Bölgesi'nden ve Kuzeydoğu Anadolu'dan kaynaklarını alan akarsular yaz aylarında da yağış sularıyla beslenmiş olmasından dolayı yılın her ayında su bulunmaktadır (Şahin vd, 2010, s. 147).

Türkiye akarsuları, bir yıl içinde yatağında gösterdiği seviye değişmelerine göre, üç farklı rejime sahiptirler. Bunlar; karlı-dağ, yağmurlu Akdeniz ve yağmurlu- karlı rejimleridir. Karlı-dağ akarsu rejimi, Doğu Karadeniz Bölgesinde görülmektedir. Burada akarsuların beslenmesinde yüksek dağlardaki karların erimesiyle oluşan su miktarı, yağmur sularından fazladır. Mart ayından itibaren başlayan kabarma haziran ayı ortalarına kadar görülmektedir. Düşük sıcaklık ve kış mevsiminde yağın kardan dolayı ağustos-mart arasındaki dönemde akarsu seviyelerinde düşme görülmektedir. Yağmurlu Akdeniz rejimi, Akdeniz ikliminin etkili olduğu, Akdeniz ve batı Anadolu bölgelerinde görülmektedir. Bu bölgede akarsuların su seviyeleri kasım ayından itibaren yükselmeye başlar. Ocak ve şubat aylarında kabarma en yüksek seviyeye ulaşır. Mayıs ayından itibaren su seviyesi düşmeye başlar ve Haziran-Kasım arasında, yağışların azalması ve sıcaklığın artması ile birlikte akarsular en çekik dönemlerini yaşarlar (Özey, 2010, s.19).

Yağmurlu-karlı rejim, İç bölgelerde ve özellikle Doğu Anadolu Bölgesinde görülür. Bu bölgelerde Nisan ayından itibaren yağmurların başlaması ve ilkbahar yağışları ile birlikte akarsuların su seviyeleri artmaya başlar. Bu arada yüksek dağlardaki karların erimeye başlamasıyla birlikte kabarma zirveye çıkar. Temmuz ayından sonra sular çekilmeye başlar. Sonbahar yağışlarıyla birlikte akarsularda ikinci kabarma görülür. Kış mevsiminde ise yağmurların kesilmesi ve kar yağışlarının başlamasıyla, akarsuların su seviyeleri oldukça düşer.

Türkiye'de açık havzaya sahip olan akarsular, döküldükleri denize göre Karadeniz havzası, Akdeniz havzası, Marmara Havzası, Ege havzası ve Basra Körfezi havzalara gruplandırmaktadır. Karadeniz'e dökülen akarsuların başlıcaları şunlardır; Sakarya, Filyos, Kızılırmak (355 km), Yeşilirmak (519 km), Çoruh ırmaklarıdır. Akdeniz'e dökülen akarsular; Asi, Seyhan, Ceyhan (509 km), Tarsus, Dalaman ırmaklarıdır. Adalar Denizi'ne dökülen akarsular; Büyük Menderes (307 km), Küçük Menderes, Gediz ve Meriç ırmaklarıdır. Marmara denizine dökülen akarsular; Susurluk/Simav Çayı (321 km), Biga Çayı, Gönen

Çayıdır. Basra Körfezine dökülen akarsular; Fırat (1.263 km) ve Dicle (523 km) nehirleridir (Özey, 2010, s. 21).

Fırat Nehri, Türkiye'nin dışarıya dökülen en büyük nehridir. En verimli ve su potansiyeli en yüksek ırmağıdır. Nehrin en önemli kolları Murat, Karasu, Tohma, Peri, Çaltı ve Munzur Çaylarıdır. Siverek ilçesi, Dağbaşı Bucağı yakınındaki Maktalan civarında Şanlıurfa topraklarına giren Fırat nehri Adıyaman ve Gaziantep il sınırını belirledikten sonra Suriye topraklarına girer, Basra Körfezi'ne dökülür. Toplam uzunluğu 2.800 km ile Türkiye sınırları içinde kalan bölümün uzunluğu ise 971 km'dir. 720.000 km² su toplama havzasına sahiptir. Fırat Nehri'nin rejimi Türkiye'deki diğer akarsulara göre daha düzenlidir. Mart ile haziran ayları arasında yavaş yavaş kabarır, temmuz ile ocak ayları arasında çekilmiş olmasına rağmen yine de bol su akışı olur. Türkiye'nin en büyük barajları olarak Keban, Karakaya, Atatürk ve Birecik Barajları bu Nehir üzerine yapılmıştır.

Dicle Nehri, Doğu Anadolu dağlarından ve dipten sızma yoluyla Elazığ yakınlarındaki Hazar (Gölcül) gölünden alır. Doğu Anadolu dağlarından çıkar, Basra Körfezi'ne dökülür. Toplam uzunluğu 1900 km'dir. Türkiye topraklarında kalan bölümün uzunluğu ise 523 km'dir. En önemli kolları Batman ile Garzan, Botan, Habur, Büyük Zap ve Küçük Zap'tır. Akarsuda genellikle yaz sonu kuraklığı ve sonbahar başı yağış noksanlığı nedeniyle su azalır. Buna rağmen kış sonu yağışı ile ilkbahar başındaki karların erimesinden oluşan su ile kabarır. Dicle nehri üzerinde Kralkızı, Ilısu, Batman, Dicle ve Cizre gibi önemli Hidroelektrik Santralleri kurulmuştur. Dicle Nehri, Fırat Nehri ile birlikte Güneydoğu Anadolu Bölgesinden itibaren döküldükleri Pers (Basra) Körfezine kadar kapsadığı alan ile Mezopotamya bölgesini oluşturmaktadır.

Hazar Denizi'ne dökülen akarsular; Aras ve Kura nehirleridir. Aras nehrinin Ermenistan sınırına kadar olan uzunluğu 548 km'dir (Toplam uzunluğu 1059 km'dir). Aras Nehri, Pasinler yakınlarından doğup, Hazar Denizi'ne dökülür. Kaynağını Bingöl Dağlarından alır, Tuzluca Çayı civarında Arpaçay ile birleşir, Iğdır Ovası'nın orta kısmından akarken Türk -

Ermenistan sınırını oluşturur. Ermenistan-İran sınırını oluşturduktan sonra Kura Nehri ile birleşerek bataklık bir deltada Hazar'a dökülür. Açık havzalar yanı sıra Türkiye'de kapalı havzalarda bulunmaktadır. Orta Anadolu, Göller Yöresi ve Van Gölü en önemli kapalı havzaları oluşturur.

I.1.4. Toprak Yapısı

Akarsular ve iklim yanı sıra yerleşmeleri toprak özellikleri de etkilemektedir. Toprağın verimli ya da verimsiz olması yerleşmelerin gelişmesinin sağlayan veya engelleyen önemli bir etkidir. Alüvyal topraklar, kireçsiz kahverengi topraklar ve kahverengi orman topraklarının bulunması özellikle tarımsal faaliyetleri olumlu yönde etkilemiştir. Toprakların oluşumunda iklim, bitki örtüsü, ana materyal, topografya ve zaman faktörü önemli rol oynar. Türkiye'de çeşitli topraklar görünmektedir, ancak bunlar kabaca, yerli topraklar (zonal) ve taşınmış topraklar (azonal) olarak iki ayrılabilir.

Yerli Topraklar Daha ziyade düz ve hafif eğimli alanlarda, iklim ve bitki örtüsü etkisi altında ve genellikle kuşaklar (zonlar) halinde oluşmuş topraklardır. Bu yüzden zonal topraklar olarak da adlandırılır. Türkiye'de bulunan zonal topraklar alt gruplara ayrılmaktadır; kırmızı renkli Akdeniz (Terra-rossa) toprakları, Orman toprakları (kireçsiz ve kireçli), Bozkır ve çayır toprakları (kahverengi topraklar, kestane rengi topraklar, kara topraklar), Killi-kireçli topraklar (dönen topraklar/vertisoller, rendzinalar, çorak topraklar) ve Kumlu-tüflü topraklar (Şahin vd, 2010, s. 183).

Kırmızı renkli Akdeniz topraklar genel olarak Akdeniz ikliminin etkili olduğu yerlerde oluşur. Yayılış alanı Akdeniz Bölgesi, Ege bölümü ve Güney Marmara'dır. Bu toprağın en belirgin özelliği kiremit kırmızı renginde olmasıdır. Sığ ve çakıllı bir yapı gösteren bu topraklar üzerinde, çok yerde maki ve kızılçamlar yetişmektedir. Orman toprakları bol organik madde içeren, onun için de koyu renkli olan topraklardır. Karadeniz Bölgesinde, Orta Anadolu yüksek ormanlık yerlerinde, Yıldız dağlarında, İç Batı Anadolu eşğinde ve

Güneydoğu Toroslarda bu tür topraklar yaygın olarak bulunur. Kireçsiz veya kireçli Orman toprakları tarıma elverişli değildir. Bozkır ve çayır toprakları Orta Anadolu, İç Batı Anadolu, Güneydoğu Anadolu, doğu Anadolu (Erzurum-Kars ve Ardahan platoları hariç) ve Trakya'nın orta kesimlerinde yaygındır. Bozkırlar; yarı kurak iklim bölgelerinde bulunan, orman örtüsünden yoksun, otsu bitkilerle çalılıarın yetişebileceği yerlerdir. Bozkır ve çayır topraklar; Kahverengi, kestane rengi ve kara toprak olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Kahverengi topraklar Orta Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'daki ovalarda yaygın olarak verimi yüksek olmamakla birlikte üzerinde tahıl tarımı yapılır. Kestane rengi topraklar daha çok Orta Anadolu, Doğu Anadolu ve İç-Batı Anadolu eşiğinde ve göller yöresinde yaygın olarak bu toprakların bir kısmında tarım yapılmakta, önemli kısmı ise otlak olarak değerlendirilmektedir. Kara toprak ise Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu köşesinde özellikle Erzurum –Kars ve Ardahan platolarında, yazları yağışlı Karsal iklim koşullarında yetişen boylu çayırlar altında oluşmuşlardır. Ot verimi yüksek olduğu için bu topraklar üzerinde yoğun olarak büyük baş hayvancılık yapılmaktadır (Şahin vd, 2010, s. 184).

Killi-Kireçli topraklar dönen topraklar (Vertisoller) ve Rendzinalar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Halk tarafından Güney Marmara'da kepir ve Anadolu'nun değişik bölgelerinde "taş doğuran topraklar" adı ile tanımlanan Vertisoller, killi kireçli depoların yaygın olduğu ovalık alanlarda (Muş, Ergene, Van, Bursa, Menemen, Konya ve Bafra) görülmektedir. Bu topraklarda yaz mevsiminde toprak yüzeyi kurumakta ve 1 m'ye varan çatlaklar oluşmaktadır. Kışın bu çatlaklar şişerek kapanmaktadır. Yazın çatlaklardan içeri doğru akan topraklar, kışın dışarı doğru yükselmektedir. Bu nedenle bu topraklarda dikey yönde dönme hareketi görülmektedir. Bu nedenle dönen toprak anlamına gelen Vertisol adı verilmiştir. Tarıma elverişli değildirler ve toprağın işlenmesi çok zordur (Özey, 2010). Rendzinalar, killi-kireçli göl depolarının veya yumuşak kireçtaşlarını yaygın olduğu kesimlerde görülür. İç Anadolu, Batı Anadolu ve Doğu Anadolu'da çok fazla geniş yer tutarlar. Üst toprağın hemen altında kireç birikmesi görülür. Orta ve Doğu Anadolu'da bu topraklar üzerinde genellikle tahıl tarımı yapılır. Toprak besin maddeleri bakımından zengin sayılmaktadır.

Kumlu-tüflü topraklar; volkanik kum, kül ve volkanik kökenli olmayan kumlar üzerinde oluşmuşlardır. Organik madde, kireç ve kil bakımından fakir olan bu topraklar çok geçirimlidir. En yaygın olarak Ürgüp-Nevşehir çevresinde bulunan kumlu-tüflü topraklar üzerinde üzüm bağları yaygındır. Ayrıca bahçe tarımı ve patates ekim alanı olarak da değerlendirilir.

Yerli (zonal) topraklar yanı sıra ikinci ana toprak grubu taşınmış veya Azonal topraklardan oluşur. Akarsu vadilerinin ve deltaların sürekli taşkına uğrayan kesimlerinde millenme ve aşınma nedeniyle horizonlaşma oluşmaz. Bu nedenle bu kesimlerde azonal topraklar görülür. Azonal toprakların dört alt grubu vardır. Bunlar Alüvyal topraklar, Kolüvyal topraklar, Regosoller ve Litosoller (taşlı topraklar)'dır. Alüvyal topraklar, devamlı taşkına uğrayan delta ve ovalarda görülür. Bu topraklar, verimli ve tarıma elverişlidir. Kolüvyal topraklar, dağların yamaçlarından taşınmış taş ve topraklar dağ eteklerinde birikerek depolar oluştururlar. Bu depoların üzerindeki topraklar Kolüvyal topraklardır. Orman, bağ ve bahçe tarımı için elverişlidir. Regosoller, kumlu depoların üzerinde gelişmiştir. İç ve Doğu Anadolu bölgelerindeki kumlu depolar üzerinde çok gelişmiştir. Besin maddesi bakımından fakir olmasına rağmen, bağ ve patates tarımı için elverişlidir. Litosoller (taşlı topraklar), dağlık alanların eğimli yamaçlarında görülmektedir. Bünyesinde topraktan ziyade çakıllar bulunur. Bu toprakların su tutma kapasiteleri ve besin maddeleri bakımından zayıftır. Bitki örtüsünden yoksun ve tarıma elverişli değildir (Şahin vd, 2010).

1.2. İRAN COĞRAFYASI

Modern İran İslam Cumhuriyeti 1.648.195 km²'lik yüzölçümüne sahip olup 25-40 kuzey enlem ve 44-63 doğu boylamında yer almaktadır (Harita 1). Güneybatı Asya'da yer alan İran, kuzeyde Hazar Denizi, güneyden Pers (Basra) ve Umman körfezi ile çevrilidir. Kuzeybatıda Azerbaycan ile (432 km) ve Ermenistan ile (35 km) uzunluğunda; kuzeydoğuda Türkmenistan ile (992 km) uzunluğunda; doğuda Pakistan (909 km) ve Afganistan ile (936 km) uzunluğunda ve batıda Türkiye ile (499 km) uzunluğunda

ve Irak ile (1.458 km) uzunluğunda sınırlara sahiptir. İran Platosu Doğu'dan Tebbet ve batıda Anadolu Platosu ile bitişiktir ve bir köprü gibi Asya, Avrupa ve Afrika'yı birbirine bağlamakta; Ayrıca kuzey Asya'yı Orta Doğu ve Hindistan'dan ayırmaktadır. İran Yaylası kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanmakta ve yüksek rakımı ile dikkat çekmektedir. İran yaylasının etrafını yüksek dağlar sarmaktadır. Kuzeyden Azerbaycan, Ermenistan, Elburz ve Khorasan sıradağları, batıda muazzam Zagros sıradağları, doğudan Süleyman ve Hindikuş dağlarının bir kısmı, güneyde ise az irtifa ile Pers (Basra) Körfezi ve Balochistan yer almaktadır.

Büyük İran Platosu günümüz İran'ın önemli kısmını içermekte; yaklaşık %63'lük bölümünü kaplamaktadır. Bu alan genel olarak Batı Asya'nın batı kesimini oluşturmaktadır. Platonun %90'ından fazlası İran Yaylasında yer almaktadır. Yaylanın dışarısında yer alan İran toprakları; güneyde Huzistan Ovası, Pers Körfezi ve Umman Denizi'nin yan kesimleri, kuzeyde ise Hazar Denizi'nin güney kıyılarından oluşmaktadır.

I.2.1.Yer Şekilleri

İran genel olarak bakıldığında yüksek ve kütleli dağ silsileleri ile bunların dik yamaçlarından oluşmaktadır. Bu durum neredeyse ülkenin yarıdan fazlası için geçerlidir. (Harita 6). Genel olarak İran'daki yeryüzü şekilleri üç farklı grupta incelenebilir. Bunlar: yüksek ve engebeli dağlık alanlar, alçak kıyı düzlükleri ile ovaları ve orta yükseklikteki iç platolar.

İran dağları; Kuzey dağları, Batı ve Güney dağları, Doğu dağları ve Merkezi dağlar olmak üzere 4 kategoriye bölünmektedir. Düz alanlar ise kıyasal ovalar ve iç merkezi çukurlardan oluşmaktadır.

Kuzey dağlar Transkafkasya dağlarının devamı niteliğinde Kuzeydoğu Türkiye'den başlayarak, doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 1000 kilometre uzunluğu ile Afganistan topraklarında yer alan Hindi kuş dağlarına kadar uzanır. Bu dağlara kuzeybatıda; Azerbaycan

dağları, Hazar Denizi kıyıları boyunca uzanan kısma Elburz ve doğu semtinde Khorasan dağları denilmektedir (İran milli eğitim kurulu, 1987, s. 12).

İran Azerbaycan'ın en önemli dağlarından, batıda Ağrı ve doğuda Taleş dağları ile birleşen Arasbaran dağlarıdır. Bu dağlar, Transkafkasya dağlarının devamı olarak Aras Nehrinin bir kanyon ile birbirinden ayrılmaktadır. Ayrıca Azerbaycan yaylasının içinde sönmüş volkanik dağları olarak Sahand (3710 m) ve Sabalan (4811 m) yer almaktadır. İran Azerbaycan Platosu, kuzeybatı'da Ağrı Dağı, kuzeydoğu'da Arasbaran (Gere Dağ), Goşa Dağ, Sabalan, Bozguş; doğu'da Gafllankuh, güneyde Sahand Dağları ve batıda ise Urmiye Gölü ile sınırlanmaktadır. Siyasi ve doğal sınırları kuzeyde Aras Nehri, Doğu'da Taleş dağları ve Batı'da İran Kürdistan dağları ile sınırlanmaktadır.

Harita 5: İran ilerini gösteren harita (<http://www.emapsworld.com/iran-political-map.html>)

Yukarıda belirtildiği üzere İran Azerbaycan dağlık ve engebeli bir yapıya sahiptir. Bu yönü ile ulaşım için zor bir bölgedir. Anadolu Platosu ile gerçekleşen iletişimler ilk dönemlerden beri doğal geçit yolları olarak Çaldıran Ovası ile Gotur Deresi aracılığıyla yapılmıştır. Ayrıca daha güneyde yer alan Kale Şin Güzergâhı özellikle Mezopotamya toprakları ile gerçekleşen ilişki ve etkileşim açısından önem taşımaktadır.

Kuzey İran dağlarının en önemli bölümü 600 km uzunluğa sahip Elburz Dağlarıdır. Elburz Dağları, Hazar Deniz'inin güney kıyıları boyunca bir yay biçiminde uzanarak Khorasan'ın sınır dağlarıyla birleşir. Elburz dağları tam bir duvar gibi Hazar Denizi kıyılarını İran Platosundan ayırmaktadır. Bundan dolayı Elburz'un kuzey ve güney semtinde iklim ve bitki örtüsü açısından iki farklı dünya yaşandığını görmek mümkündür. Kuzey kesimi ormanlı, yağmurlu ve tarım için elverişli iken, buna karşın güneyi daha kurak ve güney doğru çöllük bölgeler ile kaplanmaktadır. Elburz Dağları batıda derin kanyonlar ile Taliş dağlarından ayrılıp, doğuda Khorasan Dağlarına katılmaktadır. Elburz Dağlarının yüksekliği ve genişliği farklıdır. En geniş ve yüksek zirvesi olarak Damavand, Merkezi Elburz'da yer almakta, doğu ve batıya ilerledikçe yüksekliği ve genişliği azalmaktadır. Genel olarak Elburz Dağları batı, merkezi ve doğu olmak üzere üç bölüme ayrılmaktadır. Lahican, Dilman ve Molla Ali dağları batı bölümünde, Tonekabon, Kelarestag ve Kejur dağları merkezi Elburz'da yer almaktadır. İran'ın en yüksek zirvesini oluşturan volkanik Damavand Dağı 5.671 m yüksekliği ile Merkezi Elburz'da yer almaktadır.

Elburz Dağlarının doğu kısmı Khorasan Dağları adıyla anılmaktadır. Bu dağlar kuzey, orta ve güney dağlar olarak üç bölüme ayrılmaktadır. Blekhan Kabir, Belkhan Seğir, Hezar Mescid ve Kelat gibi dağlar kuzey (Kepet) Khorasan dağlarını oluşturur. Ala dağ ve Binalud dağları Orta ve çöllere doğru İsfereyan ve Coğtay gibi birer dağlar güney Khorasan dağlarını oluşturmaktadır.

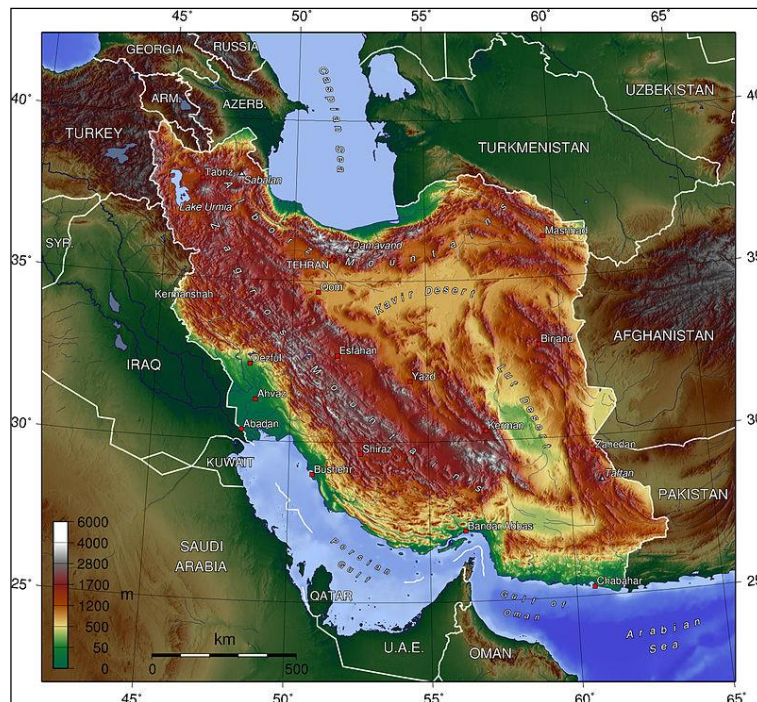
Batı ve Güney İran'da kalkerli yapının egemen olduğu ve birbirine paralel üç sıra halinde uzanan Zagros Dağları, yer yer derin vadilerle ve yüksek platolarla kesilmiş farklı bir

görünümüne sahiptir. Türkiye'deki Güneydoğu Torosların uzantısını oluşturan Zagros Dağları, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan kıvrımlı dağlardır. Mezopotamya düzlüğü ile İran'ın yarı kurak iç havzaları arasında uzanan bu dağların genişliği yer yer 350 km'yi ve uzunluğu da 1500 km'yi aşmaktadır. Zagros Dağları kuzeyde İran Azerbaycan dağlarından başlayıp, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda Pers (Basra) Körfezine doğru inmekte daha sonra doğuya yönelerek Belucistan içlerine sokulur ve burada Mekran Dağlarıyla birleşmektedir. Zagros batıda Kermanshah ve güneyde Shiraz Ovası gibi muazzam ve geniş ovalar tarafından birbirinden ayrılmaktadır. Zagros dağları Kuzey, Orta ve Güney olmak üzere üç kısma bölünmektedir. Orta Zagros, arkeoloji açısından özellikle Neolitik Çağa ait yerleşimlerin kümelenmesinden dolayı önem taşımaktadır. Ayrıca karstik yapıma sahip olmasından dolayı Orta Zagros, mağaraların olduğu bir bölgedir. Bununla birlikte Batı İran'da bulunan Paleolitik ve Epi-Paleolitik döneme ait buluntular bu bölgede yoğunlaşmaktadır.

Zagros Dağları'nın sarp doruklarının dik yamaçları, derin vadilerle sonlanmakta ve buralarda çoğu zaman dar boğazlar oluşturmaktadır. Şiddetli aşındırma, düzensiz tümsekler ve kesintileri nedeniyle Zagros Dağlarının orta bölümünün büyük bir kısmında ulaşım imkânsızdır. Buralarda bazen tarıma uygun geniş araziler yer almaktadır. Bazı vadiler ve dağların içinde Göçebe kabilelerinin birleşme noktası olarak bazı şehirler ve köyler kurulmuştur.

Zagros sıra dağları kuzeyden İran Azerbaycan Dağları ile birleşmektedir. Azerbaycan Dağlarının bu kısmı İran- Türkiye sınırlarını oluşturarak yılın büyük bir kısmı karla kaplı ve iki ülkenin sınırını belirleyen akarsuları bölmektedir. Doğu kısmının akarsuları Urmiye Gölü'ne ve batı kısmının akarsuları Van Gölü'ne dökülmektedir. Bu dağ sırasının başlangıç noktası Ağrı Dağı olup, doğuya doğru Türkiye-İran sınırını oluşturmakta, Doğu Zagroslarda Kürdistan Eyaletine kadar ulaşmaktadır. İran Azerbaycan Dağlarının güneyinde yer alan Kuzey Zagros Dağları, diğer alanlara göre daha alçak, ancak ulaşım açısından engel olarak birçok dar vadileri ve dağları içermektedir.

Orta Zagros, Orta Elburz gibi 3000 m'den fazla yüksekliğe sahip pek çok dağ silsilesini içermektedir. Bu dağlar meşe ve karaağaç ormanlar ile kaplı ve bazen muazzam ve geniş meralara dönüşmektedir. Söz konusu coğrafya günümüzde Bakhtiyari, Kürt ve Lor aşiretlerini barındırmaktadır.

Harita 6: İran topografisinin gösteren harita (<https://en.wikipedia.org>)

Zagros sıra dağlarının batı kısmı, Posht Kuh adıyla İran Kürdistan Eyaletinden Huzistan'a kadar uzanmaktadır. Posht kuh'un önemli yüksekliklerinden birisi olarak Kabir Kuh adıyla güney tarafından Huzistan vadisinde sonlanır. En yüksek zirvesi olarak Zarrin Kuh 3062 m yüksekliğe sahiptir. Batı İran meşe ve ceviz ormanlarının bir kısmı bu bölgede yer almaktadır. Kabir Kuh'un doğusu derin ve bol sulu vadileriyle son bulmaktadır. Batı kısmı ise İran-İrak sınırını oluşturmaktadır.

Zagros sıra dağlarının doğusunda Hamadan'dan Luristan'a yükselti artmakta ve önemli zirveler oluşmaktadır. Bunlardan Tanınmış olanları: Alvand Dağı, Bisutun Dağı ve Oshturan

Kuh dağlarıdır. Bu bölgenin en yüksek dağı olan Dalahu yaklaşık 4500 metre yüksekliğe sahip olup, zirvesi daima karla kaplıdır.

Zagrosların zirvesi olarak anılan Bakhtiyari Dağları, Luristan ve Shiraz vadileri arasında yer almaktadır. Bunlar bir yandan Merkezi plato ile sınırlanırken, diğer yandan Huzistan Vadileri ve Körfez sahilinde son bulmaktadır. Söz konusu yükseltinin zirve noktası Zard Kuh 4.547 m yüksekliğe sahiptir. Bahtiyari dağları aynı zamanda İran'ın en iki önemli akarsu olarak Karun ve Zayende Rud Nehrilerin kaynağıdır.

Ülkenin güney alanlarında ise kıyasal dağlar, Pers Körfezi ve Umman Denizi boyunca uzanarak Balochistan'a kadar devam etmektedir. Güney dağlarının yüksekliği daha az olup, kıyıya doğru daha da azalmaktadır. Bu bölgenin önemli dağları Tangestan ve Larestan dağları doğuya doğru devam etmekte ve Umman Denizi kıyısında Beşagard dağlarına bağlanmaktadır. Larestan yükseklikleri oldukça kısa ve Zagros'un güney doğusunun en ucunda yer almıştır.

İran'ın doğusunda, kuzeyde Khorasan'dan güneye doğru Balochistan'a kadar uzanan üç büyük dağ birimi görünmektedir. İlk birim; tuz levhası ve kireç taşından oluşan Cam Dağlarıdır. Güney Khorasan'da, Baherz yükseklikleri, Sorh Dağ, Siyah Dağ ve Haştadan dağları birinci birim zirvelerini oluşturmaktadır. İkinci birim güney kesimde çok az yağmur gören Gaen Dağlarıdır. Kalat Dağı, Süleyman Dağı, Ahangaran Dağı ve Shah Kuh ikinci birimin zirvelerini oluşturmaktadır. Bu dağ silsilesi kuzeybatı-güneydoğu istikametinde olup Lüt Çölü'nde sonlanmaktadır. Üçüncüsüyse Zabol etrafından başlayıp ve Chehel Posht bölgesine kadar devam eden Balochistan da Makran dağları silsilesidir. Önemli yüksekliklerinden Palangan dağı, Malek Siyah dağı, Sorkh dağı ve Taftan pasif volkan (4050) dağı'dır (Badii, 1988).

Yukarıda belirtildiği gibi yüksek dağlık bölgelerin yanı sıra, Hazar Deniz'inin güney kıyılarında ve Pers (Basra) Körfezi ve Umman Denizi kıyılarında, genişlikleri 15-120 km arasında değişen düzlüklere rastlanır. Aslında ülkenin en verimli ovaları Hazar kıyılarında

ve Mezopotamya'nın bir uzantısı olan Huzistan düzlüğünde toplanmıştır. Ülkenin kuzey ve güney kıyıları birbirinden çok farklı özellikler gösterirler. Hazar kıyıları genelde alçak ve az girinti-çıkıntılı, düz kıyılardır. Kıyının hemen güneyinde yükselen Elburz Dağlarının yamaçlarında orografik yağış miktarları ve orman yoğunluğu artmaktadır. Güneydeki Pers (Basra) Körfezi ve Umman Deniz kıyıları genelde yüksek, falezli ve dardır. Hazar kıyılarına göre iklim çok daha sıcak kuraktır. Dağların denize paralel uzandığı bu kıyılar yerleşme ve tarım için pek çok uygun değildir.

Merkezi iç platolar çok farklı görünüme ve çok farklı yeryüzü şekillerine sahiptir. Yarı kurak ve çorak görümlü araziler, tuzlu bataklıklar, taş çakıl çölleri, kuruyan ırmak ve göl çanakları ve çıplak kayalıklar örnek olarak gösterilebilir. Deşti Lüt ve Deşti Kevir çölleri diğer doğu çölleri ile birlikte İran'ın %20 varan arazisini kapsamaktadır.

1.2.2. İklim

Hiç kuşkusuz coğrafi yapı iklim üzerinde ciddi bir etki yaratmaktadır. İran topografyasına bakıldığında özellikle kuzey ve batı bölümlerinde yüksek dağlar ile kaplı olduğu görülmektedir. Bundan dolayı Hazar nemli rüzgârların iç bölgelerine ulaşmasını engellemektedir. Aynı şekilde Akdeniz ve Pers Körfezi'nin iklimsel özelliği bu sıradağlar tarafından durdurulmaktadır. Bundan dolayı bu dağların dış alanlarında iklim nemli ve iç alanları kurudur (Harita 7).

Günümüz İran sınırları içinde iç içe girmiş dört farklı iklim tipi görülmektedir: Subtropikal, tropikal, sert karasal ve yarı kurak karasal. Genel olarak ülke genelinde sert ve yarı Kurak karasal iklimin baskın olduğu söylemek mümkündür. Kuzeybatı ve Batı'dan doğuya doğru gidildikçe kuraklık ve karasallık artmaktadır. Kış aylarında soğuk Sibiryaya yüksek basıncının getirdiği kutupsal hava kütlelerinin etkisi ile sıcaklıklar Khorasan Bölgesinde -35°C'ye kadar düşmektedir. Bu mevsimde kar yağışları ve don olayları, güneyden kuzeye doğru artmaktadır. Sert karasal iklimin egemen olduğu yüksek batı bölgeleri ile kuzey bölgelerinde

kışlar daha uzun ve sert geçer (Tebriz'de ocak ayı ortalaması $-1,7^{\circ}\text{C}$, Tahran'da $3,3^{\circ}\text{C}$ 'dir); buna rağmen sıcak Fars Havzası, Pers (Basra) Körfezi, Belucistan Bölgeleri'nde ve merkezdeki çöllerde kışlar kısa ve yumuşaktır (Kıyı kenti olan Bender-e Abbas'da, ocak ortalaması $18,5^{\circ}\text{C}$ 'dir). İran genelinde ocak ayı ortalama sıcaklık değerleri enleme bağılı olarak 2°C ile 16°C arasında değişmektedir.

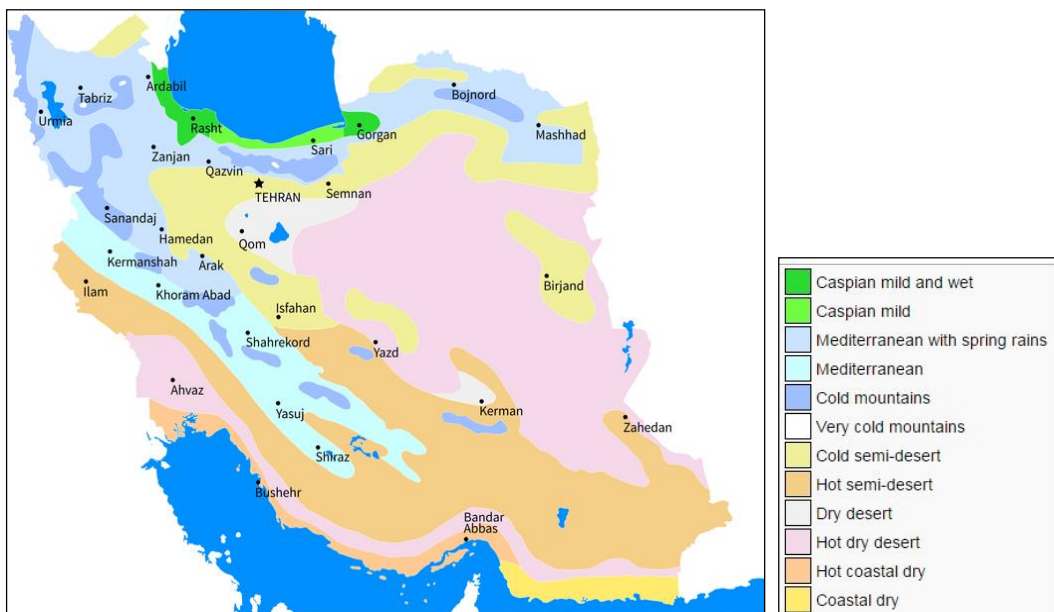
Ülke genelinde yazlar uzun, sıcak ve kuraktır. Özellikle güney bölgeler, Balochistan, Deşt-e Lüt ve Kevir Çöllerinde bazı yaz günlerinde sıcaklık gölgede 50°C 'yi aşmaktadır. Hazar Denizi kıyıları hariç, diğer bölgelerde şiddetli fırtınalardan kaynaklanan yağışlar dışında, yazın hiç yağmur düşmez ve çok yüksek olan sıcaklıklar ülkenin güneyinde Huzistan Bölgesinde 54°C 'ye ulaşabilir. İç Plato Bölgesinde havanın kuru olması ve dağların yakınlığı, yaz iklimini daha katlanılabilir hale getirir (Tahran'da Temmuz ortalaması $29,5^{\circ}\text{C}$ 'dir). Ülkede hem günlük hem de yıllık sıcaklık farkları çok yüksektir. İran'da temmuz ayı ortalama sıcaklık değerleri enleme bağılı olarak 23°C ile 30°C arasında değişmektedir.

Denize uzaklık, dağların uzanışı, yükseklik ve bakıya bağılı olarak ülkedeki yıllık yağış miktarı 100 mm ile 2.000 mm arasında değişmektedir. İran, genellikle kuraklığın hüküm sürdüğü (ülkenin yarısı, yıl boyunca 300 mm 'den daha az yağış alır) bir ülkedir. Buna rağmen Hazar Bölgesinde yıllık 1197 mm yağışla yeterli suya sahiptir. Tahran'dan güneye doğru çizilecek bir hattın doğusunda, yıllık yağış miktarı neredeyse 200 mm 'nin altındadır. Balochistan, güney Khorasan ile Deşt-e Lüt ve Kevir Çölleri, ülkenin en kurak bölgelerini oluşturur. En çok yağış alan yöreler ise Hazar kıyıları, Elburz Dağlarının kuzey yamaçları ve daha çok kar şeklinde olan Zagros dağlarıdır.

Çöllerde ve merkezi platoda, kurak hava durumu hâkimdir. Aslında İran'ın doğal yapısına bakıldığında ülkenin merkez ve doğu kısımlarının büyük bir kısmı çöl ve tuzlu çöllerden oluştuğu görünmektedir. Bu çöllerde kış mevsimi dışında su bulunmaz ve yaz mevsiminde çöl üzerinde su yerine tuz görünmektedir. Bu bölgede iklimin temel özelliği yaz ve kış ısı farkının çok belirgin olmasıdır. Ayrıca yazın gece ve gündüz sıcaklık farklılığı da büyüktür.

Gün içinde hava şiddetli sıcak ancak geceler havanın nemli olmadığından dolayı sıcaklık hızlıca düşmektedir. İran çöllerinde havanın şiddetli sıcak olmasından dolayı, özellikle yaz mevsimlerinde yaşam çok sınırlıdır. Diğer taraftan bölgenin açıklığından dolayı, şiddetli toz fırtınalar hayatı olumsuz şekilde etkilemektedir. Güney ve güneybatı rüzgârları sıcak, kuru ve yaz mevsimlerinde kendiler ile toprak ve kum taşırlar. Kuzeydoğu rüzgârları özellikle 120 Günlük Sistan Rüzgârı bunların en önemlisidir.

Harita 7: İran iklim bölgelerini gösteren harita (<https://commons.wikimedia.org>)

Karasal sert iklim özellikle Batı İran yüksek dağlık bölgelerinde hakimdir. Karasal sert iklimi bölgelerinde yüksekliğin artışı ile sıcaklık değerleri düşmektedir. İran yükseklikleri hava sıcaklığı derecesine göre dört alt bölgeye bölünebilir: birinci, deniz seviyesinden 28 m den 500 m yüksekliğe sahip düz olmayan bölgelerdir. İkinci, 500 ve 1000 metre arasında; üçüncü 1000 ila 2000 m yükseklikte yer alan bölgeler ve dördüncü ise 2000 metreden fazla olan dağlık bölgelerdir.

Birinci bölge düz olmayan iç ovalar, Hazar Denizi kıyıları, Pers (Basra) Körfezi ve Umman Denizinin yanları ve Merkezi çöllerden oluşturmaktadır. Bu bölgelerde Hazar Denizi'nin

kıyıları dışında, yazlar sıcak ve kışın ise nispeten düşük olmaktadır. Abadan 3 m, Anzali 15 m, Ahvaz 20 m, Dezful 151 m, Sarakhs 299 m ve Zabol 500 m yüksekliği ile bu bölgelerde bulunmaktadır.

500 ile 1000 m arası yüksekliklerde yer alan bölgeler özellikleri yaz mevsiminde sıcak ve kurak ve Kışları serin geçmektedir. Varamin 929 m, Garmsar 846 m, Gom 939 m, Kashan 944 m, İranshehr 569 m ve Kazerun 853 m yüksekliği ile bu bölgede yer almaktadır.

1000 ile 2000 m arasında yüksekliğe sahip üçüncü Alt bölge, neredeyse İran yaylasının tüm verimli kısmını içermektedir. Bu kısmın özellikleri yazın oldukça hafif ve kışın soğuk olmasıdır. Tehran 1198 m Karaj 1307 m, Gazvin 1286 m, Zanjan 1634 m, Tebriz 1405 m, Urmiye 1332 m, Semnan 1095 m, Birjand 1455 m, Hamadan 1890 m, Kermanshah 1298 m, İsfahan 1583 m, Shiraz 1530 m, Yazd 1233 m ve Kerman 1751 m yüksekliği ile bu alt bölgede bulunmaktadır.

Dördüncü alt bölge, 2000 m yükseklikten fazla olan alanlardır. Bu yükseklikler Elburz dağları, Kuzey ve Kuzeydoğu'da Khorasan Dağları, kuzeybatıda Sahand ve Sabalan ve Bozgush ve Urmiye dağları, batı da Zagros dağları, Güneydoğu'da Taftan, Bozman, Kerman, Gainat, Fars ve merkezi dağlarıdır. Genelde bu bölgeler İran'ın soğuk alanlarıdır. Bu kısmın iklim özellikleri yazın hafif ve kışın çok soğuk ve uzun olmasıdır.

Yağmur yağışı tüm noktalarda farklıdır. 4000 m'den fazla nokta zirveler genelde kar ve buz ile Örtülüdür. 2000-4000 metre arasındaki bölgelerde güz ve bahar dönemi yağmur yağışı görünür; yazın neredeyse bulutsuz, soğuk ve kuru havası vardır. 1000'den 2000 m arasındaki bölgelerde, vadiler ve tepelerde kışın oldukça hafiftir. Burada kar çok hızlı erimektedir. Yazın sıcak ve neredeyse yağmursuzdur. 1000 metre altındaki noktalarda genellikle düz olmayan alanlar vardır; buralarda hava daha kuru ve sıcaktır. Kışın yağmur yağışı çok, buna karşın kar yağışı yok denecek kadar azdır. Yazın bu bölgeler kuru ve yağmursuzdur.

Yukarıda ele alınan iklim koşulları yanı sıra günümüz arkeolojisinde eski çağların özellikle Paleolitik ve Erken Neolitik dönem iklim koşullarının canlandırması yeni arkeoloji araştırmalarında önem taşımaktadır. Genel olarak geçmiş iklimlerin yeniden düzenlemesi, kutup buzları, Alp buzulları, göller ve okyanusların dip çökelleri, ağaç halkaları, mağara duvarlarındaki kalsit yatakları, mercanlardaki büyüme bantları ve deniz istiridyelerin organik kimyasını inceleme ve araştırmaları ile anlaşılmaktadır (Dow vd, 2009, s.7).

Zagroslar ile bağlantılı olarak en önemli bilgi kaynağı 1960 yılında özellikle Zeribar Gölü'nden alınan örnekler oluşturmaktadır (Van Zeist ve Wright, 1963, s.65; Van Zeist ve Bottema 1977). Zeribar gölü deniz seviyesinin 1300 metre yüksekliğinde yer almakta ve 4-5 m derinlik, 4/5 kilometre uzunluğa ve 2 kilometre genişliğe sahiptir.

Zeribar Gölü'nde yapılan polen araştırmaları günümüzden 40.000-33.000 yıl aralığında, dağınık meşe ağaçları, kereste ve melengiç kanıtları elde edilmiştir. Ancak yaklaşık 33.000-12.000 zaman aralığında, ağaç ve orman örtüsü aradan gitmiş ve onun yerine tundra ve step bitkileri yaygınlaşmış ve şimdiki yaz mevsimleri ile kıyasla 6-7 derece düşük sıcaklıktan dolayı kar çizgisi yüksekliği de daha azdır (Matthews, 2000, s. 23-4). Van Zeist ve Bottema'ya göre, 42.000-24.000 yıl önce bitki polenlerine ait bilgiler kaybolmuş ve bu da en son buzulun soğuk ve kuru iklimin olduğunu göstermektedir (Van Zeist ve Bottema, 1977). 40.000-28.000 yıl önce Kermanshah'da iki çeşmeden elde edilen polenler, yüzde ikilik meşe kalıntılarıyla kıyasla, yüksek miktarda Artemis'i ve Kazayaklılar olduğunun göstergesidir. Bu konu Zeribar Gölü'nün 23.000-14.000 yıl önce A-1 evresinin sedimanlarında tam olarak görünmektedir (Wright, 1968, s. 336).

Paleolitikten sonraki dönemin büyük bir kısmında, Zagroslar sert iklime sahip olarak sıcaklık derecesi şimdiki zamana göre 6-8 °C daha soğuk olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür hava şartları ılımlı ve kısa yaz, uzun ve çok fazla soğuk kış mevsimlerini yaratmıştır (Van Zeist ve Bottema, 1977, s. 66). Ayrıca söz konusu hava koşulları, bölgede bitki yoğunluğunun azalmasına sebep olmuş ve birçok bölge Artemisia Step örtüsüne dönüşmüş; ancak vadilerde

Gez ve Ladin gibi ağaçlar su kenarlarında büyümüşlerdir (Peasnell, 2002, s. 205). Polenler üzerinde yapılan araştırmalar 14.800 yıl önce en yaygın bitki örtüsünün Artemisia ve Kazayaklılar olduğunu; bundan hareketle bölgede kuru ve soğuk bir iklimin hâkim olduğu ileri sürülmektedir (Van Zeist ve Wright, 1963, s. 66). Sürecin sonunda step otlakları ve orman örtüsü, özellikle yabancı fıstıklar, azalarak Artemisia ve Kazayakların yerini almaya başlamıştır. Zeribar polenlerinde yapılan araştırmalar sonucunda, yaklaşık olarak 14 metrelik derinlikte, A evresi üstünde B-1 evrenin zemin katında ilk kez buğday tahılları, yabancı arpa ve sinirotu (plantago) bulunmuştur ve bunlar bu bölgedeki fıstık ve meşe ağaçlarıyla aynı zamanı paylaşmaktadırlar. Van Zeist ve Wright'a göre 13.000 yıl öncenin Savana örtüsü ve bölgedeki hava ısınmasıyla da eşlik etmişler (Van Zeist ve Wright, 1963).

Zeribar Gölü'nün A-2 evresi, 14.000-11.000 yıl önce, Artemis'i oranının azaldığını, meşe ve fıstık miktarının çoğaldığını göstermektedir. Görünen o ki, Kazayağı oranı da artmış ve bu da bölgede, iklimin uzun vadeli dalgalandığı düşündürmektedir. Muhtemelen bu iklim döneminin ikinci yarısında bölgenin havası soğumuştur. Palegawra mağarasından elde edilen Meşe kömürü kalıntıları, bu mağaranın etrafında bazı ağaçların olduğunu göstermektedir (Wright, 1968, s. 337). Smith ve Young'a göre M.Ö. 12.000 yıl önce Beradusti döneminin kuru ve soğuk ikliminden sonra, daha sıcak ve nemli bir iklim yaygınlaşmış ve bitki örtüsü Artemisia'dan meşe ağaçlarına ve fıstığa dönüş yapmıştır. Bu süreç Holosen döneminde daha da kuvvetlenmiştir. Zarzian döneminin sonlarında tahıl gibi yabancı otların büyümesine ve çoğalmasına daha uygun şartlar yaratılmıştır (Smith ve Young, 1983, s. 145). Pelistusen dönemindeki otsu bitkiler, tüm bitkilerden kalan polen kalıntılarının yüzde 15-20'sini kapsamaktadır; ancak 12.000 yıl önce hızla çoğalıp ve 10.500 yıl önce büyüme ve gelişimlerinin zirvesine Ulaşmıştır. (Matthews, 2009, s. 8). Son çalışmalara göre Pleistosen dönemin sonunda, uzun bir süre kuru ve soğuk bir iklimin olduğunu belirtmektedir. Bu iklim döneminin, bu dönemin toplulukları üzerindeki etkisi apaçık ortadadır. Holosen döneminin başlangıcıyla beraber, sıcaklığın göreceli artışı ve Zagros dağlarındaki bitki örtüsü ve ağaçların çoğalması, iri taneli maddelerin sedimantasyonun azalması görülmekte ve akarsuların akışı meander şekli almıştır. Bu nehirler küçük taneli maddeleri olan birikintileri

taşımışlar ve bu birikintiler her sene nehir kıyılarında taşıp yayılarak alüvyon taşkın ovaları oluşturmuşlardır (Brookes vd, 1982). Zeribar gölünün B evresine bağlı polenler, 11.000 yıl önce fıstık, meşe ve sinirotu gibi ağaçların polenlerinin çoğalmasını göstermektedir. Sinirotu bugün çoğunlukla step bölgelerin inişlerinde görünmektedir. Buna göre bölgedeki iklim, şimdiki iklime göre daha kuru ve sıcak olmuş ve yağışlarda aşamalı bir artış yaşanmıştır (Wright, 1968, s. 337-8). Brooks ve arkadaşlarının Kermanshah'da yer alan Mahidesht'te sedimantoloji çalışmaları, Abik Nehrinde 6 metre yüksekliğinde beş kat tespit etmişlerdir. Buna göre en alttaki kat V, 1-2 metre kalınlığa ve M.Ö. 9500-4000 tarihi göstermektedir. Kırmızıya yakın kahverengine, ince taneli siltli kile sahiptir ve bu, bölgede ki bitkilerin büyümesinde daha önceki dönemlere göre çoğalma olduğunu göstermektedir. Bu tarih, Zeribar gölünün 5. evresindeki ağaçların kademeli büyümesi ile aynı tarih göstermektedir (Brookes vd, 1982, s. 281). Ayrıca, Zeribar Gölü'nün kalıntıları üzerinde yapılan eski ve uzun, tatlı su biyolojisi çalışmaları da (Palaeolimnology), üstte değinilen çevre ve iklimdeki dalgalanmaları anlatmaktadır. 17.700-15.400 yıl önceki zaman aralığında gölün seviyesi düşüktür; ancak 12.600 yıl önce, seviyesinde yükseliş görünmüştür ve daha sonra yaklaşık 12.000 yıl önce tekrar soğuk ve kuru iklimin yaygınlaşmasıyla düşüş görünmüş ve tuz oranı da yükselmiştir. Son olarak Günümüzden 11.700 yıl öncesinin hemen ardından, bölgede sıcaklığın yükselmesi, ağaç ve bitki örtüsünün çoğalması şeklinde, sabit bir iklim hâkim olmuştur (Wasylikowa vd, 2006). Yaklaşık 8 binyıl önce meşe polenlerinin oranında artış yaşanmış ve 5500 yıl önce, elde edilen polenlerin %50-70'ne ulaşmıştır. Bu bulgular Zeribar'ın C evresinde ve Mirabad Gölü'nde de tespit edilmiştir (Wright, 1968, s. 337).

Mirabad gölü coğrafi konumu açısından, Merkezi Zagros'un güney sınırlarında ve Zeribar gölünün karşı noktasında yer almaktadır. Bu gölün eski iklim araştırma sonuçları, Holosen döneminin başlarındaki ikliminin yeniden düzenlenmesinde katkıda bulunmaktadır. 1963 yılında, 720 cm derinliğinde bir deneme işleminden elde edilen bitki polenlerinin üzerinde yapılan çalışmalara göre Holosen döneminin birinci yarısında fıstık ağacının ve meşenin polenleri, kalıntıların yüzde 30'unu teşkil etmektedirler ve 6000 yıl önceden sonra daha çoğalmıştır (Stevens vd. 2006). Kalibre edilmemiş en eski tarih, 10.000 yıl önceye aittir ve

bu açıdan sadece Holosen dönemine bağlıdır. Bu açıdan merkezi Zagros'un Neolitikleşme sürecinin iklim açıklaması ile pek çok bağlantısı yoktur; ancak bu bilgilerden iklim araştırmalarında ve Neolitikleşme döneminin ortamı için kullanılmaktadır.

İran'da Batı Zagrosların yanı sıra Türkiye Geç Kuvaterner ve Holosen dönemlerinin iklim ve bitki örtüsü tarihine dair bilgi veren ve çoğunun verileri Fırat'ın batısında açılmış sondajlardan elde edilen 10 polen çizgesine sahiptir. Bunlar Batı Asya'ya ait en kapsamlı verileri oluşturur; ancak yine de Anadolu'nun polen çizgeleri, İran, Suriye ve Kafkasya ile yeni verilerin elde edildiği komşu bölgelerle karşılaştırılarak ele alınmalıdır. Van Gölü'ne ait polen çizgesi genel olarak Zeribar Gölü'nün çizgeleriyle büyük ölçüde benzer; ağaçsız bozkır zaman içinde meşe ormanlarına dönüşmüştür. Ancak radyo karbon tarihli Zeribar dolgusunun aksine, Van Gölü çizgesinin zaman dizini, yıllık çökeltinin sayımının kullanılması nedeniyle sorunludur; buna karşın bu çizge, dağlık arazinin eski bitki örtüsü hakkında ana kaynağımızı oluşturur. Van ve Zeribar bulgularına göre, günümüzden 10.500 yıl öncesinde kazayağı ve pelin otlarının baskın olduğu soğuk bozkırdan, meşe ve fıstık ağaçlarına sahip orman ortamına geçiş aşamalı olarak başlamış ve bundan 4000 yıl sonrasında son halini almıştır (Sagona ve Zimansky, 2009).

1.2.3. Akarsuları

İran'da pek çok akarsu bulunmasına karşın, ülke genelinde yağışın sınırlı olması nedeniyle bunlar mevsimsel kuraklık yaşamaktadır. Bu tür akarsular ülkenin merkezi ve güneyinde daha çok görünmektedir. Söz konusu mevsimsel akarsular kış aylarının sonunda, ilkbaharda karların erimesiyle taşkınlara yol açmakta, yaz başlarında tamamen kurumaktadır.

Genel olarak İran akarsuları akıttığı su miktarına göre iki kısma ayrılmaktadır: ilki sürekli ve devamlı akışı olan ve belirli göletleri olan kalıcı akarsular; diğeri ise mevsimsel veya devamsız akarsulardır. Bu tür akarsularda sadece bol yağmurlu mevsimlerde su akışı görünmektedir.

Ülkede görülen kalıcı bol sulu nehirleri kuzey Elburz veya Zagros dağlarından kaynaklanarak sırasıyla Hazar Denizi ve Pers (Basra) körfezine dökülür. İran nehirleri genelde taşkın ve eğimleri diktir. İnce ve bol eğimli dağlı vadilerden geçtiğinden dolayı ulaşım için müsait değildir. Sadece Huzistan Ovası'nda yer alan Karun Nehrinin son 20 km'si nehir ulaşımına elverişlidir.

İran nehirleri akış yönü açısından 3 kategoriye bölünmektedir: birinci grup Elburz Dağlarından kaynaklanan Hazar Denizi'ne dökülen daimi akarsular; ikinci grup Zagros Dağları'ndan kaynaklanan Pers (Basra) Körfezi'ne dökülen akarsular ve üçüncü grup ise göllere veya iç kapalı havzalara dökülen oldukça küçük veya mevsimsel akarsulardan oluşmaktadır. Akarsular dikkate alındığında İran'ı üç ana havzaya ayırmak mümkündür: Hazar Denizi Havzası, Pers körfezi/ Umman denizi havzası ve iç kapalı havzalar (İran Milli Eğitim Kurulu, 1987, s. 37).

Elburz Dağları, Khorasan Dağları, İran Kürdistan ve Azerbaycan dağlarından beslenen bazı akarsular Hazar Havzası'nı oluşturmaktadır. Bu havzanın kapsadığı 206.750km² ve 350 den fazla irili ufaklı akarsu bu havzada görülmektedir. Coğrafi dağılımı dengeli ve ortalama mesafeler yaklaşık 4 km'dir. Aras, Sefid Rud, Gorgan ve Atrak gibi nehirler dışında diğer akarsular genel olarak kısadır. Hazar Denizi'ne dökülen ve tarih boyunca hem siyasi ve hem tarihi açıdan büyük önem taşıdığı Aras nehri günümüz İran, Azerbaycan ve Ermenistan ile siyasi sınır oluşturmaktadır. Yunan ve Roma dilinde Araxes, Azeri dilinde Araz ve Avesta'da² *Dayi Tiya* olarak tanımlanmaktadır. 1072 km uzunluğa sahip olan Aras, iki farklı kaynaktan beslenir. Birisi Türkiye'de yer alan ve Erzurum'un güneyinde Bingöl'den kaynağını alarak Palandöken Dağının güneyinden geçer Kars yükseklikleri ve büyük Ağrı Dağı'ndan küçük çay ve derelerden beslenerek Ermenistan'da yer alan İrvan düzlüğüne doğru devam eder. Diğer bir kaynak ise Transkafkasya'da yer alan Vardeniski'den doğmaktadır. Bu

---

² Eski İran kutsal kitabı

iki kaynak İran Azerbaycan'ın en kuzeybatısında birleşirler. Bu nokta İran, Ermenistan ve Türkiye sınırlarını oluşturmaktadır. Maku Çayı, Uştebin Çay, Mardangom, Alkena, Sufiçay, Kaleyber Çay, Goy Ağac, Dare Rud, Ala Cuce, Heris Çay, Malekan Çay da Aras Nehrine dökülmektedir. Bunlara ek olarak Ardabil Bölgesinde Nemin Çay, Agh Çay ve Hiyav Çay, Ghare su aracılığıyla Aras Nehrine dökülürler (Khamachi, 1991).

Pers Körfezi ve Umman Denizi Havzası İran'ın en geniş havzası olarak kuzey Zagrosardan doğu Balochistan'a kadar uzanan geniş bir alana sahiptir. Zagros sıra dağlarında yer alan Alvand Kuh ve Zard Kuh bu havzanın en büyük su kaynağıdır. Zagros Dağlarından kaynaklanan akarsular Pers Körfezine dökülmeden önce, tarih öncesinden beri tarım için elverişli olduğundan dolayı insan toplumları için bir cazibe merkezi olan Huzistan Ovası'ndan geçmektedir. Bu havzada akan önemli akarsular batıdan doğuya Gamasb, Karun, Jarrahi, Shur ve Minab nehirleridir.

Zagros, Merkezi ve Doğu dağların arasında, İran'ın iç kapalı havzaları yer almaktadır. Bu havzalarda akarsuların ortak özellikleri düzensiz ve düşük debili olması ile kısa taşma döneminin ardından su miktarının hızla azalmasıdır. Her ne kadar doğuya doğru yakınlaştığımızda sıcak mevsimlerde akarsular kuruyup su akışları sona uğrar. İç Kapalı Havzalar coğrafi konumu, hava durumu ve yükseklik seviyelerine göre, batı havzası, merkezi havzası ve doğu havzası olarak üçe ayrılmaktadır.

Urmiye Gölü Havzası iç kapalı havzaların en önemlisidir. Bu göl doğal bir dikdörtgen çukur olarak Azerbaycan yaylasının batısında, kuzeyden güneye uzanarak İran Azerbaycan'ını doğal bir şekilde doğu ve batı olarak ikiye ayırmaktadır. Urmiye Gölü deniz seviyesinden 1225 m yükseklikte ve 6000 km² alanı kapsamaktadır. Urmiye Gölü geniş bir havza oluşturmaktadır. Aras Nehri, Sahand ve Sabalan dağları kuzey; Sefid Rud ve İran Kürdistan dağları güney ve güneydoğu sınırlarını oluşturmaktadır. Ayrıca İran - Türkiye sınır dağları bu havzanın batı sınırını oluşturur. Gölün etrafı bazen bataklık şeklinde düz olmayan ovalardan oluşmaktadır. Urmiye Gölü'nün suyu tuzlu (%23) ve acıdır. Bu açıdan

mikroorganizmalar dışında herhangi tür balık ve canlı görünmemektedir. Gölün içinde yaklaşık 56 irili ufaklı ada vardır ki en önemlisi İslami (şahi) ada'dır. Talkhe Rud, Simine Rud (Tatao) ve Zerrine Rud (Joğtay) Urmiye Gölü'ne dökülen önemli akarsulardır.

I.2.4. Toprak Yapısı

İran kendi içinde çok farklı topoğrafya ve coğrafyaya sahip olduğu için toprak yapısı da buna bağlı olarak çeşitlenmektedir. Bununla birlikte İran'ın toprak yapısının ana hatlarıyla dört bölümde incelemek mümkündür.

Hazar kıyıların belirli toprakları Kahverengi Orman Topraklar, Kırmızı/Sarı Rengi Podzolik Topraklar, Gri ve Kahverengi Podzolik Topraklar, kırmızı ve Kahverengi Akdeniz topraklardan oluşmaktadır. Kahverengi orman toprakları yoğun olarak nemli sıcak ve yarı sıcak noktalarda oluşup, organik ve inorganik maddelerin karışığıdır. Bu tür toprakların yayılış alanı Gri ve Kahverengi Podzolik Topraklar ile birlikte yoğun olarak Hazar Denizinin kıyısız dağlarında; Shahi, Sari ve Gorgan, Lahican, Langrud, Tonkabon ve Kecur'da bulunmaktadır. Bu topraklar tarım için elverişli değil ancak raş ve meşe gibi orman ağaçları için müsaitlerdir.

Hazar Denizi Kıyısız Dağlık Toprakları içerisinde yer alan Gri ve Kahverengi Podzolik Topraklar volkan ve değişmiş taşlardan oluşmaktadır. Genel olarak bu topraklar Kahverengi Orman Topraklar ile birlikte görünmektedir. Bu tip topraklar ormanlı bölgelere özel olması ile birlikte Elburz yüksekliklerinin kuzey alanlarında çay üretim açısından elverişlidir.

Kırmızı/Sarı Rengi Podzolik Topraklar sadece İran'ın kuzey bölgelerinde küçük parçalar halinde Hazar Denizinin kıyısız alanlarında özellikle Gilan ormanlı dağlık alanlarında bulunmaktadır. Bu toprakların bitkileri genelde ormandır; ancak uzun çimler, orman ağaçları ile meşe ve kayın ağaçları için elverişlidir.

Kırmızı ve kahverengi Akdeniz topraklar bölgede görülen bir diğer tür topraktır. Bu tür topraklar bölgenin durumuna göre kireç taşı, çakıl taşı ve kumtaşlarının şiddetli kimyasal değişikliğe uğrayarak oluşmaktadır. Bununla birlikte küçük parçalar olarak Hazar Denizinin kıyısallarının yüksel alanlarında bulunmaktadır.

Dağ ve Dağ Etekleri Toprakları ikinci grup İran topraklarını oluşturmaktadır. Dağlı bölgelerin toprakları genelde ince kaplama gibi, taşlarda ve dağlı uçurumlarda görünmektedir. Rendzina ve Litosel olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır. Bu tür topraklar çakıl taşı içerir ve genelde düşük derinliklidirler, toprağın ince katman olduğundan dolayı tarım için bereketli toprak olamazlar. Bu topraklar Kuzeydoğu, doğu ve ve merkezi plato ile birlikte İran'ın büyük bir kısmında görünmektedir.

Dere ve Ova Toprakları görülen diğer toprak grubudur. Yoğun olarak su ve rüzgâr etkisi erozyon sonucu ovalarda toplanmışlardır. Bu toprakların fiziksel ve kimyasal bileşimi açısından farklılık göstererek İran'ın büyük bir kısmında özellikle dağ eteklerinde kum ve iri taneleri olarak kıl topraklara göre daha fazladır. Ancak özellikle ovalarda kil topraklar daha baskındır. Bununla birlikte erozyon toprakları, ince ve kaba yapımlı olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu toprak türü çoğunlukla yaylalar, dereler ve bazı ovalar olmak üzere ülkenin pek çok yerinde yaygındır. İnce yapılı topraklar daha çok Hazar Denizi'nin kıyısallarında ve güney bölgelerde özellikle Zagros derelerinde görünmektedir. Bu toprak türü tuz içermiyorsa buğday, arpa ve bazı meyve üretimi için uygundur. Erozyon toprakları çok miktarda kalsiyum karbonat içerir ve bazı bölgelerde (Urmiye Gölü etrafında ve Lüt Çölü) tuzludur. Çok çakıllı kaba yapımlı erozyon topraklar genelde tuzlu değil ancak kuru ve yarı kuru bölgelerin toprakları gibi bitkisiz ve genelde bereketli toprak değildirler.

İran'da görülen diğer toprak grubu merkez Plato Topraklarıdır. Bu bölgede erozyon toprakları dışında diğer topraklar çöl topraklardan sayılmaktadır. Bu bölgelerin Temel özelliği, iklimin kuru ve bitki örtüsünün seyrek olmasıdır. Öte yandan bölgenin düz ve geniş olması nedeniyle şiddetli rüzgârların görünmesi diğer bir özellik olarak öne çıkmaktadır. Bu özelliği bölgede geniş ve büyük çukurların oluşmasına neden olmaktadır.

Genel olarak öl Toprakları kırmızı ve gri olarak iki kısma ayrılmaktadır. Bu iki tür toprak genelde tuzludur ve organik malzeme açısından fakirdir. Çöl Toprakları genel olarak İran'ın geniş alanında yayılmışlardır ve kuru bölge olarak Naiin, Yazd, Kerman ve Zahidan, Lut ölü ve Bojnurd Bölgesinde bulunmaktadır.

Bu bölgenin (yarı kuru) diğeri tür topraklarından, 250 milimetre den 400 milimetre ye kadar yağmur alan Kahverengi Topraklardır. Bu topraklar geniş alanda platonun yarı kuru bölgelerinde yayılmıştır. Bu bölgelerde kısa çimler genelde mera şeklinde kullanılır. Özellikle Muğan, Gorgan Ovası ve Khorasan bölgelerinde bu tür topraklar görünmektedir. Bu topraklara sahip yeterli yağmur alan bazı bölgelerde buğday ve arpa tarımı yapılmaktadır. Ayrıca yeterli su olan bölgelerde buğday ile birlikte Pamuk ve pancar yetiştirilir (Badii, 1988).

II. BÖLÜM: EPI-PALEOLİTİK DÖNEM

Paleolitik Çağ 2.5 milyon yıl önce özellikle Afrika'da ilk taş aletler ile başlar ve yerleşik yaşamın başladığı Neolitik Çağ ile son bulmaktadır. Paleolitik Çağ geleneksel olarak alt, orta ve üst olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Geçen yüzyılın başlarından itibaren bu üçlü ayırma bir dördüncü olarak Epi-Paleolitik dönem de eklenmiştir. Epi-Paleolitik dönem sosyal, ekonomik ve kültürel açılardan önemli değişimlerin ortaya çıktığı, Neolitik Çağ öncesi, kendine özgü bir dönemdir. Bununla birlikte mikrolit diye adlandırdığımız ve Epi-Paleolitik dönem avcılarının alet çantasında önemli bir yer tutan yontma taş aletlerin yoğunluğuyla belirginleşmektedir. Böylesi yoğun mikrolitik endüstriler, Yakın Doğu ve Anadolu'da günümüzden yaklaşık 22.000-20.000 binyıl öncesinde kendini hissettirmektedir (Kartal, 2009, s. 6).

Doğu Akdeniz (Levant) Bölgesinde çalışmalar yapan bazı araştırmacılar tarafından Epi-Paleolitik terimi 1960'larda ortaya atılmış ve yaklaşık olarak G.Ö.20.000-18.000 ile G.Ö. 10.000 yılları arasına yerleştirilmiştir. Epi-Paleolitik dönemin izleri hemen hemen tüm Yakın Doğu, Kuzey Afrika ve Anadolu'da izlenmekte ve bunların radyo karbon tarihleri, birbirine yakın değerler göstermektedir; ancak bu durum Avrupa Kıtası için daha farklı bir durum sergilemektedir. Çünkü Yakın Doğu ve Anadolu buluntu topluluklarının yakın benzerlerine Avrupa'da Mezolitik Çağ'da rastlanmakta, ait olduğu zaman diliminde Epi-Paleolitik'e göre daha geç bir zamanı yansıtmaktadır.

Epi-Paleolitik dönem Levant bulgularına dayanarak Erken veya Epi-Paleolitik I (G.Ö.19.000-14.000), Geç veya Epi-Paleolitik II (G.Ö.14.000-11.000) evrelerine ayrılmaktadır. Bunlar Natufian öncesi ile Natufian arasına yerleştirilmektedir (Bar-Yosef, 2001). Bu dönemde, Yakın Doğu toplumlarında sosyal ekonomik açıdan daha karmaşık yapılara doğru bir eğilim görülmektedir. Ayrıca, geleneksel Üst Paleolitik yaşam şeklinden gerçek ayrılış, Natufian dönem boyunca meydana gelmiştir. Egemen olan avcı toplayıcı

yaşam biçiminin milyonlarca yıldan sonra bitmesinden önce, Epi-Paleolitik II, son dönemdir (Atıcı, 2011).

Öte yandan Epi-Paleolitik dönemde görülen değişimler aniden olmamış, aksine daha az göze çarpan değişikliklerle mikrolit endüstrilere doğru bir geçiş gözlemlenmiştir. Dolayısıyla Epi-Paleolitik "Paleolitik bitimi" olarak algılanabilir. Bununla birlikte bazı araştırmacılar tarafından, Zagros Epi-Paleolitiği'ni temsil eden Zarzian kültürünü, önceki döneme ait olan Baradostian³ kültürünün devamı olduğu düşünülmektedir. (Hole, 1970; Olszweski, 2012). Aynı şekilde Türkiye Epi-Paleolitiği'nde de bazı kültürel kalıntılar özellikle tipolojik açıdan ön kazıyıcı olarak ifade edilen tipler Paleolitik Çağ'ın devamı olarak görünmektedir (Kartal, 2009). Buna rağmen yontma taş teknolojisi açısından, bu dönemde yeni bir grup ile karşılaşmaktadır; bu aletler genellikle boyları 5 cm'den uzun olmayan ve oldukça küçük boyutlu, ama çok da etkili, silahlar olan mikrolitlerdir. Genellikle Epi-Paleolitik dönemde karşımıza çıkan böylesi mikrolitleri, prizmatik ve/veya piramit biçimli dilgi ya da dilgicik çekirdeklerinden (baskılama tekniği kullanarak) elde edilen taşmalıklar (dilgi ya da dilgicikler) üzerine, ya sırtlı düzelti tekniği ya da mikroburin tekniği ile üretilmişlerdir (Kartal, 2009, s. 16).

Epi-Paleolitik dönemde, Paleolitik Çağ'a göre daha uzmanlaşmış avcı-toplayıcı topluluklar ile karşılaşırız. Bu topluluklar genel olarak 25-30 kişilikten oluşmakta ve avcılık ile beraber bol miktarda bitkisel kaynaklardan da yararlanmaktaydılar. Bu görüşü Epi-Paleolitik döneme ait olan yerleşmelerden elde edilen öğütme taşları ile desteklenmektedir. Bununla birlikte Epi-Paleolitik döneme ait bir ekonomi modelinden söz edilecek olunursa, bu kuşkusuz avcılık-toplayıcılık modeli olmalıdır. Bu model erken Neolitik dönemde de devam etmiştir (Rosenberg, 1999).

---

³ Upper Upper Palaeolithic

Yakın Doğu arkeolojisinde uzun yıllar süren çalışmalar sonucunda Epi-Paleolitik döneme ait bir kaç kültürel kompleksi saptanmıştır. Bunlar çoğunlukla Levant ve Zagros'da yer almaktadırlar. Levant ve Zagrosların yanı sıra Anadolu Epi-Paleolitiki de bu komplekslerin bir ayağını teşkil etmektedir. Ancak Metin Kartal "Türkiye'de son avcı-toplayıcılar" başlıklı kitabı'nda da belirttiği gibi şimdilik, Türkiye'deki Epi-Paleolitik dönem buluntu topluluklarının; Levant ve/veya Zagros kültür kompleksleri isimleriyle anılması yanlış bir tutum olabilir (Kartal, 2009, s. 45).

Levant Bölgesi Epi-Paleolitik açısından Yakın Doğu'nun en iyi araştırılmış bölgesi olup, bu çalışmalar sonucunda Epi-Paleolitik döneme ait kültürel kompleksler saptanmıştır. Bölgede saptanmış olan önemli kültürel kompleksler kronolojik olarak, sırası ile "Kebaran", "Geometrik Kebaran" ve "Natufian" kültürlerinden oluşmaktadırlar.

Kebaran kültürü (M.Ö.18/16.000-M.Ö. 12.500) Akdeniz'in Güney'inde yer alan Epi-Paleolitiğin ilk evrelerine ait olan bir komplekstir. Bu kültür ilk kez Filistin'de yer alan El-Kebarah Mağarası'ndan tanımlanmıştır. Epi-Paleolitik dönem yerleşimlerinde yaygın olan mikrolitler Kebaran Kültürü'nde de baskındır. Kebaran'a ait olan yerleşmelerde mikrolitlerin oranı tüm yontma taş endüstri içinde %80 ya da %90'ı bulmaktadır. Kebaran kompleksi erken ve geç Kebaran olmak üzere ikiye ayrılır. Erken Kebaran'da; kavisli dar mikro uçlar, kavisli geniş mikro uçlar, düzeltili dilgicikler, sırtlı dilgicikler, mikrogravetler ve az da olsa eğik budanmış sırtlı dilgicikler önemli mikrolitik öğelerdir. Geç Kebaran'da ise; eğik budanmış sırtlı dilgicikler en sık rastlanan mikrolitlerdendir (Levha 1). Bunlara sırtlı dilgicikler, üçgenler, mikrogravetler, falita uçlar ve dar mikrouçlar da eşlik eder (Bar-Yosef ve Vogel, 1987).

Kebaran Kültürü'nün bir diğer özelliği oval planlı ilk kulübelerin ortaya çıkmasıdır. Bu kulübeler özellikle Ohalı II yerleşiminde görülmektedir. Kebaran yerleşimleri ekonomik açıdan bütünüyle avcılık-toplayıcılık geleneğine yönelik kanıtlar sunmuştur. Kebaran insanları diğer Yakın Doğu Epi-Paleolitik yerleşimlerinde görüldüğü gibi sık sık yer

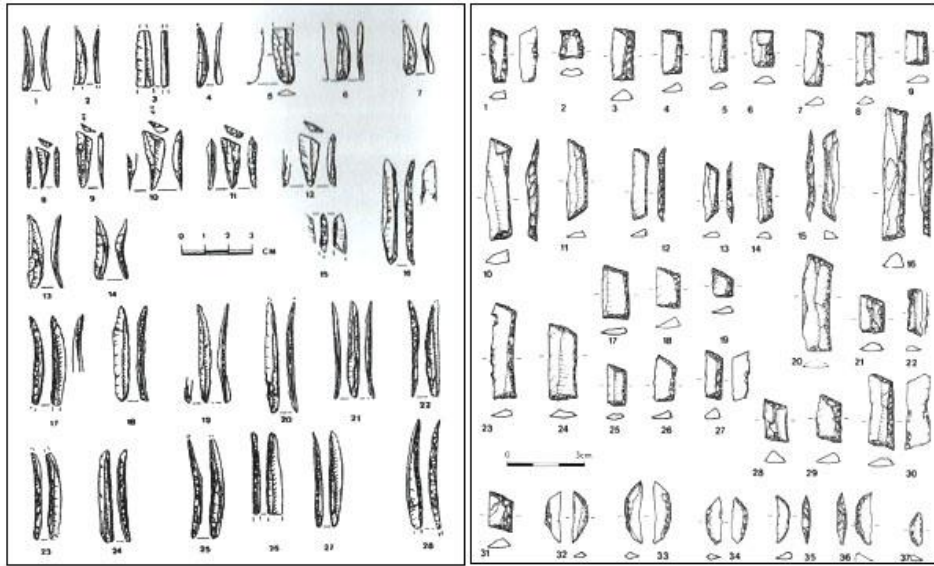
değiştiriyorlardı. Bunlar yaz aylarında yaylalarda kış aylarında ise göller yakınında mağara veya kaya sığınaklarında toplanıyorlardı. Ayrıca Kebaran kültürü, öğütme taşları bulunması nedeni ile en erken yabani tahıl toplanması ile karakterize edilmektedir. Bu konu yıllar sonra gerçekleşen Neolitik devrimin ilk aşaması olarak tanımlanmaktadır.

Levant Bölgesinde yer alan diğer önemli bir Epi-Paleolitik kültürü Geometrik Kebaran (Eski Kebaran A) (M.Ö.12.500-M.Ö.11.000) adıyla tanımlanmaktadır. Bu kültüre ait olan yerleşimler güney Sina'dan Suriye'ye kadar uzanan bir coğrafyada görülmektedir. Bu dönemde dünya ikliminde ılımanlaşmaya doğru bir eğilim vardır. Teknolojik açıdan dilgi ve dilgicik üretimi, genellikle tek vurma düzlemi ile çekirdeklerden yapılan çıkarımlarla gerçekleştirilmiştir (Levha 1). Bu kültürün en karakteristik yontma taş elemanı "trapez-dikdörtgen" tipolojisindeki mikrolitlerdir ki bunlar, tüm mikrolitik yontma taş elemanların yaklaşık %50'sini oluşturmaktadır (Shimelmitz vd, 2004).

Bu kültürün izleri hem mağaralarda hem de açık hava yerleşimlerinde tespit edilmiştir. Kış kampları özellikle vadiler boyunca konuşlanmış olup, yaz kampları ise daha yüksek tepelikler ve dağlık alanlarda yer almaktadır. Kebaran kültüründe görüldüğü üzere bu komplekste de kulübelere özellikle Haon III yerleşiminde görünmektedir. Ayrıca bu kültürü temsil eden yerlerde ana kayaya oyulmuş taş havanlar, taşınabilir iri taş havanlar ve çeşitli arkaik taş kaplar ve çok az olsa da mezar da bulunmuştur.

Epi-Paleolitik dönemin sonlarına doğru Yakın Doğu tarihinde önemli bir yere sahip olan Natufian kültürü (M.Ö.12.500- 9.500) görülmektedir. Bu kültür kompleksi iki ana evreden oluşmaktadır. Erken Natufian (M.Ö. 12.500-10.800) daha çok Helwan düzeltisi ve sırtlı yarımaylar, trapez-dikdörtgenler ve üçgenler ile karakterize edilmektedir. Mallaha III-IV, Wadi Hammeh 27 ve Azariq bu evrenin önemli yerleşimlerini oluşturmaktadır. Geç Natufian ise M.Ö.10.800 ve 9.500 yılları arasına tarihlendirilir. Bu evre Genç Dryas'a (younger Dryas) denk gelmektedir. Bu evrede sırtlı yarımaylar karakteristik mikrolitlerdendir. Geç Natufian çoğunlukla Filistin'in kuzey ve orta kesimlerinde yoğunlaşmıştır. Natufian kompleksinden

hemen sonra Çanak çömlek Öncesi Neolitik (PPNA) görünmektedir. Bununla birlikte, Bar-Yosef, Natufian gruplarını "Neolitik Devrim'i" gerçekleştiren ilk çiftçiler olduğunu savunmaktadır (Bar -Yosef, 1998b, s. 162).

Levha 1: Levant Bölgesi Kebaran Mikrolitik (Sol) ve Geometrik Kebaran (sağ) Mikrolitik örnekleri
(Shimelmitz vd, 2004).

Natufian kültürüne ait olan yerleşimlerde yoğun bir şekilde mimari saptanmıştır. Bu dönemin yerleşim yerleri mağara, kaya sığınakları ve açık hava yerleşimlerinde bulunmuştur. Yapılar çukur barınak tarzında ve yuvarlak planlı olup, daire çapları 3 metre ile 6 metre arasında değişkenlik göstermektedir. Nadiren yarım yuvarlak daire biçimli ve iri boyutlu olanları da vardır. Bu tip evler, olasılıkla ritüel amaçlı kullanılmış olabileceği iddia edilmektedir (Bar-Yosef, 1998b, s. 163). Geç Natufian'da yuvarlak evlerden depo olarak kullanıldığı da saptanmıştır. Yerleşim içinden hayvan kemikleri, yontma taş endüstri öğeleri, kemik endüstri öğeleri, süslenme objeleri ve sanat objeleri yanında; çeşitli sürtme taş elemanlar, ana kayaya oyulmuş ya da masif havanlar ve havanelleri de tespit edilmiştir. Natufian yerleşim yerinde evlerin dışında mezarlar ele geçmiştir. Mezarlara boncuktan kolyeler, takılar, kemikten ve kalkerden antropomorfik ve zoomorfik figürinler mezar hediyeleri olarak konulmuştur.

Defnedilme biçimlerindeki çeşitlenmeler ve farklılıklar, bu insanlar arasında bir çeşit sosyal hiyerarşinin başladığının da göstergesi gibi düşünülebilir (Bar-Yosef, 1998b, s. 164).

Natufian kültüründe tarımın yapılması tartışılan konulardan birisidir. Ancak bu konuda pek çok araştırmacı elde edilen kanıtlara dayanarak yoğun bir toplayıcılığın var olduğuna inanmaktadırlar. Bar Yosef, Sina ve Negev bölgelerinde bir mevsimlik yerleşim modelinden söz eder, bu durumda kış mevsimlerinde ovalar ve yaz mevsimlerinde yaylalar kullanılmıştır ki buda bir göçebe ekonomiyi düşündürmektedir (Bar-Yosef, 1998b).

Sonuç olarak Natufian, Yakın Doğu tarihinin esasen önemli dönemlerinden biridir. Bu kültür bazı farklılıklarla Geometrik Kebaran'dan ayrılmaktadır. Bu değişimler; ilk gerçek köy, yarı yerleşik ve yerleşik yaşam tarzlarının benimsenmesi, yoğun bitkisel besinlerin toplanması ve belki de bitkilerin evcilleştirme öncesi ilk denemeleri olarak sayılabilir.

II.1. Anadolu'da Epi-Paleolitik Dönem

Anadolu'nun Geç Üst Paleolitik ve Epi-Paleolitik dönemlerine ait buluntular; mağaralar, kaya altı sığınakları, açık hava yerleşimleri ve işlik yerlerinden ele geçmektedir (Kartal, 2009, s. 53). Epi-Paleolitik dönemine ait olan yerleşim yerleri Akdeniz Bölgesi, Marmara Bölgesi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi, İç Anadolu Bölgesi, Kara Deniz Bölgesi, Doğu Anadolu Bölgesi ve Ege Bölgesi olarak incelenebilir. Ancak bu çalışmada daha net bilgilere sahip olan Akdeniz bölgesi ve Zagroslara yakın olan Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yer alan Epi-Paleolitik buluntu yerleri incelenecektir.

Akdeniz Bölgesi, karstik yapısı nedeniyle birçok mağara ve kaya altı sığınağına sahiptir. Bu durum, iskân alanlarının bu bölgede yoğunlaşmasında jeolojik yapı önemli etmendir. Özellikle Batı Toroslar üzerindeki Bey Dağları sisteminin bir parçası olan Katran Dağı, Akdeniz prehistoryası açısından çok önemli bir konuma sahiptir. Üzerinde kaya sığınaklarının yer aldığı Katran Dağı'nın doğu etekleri dünyada türüne ender rastlanan büyük bir traverten ovasına hâkimdir. Pleistosen boyunca ve Holosenin başlarında üzerinde bir

gölün yer aldığı düşünülmektedir (Yalçınkaya, 1995, s. 57). Bunun yanında, doğal geçitlerin olduğu alanlarda ve Torosların kuzey yamaçlarındaki düzlüklerde açık hava yerleşim birimleri ortaya çıkmıştır (Kartal, 2009). Akdeniz Bölgesinde Epi-Paleolitik döneme ait olan yerleşim yerleri; Baladiz/Baradiz açık hava yerleşimi, Belbaşı kaya sığınağı, Beldibi/Kumbucağı kaya sığınağı, Belpınar Karain mağarası, Çarkını mağarası, Güzeloba mağaraları, Karain mağarası, Kızılın mağarası, Üçağzlı mağarası ve Öküzini mağarasından oluşmaktadır. Bu yerleşim yerlerinden daha çok bilgiye sahip olduğumuz Karain ve Öküzini mağaralarına detaylı bir şekilde bakacağız.

Öküzini mağarası Antalya ili Yağca Köyü sınırları içinde yer alır. Karain Mağarası'nın kuzeydoğusunda ve kuş uçuşu 1.5 km mesafede il merkezinin yaklaşık 31–32 km kuzeybatısındadır. İlk kez Kökten tarafından 1950'lerde keşfedilmiş ve kazısı yapılmıştır. Karstik arazi üzerindeki mağara, aslen iki büyük boşluktan oluşur. Ana boşluk girişteki yer alan ve ışıklı boşluktur. Dar koridorla ulaşılan ve daha dar olan karanlık boşluk ikinci boşluğu oluşturmaktadır.

Kökten'in kazılarına göre mağaranın stratigrafisi, yukarıdan aşağıya doğru; en üstte 12 cm gübreli ve karışık tabaka, onun altında 85 cm iki seviyeli Bakır Çağı, 55 cm Kalkolitik Çağ tabakası ve daha aşağıya doğru da Üst Paleolitik şeklinde sıralanmaktadır (Kökten, 1959, s. 13). Ancak, bu stratigrafi Yalçınkaya ve ekibi tarafından yeni kazılarla daha sağlam bir kronoloji üzerine oturtulmuştur. Üst Paleolitik tabakalar yerine artık bahsi geçen tabakalar için Epi-Paleolitik terimi kullanılmaktadır.

Mikrolitler üzerinde yapılan çalışmalar, mağaranın yontmataş buluntu topluluklarının 4 ayrı üniteye toplanabileceğini göstermiştir. Buna göre en eski olan I. ünite, G.Ö. yaklaşık 17.000 - 16.500 tarihleri vermiş olup, bütünü geometrik olmayan mikrolitler tarafından baskın bir biçimde temsil edilmiştir. Burada sırtlı dilgicikler, mikrogravet uçlar, uzun çeşitkenar üçgenler önemli mikrolitlerdendir (Levha 2).

II. ünite, tıpkı bir alttaki seviye gibi geometrik olmayan mikrolitlerin fazla olduğu ancak, geometrik mikrolitlerin de çoğalmaya başladığı bir safhayı sergilemiştir. G.Ö. 15.500-14.200 yılları arasına yerleştirilmiş olan bu ünitenin en baskın mikrolit türü sırtlı dilgiciklerdir. Bunlardan başka eğik budanmış sırtlı dilgicikler, çeşitli mikro uçlar diğer geometrik olmayan mikrolitlerdendir. Bunlara ilaveten, trapezler, ikizkenar üçgenler ve yarımaya gibi geometrik mikrolitlerin bu safhada ortaya çıkmaya başlamış olması diğer bir özellik olarak karşımıza çıkmıştır (Kartal, 2003).

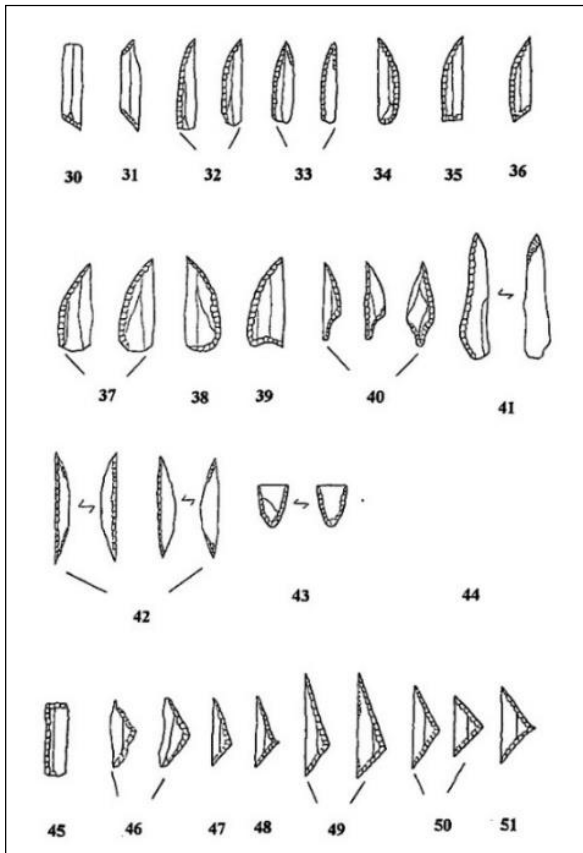
G.Ö. 13.200 ile 12.000 yılları arasına yerleşen III. ünite, yarımayların en baskın olduğu seviyedir. Yarımayları, yoğunluk açısından ikizkenar üçgenler, çeşitli tiplerde trapezler, dar mikro uçlar ve daha az miktarlarda sırtlı dilgicikler takip etmiştir. Bu seviyelerde mikrobürün tekniği oldukça yaygındır. III. Ünite'de birçok asimetrik üçgen ve yarımaya, az sayıda sırtlı uç ve sırtlı dilgicik, eğik budanmış mikrolitler, birçok kazıyıcı alet, çeşitli düzeltili dilgiler, orak olabilecek dilgiler, kumtaşından sürtme taşları ve işlenmiş hayvan kürek kemikleri ele geçen önemli buluntular arasındadır. Son ünite olan IV. ünite ise; trapezler, uzun çeşitkenar üçgenler, yarımaylar, birçok kazıyıcı alet ve bir adet cilalı taş balta parçası ele geçmiştir. Bu safhada ikizkenar üçgenler, sırtlı dilgicikler ve işlenmiş hayvan kemikleri bulunmamaktadır. 1990 ve sonraki yıllarda yapılan kazılarda üst seviyelerden ele geçen buluntular geometrik formlu üçgen, yarımaya ve trapezleri içermektedir. Sırtı düz devrik dilgicikler, çeşitli formlarda düzeltili mikrolitler ile bunların geniş üçgen tipleri ele geçmiştir. Ön kazıyıcılar kısa ve geniştir. Tırnak biçimli olanları yoğun ve dikkat çekicidir.

Radyo karbon tarihlerine göre Öküzini'nin alt seviyelerinin Karain B Gözğü'nün Epi-Paleolitik tabakalarıyla çağdaş olduğunu göstermiştir (Yalçınkaya, 1993, s. 46-49). 1992 kazılarına göre, alt seviyelere doğru dörtgen formlarda artış, diğer tipler de ise azalma tespit edilmiştir. En alt seviyelerde geometrik mikrolitler oldukça azalmaktadır (Yalçınkaya, 1994, s. 47-50). 1993 ve 94 yıllarında yapılan kazılarda B profili Epi-Paleolitik'in çeşitli seviyelerine ait zengin buluntular vermiştir. Üst seviyedeki geometrik mikrolitlerin yerini alt seviyelere doğru geometrik olmayan mikrolitler alır (Levha 2-3). Buradan prizmatik

formluların çoğunluğu oluşturduğu çok sayıda çekirdek ele geçmiştir. Yongalama ürünleri ve çekirdeklerde büyüme görülmüştür. Bu durum Epi-Paleolitiğin eski bir evresini işaret etmektedir (Yalçınkaya, 1996, s. 25-26). 1995 yılı kazılarında 1-2 ve 3 nolu alanlarda çalışılmıştır. 1 nolu alan mezarlık alanıdır. Ölü hediyesi olan seramik kapların dışında; kemik bızlar, çeşitli takılar, öğütme taşları, mikrolitler, ön kazıyıcılar ve dilgicik çekirdekleri ele geçmiştir (Yalçınkaya vd, 1998, s. 52). 2 ve 3 nolu alanlar ise tümüyle Epi-Paleolitik dönemin tipik yontma taş aletlerini vermiştir. 1997 yılı kazısında B profilinde 3 ayrı alanda kazı yapılmıştır. 1 nolu alanda Erken Roma ve Protohistorik dönem karışık olarak ele geçmiştir. B profili tümüyle Epi-Paleolitik döneme ait katlaşımlar vermiştir. Üst kısımlarda geometrik mikrolitler, alt kısımlarda ise geometrik olmayanlar ele geçmiştir. Çeşitli prizmatik çekirdekler, yongalar, dilgiler, ön kazıyıcılar, bir adet gaga biçimli alet ve diğer makrolitik elemanlar ele geçen tipik örneklerdir. Zemin ve B profilinden ele geçen bir adet saplı uç ve taş kalem önemli parçalardandır (Yalçınkaya vd 1998, s. 57).

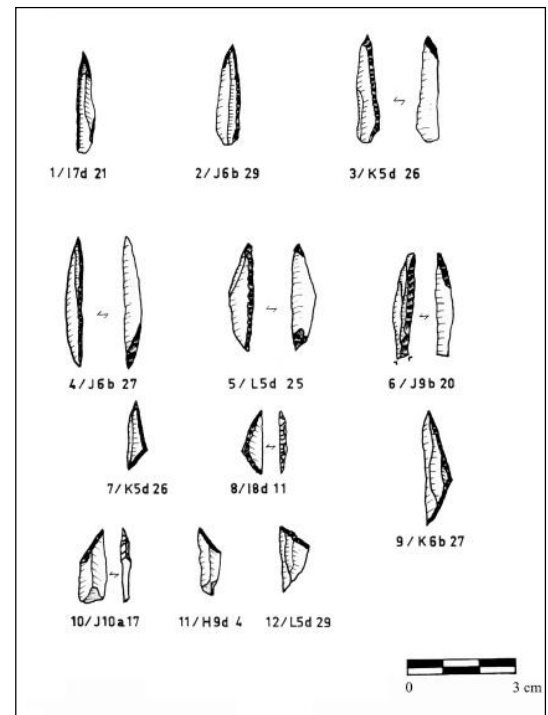
Öküzini Mağarası'nın fauna kalıntıları genel olarak yabani koyun ve yabani keçi ile bunlardan daha az miktarda alageyik türleri ile karakterizedir. Adı geçen bu türlerin dışında ele geçmiş olan diğer türler, sayıca çok daha az miktarlar oluşturmuşlardır. Bunlar arasında karaca, kızıl geyik, yabani domuz ve çok az da olsa sığır türleri sayılabilir (Atıcı ve Stutz, 2002).

Bölgede yer alan diğer önemli Epi-Paleolitik mağarası Antalya il merkezinin yaklaşık 27 km kuzeybatısında yer alan Anadolu'nun en yoğun araştırılmış Paleolitik buluntu yeri olarak Karain mağarasıdır. Karain Mağarası farklı boyutlarda 7 boşluktan oluşmaktadır. Bu boşluklar A, B, C, D, E, F ve G harfleriyle isimlendirilmiştir. Karain Mağarası, gerek yapısı gerekse içinde bulunduğu doğal ortam açısından yerleşim için son derece elverişli bir mağaradır. Önündeki ovaya göre yüksekte bulunuşu, ağzının güney açık oluşu ve geniş oturma alanına sahip olması nedeniyle insanların her evrede rahatça sığınabilmelerine olanak sağlamıştır.

Levha 2: Öküzini mağarası mikrolitik örnekleri: 30-44 geometrik olmayan mikrolitler, 45-51 geometrik mikrolitler (Kartal, 1999)

Levha 3: Öküzini mağarası mikrolitik örnekleri 1-3 çeşitli mikro uçlar; 4-6 microgravet uçlar; 7, 8 kısa çeşitkenar üçgenler; 9 uzun çeşitkenar üçgen ve 10-12 eğik budanmış dilgicikler (Kartal, 2003, figür 4).

Mağara ilk defa Kökten tarafından 1946 yılında saptanmıştır. 1946 yılındaki kazı ilk ışıklı boşluğun içinde başlatılmıştır. Kazılar 1973 yılına kadar aralıklarla sürdürülmüştür. 1985 yılından tarihten itibaren kazılara Yalçinkaya tarafından yeniden başlamıştır. Yalçinkaya yönetimindeki kazılar mağaranın en dışındaki büyük ışıklı boşluğun en büyük gözü olan "E" gözünde ve batısındaki "B" gözünde gerçekleştirilmektedir.

Anadolu'da bugüne değin bilinen hiçbir mağara Karain Mağarası kadar sürekli bir yerleşim göstermemiştir. Ayrıca tabakaların yataylığı genel olarak bozulmamıştır ve bazı istisnalar dışında kronolojik olarak bir süreklilik içindedir. Fosil hayvan ve bitki kalıntıları ile taş döküntülerin bu tabakalardan birlikte ele geçmiş olması da, döneme ilişkin paleoekolojik, arkeofauna, paleobotanik, klimatolojik ve jeolojik araştırmaların yapılabilmesi açısından da oldukça önemlidir.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan Epi-Paleolitik dolgular gerçek anlamda "B" gözü kazılarıyla gün ışığına çıkarılmıştır. Karain Mağarası "B" gözü Geç Üst Paleolitik ve Epi-Paleolitik seviyeleri genellikle geometrik olmayan mikrolitlerin bulunduğu bir endüstri ile karakterize edilebilir. Geometrik mikrolitler ise oldukça azdır (Kartal, 2009, s. 66) Karain Mağarası Öküzini Mağarası ile karşılaştırıldığında, Öküzini'nin alt seviyelerinin Karain Mağarası'nın "B" gözü Epi-Paleolitik seviyeleri ile çağdaş olduğunu göstermektedir (Yalçinkaya,1992, s. 60). Karain Mağarası'ndan fauna açıdan ele geçmiş olan türler çoğunlukla tıpkı Öküzini'nde olduğu gibi yabani koyun ve keçi ile temsil edilmektedir.

Akdeniz Bölgesinde yer alan diğer önemli yerleşim yeri Direkli Mağarası'dır. Direkli Mağarası, Kahramanmaraş'ın yaklaşık 70 km kuzeybatısında, Kahramanmaraş-Kayseri karayolu üzerinde bulunan Döngel köyünün 2.5 km kuzeydoğusunda yer almıştır (Erek, 2012). Bu mağara 1959 yılında Kökten tarafından kısa süreli bir kazıdan sonra 2007'den itibaren yeni kazılar gerçekleştirilmektedir. Şu ana kadar yapılmış kazıları sonucu ulaşılmış en eski kültür seviyelerinin Geç-Epi-Paleolitik tarihine denk gelen döneme ait olduğunu göstermiştir. Direkli Mağarası Epi-Paleolitik dönem yontma taş materyalleri, geometrik

mikrolitlerden yarımayların baskınlığı ile ön plana çıkmıştır. Direkli Mağarası, bulunduğu konum ve içinde barındırdığı kültür materyalleri ile Anadolu-Levant-Zagros prehistoryası bağlantılarını kurmada önemli bir merkez olma niteliğindedir (Erek, 2012).

Epi-Paleolitik döneme ait buluntular Akdeniz bölgesinin yanı sıra Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de ele geçmiştir. Bu bölge büyük potansiyele sahip olmasına rağmen araştırma ve/veya kazı çalışmaları yetersiz olmasından dolayı elde edilen bilgiler özellikle Akdeniz Bölgesi'ne nazaran çok azdır. Bu bölgede söz konusu Epi-Paleolitik döneme ilişkin buluntular, Şanlıurfa ili Bozova ilçesi yakınlarındaki Biris Mezarlığı, Soğüt Tarlası açık hava yerleşimi, Uluk Mevki ve Batman Çatak Köprü ilçesi yakınlarındaki Malalikli Mağarası'ndan ve bir kaç küçük yerleşim yerlerinden elde edilmiştir (Kartal, 2003).

Biris Mezarlığı ilk kez 1964 yılında Howe tarafından küçük bir alanda kazılmıştır. Yontma taş öğeler arasında mikrolitler baskındır. Hauptmann Biris Mezarlığın'da kullanılan geometrik mikrolitlerin Kebaran tipte olduklarını belirtmektedir. Hauptmann, özellikle Şanlıurfa çevresinin Kebaran kompleksi boyunca Toros bölgesiyle ilişkili olduğunu da belirtmektedir (Hauptmann, 2011).

Bu bölgede Epi-Paleolitik döneme ait diğer bir yerleşim, Soğüt Tarlası'dır. Bu yerleşim yeri ilk kez Howe tarafından 1964'de kazılmıştır. Yontma taş alet endüstrisi açısından Biris Mezarlığı'na benzeyen bir çakmaktaşı endüstri ile karşılaşılır. Tıpkı Biris Mezarlığı gibi az da olsa buradan da obsidiyen bulunmuştur (Hauptmann,2011).

Bölgede bulunan diğer buluntu yeri Şarklı Mağarası'dır. Bu mağara ilk kez Bostancı tarafından 1970 yılında kazılmıştır. Bostancı, mağaranın Mezolitik seviyelerinden üçgen yarımaya ve trapez gibi geometrik mikrolitler ile çeşitli mikroburunların ele geçtiğini bildirmektedir. Deliciler, kenar kazıyıcılar, yuvarlak kazıyıcılar, taş kelemler ve ön kazıyıcılar diğer alet grupları oluşturmaktadır. Bostancı bu endüstriye "Şarklian" adını vermiştir (Bostancı, 1984). Ancak bu görüşler çoğu arkeologlar tarafından kabul görmemiştir (Kartal, 2003; 2009).

Epi-Paleolitik'ten Akeramik döneme geçiş niteliğine sahip olan Körtik Tepe diğer bir yerleşim yeridir. Bu yerleşim yeri Diyarbakır'ın doğusunda, Bismil ilçesine bağlı Ağıl Köyü mezrası Pınarbaşı mevkiinde, Dicle ile Batman Çayı'nın birleşim noktası yakınlarında yer almaktadır (Özkaya, 2007, s. 21). Körtik Tepe'de yapılan stratigrafi çalışmaları, tepede en az 7 farklı seviyenin varlığını ortaya koymuş bulunmaktadır. Söz konusu bu seviyelerden elde edilen C14 tarihlendirmeleri Körtik Tepenin en erken seviyelerini Yakın Doğu için Epi-Paleolitik dönem sonlarına bağlamaktadır. VII ve VI. seviyeleri M.Ö. 10.000-9620 tarihini göstermektedir. Körtik Tepe'nin yontma taş endüstrisi açısından benzeşen yönlerinin en yakın olacağı yerleşim yeri Hallan Çemi'dir (Kartal, 2012). Rosenberg, Hallan Çemi'yi kültürel açıdan Zagros Bölgesi'ne bağlamaktadır (Rosenberg, 2011). Hallan Çemi M.Ö. 11.000-9.000'e tarihlenmektedir. Bununla birlikte elde edilen tarihlere göre Hallan Çemi, Epi-Paleolitik'in son dönemi ve Levant bölgesi Geç Natufian kültürü ile çağdaştır.

II.2. İran'da Epi-Paleolitik Dönem

Epi-Paleolitik dönem özellikle Orta Batı İran ve Batı Zagroslarda (Kuzey Irak) Zarzian endüstri kompleksi ile temsil edilmektedir (Harita 8). Bu terim ilk kez Dorothy Garrod tarafından Zarzi kaya sığınağında gerçekleştirdiği kazıdan sonra ortaya atanmıştır (Garrod, 1930;1932;1936). Zarzian kültürü uzun zaman olarak tanımlanmasına rağmen, Levant bölgesine göre daha az araştırılmıştır. Kültürün araştırma tarihçesine bakacak olursak erken, geç ve son olarak üç ayrı dönemde incelenebilir (Olszweski, 2012). Erken evrede (1920-1960), Zarzian kültür kompleksi ilk kez (Garrod,1930) tanımlanarak, kültüre ait olan bazı yerleşim yerleri lokalize edilmiştir (Braidwood ve Howe, 1960; Braidwood vd, 1960; Hole ve Flannery, 1967; Solecki,1963; Young, 1966).

Zarzian kültürüne dair ikinci dönem araştırmalar (1970-1990), Zarzi kaya sığınağının yeniden kazılması ile başlamıştır (Wahida, 1981). Bu dönemde Orta Batı İran'da yer alan Mar Ruz ve Mar Gurgalan Sarab'da kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Mortensen, 1974). Wahida çalışmaları sırasında, Zarzian kültürü kapsamında yer alan bölgelerin paleoekoloji

durumunu tanımlamak için palinoloji ve makrobotani analizleri de gerçekleştirilmiştir. *Rhamnus catharticus* (topalak) tohumlarının bulunması ile birlikte bölgede günümüze göre daha soğuk bir iklimin hâkim olduğu tespit edilmiştir. Buna rağmen polen sonuçları, bölgenin nispeten kurak bozkır durumunda olduğunu da göstermiştir (Renfrew in Wahida, 1981 ve Leroi- Gourhan in Wahida 1981).

Zarzian Kültürü'ne ait son araştırmalar (2000'den beri) özellikle Batı İran Zagroslarda yoğunlaşmıştır. Bu araştırmalar yoğun olarak yüzey araştırmaları ve az da olsa deneme kazılarına dayanmaktadır (Conard vd, 2006; Roustaei vd, 2004). Yeni araştırmalar sonucunda Epi-Paleolitik (Zarzian) döneme ait bazı yeni yerleşim yerleri tespit edilmiştir. Ayrıca bu dönemde çeşitli Zagros yerleşimlerinden elde edilen fauna kalıntıları tekrardan ele alınmıştır.

Epi-Paleolitik dönem başlangıcı Orta Batı İran'da tam olarak bilinmemektedir. F. Hole (1970) M.Ö. 20.000, Smith ise M.Ö. 15.000 binyıllarını önermiştir (Smith, 1986). Genel olarak Epi-Paleolitik dönem Orta Batı İran'da yerleşim düzenine dayanarak "Ana safha" (Main Phase) (M.Ö. 18.000-M.Ö. 10.500) ve "Son safha" (Terminal Phase) (M.Ö. 10.500-M.Ö.9.500) olmak üzere iki evreye ayrılmaktadır. İlk safhada yerleşimlerin kısa süreli, son safhada ise daha kalıcı oldukları düşünülmektedir (Peasnell, 2002, s. 198). Matthews son safha için geçim olgusu açısından bir önceki döneme benzerlik gösterdiği açısından Geç Üst Paleolitik terimini kullanmaktadır (Matthews, 2000. S. 26). Young ve Smith'e (1983, s. 145) göre de Zarzian Kültürü bir önceki döneme ait Baradostian geleneğinin devamı niteliğindedir.

ÖNEMLİ ZARZİ YERLEŞİMLERİ	
Orta Zagros (Batı İran)	
Warwasi	Braidwood ve Howe, 1960; Braidwood vd 1961; Olszewski 1993a, b, 1994, 1996; Turnbull 1975
Mar Gurgalan Sarab	Mortensen 1974, 1993
Ghar-e Khar	Young and Smith 1966
Mar Ruz	Mortensen 1974, 1993
Pa Sangar	Hildebrand 1996; Hole and Flannery 1967
Batı Zagros (Kuzey Irak)	
Zarzi	Garrod 1930; Wahida 1981
Shanidar B2	Solecki 1955, 1963
Palegawra	Braidwood and Howe 1960; Turnbull and Reed 1974
Diğer yerleşimler	
Dar Mar, Ghar-i Gagel, Ghar Qalajaha, Sal Mar, Saimarreh D, Sar Sarab B, Warbar	Mortensen 1974, 1993
Babkhal, Barak, Hajiyah, Kowri Khan, Turkaka	Braidwood and Howe 1960

Tablo 1: Orta Batı Zagroslarda yer alan önemli Zarzi yerleşimleri (Olszewski, 2012)

Harita 8: Batı İran, Güney ve Güneydoğu Anadolu'da önemli Epi-Paleolitik yerleşimleri

Epi-Paleolitik döneme ait yerleşimler yoğun olarak Orta Batı İran'da tanımlanmıştır (Tablo 1). Bu konu muhtemelen araştırmaların bu bölgede yoğunlaştığından kaynaklanabilir. Diğer yandan bölge dağlarının karstik olduğu ve kaynak açısından elverişli olduğu da önemli bir husustur. Orta Zagroslar mağara açısından diğer bölgelere göre daha zengindir. Orta Batı İran Zagroslar ve Batı Zagroslarda Epi-Paleolitik döneme ait yerleşimler Mağara, Kaya sığınağı ve açık yerleşim şeklinde görünmektedir. Zarzi, Shanidar B2, Palegawra, Barak, Hajiya ve Babkhal gibi yerleşimler Batı Zagroslarda (Kuzey Irak) ve Mar Ruz, Mar Gurgalan Sarab, Dar Mar, Ghar-e Khar, Warwasi, Pa Sangar Orta Batı İran Zagroslarda yer almaktadır (Olszewski, 1993, s. 213). Ayrıca Hueylan Vadisinde tanımlanan açık yerleşimler de Zarzian Kültürüne ait olduğu düşünülmektedir (Mortensen, 1993).

P. Mortensen (1974-1993) Batı İran'da yer alan Hulailan vadisinde gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları sonucunda söz konusu Epi-Paleolitik döneme ait bazı yerleşim yerlerini saptamıştır. Yan sıra aynı araştırmacı tarafından Mar Gurgalan Sarab B-C ve Mar Ruz B mağaralarında test kazıları da yapmıştır. Mar Gurgalan Sarab'dan kazıyıcılar, burinler, çentik, deliciler, mikrolitler (desteklenen ve kesilmiş dilgicikler, üçgen ve trapez) ve mikroburinler elde edilmiştir. Ayrıca Mar Ruz mağarasından küçük kazıyıcılar, burinler, çentik, ve sırtlı dilgicikler bulunmuştur. Mar Gurgalan Sarab, Mar Ruz ve Dar Mar mağaraları kalıcı "Ana Kamp" (Base Camp) oldukları düşünülmektedir (Mortensen, 1974). Elde edilen buluntulara dayanarak Orta Batı İran Zagroslarda Epi-Paleolitik yerleşim düzeni açısından mağara, kaya sığınağı ve açık yerleşimlerden oluşmaktadır. Bunlar kalıcı "Ana Kamp", avlama ve "Kasaplık istasyonu" (Butcherin Station) ve "Geçici istasyonu" (Transitory Station) şeklinde kullanılmıştır. Bu düzene göre Ana Kamp çevre bölgeye hakim bir konumda yer alan mağaradan oluşmuş ve ekolojik açıdan da elverişli olduğu düşünülmektedir. Kasaplık istasyonlar ise ana kampa ait insanlar tarafından sürekli ve bazen geçici olarak kullanılmıştır. Geçici istasyonlar avlama veya alet üretimi için kullanılmış ve bırakıldığı düşünülmektedir (Hole ve Flannery, 1967; Peasnall, 2002, s. 200). Epi-Paleolitik sonuna doğru özellikle Huleylan ovasında yer alan yerleşimler daha çok açık ovalar ve su yakınlarında

yoğunlaşmıştır. Ayrıca Orta batı Zagroslarda Epi-Paleolitik yerleşimlerin oluşumunda su kaynakları yanı sıra hammadde ve avlama faktörleri önemli bir husustur.

Genel olarak Paleolitik dönemde memeliler, kuşlar, sürüngenler ve omurgasızların avlandığı tespit edilmiştir. Epi-Paleolitik dönem ile ilgili yapılan fauna çalışmaları sonucu geçim olgusu ile ilişkili önemli bilgiler elde edilmiştir. Palegawra ve Warwasi fauna çalışmalarında; yabancı domuz, onager-zebra⁴, yabancı koyun, yabancı öküzü, kızıl geyik, pika⁵ ve tavşan kalıntıları ele geçmiştir. Bu buluntuların yanı sıra Zarzian kültürüne ait olan diğer yerleşimlerden yabancı keçi, ceylan, tilki ve kaplumbağa da tespit edilmiştir. Bunlara ek olarak Palegawra yerleşiminden tatlı su midyesi⁶, tatlı su yengeç⁷, Zarzi kaya sığınağında balık kemiği ile tatlı su yengeci de ele geçmiştir. Bu kalıntılar Zarzian kültürü insanların geçimlerinin avcılığa dayandığını göstermektedir. Ayrıca ocak gibi fiçerlerin bulunmaması bu yerleşimlerin sezonluk kullanıldıklarını düşündürmektedir. Fauna çalışmalarına dayanarak avlanan hayvanların kasaplığı ve bazen kullanımı yerleşimlerden daha uzak bir yerde geçici istasyon olarak adlandırılan mekan'da yapılmıştır. Bundan dolayı Pa Sangar gibi kaya sığınakları kasaplık bir istasyonu olarak yorumlanmaktadır (Olszewski, 1993, s. 215).

Epi-Paleolitik dönem geçim buluntularına dayanarak bir önceki dönemde olduğu gibi geçim olgusu daha çok avcılık ve toplayıcılığa bağlı olduğunu göstermektedir. Ancak Epi-Paleolitik ile birlikte küçük memeliler, su canlıları, su kuşları ve salyangoz daha çok kullanılmıştır. Ayrıca batı Zagroslarda bitki toplama için kullanıldığı düşünülen bazı orak dilgileri de ele geçmiştir. Bu konu diyet için bitkilerin kullanıldığını göstermektedir (Braidwood ve How, 1960). Flannery bu çeşitliliği "*the broad spectrum revolution*", ile açıklamıştır (Flannery, 1969). Mary Stiner de bu çeşitliliği diyet stresi olarak yorumlamaktadır. Stiner'e göre büyük av hayvanları aşırı avlanma ya da çevresel değişiklikler nedeni ile mevcut olmama niteliğinde

---

⁴ - Equus hemionus

⁵- Ochotona

⁶- Unio tigrides

⁷- Potamon Potamios

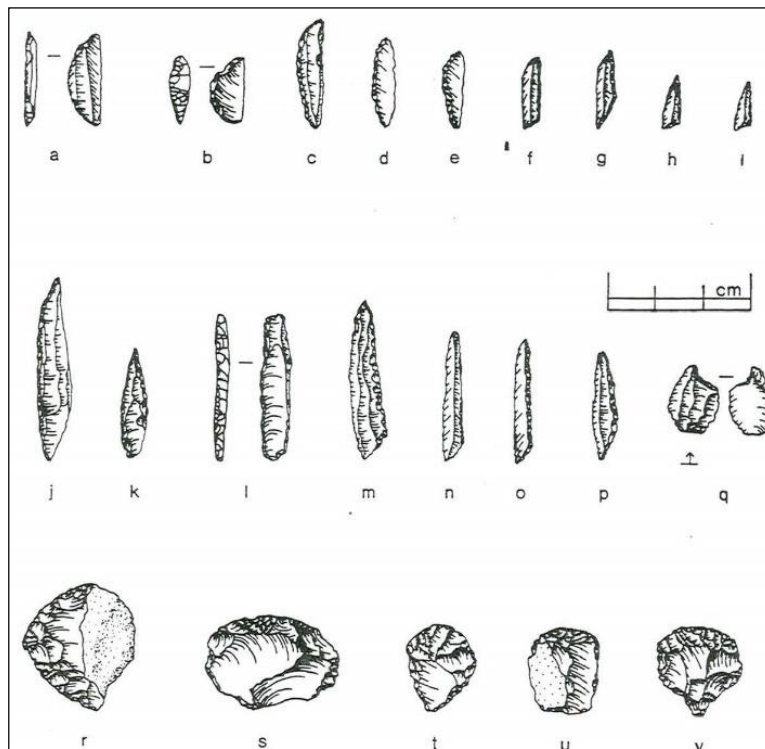
kalmış ve insanların beslenme için küçük hayvan ve kaynaklardan kullanmasına neden olmuştur (Stiner, 2002).

Yontma taş endüstrisi açısından Zarzian kültürü yoğun bir mikrolitik endüstri içermediği söylenebilir. Zarzian yerleşimlerindeki mikrolitler toplam yontma taş endüstrinin %25'inden daha az bir oranla temsil edilmektedir (Solecki ve Solecki, 1983, s. 126). Buradan ele geçen yontma taş endüstrisi; çoğunluğu çontuklular, dişlemeliler, ön kazıyıcılar ve diğer kazıyıcı aletler olmak üzere az miktardaki taş kalemler, burgu deliciler, sırtlı dilgiler ve omuzlu uçlardan oluşmaktadır (Solecki ve Solecki, 1983, s. 126-128). Mikrolitler içindeki geometrik formlardan en yaygın olanı çeşitkenar üçgenlerdir. Buna karşın az sayıda da olsa yarım, trapez ve dikdörtgenler ele geçmiştir. Geometrik olmayan mikrolitler arasında sırtlı dilgicikler çoğunluğu oluşturmaktadır (Levha 4).

Yontma taş yanı sıra Zarzian Kültürüne ait bazı diğer buluntularda elde edilmiştir. Özellikle keçi ve koyun gibi hayvanlara ait kemiklerden yapılmış biz, iğne ve taştan yapılmış haven ve haven elleri, öğütme ve ezgi taşları, kolye taneleri (deniz kabuğu, kemik, taş ve diş) ve muhtemelen taş kaplara ait parçalar ele geçen diğer buluntular arasında yer almaktadır. Ancak bu buluntular daha çok batı Zagroslarda yer alan Zarzi ve Palegawra gibi mağaralardan ele geçmiştir (Matthews, 2000, s. 26-27).

Yukarıda belirtildiği gibi özellikle Orta Batı İran Zagroslarda yer alan Epi-Paleolitik yerleşimler ile ilgili C14 tarihlerin bulunmamasından dolayı bu yerleşimlerin tarihleri tam olarak açığa kavuşmamıştır. Mortensen, Mar Gurgalan Sarab ve Mar Ruz mağaralarından elde edilen geometrik mikrolitleri Zarzi, Gare-e Khar ve Warwasi kaya sığınağı buluntuları ile kıyaslayarak bütün Huleylan Ovasında yer alan yerleşimleri Zarzi Kültürünün sonuna tarihlemektedir (Mortensen, 1993, s. 168). Olszweski ise delici ve geometrik dilgiciklerin varlığına dayanarak bu yerleşimleri Zarzi, Shanidar B2, Pa Sangar ve Gare-e Khar ile birlikte Warwasi 3 ve 4. safhalar ile aynı tarihte olduğunu düşünmektedir (Olszweski, 1993, s. 214). Warwasi kaya sığınağından C14 örneği bulunmamakla birlikte Epi-Paleolitik döneme ait

buluntuları M.Ö. 18.000-11.000 yılları arasına tarihlenmektedir (Peasnell, 2002, s. 210). Zawi Chemi ise C14 tarihlerine göre M.Ö. 10.000-9700 yılları arasına; Zarzi kaya sığınağı ise nispi tarih olarak M.Ö. 13.000-10.000 yıllarına tarihlenmektedir; Shanidar B2 mağarasının en alt tabakalarından alına C14 tarih ise M.Ö. 10.500 yıllarını göstermektedir; Palegawra mağarası ise C14 tarihleri ile M.Ö. 12530 ila M.Ö. 11110 arasına yerleştirilmiştir (Matthews, 2000, s. 27-8). Genel olarak Palegawra ve Shanidar B2' dan elde edilen C14 tarihlendirmelerine dayanarak pek çok araştırmacı Orta Batı İran Zagros'larda yer alan Zarzian gruplarını, M.Ö. 12.500'lerde mobil avcı- toplayıcı niteliğinde olduğunu düşünmektedirler (Olszewski, 2012).

Levha 4: Warwasi Mağarasından Zarzian mikrolitik örnekleri (Olszewski, 1993)

(a-b) yarımaya, (c-e) sirtli dilgiler, (f-g) paralelkenar, (h-i) çeşitkenar üçgen, (j-k) microgravette, (l) Dikdörtgen, (m-p) uzun eşkenar üçgen, (q) Mikroburin, (r-s) yonga üzerinde ön kazıyıcı, (t-v) küçük kazıyıcı

Zawi Chemi, Shanidar ve Karim Shahir gibi yerleşimler özellikle Zagros Epi-Paleolitiğin son safhaları için önem taşımaktadırlar. Bu yerleşimler Epi-Paleolitik sonu ve Neolitik öncesi bir kompleks olarak Solecki'ler tarafından Proto Neolitik dönem ile tanımlanmıştır (Solecki ve Solecki, 1983). Bu kültür kompleksi M.Ö. 10.000 - 8.000 yılları arasına tarihlendirirler ve Shanidar Mağarası, Zawi Chemi Shanidar ve Karim Shahir açık hava yerleşimi söz konusu kültürün anahtar yerleşimlerini oluşturmaktadır. Bu aşama içerisinde en önemli özellik, avcı-toplayıcı yaşam biçiminden besin üretimi aşamasına geçiş olgusudur. Bu kültür kompleksinde özellikle Zawi Shanidar açık hava yerleşiminde yuvarlak planlı yapılarla karşılaşılır. Ayrıca bu dönemde Neolitik tarzda yapılmış yeni aletler de yer alır. Bunlar arasında öğütme taşları, ezgi taşları, uçları cilalanmış yontma taş baltalar, yivli taşlar, kıyıcı aletler, çeşitli takılar, kemik ve boynuzdan aletler en önemli buluntuları oluştururlar (Kartal, 2009).

Orta Batı Zagros yanı sıra, İran'ın diğer bölgelerine bakıldığında az da olsa bazı Epi-Paleolitik yerleşim yerleri tespit edilmiştir. Ancak elde edilen buluntular Zarzian kültürüne ait değildir. Kuzey İran'da Hazar Denizi kıyısında Epi-Paleolitik döneme ait iki mağarada kazı çalışmaları yapılmıştır. Bu yerleşimler Hotu-Kamarband (Coon, 1951;1957) ve Ali Tepe mağarasıdır. Ayrıca bu bölgede son yıllarda yapılmış olan yüzey araştırmalarıyla Epi-Paleolitik döneme ait önemli yerleşim yerleri saptanmıştır. Bunlardan kazısı yapılan Komishan Mağarası daha önemli buluntular sunmuştur (Vahdeti Nasab vd, 2009).

Güney İran'da Fars Eyaletine bağlı olan Maharlu Gölü yakınlarında Henry Field (1939) tarafından gerçekleştirilen araştırma sonucunda Epi-Paleolitik döneme ait bir kaç yerleşim yeri tespit edilmiştir. Aynı eyalette Marvdasht Ovasında Rosenberg (2003) tarafından Zarzian özelliklerini taşıyan bir grup geometrik mikrolit saptanmıştır. Son yıllarda gerçekleştirilen yüzey araştırma sonucunda Marvdasht, Tang-e Haji Behram ve Ghar-e Rahmet gibi yerleşimler tespit edilmiştir.

II.3. Epi-Paleolitik Dönemde Anadolu-İran İlişkileri

Anadolu-Batı İran'da Epi-Paleolitik kalıntılara bakıldığında araların da benzerlik ve farklılıklar da bulunmaktadır. Bu iki coğrafyaya diğerlerine nazaran daha çok araştırılan Levant'ı da katmak mümkündür. Hiç kuşkusuz Levant Bölgesi'nde yapılan yoğun araştırmalardan dolayı bilgi birikimi çağdaşı Yakın Doğu coğrafyasına göre çok fazladır. Maalesef Türkiye ve İran Epi-Paleolitigi için bilgi kısıtlı kalmıştır. Şimdilik, söz konusu Epi-Paleolitik döneme ait Türkiye'de sadece 5 yerleşim yeri sistematik bir şekilde kazılmıştır (Atıcı, 2011). Bunlar Batman yakınlarında yer alan Hallan Çemi, Konya'da yer alan Pınarbaşı A, Akdeniz Bölgesinde yer alan Karain B gözü, Öküzini ve Hatay'da yer alan Üç Ağızlı Mağarası'ndan oluşmaktadır. Bu listeye son yıllarda kazısı yapılan ve halen devam eden Direkli Mağarası ve Körtik Tepe yerleşim yerleri de eklenebilir. Sistematikli kazılardan elde edilen tarihlere bakarsak; Üç Ağızlı G.Ö. 20.887-20.466, Hallan Çemi G.Ö. 12.819-10.578, Pınarbaşı G.Ö. 10.573-9962, Karain ve Öküzini G.Ö. 19.791- 12.850 yıllarını göstermektedir (Atıcı, 2011). Böylece, Erken ve Geç Epi-Paleolitik katmanlarına sahip olan yerleşimler sadece Akdeniz Bölgesinde yer almaktadır. Bununla birlikte sistematikli kazısı yapılan yerleşimlerden Üç Ağızlı çok Erken ve Pınarbaşı ile Hallan Çemi çok Geç evrelere aittir. Dolayısıyla Anadolu Epi-Paleolitik dizininde hem mekânsal ve hem zamansal olarak boşluk görünmektedir. Bununla birlikte söz konusu Epi-Paleolitik dönem sadece Akdeniz Bölgesinde kapsamlı bir şekilde incelenebilir (Atıcı, 2011).

İran Epi-Paleolitigine bakıldığında durum Türkiye'den daha sorunludur. Zarzian kültürüne ait olan araştırmalar Levant ile karşılaştırıldığında, bu çalışmaların emekleme aşamasında olduğu söylenebilir. Zarzian kültürüne ait olan yerleşimlerden sadece Shanidar B2 mağarası ve Palegawra'dan C14 tarihlendirmeleri elde edilmiştir. Dolayısıyla ilk aşamada Zarzian kültürüne ait olan yerleşimler ve toplulukların tarihsel olarak yerleştirilmeleri çok zor olduğu görünmektedir. Ayrıca bu kültüre ait olan kazılar sınırlı ve yayınlar da çok yetersizdir. Zagros bölgesi hariç, İran'ın diğer kesimlerine baktığımızda Epi-Paleolitik döneme ait sadece Hazar

Denizi kıyılarında yer alan bir kaç mağara kazılmıştır. Diğer bölgelerde ise Epi-Paleolitik döneme ait bilgilerimiz yok denecek kadar azdır.

Zarzi ve Warwasi yerleşmelerinden elde edilen örnekler üzerinde yapılan palinoloji ve mikro fauna analizlerine göre Epi-Paleolitik dönemde Zagros bölgesinin nispeten sert bir iklime sahip olduğu belirtilmiştir. Bu durum G.Ö. 14.000'e kadar değişmemiştir. Warwasi ve Zarzi yerleşimleri bu değişimden önce ve Palegawra ile Shanidar B2 Mağarası iklimin uygunlaşmasından sonra veya bir diğer deyişle Zarzian kültürünün sonunda kullanılmıştır. Zarzian kültürüne ait olan pek çok yerleşim özellikle Warwasi, Palegawra ve Pa Sangar geçici kamplar olarak yorumlanır. Buna rağmen Shanidar Mağarası ve Mar Gurgalan Sarab gibi yerleşim yerleri de uzun vadeli temel kamplar oluşu düşünülmektedir. Genel olarak, Zarzian toplulukları; dağlar, vadiler ve dağ etekleri aralarında göçer bir yaşam şeklini göstermektedir. Yukarıda belirtildiği gibi Zarzian toplulukları alet için organik malzemeden (kemik aleti) ve kişisel süslenme (boncuk ve kolye) için deniz kabuğu kullanılmıştır ki bu konu uzun mesafe değiş-tokuş veya gayri resmi ticaret ağlarının olabilmesi için bir kanıttır.

Levant bölgesine baktığımızda Epi-Paleolitik döneme ait önemli kültürel komplekslerin özellikle Kebaran, Nebekian, Geometrik Kebaran ve Natufian gibi kültürler görünmektedir. Genel olarak Kebaran ve Nebekian kompleksleri soğuk-kuru bir iklim, geometrik olmayan mikrolit, nispeten mobil ve küçük yerleşim yerleri, ceylan, onager, yaban öküzü ve daha ormanlık olan Batı Levant'ta kızıl geyik ve bazı yerleşimlerde yabancı koyun ve keçi gibi hayvanların avlanması ile karakterize edilmektedir. Ayrıca bazı yerleşmelerde ezgi taşları ve beslenme için yabancı arpa kullanımı görünmektedir. Az da olsa deniz kabuğundan yapılan boncuk ve kemik aletleri de elde edilmiştir. Kebaran ile Nebekian arasında olan farklardan birisi, Nebekian kompleksinde mikrobürin tekniğinin kullanılmasıdır (Olszeweki, 2012).

G.Ö. 15.000 başlarında iklim koşulları uygunlaşmaya başlaması ile birlikte söz konusu Levant'ta yer alan Epi-Paleolitik döneme ait olan çoğu yerleşimlerde mikrobürin tekniği ile yapılan geometrik mikrolitler yoğun olarak üretilmektedir. Bu dönemde mobil olan küçük

gruplar halen görünmektedir. Ancak uzun erimli yerleşimler de tespit edilmiştir. Ezgi taşları, kişisel süs objeler ve kemikten yapılan aletler devam etmektedir.

Natufian kompleksin başlarında (G.Ö. 12.500), iklim koşulları daha uygun duruma gelir. Bu dönemde özellikle Batı Levant'ta küçük köyler, ezgi taşlar, sanat, mezar, kişisel süslenme ve kemik alet buluntuları ile yeni ve daha farklı bir dönemi ile karşılaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu Erken Natufian döneminde yabani tahıl ve meşe palamudu yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Dinsel ritüeller ve daha karmaşık sosyal davranışlara ait kanıtlar Geç Natufian'dan elde edilmiştir.

Zagros ve Levant Epi-Paleolitiği arasındaki önemli farklılık, alet çantasının yapısında görülebilmektedir. Bu konu Zagros ve Anadolu Epi-Paleolitiği için de geçerlidir. Bar Yosef'e (2002) göre, mikroburin tekniğinin az kullanımı, üçgenlerin oran olarak geometrik mikrolitlerden sayıca üstünlüğü ve Zarzi omuzlu uçlarının nadiren görülmesi, Zagros buluntularını Levant buluntularından ayırmaktadır. Buna rağmen, az da olsa Zarzian kompleksinde de mikroburin tekniği ile yapılan mikrolitler görünmektedir. Bu özellik dönemin ortak noktası olarak da yorumlanmıştır (Olszewski, 2012). Bu konuda Anadolu ile Levant Epi-Paleolitiği daha yakın benzerlikler içermektedir (Kartal, 2009, s. 165). Örnek olarak Öküzini'deki mikroburin tekniği kullanımı, tüm yontma taş buluntu topluluğu içinde %6'yı aşan bir düzeye ulaşmış durumdadır. Buna karşın Zarzian Kültürünün örnek yerleşimi olarak Warwasi'de mikroburin tekniği kullanımı %3 aşmamaktadır (Tablo 2). Teknolojik açıdan Anadolu (Akdeniz bölgesi) Epi-Paleolitiği, ilk bakışta Zagroslar'dan daha çok Levant geleneğine yakın gibi görünmektedir. Çünkü Zagros Epi-Paleolitiği daha çok makrolitizasyon gelenekli bir yapı göstermektedir ve tipik yerleşim olarak bilinen Zarzi kaya sığınağında mikrolitlerin yontma taş endüstri içindeki oranı %25'den daha az bir oranla karşımıza çıkmaktadır (Tablo 3). Oysa Öküzini'deki mikrolitizasyon oranı tüm yontma taş alet buluntu topluluğu içinde %45'in üzerindedir (Kartal, 2009, s. 164). Bu konu Anadolu ve Levant Epi-Paleolitiğini Zagrosardan geleneksel açıdan ayırmaktadır. Mikrolitik aletlerin tipolojisinde de Zagroslar ile Anadolu Epi-Paleolitiği farklılık göstermektedir. Örneğin

güneybatı ve iç Anadolu Epi-Paleolitik yerleşmelerinin geometrik mikrolitleri, Geç Epi-Paleolitik dönemde oldukça baskındır. Özellikle bol miktarda ele geçen yarımaylar, ikizkenar ve çeşitkenar üçgenler ile trapezler gibi yontma taş aletler, hem Levant hem de İç ve Güneybatı Anadolu için ortak özellikler sergiler. Bu durum Zagroslar'da farklılık gösterir (Tablo 4) (Kartal, 2009, s. 165). Bunlara rağmen belirtmelidir ki, Güneybatı Anadolu Orta Paleolitiği Levant'tan daha çok Zagros tip Mousterien özelliklerini taşımaktadır.

Güneydoğu Anadolu, Zagroslara yakın olmasına rağmen, yetersiz araştırma nedeni ile şimdiye değin söz konusu bölgenin Epi-Paleolitiği Zagros'lar veya Levant ile benzerlikler göstereceği halen bilinmemektedir. Bu bölgenin Erken Çanak Çömlek Öncesi Neolitik'te Zagroslar ile olan ilişkileri göz ardı edilmemelidir. Ancak bu durum Epi-Paleolitik için henüz açık ve belirgin değildir.

Zagros ve Levant arasında en çarpıcı maddi kültürel benzerliklerden biri, mikrolitik endüstrisi içinde geometrik olmayan formların geometrik olan formlara dönüşmesidir (Olszewski, 2012). Warwasi yerleşim yerinde ilk geometrik yontma taş aletleri arasında eşkenar üçgenler görülmektedir. Bununla birlikte Geometrik Kebaran'da üçgen veya trapezler görünür, ancak geç Zarzian'da yarımayların oranı Levant'a göre daha düşüktür.

Mikroburin	
Anadolu (Öküzini)	%6.119
Zarzian Kültürü (Warwasi)	% 3

Tablo 2: Epi-Paleolitik dönemde örnek yerleşimlere göre Mikroburin oranı

Mikrolitik				
Levant	Anadolu	Zarzian Kültürü		
Kebaran Kültürü	Öküzini	Zarzi	Warwasi	Shanidar B2
80-90	%40	%25	%35	%10

Tablo 3: Epi-Paleolitik dönemde örnek yerleşimlere göre mikrolitik oranları

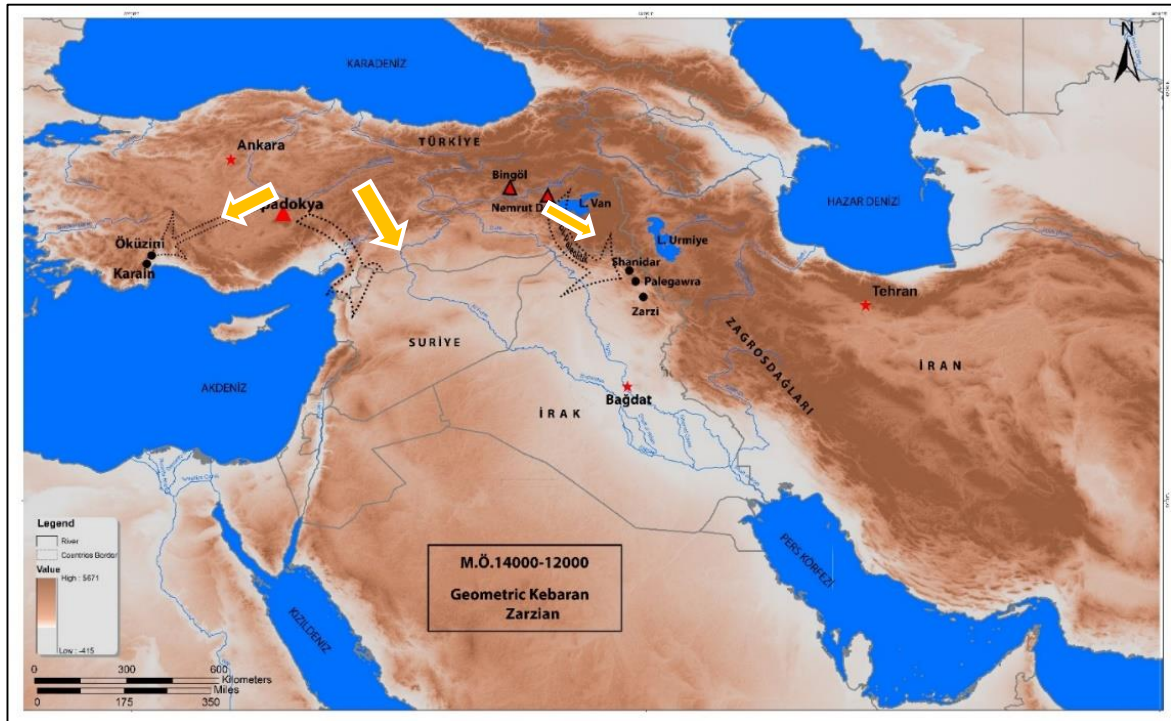
Mikrolitik		Geometrik olmayanlar	Geometrik
Anadolu (Öküzini)		% 27	% 13
Zarzian kültürü	Zarzi	% 28.3	% 6.5
	Warwasi	% 36	% 7.4

Tablo 4: Örnek yerleşimlere göre geometrik ve geometrik olmayan mikrolitik oranı

Levant, Zagros ve Anadolu Epi-Paleolitiğinde görülen diğer bir ortak nokta, öğütme taşlarının söz konusu bu bölgelerin alet çantalarında yer almasıdır. Öğütme taşlarının bitki yiyecekler özellikle yabancı tahıl için kullanmış oldukları tespit edilmiştir. Ancak Epi-Paleolitik dönem besin kaynaklarında tahıl kullanımının düşük bir oranda olduğu da düşünülmektedir. Her uç bölgede yerleşim yerlerine yakın olan elverişli ovalarda büyük memeliler avlanmışlardır. Ayrıca yabancı koyun ve keçi ve daha ormanlık olan bölgelerde kızıl geyik ve/veya karaca avlandıkları tespit edilmiştir. Zaten avlanan hayvanların çoğu Orta Doğu genişliğinde bulunması ve dolayısıyla avlanması doğaldır. Bununla birlikte Epi-Paleolitik katmanlarında yabancı öküzü, ceylan, onager ve yabancı domuzun bulunması şaşırtıcı değildir.

Epi-Paleolitik dönem				
Yerleşim yeri	Dönem	Miktar (oran)	Konum ve Mesafe (Km)	Obsidiyen kaynağı
Shanidar	Geç Üst Paleolitik (C seviyesi)	2 Adet	Batı Zagroslar (Kuzey Irak) 300 Km	Nemrut Dağ (4c ve 1ef)
	Epi-Paleolitik (B seviyesi)	12 adet		
Zarzi	Erken Epi-Paleolitik	2 adet	Batı Zagroslar (Kuzey Irak) 450 km	Nemrut Dağ (4c)
Palegawra	Erken Epi-Paleolitik	?	Batı Zagroslar (Kuzey Irak) 450 km	Nemrut Dağ
Karim Shahir	Geç Epi-Paleolitik	5 adet	Batı Zagroslar (Kuzey Irak)	Nemrut Dağ

Tablo 5: Epi-Paleolitik dönemde Zagroslarda Anadolu kökenli obsidiyen bulunan yerleşimler

Harita 9: Epi-Paleolitik (Zarzian) döneminde obsidiyen dağılımı

Her üç bölgede uzun mesafe taşımacılığa veya gayri resmi ticarete ait kanıtlar özellikle deniz kabuğundan yapılan kişisel süs eşyası (boncuk ve kolyeler) bulunmuştur. Bunların Levant için Akdeniz veya Kızıl deniz ve Zagros için Pers (Basra) Körfezi'nde geldikleri düşünülmektedir. Böyle geniş kapsamlı etkileşim, kavramlar (concepts), bilgi (knowledge) ve fikir (ideas) için de geçerli olabileceği ortaya konulmuştur (Richter vd, 2011, s. 108).

Uzun mesafe değiş-tokuş kapsamında yer alan önemli diğer bir konu, obsidiyen dolaşımıdır. Bilindiği gibi Yakın Doğu'nun en önemli obsidiyen kaynakları Anadolu'da yer almaktadır. Yalçınkaya'ya göre obsidiyen, Anadolu'nun doğusunda Orta Paleolitik'ten itibaren kullanılmıştır (Yalçınkaya, 1998). Ancak Orta Zagros'ta Geç Üst Paleolitik'ten itibaren Shanidar Mağarası (C Seviyesi) ve Zarzi kaya sığınağından az bir miktarda elde yerleşimlerden ele geçmiştir. Bu süreç Geç Epi-Paleolitik'te Shanidar ve Zawi Çemi gibi yerleşimlerden bulunması ile devam etmiştir. Zagroslarda elde edilen obsidiyen buluntuları çoğunlukla Van bölgesi havzasından (Nemrut Dağ, Bingöl) temin edildiği tespit edilmiştir (Renfrew, Dixon ve Cann, 1968) (Tablo 5 ve Harita 9). Anadolu kökenli obsidiyen buluntuları sadece Epi-Paleolitik dönemde değil, Neolitik ve Kalkolitik çağlarda da özellikle Batı İran'da yer alan yerleşim yerlerinde de elde edilmiştir. Bu konu çalışmamızın devamında Neolitik döneme ait bölümde detaylı bir şekilde incelenecektir.

Sonuç olarak yukarıda da belirtildiği gibi Zagros Bölgesi Epi-Paleolitik'i, Levant ve Anadolu bölgesi Epi-Paleolitik'i ile özellikle çevre ile etkileşim ve geçim sistemleri açısından kimi benzerlikler (aynı zamanda farklıklar) göstermektedir ki, sonuçta belli bir süreç içinde avcı toplayıcılıktan besin üretici ekonomisine girmişlerdir.

III. BÖLÜM: NEOLİTİK ÇAĞ

Paleolitik Çağ boyunca insan toplulukları avcı-toplayıcı geçim düzeni temeline bağlı olarak yaşamıştır. Bu düzen, kademeli olarak Holosen dönemden itibaren değişmiş ve yeni bir ekonomi ve teknoloji modeli ortaya çıkmıştır. Neolitik terimi ilk kez İngiliz John Lubback tarafından 1865 yılında yayımlanan "Pre-Historik Tims" başlıklı kitabında kullanılmıştır. Lubback önceleri Danimarkalı Ch. Jürgenson Thomsen tarafından "Üç Çağ Sistemi" bağlamında "Taş Çağı" olarak belirlediği zaman dilimini "Paleolitik ve "Neolitik" olmak üzere iki alt bölüme ayırmıştır. "Neolitik Devrim" (Neolithic Revolution) ise tanınmış arkeoloji kavramcılarında Vere Gordon Childe tarafından adlandırılmıştır. Neolitik devrim insan kültürel gelişiminde en önemli devrimidir (Matthews, 2003; Bar-Yosef, 2001, s. 117). Günümüz arkeoloji literatüründe her ne kadar "devrim" terimi kullanılmış olsa da, son yıllarda Neolitikleşme terimi daha sık kullanılmaktadır. Bazı araştırmacılar bu terim ile Neolitik devrimini neden ve nasıl gerçekleştiğini açıklamaya çalışmaktadırlar.

Yerleşik hayat, evcilleştirme ve çanak çömlekçilik gibi Neolitik Çağa özgü olan özelliklerin belirlenmesine rağmen Neolitik için evrensel bir tanım bulunmamakla birlikte, Batı Asya ve Yakın Doğu Neolitiği için genel bir tanım bazı araştırmacılar tarafından önerilmiştir. Bununla birlikte kapsamında mimari, bitkiler, evcilleştirilmiş hayvanlar, çanak çömlek, figürin ve taş/kemik aletlerin yer alması ile birlikte Neolitik Paketi olarak açıklanmıştır. Bu özelliklerden sadece evcilleştirme ve çanak çömlekçilik Neolitik Çağa özgü olmakla birlikte, diğer özellikler Paleolitikte de görülmektedir. Levant Bölgesi'nde, Natufian dönemi topluluklarının tam yerleşik oldukları tespit edilmiştir (Lieberman ve Bar-Yosef, 1994). Ayrıca bu dönemde figürinler, taş kap ve aletler kullanıldığı da bilinmektedir (Wright, 1994). Neolitik ve Neolitikleşme iki ayrı tanım olarak ince bir çizgiyle ayrılmaktadır. Neolitik bir zaman aralığını tanımlarken, Neolitikleşme bir süreç hakkında fikir vermektedir. Neolitikleşme sadece geçim olgusunun değişimi değil, toplumun yaşam biçimi, hayata bakışı ve düzeninde de köklü değişikliklerin gerçekleştiği bir süreç olarak kabul görmektedir (Özdoğan, 1999, s. 10). Bu yüzden Neolitikleşme uzun bir süreç olarak toplumun ekonomik,

sosyal ve dini inançlarında köklü değişiklere neden olmuştur. Bu süreç arkeologlar tarafından Neolitik Evrimi ve/veya Neolitiğe Geçiş (Transitional Neolithic) ve Ön Neolitik (Proto-Neolithic) başlangıcı olarak adlandırılmıştır. Söz konusu Neolitik paket aletleri ve buluntuları bölgeler ve yerleşimlere göre değişebilmektedir. Bununla birlikte, Yakın Doğu'da Neolitik Çağa ait olan buluntular, coğrafi konumlarına bağlı olarak farklı Neolitik kültürel bölgelere ait olduğu düşünölmektedir. Öte yandan, Bereketli Hilalin doğu kanadına (Zagroslar) ait bir Neolitik kültür tanımlanması mümkündür.

III.1. ANADOLU'DA NEOLİTİK ÇAĞ

Geçen yüzyılın ortalarına kadar Anadolu, güneydoğu kesimlerinin bazı yerleri dışında Neolitik toplulukların oturmasına elverişli olmayan bir bölge kabul edilirdi. Arkeolojik çevrelerde Uzun yıllar boyunca Anadolu Yarımadası, Neolitik yaşam alanının dışında tutulmuş, Neolitik yaşam biçiminin Güneybatı Asya'nın yarı kurak bölgelerinden gelişimini tamamladıktan sonra Anadolu'ya aktarıldığı ve bu oluşum sürecinde buranın yalnızca yeni yaşam biçimini Batı'ya ve Avrupa'ya aktaran bir köprü rolü oynadığı öngörölmüştür. Bu durum ilk olarak, Fırat üzerinde inşa edilen baraj projelerinin kurtarma kazılarıyla değişmeye başlamış ardından tüm bilim dünyasını şaşırtan sonuçlar ortaya çıkmıştır.

Anadolu'da Tunç Çağ'ından daha eski yerleşim olmadığı görüşünün yaygın olduğu dönemde, K. Kökten ve T. Özgüç Anadolu kültürlerinin eskiliğini savunmuşlardır (Özdoğan, 1995, s.274). 1951 – 1952 arası Konya Ovası'nda yüzey araştırmaları yapan J. Mellaart bu çalışmalarının hemen ardından Hacılar'ı (1957 – 1960), bunu izleyen yıllarda ise (1961 – 1963 ve 1965) Çatalhöyük'ü kazmaya başlar. Çatalhöyük kazıları ile eşzamanlı başlayan ve D. French başkanlığında yürütölen Canhasan kazılarıyla Orta Anadolu'nun iskânının Neolitik döneme kadar indiği kanıtlanmıştır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Toros Dağları eşiğinde ise Neolitik Çağ'ın başlangıcının araştırılması konusunda en önemli adım, İstanbul ve Chicago Üniversitesi adına H. Çambel

ve R. J. Braidwood tarafından 1963'te Güneydoğu Anadolu'da Siirt, Diyarbakır ve Urfa illerinde yapılan yüzey araştırmalarıyla atılmıştır. 1964'te başlatılan Çayönü kazılarında, Ön Asya'da Neolitik başlarına tarihlenen bir yerleşime dair en geniş kapsamlı bilgiler elde edilmiştir (Hauptmann ve Özdoğan, 2007, s. 405 - 406). Sonrasında bölgedeki ilk sistemli arkeolojik araştırmalar 1967 yılında Keban Projesi çalışmaları ile olmuştur (Özdoğan, 1995, s. 267). Güneydoğu Anadolu'da Şanlıurfa ve Diyarbakır illerinde bulunan Nevali Çori, Hallan Çemi, Demirköy ve Çayönü gibi 1980'li yıllarda başlanılan kazıların yanı sıra 1990'ların sonunda başlanan Ilısu baraj projeleri kapsamında yapılan kurtarma kazılarında açığa çıkan Yeni Mahalle, Akarçaytepe, Mezraa Teleilat, Hakemi Use ve Salat Camii Yanı Neolitik yerleşimleri ile Neolitik dönemine dair görüşler temelden değişikliğe uğramıştır (Hauptmann ve Özdoğan, 2007, s. 405 – 406).

Orta Anadolu'da Çatalhöyük ve Canhasan kazıları söz konusu bölgenin iskânı Neolitik döneme kadar indiği kanıtlanmıştır. Bölgenin doğusu, Tuz Gölü ile Kayseri çevresindeki yüksek ovalar ise, yaklaşık aynı tarihlerde (1964-1966) I. Todd tarafından araştırılmıştır (Özbaşaran ve Cutting, 2007, s. 55). Aşıklı Höyük, Melendiz dağlarının eteklerinden doğan aynı adlı akarsuyun hemen doğusunda yer almaktadır. Melendiz Çayı üzerinde 1960'lı yıllarda yapılmış olan Mamasın baraj gölündeki su kodunun yükseltme kararı üzerine Ufuk Esin 1989 yılında kurtarma kazılarına başlamıştır (Özbaşaran ve Cutting, 2007, s.55-56). Orta Anadolu'da, Neolitik Çağ yaşam biçimi, yerleşme düzeni, uzun süreli yerleşilen oldukça büyük birkaç köy yerleşmesiyle karakterize olur. Bunlar Aşıklı Höyük, Canhasan III, Süberde, Erbaba, Köşk Höyük, Çatalhöyük ve son yıllarda kazılmaya başlanan Pınarbaşı, Musular ve Tepecik Çiftlik'tir (Özbaşaran ve Cutting, 2007, s. 57).

Ege ve Marmara Bölgesi'ndeki Neolitik döneme ilişkin araştırma eksikliği ise son on beş yıl içinde oldukça değişmiştir. Doğu Trakya'da Hoca Çeşme, Aşağı Pınar, Yarımburgaz; Marmara'nın Anadolu tarafında Pendik, Ilıpınar, Menteşe, Yenişehir, Aktopraklık, Dedicik – Heybelitepe. Ege kıyıları boyunca, Ulucak, Buca-Tekirova, Bornova-Yeşilyurt, Ege Gübre (Özdoğan, 2007, s. 64). Göller Bölgesi'nin tarihöncesi kültürlerini anlamamıza olanak

tanıyan ve 1950'li yılların ikinci yarısında Hacılar kazıları ile başlayan süreç, Kuruçay, Höyücek ve 1993 yılından bu yana sürdürülmekte olan Bademağacı kazıları ile devam etmektedir.

Bunların yanı sıra daha sınırlı alanlarda açılmış olan başka Neolitik Çağ kazıları da vardır. Bunların arasında Söğüt Tarlası, Biris Mezarlığı Proto Neolitik olarak tanımlanan Neolitik kültürün öncüsünü vermiş; Gritille, Hayaz Höyük, Levzin Höyük, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem kültürlerinin çeşitli ayrıntılarını bize zengin buluntularla yansıtmıştır. Bu kazıların yanı sıra bölgede yapılan yüzey araştırmaları, Neolitik Çağ'ın hemen bütün aşamalarının bölgede ne kadar yaygın olduğunu göstermiştir; yüzey buluntularıyla bilim dünyasında önemli yankı yapmış olan en önemli buluntu yerlerinin arasında, Elâzığ'da Çınaz ve Boytepe ile Ergani yakınındaki Papaz Gölü ve Kurtalan yakınındaki Ain Germ'i sayabiliriz.

III.1.1. Kronoloji Sorunları

Neolitik Çağ genel olarak, Çanak Çömlek Öncesi ve Çanak Çömlekli Neolitik dönem olarak iki bölümde incelenmektedir. Buna ek olarak, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem Ön Asya'da iki bin seneyi aşan uzun bir zaman dilimini kapsamaması nedeniyle, birbirini izleyen PPNA ve PPNB olarak adlandırılan iki alt döneme ayrılmaktadır. Bu ayırım ilk olarak Eriha/Jericho'daki kültür katları dikkate alınarak yapılmıştır (Kenyon 1967, s. 271-272). Zaman içerisinde artan kazılar ve kazılardan elde edilen veriler doğrultusunda, PPNB kültür silsilesi içerisindeki değişimleri tanımlamak amacıyla daha detaylı ayrımlar yapılmaya gerek duyulmuştur. Günümüzde bu ayrımların en yaygın kullanımı ise Bar-Yosef (1981) ve Rollefson (1989a) tarafından Güney Levant Bölgesi için önerilen Erken/İlk (EPPNB), Orta (MPPNB), Son (LPPNB) ve Final Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresi (PPNC / Final PPNB) şeklindedir.

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem ile ilgili araştırmalar, Anadolu'da, başta Güneydoğu, Doğu ve Orta Anadolu olmak üzere üç kesimde yoğunlaşmıştır. Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgeleri yerel farklılıkların dışında, Yakın Doğu'daki Neolitik kültürler ile koşut gelişmeler göstermektedir. Dolayısıyla Yakın Doğu'da geçerli olan adlandırmalar (PPNA, PPNB gibi) bu bölgede de kullanılmaktadır (Özdoğan, 1995, s. 278-279). Orta Anadolu'da ise, Neolitik Çağ için sadece Çanak Çömlek Öncesi ve Çanak Çömlekli olmak üzere genel ayırım yapılmaktadır.

Çanak Çömlekli Neolitik dönem kültürleri çanak çömlek gelişimi üzerinden yapılan genel ayrımlara göre İlk, Orta ve Son olarak 3 bölüme ayrılmaktadır. Bu bölümlenmeler çanak çömlek gruplarının ilk bulunduğu ve tanımlandığı yerleşmelere göre adlandırılmıştır. Dabaghiyah-Sotto, Hassuna, Samarra ve Halaf olarak tanımlanabilen bu sıra düzeni son yıllarda yapılan çalışmalarla farklı boyutlar kazanmıştır. Proto-Hassuna olarak da bilinen Dabaghiyah-Sotto kültürü son dönemlere kadar kabul edilen en eski evre iken, son zamanlarda yapılan çalışmalar bu evrenin öncesinde Pre-Proto Hassuna olarak adlandırılan bir dönemin daha varlığını ortaya koymuştur (Nishiaki ve Le Mièrè, 2005, s. 55-58). Ayrıca yukarıda adı geçen Çanak Çömlekli Neolitik dönem kültürel evreleri aşağıda görüleceği üzere son yıllardaki çalışmalar ile birlikte farklı boyutlar kazanmıştır.

Eski algıya göre zamansal bir sıralama içinde *Hassuna*, *Samarra* ve *Halaf* arasında kesin ve keskin bir çizginin olduğu ve bunların arasında bir ilişkinin olmadığı şeklindedir. Oysa eldeki bulgular günümüzde farklı düşüncelerin dile getirilmesine neden olmaktadır. Kuzeyde, özellikle Balikh ve Habur'da, *Samarra* ile *Halaf* arasında organik bir bağın olduğu görülmektedir. Yukarı Dicle Vadisi'nde *Hassuna* ile *Samarra* arasında da sıkı bağlantı vardır. Öte yandan Orta ve Aşağı Mezopotamya'da, *Samarra* ile *Ubaid* arasında organik bir bağın olduğu ve her iki çanak çömlek türünü kullanan toplulukların birbiriyle ilinti olduğu güçlü biçimde dile getirilmektedir (Tekin, 2015, s. 44).

Yukarıda belirtildiği gibi Hassuna, Samarra ve Halaf ile ilgili terminoloji ve kronoloji sorunlardan dolayı genel olarak Yukarı Mezopotamya Geç Neolitik kültürleri yeniden ele alınmaktadır. Bununla birlikte MÖ 7000-5000 yılları arası Yukarı Mezopotamya için Geç Neolitik olarak kabul edilmiş ve Hassuna, Samarra ve Halaf şeklinde kültür tarihçiliğini çağrıştıran bir isimlendirme yapmak yerine, genel bir ifadeyle Geç Neolitik ana başlığı altında altı alt gruba ayrılmaktadır (Tekin, 2015: fig 15; Bernbeck ve Nieuwenhuys, 2013, s. 27, Tablo 1.1).

III.1.2.1. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem A (PPNA)

Bu dönemin ilk evresi olan Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A (PPNA) Ön Asya'nın Holosen kültürlerinin en eskisidir. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A dönemin Doğu Akdeniz ve Orta Fırat Havzası için yaklaşık olarak M.Ö. 10.000 dolaylarında başlayıp, M.Ö. 8.500 dolaylarına kadar sürdüğü gözlemlenmektedir (Mellaart, 1975, s. 48; Kujit 2000a, s. 8-9). İlk yerleşik köy birimlerinin çıkışı, PPNA dönemine (yaklaşık M.Ö. 10.500-8.500) tarihlenmekte ve Orta Fırat Bölgesinde Mureybet, Aswad ve Güney Levant'ta Sultanyen safhaları olarak üç yerel kültür belirlenmektedir. Bu ayrımlar bölgeselleşmenin yaygın bir göstergesi olup, özellikle taş aletlerin yapım teknikleri ve biçimlerine göre ayrılmaktadır. Cauvin'e göre (2000), PPNA köyleri temelde bir sosyal yığılmanın sonucudur. Bir diğer deyişle, köyler insanların içsel hareketine sebep olmuş ve bu durum o bölge üzerinde birkaç yerleşimde yoğunlaştırdığı şeklinde yorumlanmıştır.

Bu dönemle birlikte tüm yıl boyu iskân edilen yerleşik köylerin çoğaldığı söylenebilir. Öte yandan Fırat ve çevresinde bu erken yerleşik köylerin sayısı oldukça azdır. Mureybet, Şeyh Hassan ve Jerf el Ahmar yerleşmeleri belli başlı PPNA dönemi yerleşmeleridir. Daha batıda, Halep'in kuzeyinde bulunan Tell Karamel, Şam yakınlarında bulunan Tell Aswad Orta Fırat bölgesine yakın ve benzer özellikler gösteren diğer yerleşmelerdir. Yukarı Mezopotamya Bölgesi PPNA çağdaşı kültürlerin, Batman'ın kuzeyinde yer alan Hallan Çemi, Yukarı

Mezopotamya'da yer alan Qermez Dere ve Nemrik yerleşmelerinde görülmektedir (Cauvin, 2000; Bar Yosef, 1995). Yerleşmeler geçici bir göçer konaklama yeri özelliğini göstermez. Bu yerleşmelerde yer alan yarısı toprağa gömülü birbirinden bağımsız oval konut yapıları, birer barınak olmanın ötesinde belirgin toplumsal farklılaşmaya, aile ve akrabalık birliklerinin varlığına işaret eder.

DÖNEM →		Epi-Paleolitik Proto-Neolitik			PPNA			PPNB			PPNC		PN			İlk Kalkolitik		Orta Kalkolitik	
M.Ö	ANADOLU	11.000	10.500	10.000	9.500	9.000	8.500	8.000	7.500	7.000	6.500	6.000	5.500	5.000	4.500				
G.D.A.N	Hallan Çemi																		
	Nevalı Çori																		
	Çayönü																		
	Hökemi Use																		
	Körtük Tepe																		
	Akarcay Tepe																		
	Mezraa-Telliat																		
	Göbekli Tepe																		
	Yumuktepe																		
	Gusir Höyük																		
	Demir Köy																		
	Sumaki Höyük																		
	O.A.N	Ağıklı Höyük																	
Kaletepe																			
Çatal Höyük																			
DÖNEM →		Epi-Paleolitik		Transitional Neolithic		PPN		PN		Kalkolitik									
M.Ö	İRAN	← 11.000		I	II	I	II	I	II										
B.İR	Sheikhi Abad																		
	Chogha Golan																		
	East Chia Sabz																		
	Asiab																		
	Jani																		
	Ganj Dareh																		
	Guran																		
	Sarab																		
	Abdul Hosein																		
	G.A.İR	Ali Kosh																	
Chogha Bonut																			
Chogha Sefid																			
Tulsi																			
K.B.İR	Hacı Firuz																		
	Ahranjan																		

Tablo 6: Anadolu ve İran karşılaştırmalı Neolitik kronoloji tablosu

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik araştırmaları için Güneydoğu Anadolu Bölgesi önemli bölgelerden birisidir. Bu bölgede genellikle yurt yeri seçiminde hammadde kaynaklarına yakın, göl, bataklık kıyısındaki yüksekçe doğal tepeler ve eşikler ilk sırayı almıştır. Çeşitli av hayvanları dışında bu tip alanlar, kuş, balık ve çeşitli yumuşakçaların bol bulunabildiği yerlerdir. Çayönü, Gusir Höyük gibi yerleşmeler bu özellikleri taşımaktadır. Gene yaz-kış

akan çay ve derelerin kıyılarındaki yükseltilerde köy yeri olarak seçilmiştir. Bunlara örnek olarak Hallan Çemi, Hayaz, Gritille, Demirtepe, Akarçaytepe, Teleilat, Cafer Höyük yerleşmeleri verilebilir. Günümüzde yarı kurak az yağış alan yerlerden birinde, Fırat Nehri'nin yan vadisindeki Nevali Çori yerleşiminin yurt yeri olarak seçilmesinde daha başka bir özelliğe sahip olmasının rol oynadığı sanılmaktadır. Yer seçimlerinde en önemli özellik yakın çevrede tatlı su kaynaklarının mevcut olmasıdır.

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönemin bütün evreleri (PPNA, PPNB, PPNC) bölgede yalnız Çayönü'nde temsil edilmektedir. Bilinen en erken tarihli yerleşme yeri olarak yaklaşık, PPNA'ya tarihlenen Hallan Çemi, Çayönü ile birlikte Yakın Doğu'daki PPNA evresine koşut bir evrenin, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde var olduğunu ve bu dönemde komşu bölgelerden gelen etkileşmeyi değil, yöresel bir kültürün geliştiğini ortaya koymuştur. Hallan Çemi, taş temelli dal örgü tipinde basit kulübelere sahip olup, çok sayıda üzeri bezemeli taş kapları ile dikkat çekmektedir. Çayönü ise Yakın Doğu'da anıtsal mimarisi ile bu çağın mimari gelişimini en iyi yansıtan yer olma özelliğini taşımaktadır. Bu dönemde toplumun daha rahat ve daha ekonomik şartlar için arayışlar içinde olduğu görülmektedir. Bu çağda insanlar doğa güçlerinden etkilenerek dinsel inançlara yönelmişlerdir. Bunun etkileri, özellikle PPNB evresinden itibaren olağanüstü özellikler taşıyan tapınakların inşasında ve çok sayıda insan ve hayvan figürin yapmalarında görülmektedir. Bazı figürler özellikle Göbekli Tepe'de olduğu gibi anıtsal boyutlara ulaşmıştır.

Bu dönemi temsil eden yerleşimler İç Anadolu'da da saptanmaktadır. Anadolu'nun bu bölgesinde de yerleşim yeri olarak su kaynaklarının yakınları seçilmiştir. Genellikle Pleistosen dönemi büyük göllerin kıyılarında ilk yerleşmeler görülmektedir. Çevrede obsidiyen ve çakmaktaşı gibi hammadde yataklarının oluşu ve hayvan sürülerinin göç yolları üzerinde olma gibi yan özelliklerde bu seçimde rol oynamıştır. Melendiz Çayı'nın hemen yanında kurulan Aşıklı Höyük bu tip yerleşim için iyi bir örnektir. Göl/Bataklık kıyısı yerleşimlere örnek olarak, kazısı henüz başlangıç safhasında olan Pınarbaşı verilebilir. 1996 yılında Niğde-Nevşehir yöresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında obsidiyen yatakları

çevresinde Kayırlıköy, Nenzi, Kaletpe'de atölyelerin bulunuşu, hammadde-ara yapım-alet yapımındaki teknolojik gelişmeleri ve ilişkileri ortaya çıkarması açısından çok önemlidir. İç Anadolu Neolitiğinde, dinsel öğelerin Güneydoğu Neolitiğinde olduğu gibi baskın olduğu görülmektedir. Aşıklı Höyük'teki çevre duvarı, bu çağın topluluklarının korunma içgüdülerinin göstergesidir. Orta Anadolu'da Can Hasan III ve Hacılar'ın Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem tabakaları geniş bir alanda açılmadığı için buralardan elde edilen bilgiler yeterli değildir.

III.1.2.2. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem B (PPNB)

Bu evre Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönemin ikinci gelişim evresi olarak tanımlanmaktadır. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem B bazı yerleşimlerde PPNA döneminden sonra kesintili ya da kesintisiz olarak devam etmiştir. PPNA döneminin bitimi ile yaklaşık olarak M.Ö. 9. binin ortalarında başlayan ve yaklaşık 2000 yılı aşan bu gelişkin kültür evresi kendi içinde de değişimler gösterdiğinden Erken, Orta ve Geç olarak üç evre altında tanımlanmaktadır (Kujit 2000a: 8-9). Bu değişiklikler özellikle yontma taş endüstrisinde belirginleşen değişimlere dayanarak belirlenmiştir.

PPNB Evresi aynı zamanda "mega yerleşimler" olarak da adlandırılan yerleşmelerin gerek sayılarının arttığı gerek kapladıkları alanların genişlediği ve gerekse yerleşme düzenlerinin giderek daha gelişkin özellikler gösterdiği bir süreci yansıtmaktadır (Gebel, 2002, s. 317). Daha genel olarak bakıldığında en belirleyici özellikler arasında yuvarlak planlı konut ve özel yapıların yerini dörtgen planlı konut ve özel yapıların aldığı ve statü eşyalarının sayı ve niteliğinin giderek arttığı, başta ölü gömme olmak üzere inanç ve törenleri yansıtan uygulamalara ait göstergelerin daha belirginleştiği bir süreç olarak tanımlamak mümkündür (Verhoeven, 2002, s. 5; Watkins, 1992, s. 68; Özdoğan- Özdoğan, 1998, s. 71). Her ne kadar Güney Filistin'den Güneydoğu Torosların kuzeyini, Doğu Anadolu dağlık bölgesinin eteklerini, İç Anadolu Platosuna kadar geniş bir alanda, birbirine benzer özelliklerle bu

dönem izlenebilmekte ise de, bölgesel farklılıkların da daha tanımlı hale geldiğini, en azından İç Anadolu'nun ayrı bir başlık altında ele alınacak kadar farklılaştığını söyleyebiliriz. Bu geniş bölge içinde kültürel gelişimin belirli merkezleri olup olmadığı ya da tam tersine bölge genelinde bilgi, mal, teknoloji paylaşımıyla bir gelişme mi olduğu henüz tam olarak anlaşılamamıştır (Özdoğan, 1995, s. 54). Oldukça uzun ve dinamik bir yapıya sahip olan PPNB'nin içindeki aşamalar, değişik bölgeler için farklı şekilde tanımlanmıştır. Bunların arasında en yaygın olarak kullanılan, Erken PPNB, Orta PPNB, Son PPNB ile PPNC ya da Final PPNB olarak ayrılan ve PPN kültürlerindeki bir gelişmeyi temsil eden basamaklardan oluşmaktadır (Bar-Yosef ve Meadow, 1995, s. 73)

Genel olarak PPNB döneminde öncesine göre yerleşim yeri seçimlerinde önemli farklılıkların olduğunu; dağ etekleri, yüksek taraçalar, kurak bölgeler, vahalar, akarsu vadileri, alüvyon düzlükleri gibi farklı ekolojik çevrelerin yerleşim alanı olarak kullanıldığı görülmektedir (Bellwood, 2005, s. 61). Bu dönemi farklı bölgelerde en iyi şekilde, Aşıklı Höyük, Cafer Höyük, Çayönü, Nevali Çori, Akarçaytepe, Mureybet, Kfar Hahores, Ain Ghazal ve Basta gibi geniş çaplı kazılarla tanınmaktadır. Ancak, Erken PPNB olarak tanımlanan ve daha sonraki Klasik PPNB'yi hazırlayan dönem oldukça az sayıdaki kazı yerinde açık olarak izlenebilmektedir. Bunların arasında özellikle, Çayönü ve Nevali Çori bu süreci en iyi yansıtan kazı yerleri olarak ön plana çıkmaktadırlar. Son yıllarda Akarçay Tepe'de ortaya çıkan kültür katları da yukarıda sözünü ettiğimiz Çayönü- Nevali Çori gelişim sürecinin yalnızca Güneydoğu Torosların etek bölgesine özgü olmadığını, Doğu Fırat Havzası'nda da izlenebildiğini göstermiştir. Bu evre içinde, Çayönü'nün Izgara Planlı Yapılar Evresi ile Kanallı Yapılar Evresi'nde izlenen gelişim, sepet gibi örgülü yuvarlak yapı strüktürünün, dik duvarlı, düz damlı ve dörtgen plan türüne nasıl dönüştüğünü açık olarak göstermektedir (Özdoğan, 1995, s. 27). EPPNB'deki bu erken gelişimin sonunda Torosların güneyinde bağımsız yapı birimlerinde oluşan, içleri hücre gibi bölümlü, dikdörtgen planlı, düz damlı yapı birimleri ortaya çıkmış, Orta Anadolu'da ise Aşıklı örneği ile tanıdığımız, bitişik düzenli yerleşmeler gelişmiştir. Özellikle Çayönü gibi yerleşmelerde yerleşimin önceden tasarlanmış bir plan şemasına göre kurulduğu açık olarak görülmektedir ki, bu

durum yaşamın belli bir yönetim birimi tarafından düzenlendiğini kesin olarak göstermektedir.

PPNB dönemi içinde yalnızca yerleşme düzeni, yapı plan strüktüründe değil yapı malzemelerinde de önemli bir gelişme olmuş, bir yanda yapı malzemeleri teknik açıdan gelişirken aynı zamanda bölgeye göre çeşitlenmiştir. Örneğin, Orta Anadolu'da kerpiç, Güneydoğu Anadolu'da taş temel üzerine kerpiç kullanılırken, güneyde Levant'ta Basta gibi kayalık arazilerdeki yerleşimlerde duvarın tümünün taş olarak inşa edildiği görülmektedir. Gene iç mekân düzenlemeleri, mekân kullanımı açısından da önemli gelişme ve çeşitleme bu dönemde görülmektedir. Yapı biriminin büyümesi, bölümlere ayrılması bazı araştırmacılar tarafından PPNB sosyal düzeninin yeni gereksinmelere çözüm arayışı ve hatta artı ürün depolanması ile açıklanmak istense de, bu konularda henüz bir görüş birliği yoktur (Özdoğan, 1996). PPNB döneminin en çarpıcı göstergelerinin arasında yerleşmenin tanımlı bir yerinde konuşlanan, kamusal ya da özel amaçlı yapılar olarak adlandırılan, yapı ve alanlar gelmektedir. Bu bağlamda Çayönü Taş Döşeli Yapılar Evresinden Hücre Planlı Yapılar Evresi'ne kadar varlığını sürdüren, içinde dikme taşlar bulunan büyük meydan, yerleşimlerde içeriğini bilmediğimiz, törenler için hazırlanmış geniş alanların bulunduğunu göstermektedir. Çayönü'nün yanı sıra Nevali Çori örneği de özel kült binalarının yerleşimin kenarında ayrı bir alanda toplanmış olduğunu göstermiştir. PPNB evresiyle birlikte kült yapılarında bir çeşitlilik vardır ancak bunların hepsinin temelinde, PPNA için tanımlanmış olduğumuz özellikler değişikliklerle bulunmaktadır; payanda ya da nişli duvarlar, duvar boyu uzanan sekiler, terrazzo ya da benzeri tabanlar, üzeri bezekli dikme taşlar gibi gene Çayönü'nde bulunan "kafataslı yapı", PPNB dönemi içinde ölü kültürünün PPNA'ya göre daha da geliştiğini, gerek gömü şekilleri ve gerekse kafataslarıyla yapılan uygulamalarının daha da çeşitlendiğini göstermiştir. Yine bu dönem süresince ölü armağanı olarak bırakılan nesnelerin çeşitliliği, olasılıkla toplumun içindeki katman ya da rolleri yansıtmaktadır (Özdoğan- Özdoğan, 1998, s. 589-591; Verhoeven, 2002, s. 5, Erim-Özdoğan, 2007, s. 77). Dönemin sonu, Final PPNB ya da PPNC mimarisiyle ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır; ancak Çayönü ve Ain Ghazal gibi yerleşim yerlerinde yapılan kazılar, bu yerleşmelerin

küçülmeye başladığını, özel yapıların önemini yitirdiğini ve birçok yerleşmenin ya terk edildiğini ya da küçüldüğünü göstermektedir (Kuijt, 2000a, s. 8; Rollefson, 1989, s. 169; Erim-Özdoğan, 2007, s. 80). Mimari ve yerleşim düzeninde izlenen gelişkin düzey, buluntu topluluklarının diğer öğelerinde de görülmektedir. Bunların arasında özellikle o dönem için "ileri teknoloji" olarak tanımlanabilecek birçok uygulamayı sayabiliriz. Bu bağlamda, kirecin söndürülmesiyle elde edilen harcın çimento gibi bağlayıcı bir madde haline getirilerek mimaride sıva, kap ve daha yaygın olarak taban şeklinde uygulanması bu gelişimin en belirgin yansımalarından biridir. Her ne kadar "terrazzo" adı verilen bu tür tabanların öncülleri PPNA döneminden de bilinmekteyse de bu tabanın PPNB döneminde daha da geliştiği ve daha yaygın olarak uygulandığı anlaşılmaktadır. Söz konusu terrazzo türü tabanların en gelişkin örneği, Çayönü Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde bilinen "terrazzo yapısıdır" (Erim-Özdoğan 2007, s. 76).

Buluntu topluluğunun içinde günlük aletlerin yanı sıra başta takı, taş kap, bilezik olmak üzere kullanım şeklini tam olarak bilemediğimiz ancak gerek hammaddenin seçilmesi gerek uygulanan işçiliğin üstün bir beceri gerektirmesiyle ön plana çıkan çok sayıda buluntu, yine bu dönemin eriştiği toplumsal düzey hakkında fikir vermektedir. Bu bağlamda, uzak bölgelerden gelen hammaddelerin ve bölgeler arasındaki mal aktarımının çok daha kapsamlı ve örgütlü olduğunun en iyi göstergesi herhalde obsidiyen dolaşımıdır. Gerek Doğu Anadolu, gerekse İç Anadolu yataklarından elde edilen obsidiyenin, büyük miktarlarda ve düzenli olarak bu hammaddeden bulunmayan bölgelere aktarılmış olması, PPNB dönemi içindeki düzen ve ilişkilerin düşünüldüğünden çok daha farklı olduğunun kanıtı olarak gösterilebilir. Bu bağlamda, en yakın obsidiyen yatağının 150 km kadar uzağında, dağların öbür tarafında bulunan Çayönü'nde obsidiyen kullanımının çakmaktaşı ile eşit miktara gelmiş olması, bu hammaddenin yoğun olarak aktarımı bu durumun en açık göstergeleri arasında sayılabilir. Obsidiyenin yanı sıra çakmaktaşı işçiliği, Orta Anadolu dışında "Naviform" olarak tanımlanan çekirdek teknolojisinin gelişmesi, saplı ok ucu türlerinin, Byblos, Amik ve benzeri adlar altında tanımlanan birbirinden farklı türlerin görülmesi gene aynı yukarıda yaptığımız yorumlara uygun bir düzeni yansıtmaktadır (Erim-Özdoğan, 2007, s. 79). Her ne

kadar beslenme düzeni bölgelere ve yerleşmelere göre kendi içinde önemli farklılıklar göstermekte ise de genel olarak tarımın giderek daha yaygın olarak uygulandığı, tarıma alınan bitkilerin çeşitlerinin arttığı kesin olarak söylenebilir. Bu süreç içinde hayvancılığın beslenmede ne ölçüde önem kazandığı tam olarak anlaşılamamakta ise de, dönemin sonunda evcil hayvanların "sürü" olarak tanımlanabilecek miktarda görülmüş olması PPNB dönemi boyunca hiç değilse bazı bölgelerde hayvancılığın önemli uğraş haline gelmiş olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak, yine de PPNB süresince avcılığın önemli bir uğraş olarak hemen hemen her yerde sürdüğünü görmekteyiz. PPNB dönemini genel olarak özetlenecek olunursa; toplum içindeki sosyal katmanların belirginleştiği, tanımlı ve yönetimi elinde tutan bir yönetici-ruhban sınıfının bulunduğu, belirli bir ustalığı olanların seçilerek bu sınıfa hizmet verdiği, teknolojinin hızla geliştiği ve bölge genelinde bilgi, mal, deneyim aktarımının yaygın olduğu bir süreç olarak tanımlayabiliriz. Bar Yosef ve Meadow'a (1995, s. 92) göre, farklı bölgelerde homojen karakterler içeren yaygın ve gelişkin PPNB dönemi, Ön Asya'daki yazı öncesi (proto-literate) toplumlara kadar olan kültürel gelişim sürecinin öncüsü sayılmalıdır. Bar Yosef'e göre, PPNB dönemi kısaca sosyal, dini ve ekonomik gelişkinliğin (social complexity) 2000 sene boyunca evrimleştiği ve Ön Asya'da büyük kentsel uygarlıkların mayalandığı dönemdir.

III.1.3.1. Erken Çanak Çömlekli Neolitik Dönem

Çanak Çömlekli Neolitik önceki dönemin devamı olmasına ve birtakım ortak öğeler bulunmasına karşın, iki dönemin kültürel dinamizm anlamında birbirlerinden farklı olduğu düşünülmektedir. Bu farklılık genel anlamda Çanak Çömlek Öncesi Neolitikte beslenme ekonomisinde kültüre alınmış tahıl ve evcil hayvanların bulunmasına rağmen, avcılık ve toplayıcılığın da yoğun olarak devam ettiği, yerleşik yaşam ile birlikte yeni mimari unsurların ve köy yaşantısının ortaya çıktığı, Çanak Çömlekli Neolitik dönemde ise çiftçiliğe ve besin üretimine dayalı ekonomik modelin tüm kuralları ile yerleşmeye başladığı şeklinde belirtilmektedir.

Çanak Çömlekli Neolitik dönem içerisinde kültürel anlamda asıl değişim buluntu topluluğu içerisinde çanak çömleğin sürekliliği olan bir eyleme dönüştüğü Erken Çanak Çömlekli Neolitik dönemde gözlenmektedir. Ancak kültürdeki çanak çömlek girdisi bu değişimlerdeki ana etken değil, toplumsal yaşantının birçok alanında yaşanan değişimlerin yansıması olarak düşünülmelidir. Diğer bir değişle çanak çömlek girdisi, Erken Çanak Çömlekli Neolitik içinde iyice yerleşmeye başlayan tarımcı köy yaşantısının göstergelerden biridir.

Bilindiği gibi Yakın Doğu'da Çanak Çömlek Öncesi dönemden Çanak Çömlekli Neolitik döneme geçiş oldukça tartışmalı ve tam olarak anlaşılmamış bir süreçtir (Özdoğan 2007, s. 191). Önceleri yoğun olarak ortaya çıktığı Erken Çanak Çömlekli Neolitik dönemin başlangıcı uzun süre M.Ö. 6000ler olarak tanımlanmış, radyo karbon tarihlerinin düzeltilmeye başlanmasından sonra ise bu tarih M.Ö. 7000'lere kadar inmiştir.

Çanak Çömleksiz Neolitik dönem öncesinde PPNB geleneğinden farklı bir ara Güney ve Orta Levant Bölgesi için PPNC olarak adlandırılan bu evre, Doğu Toros ve Orta Fırat yerleşmelerinde de gözlenmekle birlikte, kültürlerin gelişim çizgilerinde bazı farklılıklar bulunmaktadır.

Anadolu'da çömlekçiliğin birdenbire bir buluş olarak ortaya çıkmadığı, Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde bile çanak çömlek denemeleri yapıldığı çeşitli bulgularla saptanmıştır. Çayönü'nde kilden yapılmış taşınabilir eşyanın üretimi, seramiğin ortaya çıkmasından çok önce, en erken yerleşim evresi olan Yuvarlak Planlı Yapılar Evresinde (Akeramik Neolitik A) görülmektedir (Erim-Özdoğan ve Yalman, 2004, s. 71). Son Hücre Planlı Yapılar Evresine ait bazı yapıların içinde oldukça kaba görümlü, yoğun bitkisel katkı içeren, adeta kerpiç hamurundan yapılmış izlenimi veren kaplar ele geçmiştir.

Çanak çömlek üretiminin ilk aşamasını oluşturan örnekler oldukça yalın bir yapıya sahip olup, hamurlarında organik malzeme yok denilecek kadar azdır. Bu kapların hamurlarında organik malzeme yerine mineral katkı kullanılmıştır. Bu kapların pişme süreleri yeterli

olmadığından özleri koyu renklidir; dış yüzleri bazen el ile hafif sıvazlanarak düzleştirilmiştir. Bazı örneklerde hafif perdah izine de rastlanmaktadır (Tekin, 2005, s. 186).

Anadolu'da Son PPNB, Final PPNB/ Erken Çanak Çömlekli Neolitik döneme ait tabakaları bulunan Mezraa-Teleilat (Özdoğan, 2007), Akarçaytepe (Özbaşaran ve Molist, 2007), Gritille (Voigt, 1989), Hayaz Höyük (Roodenberg, 1989), Kumartepe (Roodenberg vd. 1984; Roodenberg, 1979) Orta Fırat Bölgesinde yer almaktadır. Dicle Havzasında ise Çanak Çömlek Öncesi Neolitikten Çanak Çömlekli Neolitiğe geçiş Çayönü, Sumaki ve Salat Cami Yani gibi yerleşmelerden daha iyi tanımlanmaktadır.

Bu yerleşmelerden Mezraa-Teleilat ve Akarçaytepe, Son PPNB'den Çanak Çömlekli Neolitik döneme geçişi temsil eden tabakaları nedeniyle daha çok önem taşımaktadırlar. Akarçaytepe yerleşmesinde 6 tabaka saptanmış, bunlardan IV-VI. Tabaka PPN, III. Tabaka Çanak Çömlekli Neolitik döneme geçiş evresi, II. ve I. tabakalar ise Çanak Çömlekli Neolitik dönem olarak tanımlanmıştır. Tabaka V ve I arası M.Ö. 7900 ile 6100 arasına tarihlenmektedir. Akarçaytepe'de bulunan en erken çanak çömlek örneklerin yüzey renkleri koyu kahverengi, gri ve siyah tonlardan oluşmaktadır. Yoğun mineral katkılı olan çömlekler basit biçimlidirler. Form açısından yuvarlak dipli küçük daralan ağızlı kaplar hakimdir. Bazılarında yatay delikli tutamaklara rastlanmıştır. Yerleşmede bulunan bu ilk örnekler koyu renk özlü mallar olarak (black series) adlandırılmıştır (Özbaşaran ve Molist 2007, s. 185).

Akarçaytepe'nin II. ve I. evreleri, Mezraa-Teleilat'ın II. evresi Çanak Çömlekli Neolitik döneme ait tabakalardır. Mezraa-Teleilat'ın IIC evresi Çanak Çömlekli İlk Neolitik dönem olarak tanımlanmıştır ve kendi içerisinde bölümleri bulunmaktadır (IIC1-3). Bu evre Mezraa-Teleilat'ta çanak çömleğin yoğun olarak kullanıldığı ve olasılıkla yerel olarak başladığı dönemdir. Akarçaytepe Evre II'de yoğun saman katkılı "Kaba Mallar" en fazla bulunan grubu oluşturmaktadır. Yüzey renkleri açık renklidir ve genelde açıklanmış ya da sıvazlanmış oldukları gözlenmiştir. Çoğunlukla büyük boyutlu ve düz dipli olan kaba malların çok iyi fırımlandığı söylenmektedir. Mezraa-Teleilat'ta IIC evresinde ise önceki geçiş evresinde

bulunan çanak çömlekler az sayıda olmasına rağmen süreklilik göstermektedir. Ancak bu evrenin ana çanak çömlek grubu kabaca şekillendirilmiş yoğun saman katkılı mallardan oluşmaktadır.

Mezraa-Teleilat yerleşmesinde V. evrenin Orta PPNB, IV. evrenin Son PPNB, III. evrenin Çanak Çömlek Öncesi –Çanak Çömlekleli Neolitik geçiş dönemi, II C evresinin ise Erken Çanak Çömlekleli Neolitik döneme tarihlendiği belirtilmektedir (Özdoğan, 2007, s. 190). Mezraa-Teleilat'a bulunan ilk çanak çömleklerin (IIIA evresi) ise Yakın Doğu'nun koyu yüzlü açkılı malları ile benzer olduğu öne sürülmektedir (Özdoğan, 2007, s. 193). IIC evresi, Mezraa-Teleilat'a çanak çömleğin yaygın olarak kullanıldığı ve büyük olasılıkla yerel olarak yapımının başladığı dönemi temsil etmektedir. IIC evresi (Çanak Çömlekleli ilk Neolitik dönem) buluntu topluluğun belirleyici kaba saman katkılı, kabaca biçimlendirilmiş çanak çömlek oluşturur. IIC2 evresinden itibaren oldukça yoğun miktarda görülen ve daha nitelikli olarak IIB3 evresine kadar süregelen bu mal grubu, ilk başlarda ağız kenarları düzensiz kesilmiş, dudaklar acemice dalgalı, gövde genellikle ağıza doğru daralan uzun ve düzensiz, çoğu ovalimsi, dip dönüşleri yuvarlak ya da yastıklı kaplarla belirlenmektedir. Parçaların çoğu oldukça iyi fırınlanmış, açık devetüyünden kirli pembemsiye kadar değişen renklerde. IIC1 evresi ile birlikte "Husking Tray"lerin ilk örnekleri de görülmeye başlar. Mezraa-Teleilat IIC evresi Kuzey Suriye'de Bugras, Tell Asvad, Damishiyah, Sabi Abyad, Kash-Kashok, Magzaliah, Umm Dabaghiyah, Seker Al-Aheimar gibi yerlerden bilinen ve bazen ilk çanak çömlekleli evre ve bazen de Proto-Hassuna olarak adlandırılan dönemi yansıtmaktadır (Özdoğan 2007, s. 195).

Hayaz Höyük, J. Roodenberg tarafından Final PPNB'ye (Roodenberg, 1979, s. 80), Kumartepe ise Çanak Çömlekleli Neolitik döneme (Roodenberg 1989, 94-100) tarihlendirilmiştir. İki evreli olduğu tespit edilen Hayaz Höyük'ün ilk evresinin düzeltilmemiş tarihlerle M.Ö. 6350, ikinci evresinin M.Ö. 6090'ye tarihlendiği belirtilmiştir (Roodenberg, 1979).

Güneydoğu Anadolu'da Çanak Çömlek Öncesi Neolitikten Çanak Çömlekli Neolitiğe geçiş evresin yansıtan önemli bir diğer yerleşme ise Çayönü'dür. Bu yerleşmede Hücre Planlı Yapıların son evresine ait (c3) bazı yapıların içerisinde olasılıkla yangın nedeniyle kendiliğinden pişmiş bol bitkisel katkılı toprak kaplar ve beyaz / alçı kaplar (vessel blanche) bulunmuştur (Özdoğan ve Özdoğan 1993; Erim Özdoğan ve Yalman 2004, s. 71). A. Erim-Özdoğan ve N. Yalman bunu aynı dönem içerisinde çanak çömlek kullanan ve kullanmayan toplulukların bir arada yaşıyor olabilecekleri şeklinde yorumlamaktadır.

Çayönü'nde Çanak Çömlek Öncesi dönemden Çanak Çömlekli Neolitik döneme geçiş aşamasında kesinti bulunmadığı birçok yayında bildirilmiştir. Ancak son yıllardaki değerlendirmelerde bu iki ana dönemin (Son PPNB/PPNC ve Erken Çanak Çömlekli evrenin) bir süre koşut gittiği yönünde bulgular olduğu belirtilmektedir. Erken Çanak Çömlekli Neolitik evrede bulunan günlük kullanım eşyalarının Çanak Çömlek Öncesi dönemin sonlarında bulunanlardan farklı olmaması ve değişimin Geç Çanak Çömlekli Neolitik evrede görülmesi de bunun göstergelerinden biri olarak öne sürülmektedir (Erim-Özdoğan ve Yalman 2004, s. 70)

Yerleşmede çanak çömleğin yoğun olarak kullanılmaya başlandığı daha sonraki tabakalar Evre II içerisinde IIa olarak adlandırılmaktadır (Özdoğan vd, 1991, s. 101; Özdoğan, 1999, s. 39). Arazi çalışmaları ve çanak çömlek üzerinde yapılan son dönem çalışmaları sonucunda bu evre içerisinde Çanak Çömlekli Neolitik döneme ait birbirinden bağımsız ve farklı mimari geleneklere sahip iki ayrı yerleşmeden söz edilmektedir. Çanak Çömlekli Neolitik döneme ait tabakaların ikisinde de Çanak Çömlek Öncesi höyüğün üzerinde yerleşilmemiştir (Özdoğan, 1999, s. 39).

Çayönü'nde en erken çanak çömlek örnekleri Erken Çanak Çömlekli Neolitik /IIa (Pottery with kerpiç architekture/pnk) tabakasından gelmektedir. Bunlar kaba, kırılğan, kum ve bitki katkılı ve yetersiz ateşte fırınlanmış çanak çömlekten oluşmakta, form açısından kalın cidarlı ve duz dipli basit kâse ve çömleklerden oluşmaktadır. Bu örnekler aynı tabakada açıkli

kırmızı astarlı ve boyanmış mallar ile değişir. Mineral katkılı ve bazen tarak baskı dekore edilmişler PNK dönemin baskın grubunu oluşturmaktadır. Az yaygın olmakla birlikte Koyu Yüzlü Perdahlı Mallar (DFBW) da görünmektedir (Rosenberg ve Erim-Özdoğan, 2011).

Güneydoğu Anadolu'da Çanak Çömlek Öncesi Neolitikten Çanak Çömlekli Neolitiğe geçiş evresin yansıtan diğer bir yerleşim Sumaki Hüyük'tür. Sumaki'nin erken evresinde (1st phase) daha çok Koyu Yüzlü Açkılı Mal (DFBW) ve iyi açkılı/iyi fırınlanmış mineral katkılı mallardan oluşmaktadır. Koyu Yüzlü Açkılı Mallar genel olarak hole-mouthed, düz cidarlı, derin ve yuvarlak düz dipli kaplardan oluşur. Kulplar az olmakla birlikte yatay şekilde ağız kenarı yakınında yer alır. Koyu Yüzlü Açkılı Mal grubu iyi ve sıkıştırılmış hamura sahip, çömlekler yeterli derecede fırınlanmış, yüzeyleri devetüyünden kahve veya griden koyu gri tonlarından oluşmaktadır.

Mineral katkılı malların yüzeyleri Koyu Yüzlü Açkılı Mallara benzemekte; ancak yüzeyleri bazen yalın açkılanmıştır. Kap formları derin veya sığ düz dipli ve dışbükey gövdeye sahiptir (Erim- Özdoğan, 2011, s. 29). Bunlara karşın bitki ve bitki/mineral katkılar yalın veya ince kırmızı Astarlı Mallar üst evrede (2nd phase) daha baskındır. Bu evrede Koyu Yüzlü Açkılı Mal grubu yok denecek kadar az ve büyük taneli mineral katkılı mallar görülmemektedir. Kaplar perdahsız ve yüzeyleri karıncalanmıştır (pitted). Yalın malların yüzeyi devetüyü ve pembe arasındadır. İnce Kırmızı Astarlı Kaplar daha kaliteli, düz dipli oval gövdeli kâselerden (form açısından Husking Tray'lere yakın), omurgalı derin kâseler, kısa boyunlu çömlekler, büyük ve orta boy kaplar ve az sayıda dikdörtgen çömleklerden oluşmaktadır. Memecikli bezeliler çok nadir ve kulplar görülmemektedir. Bazı kırmızı boyalı parçalar Arkaik Hassuna örneklerine benzemektedir (Erim-Özdoğan 2011, s. 30).

Erken Çanak Çömlekli Neolitik Güneydoğu Anadolu Bölgesinin yanı sıra Orta Anadolu'da da tespit edilmiştir. Bu bölgede Çatalhöyük M.Ö. 7. binyılın başına tarihlenen XI. tabakada çanak çömlek üretimi başlamadan 300-500 yıl önce iskân edilmiştir. J. Mellaart'a göre, Çatalhöyük'teki en erken çanak çömlek kaba, asimetric ve 10-13 mm ile kalın cidarlı sade

bir yapıya, saman katkılı bir hamura sahiptir. Hafif içe dönük dudaklı düztabanlı derin kâseler, biçim repertuarı arasında en yaygın olanlardır. IX/VIII. tabaka da, standart bir hal alan saman katkılı çanak çömlek ortaya çıkar. Saman katkılı çanak çömlek, IX- VII arasındaki tabakalarda en çok kullanılan gruptur. VIII. tabakada ortaya çıkan ilk "iyi kalite çanak çömleğin" saman katkısı az ya da hiç yoktur ve yüzey perdahlanmıştır. M.Ö. 6600'lerde bir gelişme olarak VI. tabakadan itibaren kaplar yoğun olarak mineral katkılı yapılmıştır. Mellaart'a göre bu kaplar pişirme için kullanılmıştır (Thissen, 2007).

III.1.3.2. Orta ve Geç Çanak Çömleklili Neolitik Dönem

Yukarıda belirtildiği gibi geleneksel yaklaşımlara göre Çanak Çömleklili Neolitik dönem kültürleri, çanak çömlek gelişimi üzerinden yapılan genel ayrımlara göre Erken, Orta ve Geç olarak üç bölüme ayrılmaktadır. Bu bölümlenmeler çanak çömlek gruplarının ilk bulunduğu ve tanımlandığı yerleşmelere göre, özellikle Mezopotamya odaklı olarak adlandırılmıştır. Proto Hassuna (Dabaghiyah-Sotto), Hassuna, Samarra ve Halaf olarak tanımlanabilen bu sıra düzeni son yıllarda yapılan çalışmalarla farklı boyutlar kazanmıştır. Proto-Hassuna olarak da bilinen Dabaghiyah-Sotto kültürü son dönemlere kadar kabul edilen en eski evre iken, son dönemlerde yapılan çalışmalar bu evrenin öncesinde Pre-Proto Hassuna olarak adlandırılan bir dönemin daha varlığını ortaya koymuştur (Nishiaki ve Le Mièrre 2005, s. 55-58).

Tell Hassuna'nın en alt katından varlığı bilinen ve kazıcıları tarafından *Proto-Hassuna* şeklinde adlandırılmasına rağmen, bu döneme ait bilgiler özellikle Sovyet araştırmacıları tarafından gerçekleştirilen Tell Sotto ve Dabaghiyah'den sonra bu döneme ait detaylı bilgiler elde edilmiştir. Bu kazılardan elde edilen yalın çanak çömleğin daha önceden Tell Hassuna'dan ele geçmiş ve Proto-Hassuna şeklinde adlandırılan çanak çömleği ile aynı özelliklere sahip olması anlaşılabilir, bu benzerlikten hareketle son yıllarda bazı araştırmacılar Tell Hassuna ile özdeşleşen boyalı çanak-çömlekler ile yalın olanlar arasındaki farklılığı

belirginleştirmek için *Proto-Hassuna* tanımı yerine *Dabaghiyah-Sotto* terimini kullanmaya başlamıştır (Ballosi-Restelli, 2001).

Dabaghiyah-Sotto veya Proto-Hassuna çanak çömleğinin en belirgin özelliği yalın bir hamura sahip olmasıdır. Genellikle, bu çanak çömlek organik katkılı ve yetersiz ısıda fırınladığından dolayı cidarları koyu özlü olup çoğunlukla cidar kalınlıkları bir santimetreden fazladır. Gevşek bir dokuya sahip olmalarından dolayı çabuk kırılmakta olan bu kaplar, küresel gövdeli ve yuvarlak diplidir. Boyunlu veya keskin karınlı iri örnekleri de mevcuttur. İri boyutlu kapların üzerinde kimi zaman, çoğunluğu yarım ay şeklinde olan, kabartma şeklinde eklenti (applique) görülmektedir (Tekin, 2015, s. 18).

Dabaghiyah Yukarı Mezopotamya; Sinjar Vadisinde yer alan oldukça küçük bir Neolitik yerleşmesidir. Alt evrelere sahip 4 mimari katına sahiptir (Mellaart, 1975, s. 135). IV. veya III. tabakaya ait duvar resimleri dikkat çekicidir. Genel olarak Dabaghiyah çanak çömleği el yapımı, kalın cidarlı, saman katkılı ve düşük ısıda fırınlanmıştır. Kapların formu çoğunlukla düz dipli ve düz cidarı ve basit formlardan oluşur. Yuvarlak gövdeli kaplar az miktarda kullanılmıştır. Burada elde edilen "Huskin Trayler" Hassuna döneminin öncülleri olarak yorumlanmıştır. Ancak Umm Dabaghiyah "Husking Trayler" bazen kapağa sahiptir.

Güneydoğu Anadolu'da Atatürk ve Karkamış Baraj projesi kapsamında Gritille, Kumarteppe, Sürük Mevkii, Akarçaytepe ve Mezraa Teleilat kazılarında kısıtlı olsa da Dabaghiyah-Sotto çanak çömlekleri ele geçmiştir (Tekin, 2015, s. 20). Bu yerleşmelere ek olarak Salat Camii Yanı kazılarından Proto-Hassuna (Dabaghiyah-Sotto) türü çanak çömlek gün ışığına çıkartılmıştır. Bununla birlikte, buradaki buluntuların biraz daha erken olduğu bildirilmekte, söz konusu parçaların Proto-Hassuna olarak bilinen örneklerin öncülleri olduğu bildirilmektedir. Suriye'nin kuzeyinde yer alan Şeker al-Aheimar kazılarından ele geçen benzer çanak çömlek için Pre-Proto-Hassuna tanımı kullanılmaktadır (Nishiaki-el Miere, 2005, s. 61; Tekin, 2015, s. 21).

Salat Camii Yanı 3. evresinin çanak çömleği, Proto-Hassuna grubuyla oldukça benzerlik göstermektedir. Bu evreye özgü öğeler olan omurgalı kâseler, omurgalı çömlekler ve boyunlu çömlekler gibi gelişkin kap biçimleri, kabartma bezeme, huskin tray, boya bezemeli çanak çömlek, koyu renkli açkılı mal ve kırmızı boya astarlı mal tam olarak Proto-Hassuna çanak çömleği ile benzeşmektedir (Miyake, 2011, s. 42). Salat Camii Yanı kazıcılarına göre en alt iki katı Proto-Hassuna Öncesi Pre-Proto Hassuna Döneme ait olduğu düşünülmektedir.

Yakın zamana kadar Yukarı Mezopotamya'nın ilk Çanak Çömlekli Neolitik kültürü olarak kabul edilen Hassuna tanımı 1943 yılında Fuad Safar ve Seton Lloyd tarafından gerçekleştirilen kazıdan sonra ortaya konulmuştur (Lloyd-Safar, 1945). Tell Hassuna 200×150 metre genişlikte ve 7 metre kadar yüksekliğe sahip Musul kentinin güneyinde yer almaktadır. Kazı sırasında saptanan Hassuna Painted Ware, Standart Hassuna Painted Ware, Standard Incised Hassuna Ware gibi çanak çömlek türleri Hassuna Kültürünün alt tanımlamaları olarak nitelenmektedir (Tekin, 2015, s. 11).

Hassuna çanak çömleğinin gerçek evrimsel gelişimi Sovyet araştırmacılarının 1960-1980 yılları arasında Kuzey Irak'ta gerçekleştirilen araştırma ve kazılarında saptanabilmiştir. Bölgenin önemli yerleşimlerinden Tell Sotto, Kültepe ve Yarım Tepe I kazılarından Hassuna Kültürü hakkında geniş bilgiye ulaşılmıştır. Bu yerleşimlerden Tell Sotto ve Kül Tepe I, Proto Hassuna ve Yarım Tepe Hassuna Kültürünün gelişim aşamalarını yansıtmaktadır (Tekin, 2005, s. 189).

Güneydoğu Anadolu'da Hassuna çanak çömleği önceleri Mersin Yumuktepe, Tarsus Gözlü Kule ve Ninive kazılarından bilinmekteydi; yine Karkamış'ta sondaj kazılarında ele geçen parçaların da Hassuna çanak çömleği olduğu anlaşılmaktadır (Tekin, 2005, s. 189). Diyarbakır'da, Lice yakınlarındaki Birkleyn Mağarası'nda ve Salat Camii Yanı kazılarında ele geçen Hassuna seramikleri bu kapların yayılımı hakkında yeni bilgiler vermektedir. Mezraa-Teleilat'ta bu tip kaplar IIB evresinden ele geçmiştir. Mezraa-Teleilat'ta IIB evresinde (Çanak Çömlekli Orta Neolitik/Hassuna) IIC (Çanak Çömlekli İlk Neolitik)

evresinden gelen samanlı mallar sayıca çok azalmış, buna karşın ince kum katkılı, yüzeyi düzgünce sıvazlanmış mallar hâkim duruma gelmiştir. Belirgin kap biçimleri arasında açık kâse ve küresel gövdeli küçük boyunlu çömlekler görülmeye başlar. IIB2 evresinde "impresso" olarak adlandırılan grup yaygınlaşır. IIB2 evresinde kırmızı astarlı boyunlu çömleklerin gövdelerinde impresso bezeme de yaygın olarak kullanılmıştır. Bu süreç içinde, sayıca az da olsa Hassuna Standart çizi bezemelilere aynı özellikler taşıyan çizi bezemeli parçaların yanı sıra sayı ve çeşit bakımından oldukça zengin olan "Husking Trayler" görülür (Özdoğan, 2007, s. 196)

Son yıllarda Ilisu Projesi Kapsamında gerçekleştirilen Hakemi Use kazılarında, Tell Hassuna'da saptanan Hassuna türü çanak çömleklerine ait gruplarının tümünün ele geçirildiği Yukarı Dicle Vadisi'ndeki tek yerleşme olmasıyla dikkat çekmektedir. Bu yerleşmede elde edilen çanak çömlek Standart Mallar, Koyu Yüzlü Perdahlı Mallar, Nitelikli Mal (Fine Ware) ve Nitelikli Turuncu Mal (Orange Fine Ware) olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır (Tekin, 2007, s. 49). Standart Mal grubu sayıca en kalabalık gruba oluşturmaktadır ve astarlı, çizi bezekli, baskı bezekli, bitüm (yer sakızı) bezekli ve bant bezekli olmak üzere beş alt gruba ayrılmaktadır. Kap repertuarının önemli bir bölümü kâse ve çanaklardan oluşmaktadır. Bu mal grubu içinde Hassuna çanak çömleğinde karakteristik olan "Husking Trayler" parçalar halinde her tabakada çok sayıda ele geçmiştir (Tekin, 2007, s. 50).

Yukarıda belirtildiği gibi son yıllarda Hassuna çanak çömlekleri üzerinde çalışan arkeologlar, Fuad Safar ve Lloyd (1945) tarafından isimlendirilen Hassuna Çanak çömleğini yeniden değerlendirmişlerdir. Bu kapsamda özellikle Kuzey Suriye'de yer alan Tell Sabi Abyad kazılarından ele geç Son Neolitik Çanak çömleklerini tabakalandırılmasında geleneksel Hassuna terimleri değil, yeni ve daha teknik terimler kullanılmıştır. Bununla birlikte Mezopotamya arkeolojisinde önceleri yaygın kullanılan *Proto-Hassuna*, *Arkaik Hassuna*, *Standart Hassuna*, *Samarra*, *Halaf* gibi adlandırmaların yerine *Kaba Kaplar*, *Nitelikli Turuncu Kaplar*, *Nitelikli Boyalı Kaplar* ve *Nitelikli Kaplar* tanımları önerilmiştir (Tekin, 2015, s. 103).

Yakın Doğu ve özellikle Mezopotamya, Geç Neolitik dönem sürecinde çanak çömlek üzerinden düzenlenen sıraya göre Hassuna yanı sıra Samarra kültürü veya bir diğer deyişle Samarra çanak çömlek geleneği gelmektedir. Samarra çanak çömleği ilk kez 1908 yılında Sakçagözü kazılarında ortaya çıkmış olsa da Samarra terimi ilk kez 1911 yılında Herzfeld tarafından Orta Mezopotamya'da yer alan Samarra kentinin hemen yakınlarında gerçekleştirilen mezarlık kazılarında elde edilen ilginç boyalı çanak çömleklerin ele geçmesi ile ortaya konulmuştur. Daha sonraları Tell es- Sawwan ve Chogha Mami ve Suriye'de yer alan Tell Baghouz gibi örnek yerleşimlerin kazılması ile birlikte Samarra çanak çömleği/kültürü pekiştirilmiştir. Güneydoğu Anadolu'da Samarra çanak çömleği yukarıda belirtildiği gibi önceleri Sakçagözü ve son yıllarda Domuztepe ve Kazane Höyük'te ele geçmiştir. Ayrıca az da olsa Samarra çanak çömleği Hakemi Use kazılarında da ele geçmiştir (Tekin, 2005). Hakemi Use'de Samarra çanak çömleği Hassuna türü örneklerle birlikte aynı kontektler içinde ele geçmiştir. Bununla birlikte son yıllarda iki çanak çömlek türünün aynı kontekte ele geçmesinden dolayı bunları tek isim altında Hassuna/Samarra şeklinde bir ifadeyi tercih edilme eğilimi görünmektedir. Hakemi Use, Samarra türü kaplar çoğunlukla "northen" olarak nitelenen örneklerle benzeşirken, Orta Mezopotamya'ya özgü "Classic Samarra" parçalarına da rastlanmaktadır. Bu yerleşmede bulunan Samarra çanak çömleği Ön Asya'da en kuzeydeki örneklerini oluşturması açısından önemlidir (Tekin 2005, s. 188).

Samarra çanak çömleği daha çok boya bezeleri ile dikkat çekmektedir. Kapların iç ve dış kısımlarında en çok tarama gibi basit desenlerin yanı sıra çapraz tarama, iç içe aç (chevron), zikzak ve meander motifleri oldukça yaygındır. Samarra boyalılarında "figüratif" bezeklerin sayısında artış dikkat çekmektedir. Özellikle tabak formundaki kapların dip kısımların iç yüzeylerinde görülen bu motifler çok karakteristiktir. Son derece natüralist şekilde yapılan bu motifler "dağınık saçlı kadın", akrep, balık, kuş, farklı boynuzlu hayvanlar ya da gamalı haç şeklinde bezekler bir "anafor" oluşturacak şekilde görünmektedir (Tekin, 2015).

Yukarı Mezopotamya Geç Neolitik gelenekse sıra düzenine göre Hassuna/Samarra sonrası Halaf Kültürü gelmektedir. Elbette bu sıra düzen coğrafi açıdan Yukarı Mezopotamya'nın dağlık alanlarını oluşturan Güney ve Güneydoğu Anadolu'yu da kapsamaktadır.

Halaf Kültürü genel olarak Kuzey Mezopotamya'da M.Ö. 6000/5900' larda Halaf türü çanak çömleğin ortaya çıkması ile incelenmektedir. Halaf terimi 1911-1913 ve 1927 yılları arasında Von Oppenheim tarafından Halaf yerleşiminden elde edilen bezemeli çanak çömleklerden yola çıkarak ortaya konulmuştur (Von Oppenheim-Schmidt, 1943). Daha sonra sir Max Mallowan 1931-1932 yıllarında Ninive, 1933'te Arpachiyah ve 1934-1936'da ise Chagar Bazar yerleşimlerinde kazılarını sürdürmüştür. Mallowan'ın Ninive'de açtığı derin sondaj Halaf Kültürü'nün Kuzey Mezopotamya'daki kronoloji, Arpachiyah ve Chagar Bazar kazıları ise dönemin çanak çömleğinin gelişimini göstermesinden dolayı büyük önem taşımaktadır (Mallowan-Rose, 1935; Mallowan, 1936). Mallowan Arpachiyah kazılarından yola çıkarak Halaf Dönemi'ni üç evreye ayırmıştır. Perkins, Mallowan'ın yapmış olduğu bu ayırmadan yola çıkarak Arpachiyah'daki Halaf Dönemi'ni daha kolay çalışabilmek için Erken, Orta ve Geç evre olarak isimlendirmiş ve bu sistemi diğer yerleşimlere de uygulamıştır (Perkins, 1949).

Tepe Gawra'da yürütülen kazıların Halaf dönemine en önemli katkısı, Halaf-Ubaid Geçiş Evresi'nin ortaya çıkarılmasıdır. Böylece daha önce üç evresi saptanan Halaf Dönemi'nin sonraki kültür ile arasında bir geçiş süreci olduğu belirlenmiş ve evre sayısı dörde yükselmiştir.

Amerikalı araştırmacı Perkins, Halaf Kültürü'nün Kuzey Mezopotamya'da Musul civarında ya da Habur Bölgesi'nden ortaya çıktığını ve buradan yayıldığını önerir. Araştırmacı Halaf Kültürü'nün Anadolu'ya dek yayıldığını; ancak Habur Nehri'nin batısından itibaren diğer bir deyişle kuzeybatı, Batı Suriye ve Güney Anadolu'da etkisinin azaldığı ve bu bölgelerin periferide kaldığını ifade etmektedir (Perkins, 1949). Ancak daha sonra yapılan kazı ve araştırmalar ile birlikte çekirdek bölgenin yalnız Musul bölgesi olmadığı, Harran-Balık Vadisi'nin de bir çekirdek bölge olabileceğini göstermiştir.

Halaf dönemi ile ilgili yürütülen bir başka tartışma sürecin tarihlendirilmesidir. Bu konuda sınırlı sayıda öneri vardır, bunlardan ilki, bir orta Halaf Evresi yerleşimi olan Tell Amarna'nın C14 verileri ve diğeri söz konusu dönem yerleşimlerinden alınan tarihlerle oluşturulmuştur. Buna göre Halaf'a Geçiş Evresi: M.Ö. yaklaşık 6050-5950, Erken Halaf Evresi M.Ö. yaklaşık 5950-5850, Orta Halaf Evresi M.Ö. yaklaşık 5850-5600 ve Geç Halaf Evresi M.Ö. yaklaşık 5600-5400 yıllarına tarihlenmektedir. Bu konudaki bir diğeri Cruells ve Nieuwenhuys (2004) tarafından Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya yerleşimlerden elde edilen C14 sonuçlarına göre yapılmıştır. Bu iki öneriye göre Kuzey Mezopotamya'da Halaf dönemi M.Ö. yaklaşık 6100 ila 6000 yılları arasında görülen Halaf'a Geçiş Evresi ile başlamaktadır. Erken Halaf Evresi M.Ö. 5950 ile 5850, Orta Halaf Evresi M.Ö. yaklaşık 5850-5600/5500, Geç Halaf Evresi M.Ö. yaklaşık 5600-5400 ve Halaf-Ubaid Geçiş Evresi M.Ö. 5300'e tarihlenmektedir.

1960'lı yılların sonunda ve 1970'lerin başında Fırat ve Dicle Nehirlerine kurulmak istenen barajlar nedeniyle tüm bölgede arkeolojik araştırma ve kazılarda büyük bir artış yaşanır. Bu bağlamda Türkiye, Irak ve Suriye'de pek çok Halaf Dönemi yerleşiminin kazısı yapılmıştır. Bu yıllarda Türkiye'de Fırat Nehri üzerine kurulan Keban ve Karakaya barajlarının yapımı sırasında Korucutepe (Van Loon, 1973), Tülintepe (Esin ve Arsebük, 1982) ve Çayboyu (Aksoy ve Diamant, 1973) gibi yerleşimlerin kazısında Halaf dönemi tespit edilmiştir. Ayrıca 1978-1989'da Samsat, Kurban Höyük, Piroto Höyük, Çavı Tarlası, Nevali Çori, Hassek Höyük, Yayvantepe/Til Huzur ve Kazane Höyük'te Halaf dönemi buluntuları ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca son yıllarda Anadolu sınırları içerisinde yer alan Fıstıklı Höyük, Boztepe, Tell Kurdu Türbe Höyük, Mezraa Teleilat, Harran, Yumuktepe, Kinet Höyük, Karavelyan, Hakemi Use ve Domuztepe gibi yerleşimlerde Halaf buluntuları tespit edilmiştir.

Halaf boyalı çanak çömlekler bölgede tüm yerleşimlerde fark edilebilmektedir. Çanak çömleğin yanı sıra Halaf'ın başka unsurları, özellikle geometrik damga mühürler, yuvarlak evler olarak Toroslarda tanımlanmaktadır (Özbal, 2011). Aslında Güneydoğu Anadolu ve

etrafı, Keban Bölgesi, Van Havzası ve Kilikya Geç Neolitik dönemi Halaf türü boyalı çanak çömlekler bulunmaktadır. Gerçi oran olarak Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'ya göre daha az miktarda bulunmaktadır. Karşısında saman veya kum katkılı yalın çanak çömlek baskındır.

Geleneksel olarak Kuzey Mezopotamya'da Halaf dönemi yerleşik çiftçi toplumlar ile karakterize olunur (Watson, 1983). Buna karşı yeni veriler ışığında (Suriye yerleşimleri özellikle Khirbet esh-Shenef, Damishiyah ve Umm Qesir) göçebe hayvancı olanlarında var olduğu da anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yarı göçebe veya sezonluk yaşam tarzının da olduğu ispatlanmaktadır. Son yıllarda bazı araştırmacılar göçebe ve konar-göçer yaşam tarzının Halaf döneminde Güneydoğu Anadolu'da da geçerli olduğunu düşünmektedirler. Bu konu özellikle Fıstıklı Höyük, Çavı Tarlası ve Domuztepe için önerilmiştir.

Halaf döneminde oldukça küçük yerleşimlerin yanı sıra daha büyük yerleşimlerin de var olduğu görülmektedir. 10 ila 20 hektar arasında olan yerleşimler Takyan Höyük (12 hektar), Kazane Höyük (12 hektar) Tell Kurdu (12 hektar) ve Domuztepe (20 hektar) gibi yerleşimler tespit edilmiştir. Domuztepe'de tam 20 hektar alan ıskan edilirken (Campbell vd, 1999) diğer yerleşimlerde aynı zamanda yerleşimin ne kadarı ıskan edildiği hala tam olarak bilinmemektedir. Buna rağmen bu yerleşimler Kuzey Mezopotamya'da yer alan Halaf dönemi yerleşimlerden daha büyüktür. Bunlar muhtemelen iki veya üç katmanlı yerleşim hiyerarşisini yansıtmaktadır. Domuztepe kazılarında elde edilen bilgiler toplum örgütleri (Community Organization) ile ilgili bazı görüşler vermektedir. Domuztepe hafirlerine göre yerleşim muhtemelen farklı bölümlere ayrılmıştır. Dikkat çekici bir buluntu üzerinde çatısı üçgen biçiminde bir evin resim edildiği kaptır (Carter ve Campbell, 2008, s. 125). Buna bir paralel buluntu Arpachiyah'dan bir mühür üzerinde bulunmuştur.

Bu yerleşimler Halaf kültürünün çekirdek bölgesinden uzakta yer almasına rağmen Halaf Kültürü için önemli katkılarda bulunmaktadır. Ayrıca yerel ve Halaf kültürünün Kuzey Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu'da karışmış ve birleşmiş bir şekilde bulunması M.Ö.

6. binyılın karmaşık kültürel dinamizminin anlayışı için bazı fikirler ortaya koymuştur (Özbal, 2011).

M.Ö. 6. binyılın sonuna doğru Kuzey Mezopotamya'da Ubaid türü çanak çömlekler görülmeye başlar ki bu süreç oldukça kısa bir dönem olarak Halaf-Ubaid Geçiş Dönemi ile tanımlanmaktadır (Campbell, 2007). Bu dönem bazen Halaf ve bazen Ubaid kronolojisi ile birlikte ele alınmaktadır.

Halaf –Ubaid Geçiş dönemi Levant'ın kuzeyi ve etrafında en iyi Tell Kurdu (Amik D) ve Ras Shamra (IV B-A evresi) den elde edilen Kırmızı Astarlı Mal (Red-Wash Ware) ve Ağız Eğimli (Bow Rim Vessels) kaplar ile karakterize olunur. Bu merkezlerin genel özelliği söz konusu evre öncesi Geç Halaf Evresinde iskân edilmiş olmalarıdır. Halaf-Ubaid Geçiş Evresi, en belirgin özelliği Halaf kaplarının yanı sıra daha düşük kaliteli, Halaf formlarında karşılaşılan türde bezemelerin yapıldığı Ubaid çanak çömleklerinin birlikte bulunmasıdır.

Benzer örnekler Keban Bölgesi'nde de bulunmaktadır. Bu bölgede Korucutepe, Körtepe, Norşuntepe ve Tülintepe gibi yerleşimlerde grafit veya mika astarlı çanak çömlek ortaya koymuştur. Tülintepe'de 35 ev gün ışığına çıkarılmıştır. Dikdörtgen kerpiç binalarda depo, giriş oda ve fırın veya ocaklarla kaplanan büyük yaşam odaları dikkat çekicidir. Binalar tipik Anadolu bitişik tipinde yapılmışlardır.

III.2. İRAN'DA NEOLİTİK ÇAĞ

Neolitik Çağ'a ait buluntular ve yerleşimler İran'ın pek çok bölgesinde karşımıza çıkmaktadır (Harita 10). Önemli ve anahtar yerleşimler, özellikle, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik döneme ait yerleşmeler, yoğun olarak Batı ve Güneybatı İran'da yer almaktadır. Batı İran'da, Neolitik Çağ'a ait ilk sistematik kazılar ve araştırmalar "*İran Tarih Öncesi Projesi*" adıyla R. Braidwood tarafından gerçekleştirilmiştir (Braidwood, 1960a; 1960b; Braidwood vd, 1961). Genel olarak İran'da Neolitik Çağ'a ait olan çalışmalar 1980'ler öncesi ve 1980'ler sonrası

olarak ikiye ayrılabilir⁸. 1980'lerden önce Neolitik Çağa ait olan çalışmalar ve kazılar Batılı arkeologlar tarafından yürütülerek nicelik ve nitelik açısından sonraki döneme kıyasla daha sistematik bir süreç izlediği anlaşılmaktadır. O zamanlarda neredeyse İran coğrafyasını kapsayan geniş bir alanda Neolitiğin yanı sıra diğer dönemlere ait arkeolojik çalışmalar yoğun bir şekilde sürdürülmüştür. Bu yüzden, İran arkeolojik araştırma tarihçesinde bu yıllar "*altın dönem*" olarak adlandırılmıştır (Wilkinson, 2003). Zagroslarda yer alan Tepe Guran (Meldgaard vd, 1963; Mortensen, 1974), Tepe Asiab (Smith, 1976), Tepe Sarab (Mc Donald, 1979) ve Tepe Abdul Hossein (Pullar, 1990) gibi önemli Neolitik yerleşim yerlerinin kazıları bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca kuzeybatı İran'da yer alan Hajji Firuz Tepesi (Voigt, 1983), Merkezi Platoda Tepe Sialk (Ghirshman, 1938) ve Güneybatı'da Deh Luran Bölgesi'nde Ali Kosh (Hole vd, 1969) kazıları bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Bu kazılara ek olarak yapılan yüzey araştırmalarda Neolitik döneme ait onlarca yerleşim yeri tespit edilmiştir.

1980'lerden sonra, İran İslam Devrimi ve ardından İran-İrak savaş nedeniyle arkeolojik araştırmaları durma noktasına gelmiştir. Bu dönemde özellikle Batılı arkeologlar daha önce yaptıkları kazılardan elde ettikleri buluntuları yeniden ele alarak yayınlamaya özen göstermişlerdir. Bunlardan en önemlisi F. Hole tarafından yayımlanan "*Batı İran Arkeolojisi*" başlıklı kitaba aittir. 1990'lardan beri arkeoloji çalışmaları ve araştırmaları, daha küçük bir oranda yeniden başlamıştır. Bu döneme ait Neolitik Çağ'ı kapsayan en önemli proje İran ve İngiliz arkeologlar tarafından yürütülen "*Orta Zagros Arkeoloji Projesi*" dir. Proje kapsamında, İran Neolitiğinin en eski yerleşim niteliğine sahip olan Sheikhi-e Abad ve Tepe Jani yerleşimleri tespit edilmiştir. Ayrıca Batı İran'da yer alan Çanak Çömlek Öncesi Neolitik döneme ait olan Chia Sabze Sharghi ve Chogha Golan Tepeleri de son yıllarda

---

⁸ Bu ayırım 1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimine dayanarak yapılmaktadır.

kazılmıştır. İran'ın diğer bölgelerinde de Neolitik Çağa ait bazı yerleşmeler tespit edilerek kazı faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.

III.2.1. Kronoloji Sorunları

Yakın Doğu Neolitik Çağ kronolojisi üzerinde gerçekleştirilen yoğun çalışmalara rağmen bölgesel farklılıklardan dolayı üzerine uzlaşan bir kronoloji henüz yaratılmış değildir.. Buna rağmen, ilk kez Kenyon tarafından 1950'lerde Eriha/Jericho (Tell es-Sultan) yerleşiminde yürütülen kazılardan yola çıkarak Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A ve B (PPN A ve B) gibi terimler özellikle Levant Bölgesi için yaygınlaşmıştır (Simmons, 2007, s. 86). Kenyon'un önerdiği kronolojinin yaygınlaşmasına rağmen, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerine "Eski Neolitik" ve Çanak Çömlekli Neolitik yerine "Gelişmiş Neolitik" ifadeleri de bazı diğer arkeologlar tarafından kullanılmıştır (Moore, 1982). En yaygın kronoloji olarak Kenyon tarafından önerilen dönemler, yerleşimlere göre alt evrelere ayrılmış ve her biri yerel veya bölgesel kültürler olarak özellikle Levant Neolitik kronolojisinde Hiyami, Asvadi, Soltanı, Namriki ve Natufi gibi kültürel terimler ortaya çıkmıştır (Bar-Yosef 1998a; Kozłowski ve Aurenche, 2005).

Batı İran'da Zagroslar Neolitik kronolojisi ile ilgili, farklı ancak tam kabul görmeyen görüşler ortaya konulmuştur. İlk kez Braidwood, Batı İran ve Yukarı Mezopotamya'da gerçekleştirilen kazılardan elde edilen buluntulardan hareketle Paleolitik'ten yazının ilk ortaya çıkış aşmasını kapsayan kültürel sürecini evrelere ayırmaya çalışmıştır. Braidwood, Epi-Paleolitikten Neolitiğe geçiş ve Neolitik Çağ'ını sırasıyla 4. (Karim Shahir /M.Ö. 9.000-7.000) ve 5. Modele (Jarmo/ M.Ö.7.000-6.000) yerleştirerek Neolitik için "*ilk çiftçi köy topluluklar*" (*Primary village-farming communities*) ve Neolitik öncesi için "*ilk besin üretim*" (*Incipient food-production*) ifadelerini kullanmıştır (Braidwood, 1973, s. 34-5).

İran Neolitik kronolojisi ile ilgili öneride bulunan diğer bir arkeolog Amerikalı Frank Hole'dır. Hole özellikle Güneybatı İran'da yer alan Ali Kosh (Deh Luran bölgesi) ve Chogha

Sefid yerleşimlerden hareketle yerel isimlerden faydalanarak güneybatı İran Neolitiğini Boz Mordeh⁹, Ali Kosh, Mohemmed Jafer, *Sefid* ve *Sorkh* olmak üzere beş evreye ayırmıştır (Hole vd, 1969; 1977). Ayrıca Hole "*Batı İran Arkeolojisi*" başlığıyla yayınladığı kitabında Neolitik Çağ için "*ilk köy yaşamı*" terimini tercih etmiştir. Buna rağmen Hole, Erken, Orta ve Geç Neolitik terimlerini de kullanmıştır. Bu açıdan aynı dönem için farklı terimlerin kullanılması konuyu daha da karmaşıklaştırmıştır. Dolayısıyla Hole, tarafından önerilmiş olan terimler, İran Neolitik Çağ arkeolojisinde yaygın olarak kullanılmamaktadır.

Batı İran Neolitiği için, yoğun olarak Tepe Sarab ve Tepe Guran çanak çömleklerine dayanarak ilk kez Mc Donald (1979) tarafından önerilen Erken Neolitik (Çanak Çömlek Öncesi), Orta Neolitik ve Geç Neolitik (Çanak Çömlekli) kullanılmaktadır. Ayrıca, Neolitik öncesi için ilk kez Solecki tarafından önerilmiş ve çoğunlukla Zawi Chemi ve Karim Shahir yerleşim buluntular ile ilgili olarak, Epi-Paleolitikten Neolitik Çağ'a geçiş evresini yansıtan "*Proto-Neolithic*" terimi kullanılmaktadır. Diğer yandan Mellaart, Zagros Neolitik kronolojisi için sırası ile "*Zawi Chemi Shanidar*" "*Karim Shahir*" ve "*Jarmo-Ali Kosh-Guran*" evrelerini kullanmış ve Tepe Asiab ile Ganj Dareh yerleşimlerini *Karim Shahir* (M.Ö. 8. binyıl) evresine yerleştirmiştir (Mellaart, 1975). Son yıllarda Levant Bölgesinde yaygın olan Neolitik kronolojik terimler bazen Batı İran ve genel anlamda Zagros Neolitiği için de kullanılmaya başlamıştır. Ancak Zagrosların Neolitik Çağ'da kendine özgü bir kültüre sahip olduğu için Levant'da kullanılan kronoloji Zagroslar için pek çok uygun görünmemektedir. Neolitik Çağ'da farklı kültürel havzaların var olduğu Kozlowski ve Aurenche tarafından yapılan bir araştırma sonucunda tespit edilmiştir. Kozlowski ve Aurenche'e göre Zagros ve/veya Bereketli Hilalin doğusu için Levant Bölgesinden farklı olarak bir kültür havzasının var olduğu anlaşılmaktadır (Kozlowski ve Aurenche, 2005). Dolayısıyla Yakın Doğu'da Neolitik Çağı ve Neolitikleşme sürecini bölgesel olarak incelenmesi daha uygun görünmektedir. Bununla birlikte bu çalışmada son yıllarda İranlı arkeologlar tarafından

---

⁹ F. Hole yayınlarında Bus Mordeh şeklinde kullanılmaktadır. Ancak Fars dilinde keçi anlamına gelen Boz telaffuzu daha doğrudur.

(Darabi, 2011; 2012) Batı İnan ve özellikle Orta Zagroslar için önerildiği kronoloji esas alınmıştır. M.Ö. 9.500-5.500 yıllarını kapsayan Proto/Transitional I-II, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik I-II ve Çanak Çömlekli Neolitik I-II şeklinde ele alınacaktır (Tablo 7).

Unutulmaması gereken nokta aşağıda ele alınacak kronoloji İnan Neolitiğinin temelini oluşturan Batı İnan Zagroslar için geçerli olmakla birlikte, diğer bölgeler, özellikle Güneybatı (Huzistan/Deh Luran), Kuzeybatı İnan (İnan Azerbaycanı), Fars Bölgesi ve Merkezi Plato, Neolitik Çağ için kendilerine özgü daha farklı bir kronolojiye sahiptirler. Ancak, tez konumuzu oluşturan Anadolu-İnan ilişkileri açısından daha çok rol gösteren Batı İnan, özellikle Orta Zagros ve Huzistan bölgesi dikkate alınacaktır.

III.2.2.1. Proto Neolitik Dönem I (M.Ö.9500-8500)

Genel olarak Zagroslarda Epi-Paleolitik dönem (Zarzian Kültürü) sonrası için geçici özellikleri yansıtan "*Proto-Neolitik*", "*Early Pre-Pottery*", "*Transitional Period*" veya "*Post-Zarzian*" gibi terimler kullanılmaktadır (Helwing, 2014). Proto Neolitik dönem (M.Ö.9500-8500), Batı İnan Zagroslarda tam olarak tanımlanmamakla birlikte, özellikle Genç Dryas'ın sona ermesi ve iklimin daha uygunlaşması ile birlikte Zagros Bölgesi, yerleşim için uygun olduğu düşünölmektedir. Elde edilen bilgilere göre, bu dönemde Zagros Bölgesinde önce Sheikh-e Abad ve ardından Chogha Golan, Chia Sabze Sharghi ve Asiab yerleşimleri iskân edilmiştir. Aynı zamanda Batı Zagros'ta (Kuzey Irak) Zawi Chemi Shanidar (Solecki ve Solecki, 1983) Karim Shahr (Howe, 1983; Matthews, 2000) ve Shanidar B gibi yerleşimleri bu dönemi yansıtmaktadır. Bu dönemde, yerleşimler çoğunlukla yarı yerleşik şeklinde olmakla birlikte en çok yılın ilk yarısında iskân edildiği düşünölmektedir. Tař teknolojisi açısından bazı yenilikler görünmektedir. Kozłowski, Zarzian sanatı ve ondan sonraya ait olan M'lefaat sanatının arasına Epi-Paleolitik'ten Neolitiđe geçiş özelliklerini yansıtan Zawi Chemi sanatını yerleştirmektedir. Dolayısıyla tař teknolojisi açısından Proto/Transitional Neolitik I, Zarzian Sanatından M'lefaat sanatına geçiş evresini yansıtmaktadır. Tařtan yapılan kapların ele geçmesi genel olarak toplayıcaktan yarı yerleşik veya tam yerleşik yerleşmelere

geçiş evresini temsili olarak yorumlanmaktadır. Bu süreç Levant'da Natufian dönem (M.Ö.10.800-8.500) ile aynı zamanda olduğu düşünülmektedir. Natufian dönem, Erken ve Geç olarak ikiye ayrılmaktadır. Bununla birlikte erken dönemde tam yerleşik hayat başlamış ve tarıma geçiş dönemi ile temsil edilen geç dönemde ezgi taşları ve havanlerde artış görünmüştür (Wright, 1994). Bu konu ile ilgili Zagros'ta arkeolojik buluntular çok nadirdir.

Yerleşim düzeni ile ilgili Mortensen, Epi-Paleolitik'ten Neolitik başlangıcını içeren zaman sürecinde Zagros bölgesi için üç evreli bir yerleşim düzeni önermiştir; Epi-Paleolitik dönemde "*Circulating annual movement*" ve yaklaşık M.Ö. 8.000'lere kadar süren zaman sürecinde "*Circulating semi-permanent*" düzenin var olduğunu uygun görmüştür. Ayrıca Mortensen M.Ö.8 binlerden sonraya da "*Radiating permanent movement*" düzenini önermiştir (Mortensen, 1972). Mortensen tarafından önerilen model Epi-Paleolitik için doğru görünse de ikinci aşamanın başlangıcı yeni araştırmalara göre M.Ö. 8. binyılında değil M.Ö. 10. binyılın ortalarına ait olduğu tespit edilmektedir ki bu da Proto/Transitional Neolitik I ile denk gelmektedir. Bir diğer deyişi ile "*Circulating semi-permanent*" düzeni Zagros bölgesi için M.Ö. 10. binyıllarda geçerli olabilir gibi görünmektedir.

Bu döneme ait ritüel ve/veya inanç sistemi ile ilgili bir mekan veya bina, Zagros Bölgesinde tanımlanamamıştır. Konu ile ilgili batı Zagros'da yer alan Zawi Chemi'den elde edilen hayvan kafatasları ve çok miktarda ele geçen kuş kemiği ve kanatları muhtemelen bunun bir kutsal mekâna ait olabileceğini düşündürmektedir (Matthews, 2000).

Proto Neolitik I döneme ait yerleşimlerden bitki ve hayvan kalıntıları elde edilmiştir. Bokonyi'ye göre Tepe Asiab'da keçinin yetiştirildiği büyük ihtimal dâhilindedir (Bokonyi, 1977). Burada keçi oranı koyuna göre iki katı yüksek olduğu saptanmıştır (Zeder, 1999, s. 14). Zeder'e göre bu konu Tepe Sarab gibi yerleşimlerde "*animal management*" uygulanmasını göstermektedir (Zeder, 2001). Ekili bitkiler ile ilgili evcilleştirme kanıtları elde edilmemesine rağmen, bu dönemde "*gıda kaynak yönetimi*" (Food Resource Management) olduğu düşünülmektedir ki bu da evcilleştirme yeteneğine sahip olan bitkilerin

tarıma alındığını, ancak bitkilerdeki değişimin izlenebilir durma gelmediğini göstermektedir. Bazı araştırmacılar hayvan ve bitki evcilleştirmesinin fiziksel olarak izlenebilmesi için en az bin yıllık bir sürece ihtiyaç olduğunu vurgulamışlardır (Zeder, 2008a). Bununla birlikte elde edilen bilgilere göre M.Ö. 9. binyılda Chogha Golan ve Chia Sabze Sharghi yerleşimlerinde buğday, arpa ve mercimeğin tarıma alındığı önerilmiştir. Bitkilerin tarıma alınması, Körtik Tepe yerleşiminde daha erken dönemlerde yani M.Ö. 10. binyıldan itibaren gerçekleştirildiği görülmektedir. Pek çok bilim adamı, Natufian'ın sonuna doğru özellikle PPNA dönemde evcilleştirmeden önce bitki ekiminin yaygın olduğunu savunmaktadır (Wilcox vd, 2009). Ancak tam evcilleşmiş ürünlerin sadece PPNB dönemine ait olduğu düşünülmektedir (Nesbitt, 2002). Zagros Bölgesinde, bitkilerin evcilleştirmesi ve tarıma alınması ile ilgili yeni bilgilerin elde edilmesi, tarımın Levant Bölgesinden kaynaklanmış olduğunu veya bu sürecin Zagros'larda daha geç bir döneme ait olduğu şeklinde düşünülen teorilerin doğru olmadığını göstermektedir. Bu tür teoriler sadece Levant Bölgesinde arkeolojik araştırmaların yoğunlaşmasından ve karşısında Zagros ve Yakın Doğu'nun diğer bölgelerinde ise bu tür araştırmaların yetersiz olduğundan kaynaklanmaktadır.

III.2.2.2. Proto Neolitik Dönem II (M.Ö.8500-8000)

Gerçek yerleşik düzenin başlanması, bu dönemin karakteristik özelliğidir. Bir önceki dönemde iskân edilmeye başlanılan yerlerde devamlılık görülmektedir. Sheikh-e Abad ve Chogha Golan'ın orta tabakaları, Chia Sabz'ın altıncı ve beşinci evreleri, Tepe Jani'nin alt tabakaları, Tepe Asiab ve muhtemelen Ganj Dareh yerleşimin "E" tabakası bu dönemi temsil etmektedir. Ayrıca Batı Zagros'larda (Yukarı Mezopotamya) M'lefaat, Qermez Dere ve Nemrik gibi yerleşimler bu döneme aittir (Matthews, 2000). Bu dönem güneydoğu Anadolu'da Halan Çemi, Göbekli Tepe, Nevali Çori, Çayönü, Demirköy, Gusir Höyük, Hasan Keyf ve Sumaki Höyük gibi yerleşimleri ile çağdaştır.

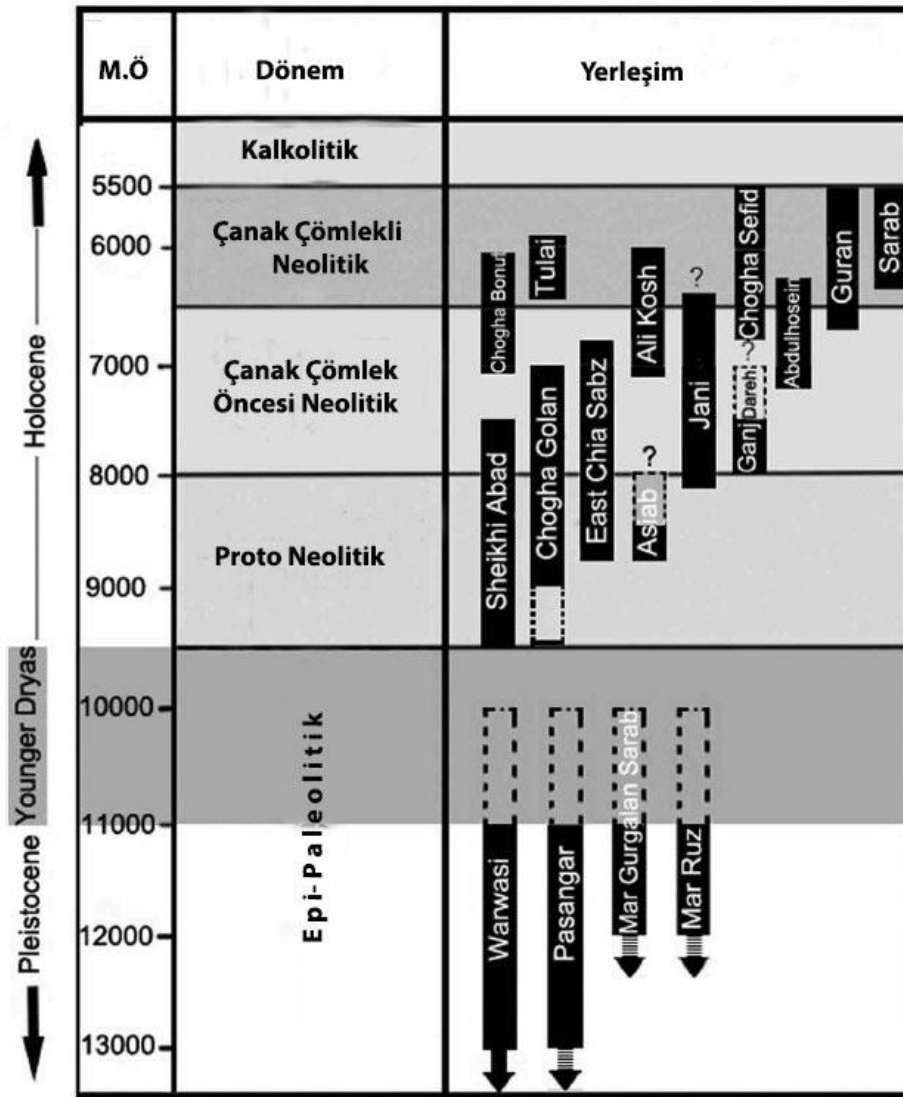
Proto/Transitional II. döneme ait mimari kalıntıları şimdilik sadece Chia Sabze Sharghi, Chogha Golan ve Sheikh-e Abad'an elde edilmiştir. Taş alet buluntularında önceki döneme göre bir artma görülmektedir ve muhtemelen bu dönemden itibaren orak tipi aletler dikkate alınmıştır. Yukarı Mezopotamya'da elde edilen bilgilere göre bu dönemde M'lefaat sanatı başlangıç aşamasında olup sonraki dönemde de yaygınlaşmıştır. Sırtlı geometrik olmayan mikrolitler bu dönemin, yani M.Ö. 9. binyılın sonlarında yontma taş aletlerin özelliklerindedir (Olszewski, 1996, s. 68).

Zagros'larda araştırmaların yetersiz olduğundan dolayı bu dönemin mimarisi ile ilgili bilgilerimiz çok azdır. Bu dönemde Chia Sabze Sharghi tepesinde taş, Chogha Golan'da kerpiç ve Sheikh-e Abad'da çine (pise) kullanıldığı görülmektedir. Zagros Bölgesinde yuvarlak mimari kalıntıların bulunmaması nedeniyle muhtemelen ilk yapılar dikdörtgen planlı olarak yapılmıştır. Flannery'e göre yuvarlak binalar müşterek depo için ve dikdörtgen binalar özel mülkiyeti simgeleyen özel depolama için kullanılmıştır (Flannery, 2002).

Zagros Bölgesinde, Proto/Transitional Neolitik II dönemi, Bereketli Hilalin batısında Son Natufian'la (Final Natufian) çağdaştır. Levant Bölgesinde, bu dönemde taş nesnelere bir artış söz konusudur (Simmons, 2007). Ayrıca bu dönemde Levant'in farklı bölgelerinde özellikle Hayami, Sultani, Mureybet ve doğuya doğru Nemrik ve M'lefaat gibi bölgesel kültürler oluşmuş veya başlangıç aşamasındadır (Kozłowski ve Aurenche, 2005). Taş alet kullanımının en yoğun evresi PPNA dönemi olmuştur. Bu konu Levant Bölgesinde Gilgal ve Netiv Hagdud gibi yerleşimlerde bitki evcilleştirmesi ile çağdaş olduğu önerilmiştir (Bar-Yosef ve Meadow, 1995). Ancak bu görüşler yani taş aletlerin artışı ile bitki evcilleştirmesi arasında sanılan ilişki diğer araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir (Nesbitt, 2002).

Son yıllarda arkeoloji ve genetik biliminin gelişimi ile birlikte Levant ve Güneydoğu Anadolu'da bitkilerin tarıma alınması ve tarımın başlangıcı ile ilgili gerçekleştirilen araştırmaların sonucunda pek çok tahılın kökenini güneydoğu Anadolu'da var olduğu tespit edilmiştir. Nesbitt'e göre Emer ve Einkorn buğdayı ile ilgili evcilleştirme kanıtları, M.Ö. 9.

binyılın sonlarında, Fırat Nehrinin kuzeyinde yer alan Nevalı Çori, Cafer Höyük ve muhtemelen Çayönü gibi yerleşimlerden elde edilmiştir (Nesbitt, 2002). Bununla birlikte bitkilerin evcilleştirme ve tarıma alma süreci Batı Levant ile aynı zamanda olduğu görülmektedir.

Tablo 7: Batı İran Epi-Paleolitik ve Neolitik kronolojisi (Darabi, 2012)

Batı İnan'da da yaklaşık aynı zamanda (M.Ö. 9.binyılın sonlarında veya 8.binyılın başlarında) tam evcilleştirilmiş bitkiler (fiziksel değişim ile) Chogha Golan ve Chia Sabz gibi yerleşimlerde görünmektedir (Riehl vd, 2015). Hayvan evcilleştirmesi ile ilgili bu dönemde Zagros Bölgesinde keçi yetiştirmesinde yoğunlaşmıştır; ancak halen fiziksel değişimler gözlemlenmez (Zeder, 2008b). Nevali Çori'den elde edilen hayvan kalıntıları M.Ö. 9.binyılın sonunda keçinin yetiştirildiğini göstermektedir (Peters vd, 2005). Genetik araştırmaları aynı zamanda 3-5 ayrı bölgede keçi evcilleştirmesini göstermektedir. Bununla birlikte keçi evcilleştirme süreci Nevali Çori ve Ganj Dareh aralarında yer alan bölgelerde yapıldığı düşünülmektedir (Zeder, 2008b). Muhtemelen aynı zamanda Dicle ve Fırat'ın kuzey bölgelerinde de koyun evcilleştirmesi gerçekleştirilmiştir (Peters vd, 2005).

III.2.3.1. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem I (M.Ö. 8000-7000)

Yukarıda da belirtildiği gibi mimari, evcilleşmiş hayvanlar, çanak çömlek, figürin, taş ve kemik aletler Neolitik ve Neolitikleşme sürecinin özelliklerini oluşturmaktadır. Tam evcilleştirme ve çanak çömlek üretimi Neolitik döneme özgüdür. Yaklaşık M.Ö. 8.000'lerde bitki ve hayvanların tam evcilleştirilmesi ile birlikte Neolitik Çağ'ın başlamış olduğu düşünülmektedir. Neolitik başlangıcı ile ilgili farklı görüşler ortaya konulmuştur. Bazı araştırmacılar, Levant'ın güneyinde evcilleştirilmiş bitkilerin ortaya çıkması ile PPNA (M.Ö. 9.bin) dönemin (Bar-Yosef ve Meadow, 1995; Bar-Yosef, 1998b), başladığını, diğer araştırmacılar ise gerçek Neolitiği Levant Bölgesinde PPNB'den itibaren (M.Ö. 8.bin) başlamış olduğunu vurgulamışlardır (Kozłowski ve Aurenche, 2005; Simmons, 2007; Nesbitt, 2002; Cauvine, 2000a). Evcilleştirme konusu ile ilgili ilk kanıtlar Güneydoğu Anadolu (hayvan ve bitki) Güney Levant (bitki) ve Batı İnan'dan (bitki) elde edilmiştir. Bununla birlikte Neolitik Çağ'ın başlangıcı bölgesel farklılıkları ile birlikte Bereketli Hilalin kapsadığı bölgelerinde yaklaşık aynı zamanda olduğu gibi görülmektedir.

Zagros Bölgesinde, Sheikh-e Abad ve Chogha Golan Tepelerin sırası ile üst ve orta tabakaları, Tepe Jani, Chia Sabz'ın dördüncü evresi ve Ganj Dareh Tepesinin A-D tabakaları Çanak Çömlek Öncesi Neolitik I'e aittir. Ayrıca muhtemelen Tepe Asiab bu dönemde yâri yerleşik şekilde tekrar iskân edilmiştir. Tepe Asiab'dan elde edilen yeni C14 tarihleri M.Ö. 9.binyılı göstermektedir. Buna karşı önceki tarihler bu tepenin M.Ö. 8.binyıla ait olduğuna işaret etmektedir.

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik I'den itibaren Zagros Bölgesi'nde kilden yapılan buluntular özellikle hayvan figürin ve tokenler görünmektedir. Kil eşya Holosen başlangıcından itibaren Neolitik alet çantasında yer almaktadır. Schmandt- Besserat'a göre kilden yapılan tokenler, yazının öncülleri olarak Neolitik Çağ'da kullanılmıştır. Tokenler genel olarak yuvarlak, konik, disk ve silindirik şeklide yapılmış ve muhtemelen tarım ekonomisi ile ilgili ve ürün kaydı için veya onların (ürünlerin) bir sembolü olarak kullanılmış oldukları düşünülmektedir (Schmandt-Besserat, 1996). Zagros Bölgesinde yoğun olarak Ganj Dareh ve Asiab'dan tokenler elde edilmiştir. Tokenler Neolitik topluluklar arasında bir iletişim vasıtası ve sözsüz ilişkinin ilk sembolü olabileceği görüşler de ortaya konulan görüşlerdendir (Schmandt-Besserat, 1992).

M.Ö. 8.binyılında tokenlerin kullanılmış oldukları besin üretimi ile aynı zamanda olduğu düşünülmektedir ve bu konu Mureybet yerleşiminde isabetli bir şekilde tespit edilmesi ile birlikte tokenlerin sayma ve çiftçilik faaliyetleri ile ilgili olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Tokenler kamu, normal yerleşim ve çöplük olarak düşünülen mekânlardan elde edilmiştir. Tokenlerin çöplükte bulunması, bu buluntuların işlevi bittikten sonra çöpe atıldıklarını göstermektedir. M.Ö. 4. binyılında tokenlerin mabetlerde ürün kaydı için kullanıldığı tespit edilmesi ile birlikte Neolitik Çağ'da aynı işlevi için kullanılmış olması muhtemeldir (Schmandt-Besserat, 1992). Ganj Dareh Tepesi'nde depo amaçlı düşünülen küçük odalardan sayısı 37 civarında olan farklı şekilde yapılan token bulunmuştur.

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik I'de Zagros Bölgesi'nde kamusal veya kutsal (mabet) mekânlar da söz konusu olabilir. Konu ile ilgili Ganj Dareh "D" tabakası ve Sheikh-e Abad yerleşimlerinden bazı kanıtlar elde edilmiştir. Bu tür mekânlar Güneydoğu Anadolu'da daha erken dönemlere (M.Ö. 9.bin) ait olan Nevalı Çori, Hallan Çemi ve Göbekli Tepeden gün ışığına çıkarılmıştır. Kutsal mekânlar ile ilgili en önemli buluntular, M.Ö. 8. ve 7. binyılına ait olan Çatalhöyük'ten gelmiştir ki, bunlar uzun süre tartışma konusu olarak farklı boyutlardan incelenmiştir. Neolitik yerleşimlerde kutsal mekânların ve figürinlerin bulunması ile birlikte bazı araştırmacıların Neolitikleşme sürecini ritüel açısından incelemelerine neden olmuştur (Cauvin, 2000a, 2000b; Hodder ve Cessford, 2004). Zagroslarda tam yerleşim düzeninin yaygınlaşması, kutsal mekân, birbirine bitişik çok odalı binalar ve tokenlerin kullanımını beraberinde getirmiştir. Bu faktörlerin bir araya toplanması M.Ö.8.binyılda Zagroslarda toplumsal yapılarının değişimini göstermektedir. Bu dönemde kutsal mekânların yanı sıra, sosyal sınıflandırmaya neden olan özel mülkiyeti gösteren özel depolamalar da yaygınlaşmıştır. Zagroslarda yetersiz araştırmalar nedeni ile M.Ö.8.binyılda yaşayan toplulukların sosyal yapıları ile ilgili bilgimiz çok azdır.

Genel olarak M.Ö.8.binyılda Zagros yontma taş aletleri çoğunlukla sırtlı mikrolitler, kısaltılmış aletler, düzeltilmiş mikrolitler ve kazıyıcılardan oluşmaktadır. Bu dönemde hayvansal figürinlerin yanı sıra insan biçimli figürinler de Tepe Asiab, Ganj Dareh ve Sheikh-e Abad gibi yerleşimlerinde elde edilmiştir. Figürinlerin büyük bir kısmı kadın biçimli ve soyut bir şekilde yapılmışlardır. Ölü gömme adetleri ile ilgili Ganj Dareh ve Sheikh-e Abad'dan sırası ile 40 ve 6 örnek elde edilmiştir. Ölüler çoğunlukla hocker pozisyonda ve bazen hasırla sarılarak ev tabanlarına gömülmüşlerdir. Zagros ölü gömme adetlerinde, Levant ve Anadolu'da yaygın olan "*kafa ayrımı*" (Skull removing) geleneği görülmemektedir.

Bu dönemin yerleşim düzenini dikkate alındığında, tam yerleşim, yarı yerleşim ve geçici kamplar olarak farklı düzenler görülmektedir. Genelde tam yerleşim yerlerinin yakınlarında

geçici kampların kurulduğu düşünülmektedir. Bu dönemde Zagroslarda nüfusun artması yeni yerleşimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

III.2.3.2. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem II (M.Ö.7.000-6.500)

F. Hole, Batı İran'da yer alan Ganj Dareh ve Ali Kosh gibi yerleşimlerde yaşayan toplulukların Levant'in batısından geldiklerini düşünmektedir (Hole, 1999). Bu görüşe karşı, bu dönemden itibaren bölgesel ve bölgeler arası ilişkilerin başlamasına rağmen, yukarıda da görüldüğü gibi Zagros Bölgesi'nde görülen gelişmeler her zaman endojen (içeriden) olmuştur. Bu dönemden itibaren Batı İran'da yüksek taraçalar yanı sıra vahalar, alüvyon düzlükler gibi farklı ekolojik çevrelerin yerleşim alanı olarak kullanıldığını görmekteyiz. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik II'de genel olarak tüm Batı İran'da yerleşimlerin arttığı söz konusudur. Bu dönemde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik I'de iskân edilen yerleşimler (Chogha Golan, Chia Sabze Sharghi, Abdul Hossein, Tepe Jani) yanı sıra yeni yerleşim gören özellikle Tepe Guran, Ali Kosh, Chogha Bonut ve Chogha Sefid gibi yeni yerleşimler ortaya çıkmaktadır. Ayrıca İran'ın diğer bölgelerinde de bu döneme ait bir kaç yerleşim yeri tespit edilmiştir.

Yerleşim düzeni yaklaşık önceki dönem gibi devam ederek tam yerleşimlerin yanı sıra yarı yerleşim toplulukları da görünmektedir. Ayrıca bu dönem ile birlikte göçebe toplulukların bölgesel ilişkilerinde olan etkiler ile ilgili bazı kanıtlar elde edilmiştir. Göçebe ve yarı göçebe toplulukların yaygınlaşması ile aynı zamanda obsidiyen kullanımının yaygınlaşması önemli bir husustur. Bu konu değerlendirme kısmında ele alınacaktır.

Bölgelerarası ilişkilerin başlangıcı Çanak Çömlek Öncesi Neolitik II. dönemin en önemli özelliğidir. Obsidiyen ticaretinin yanı sıra bölgelerarası öneme sahip olan mermer kaplar da M.Ö. 7.000'lerde Yakın Doğu yerleşimlerinde bulunmuştur. Bu kapların bölgelerarası değiş tokuşlarda kullanıldığı düşünülmektedir (Kozłowski ve Aurenche, 2005). Genel olarak obsidiyen, mermer ve benzer hammaddelerin değiş tokuşlarda kullanılması ve yaygınlaşması

ile birlikte Çanak Çömlek öncesi Neolitik II dönemden "*bölgelerarası ilişkilerin başlangıcı*" olarak adlandırılabilir. Bu süreç Çanak Çömlekli Neolitik dönemde yoğun bir şekilde devam etmiştir.

III.2.3.3. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem I-II (M.Ö.6.500-5.500)

Çanak çömlek yapımının başlamasına ilişkin birçok farklı görüş olmasına rağmen, bu sorunun çözümüne yönelik genel kabul gören bir yaklaşımda bulunmak, günümüz verileriyle pek mümkün gözükmemektedir. Bazı araştırmacılar, tüm Yakın Doğu'da M.Ö. 7.binyılda Çanak Çömlekli Neolitiğin başladığını düşünmektedir (Aurenche vd, 2001). Ancak eldeki bilgilere dayanarak çanak çömleğin Batı İran'da M.Ö.7. binin ortalarından başladığını göstermektedir. Ayrıca tüm bölgeler aynı zamanda ve aynı şekilde Çanak Çömlekli Neolitik döneme geçmemiş gibi görünmektedir. Bununla birlikte ilk aşamada her bölge kendine özgü bir çanak çömlek üretmiştir. Buna rağmen çanak çömleğin ilk üretim aşamalarında Neolitik Çağa ait olan yerleşimlerde el yapımı kaba çanak çömleğin daha yaygın olduğu görülmektedir. Batı İran'da özellikle Orta Zagroslarda çanak çömleğe bağlı kronolojiler Jarmo, Sarab ve Guran kazılarında elde edilen çanak çömleğe bağlıdır. Bu çalışmada kullanılan Çanak Çömlekli Neolitik I ve II, Zagros için kullanılan Orta ve Geç Neolitik döneme denk gelmektedir. Zagros Bölgesinde çanak çömleğin gerçekten ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Genel olarak Zagroslarda çanak çömleğin ortaya çıkışı Ganj Dareh "D" tabakasından itibaren üretildiği önerilmiştir. Önceden Ganj Dareh Çanak Çömlekli Neolitik tabakaları, M.Ö. 8.binyilin ikinci yarısına ait olduğu düşünülürken (Smith, 1990, s. 324) Zeder tarafından kemik üzerinde yapılan yeni C14 tarihlendirmeleri tüm Ganj Dareh tabakalarını M.Ö. 8.binin başlangıcına ait olduğunu göstermiştir (Zeder, 1999; 2001). Mortensen, Tepe Guran'dan elde edilen çanak çömleğe dayanarak Zagroslarda çanak çömleğin başlangıcını M.Ö. 7.binin ilk yarısından başladığına inanmaktadır (Mortensen, 1991). Ayrıca Zagroslardan güneye doğru güneybatı İran "*lowland*" bölgelerde (Deh Luran/Huzistan) Çanak Çömlekli Neolitik M.Ö. 7.binyılın ikinci yarısında başladığı

düşünülmektedir (Hole, 1977). Buna rağmen Alizadeh (2003) Chogha Bonut'ta elde edilen çanak çömleği M.Ö. 7. binyılın ilk yarısına (*Formative Susiana*) tarihlendirmektedir. Görüldüğü gibi şimdilik Zagros bölgelerinde Çanak Çömlekli Neolitiğin başlangıcı çok karmaşık bir konu haline gelmiştir. Buna rağmen Ganj Dareh yerleşiminin farklı tarihler gösterdiği için ayrı tutulursa, genel olarak söz konusu Zagroslarda çanak çömleğin üretimi M.Ö. 7.binyılın ortalarında başlamış ve M.Ö.7.binyılın ikinci yarısında tüm Zagros bölgelerinde önce kaba ve ardından boyalı çanak çömlek yaygınlaşmıştır.

Tepe Guran tabakalarına dayanarak Çanak Çömlekli Neolitiğe ait altı seramik mal grubu tanımlanmıştır. Bunlar: *Yalın Grimsi-Kahverengi Mallar*, *Arkaik Boyalı Mallar*, *Standart Boyalı Mallar*, *Yalın Devetüyü Mallar*, *Geometrik Sarab Mallar* ve *Açıklı Kırmızı Mallar'dan* oluşmaktadır.

Kaba yapım bir mal grubu olan *Yalın Grimsi-Kahverengi Mallar* genelde kalın kenarlı çanaklardır. Nitelikli hamura sahip olmayan bu mal grubu, yüzeyi ıslak sıvazlanmış ya da hafifçe açıklanmıştır. En erken çanak çömleği temsil eden bu mal grubunun hamur rengi grimsi-kahverengiden koyu griye değişiklik göstermektedir. Kenarlar dik veya hafifçe kıvrık olmakla birlikte ağız düz ya da yuvarlatılmıştır.

Bulunan *Arkaik Boyalı Mallar* bitkisel katkıdır ve yüzeyi astarlı ve bazen açıklıdır. Biçimler düz dipli, kıvrık ya da dik kenarlı kâselerden oluşmaktadır. Yüzey rengi turuncumsu-devetüyüdür. Bezekler sepet benzeri örgü ve ağ biçiminde aşı boyası ile yapılmıştır.

Standart Boyalı Mallar da bitkisel katkıdır ancak daha niteliklidirler. Yüzey astarlı bazen ise açıklıdır. Hamur rengi devetüyü, turuncumsu-devetüyü ya da kırmızıdır. Evrelerle birlikte bezekler ve biçimler değişiklik göstermektedir: "O-H" evrelerinde düz dipli, kıvrık kenarlı kâseler bulunmuştur. "L" evresinden itibaren görülen çeşitlilik Kuzey Mezopotamya'da yer alan Jarmo yerleşim ile benzeşmektedir. Hafif omurgalı, genelde dışbükey kenarlı ve düz ya da yuvarlatılmış dipli kâseler bu gruba ait yaygın biçimlerdir. Bezemeler diğer grupta da

görüldüğü gibi çapraz çizgilerdir. Damlacıklar yerini küçük karelere, dikdörtgen ya da noktalara bırakmıştır. Diğer bir bezeme türü de; benzer formdaki kaplar üzerindeki zikzaklar ya da dörtgenlerdir.

Yalın Basit Devetüyü Mallar "R" evresinde ortaya çıkarak sonraki evrelerde sayısının arttığı görülmektedir. Orta yoğunlukta bitkisel katkılı hamuru olan bu parçaların yüzeyi hafifçe açıklanmıştır. Astarlı yüzey rengi, devetüyü ve turuncu devetüyüdür. Form açısından yuvarlak ya da oval kâseler baskındır. Bu kaplar çekik ya da dik kenarlı, yuvarlatılmış veya düz diplidirler (Mortensen, 1964, s. 30-31).

Zagroslar Bölgesi ile alçak bölgeler olarak Huzistan/Deh Luran aynı zaman diliminde Çanak Çömlekli Neolitik döneme geçmesine rağmen çanak çömlek açısından bu iki bölge arasında büyük farklılıklar görünmektedir. Bununla birlikte Mortensen, benzer çanak çömleğe sahip olan Jarmo, Sarab ve Guran çanak çömleğini "*Zagros Group*" olarak diğer bölgelerden ayırmıştır (Mortensen, 1964).

Çanak Çömlekli Neolitikte önceki dönemde başlayan obsidiyen ticaretinde belirgin bir artış olduğu görülmektedir. Batı İran'da bir ilk olarak yaban domuzu (*Sus Scrofa*) bu dönemde evcilleştirilmiştir. Güneydoğu Anadolu'da Çayönü ve Cafer Höyük gibi daha erken dönemlere ait olan yerleşimlerden domuz evcilleştirmesi ile ilgili kanıtlar elde edilmesine rağmen bu konu Batı İran'da daha geç dönemlerde yani M.Ö. 7.binyılın sonlarında yaygınlaşmıştır. Domuzun batı İran'da evcilleştirmesi ile ilgili olarak Tepe Sarab'dan elde edilen bir domuz figürin dikkat çekicidir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Zagros Bölgesi Neolitiği ilk kez Mc Donald tarafından Erken, Orta ve Geç olarak üç evreye ayrılmıştır. Orta ve Geç evreleri sırası ile bu çalışmada kullanılan Çanak Çömlekli Neolitik I ve II ile çağdaştır. Çanak çömlek açısından, kırmızı astarlı kaba, çizgisel Sarab ve siyah astar üzerine beyaz bezekli seramikler bu dönemin (Geç Neolitik/Çanak Çömlek Öncesi Neolitik II) özelliklerini göstermektedir. Ayrıca bu dönemde

önceki dönemde üretimi başlayan devetüyü kaba, standart kaba ve geometrik Sarab çanak çömleği az da olsa devam etmiştir.

Deh Luran Ovasında Sefid ve Sorkh evreleri bu döneme (Çanak Çömlek Öncesi Neolitik II) aittir. Ayrıca M.Ö. 7.binyılın sonları ve M.Ö. 6.binyılın başlarında Deh Luran ve Huzistan bölgelerinde karakteristik olan "T" biçimli figürinler yaygınlaşmıştır. Yontma taş alet açısından bu dönemde Geç M'lefaat geleneği ve M.Ö. 5.binyılda "*Post M'lefaati*" geleneği görülmektedir (Kozłowski, 1999). M.Ö. 6. binyılın ortalarından itibaren özellikle Deh Luran düzlüğünde yaşayan toplulukların geçim ekonomisi değişerek buğday ve arpanın yanı sıra mercimek ve keten gibi yeni ürünler de evcilleştirilmiş ve büyük baş (boğa) hayvanların hayata girmesi ile birlikte sulu tarım sınırlı olsa da ortaya çıkmıştır (Hole, 1987).

Genel olarak Çanak Çömlekli Geç Neolitik dönemde nüfus artışı ile birlikte yerleşimler artmıştır. Batı İran dışında Kuzeybatı İran'da yer alan Ahranjan Tepe, Hajji Firuz, Merkezi Platoda Sialk, Zageh, Ebrahim Abad, Tepe Sang-e Chakhmagh, Fars Bölgesinde Rahmet Abad, Mushki, Jeri ve pek çok diğer bölgelerde Çanak Çömlekli Neolitiğe ait yerleşimler tespit edilmiştir.

Kuzeybatı İran'da Urmiye Gölü'nün güneybatısında Solduz Ovasında yer alan Hajji Firuz bu yerleşimlerden birisidir. M.Ö. 6000-5500 arasını kapsayan ve bölgede Geç Neolitik dönemi temsil eden, kuzeybatı İran kronolojisinde "Hasanlu X" ile de tanımlanmaktadır (Shahmirzadi, 2000, s. 280). Bu döneme ait buluntular Hajji Firuz'un yanı sıra, Dalma, Pisdeli, Hasanlu ve yüzey araştırmalarından Tepe Baru ve Salam Tepe'den bilinmektedir. Bu yerleşimler Hasanlu Projesi sırasında 1956-1977 yıllarında tespit edilmiştir. Hajji Firuz ilk kez 1959-1961 yılında Hasanlu Projesi üyesi olan Charles Burney; ardından aynı yılda (1961) T. Young tarafından kısıtlı olarak kazılmıştır. Hajji Firuz'un son ve kapsamlı kazıları 1968 yılında Robert H. Dyson ve Mary M. Voigt tarafından gerçekleştirilmiştir (Voigt, 1983). Bu kazılar sonucunda Geç Neolitik dönemi yansıtan tam bir köy yerleşimi gün ışığına çıkarılmıştır. Voigt'a göre Hajji Firuz çanak çömlekleri biçim ve teknik açısından

Mezopotamya Geç Neolitik kültürleri, özellikle Hassuna Kültürünün erken evrelerine ait olan Umm Dabaghiyeh, Telu eth-Thalathat (XV – XVI) ve bazen Hassuna I ve II. Evreleri ve Tell Soto ile yakın benzerlik göstermektedir (Voigt, 1983, s. 163-67). Voigt, Hajji Firuz çanak çömlek ve diğer buluntular ile Kuzey Mezopotamya Geç Neolitik buluntuları arasında görülen benzerliklerden yola çıkarak Kuzeybatı İran'da (Hajji Firuz/Solduz Ovası) oluşan Geç Neolitik döneme ait toplulukların Kuzey Mezopotamya'dan kuzeybatı İran bölgesine göç yaptıklarına inanmaktadır. Araştırmacıya göre göçten sonra iletişimin devam etmiş ancak bazı önemli farklılıklarda bu iki bölge arasında aşikârdır.

Hajji Firuz ile Kuzey Mezopotamya arasında tam anlamı ile ilişki gösteren buluntular Hajji Firuz'un geç evrelerinden elde edilen nadir kap biçimleridir (Voigt, 1983, s. 167). Benzerlikler yanı sıra görülen farklılıklar çanak çömlek üretim teknolojisine dayanmaktadır. Kuzey Mezopotamya'da çanak çömlek üretimi zaman içerisinde gelişerek fırınlarda ve uzmanlaşmış ustalar tarafından üretilirken; Hajji Firuz'da üretimi halen hane içi bir faaliyet olarak devam etmiştir. Hajji Firuz ile yakın ilişkisini koruyan tek yerleşim Samarra kültürünün örnek yerleşimi olan Tell Shimshara olmuştur. Genel olarak Voigt Hasanlu çanak çömlek geleneğini Hassuna Kültürüne ait olduğunu savunmaktadır (Voigt ve Dyson, 1992; Voigt, 1983, s. 163-167).

Son yıllarda gerçekleştirilen araştırmalar kuzeybatı İran Neolitik Çağı ile ilgili bazı önemli bilgiler ortaya koymuştur. Ahranjan Tepe ve Ghare Tepe'ye Salams yerleşmelerinin kazıları (Talai, 1983b) ve bazı yüzey araştırmalardan elde edilen buluntulara dayanarak bölgenin en Eski/Erken dönemi Hajji Firuz döneme ait olmadığını göstermektedir (Ayorloo, 2006). Ayorloo'ya göre Ahranjan Tepe ve Gere Tepeye Salmas yerleşmelerinden elde edilen çanak çömlek Hajji Firuz Dönemi ve Ahranjan Tepe buluntuları bölgenin Geç Neolitiğini temsil ederken, Ahranjan Tepe'nin alt evreleri ve Gere Tepe'ye Salmas çanak çömleği daha çok Jarmo II ile kıyaslanmaktadır. Ayrıca bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmalar sonucunda Hajji Firuz'dan daha erken dönem ait Asgerabad, Galat Jaldiyan, Gerd Khalife ve Tepe Maghsoud gibi yerleşmelerin var olduğu tespit edilmiştir.

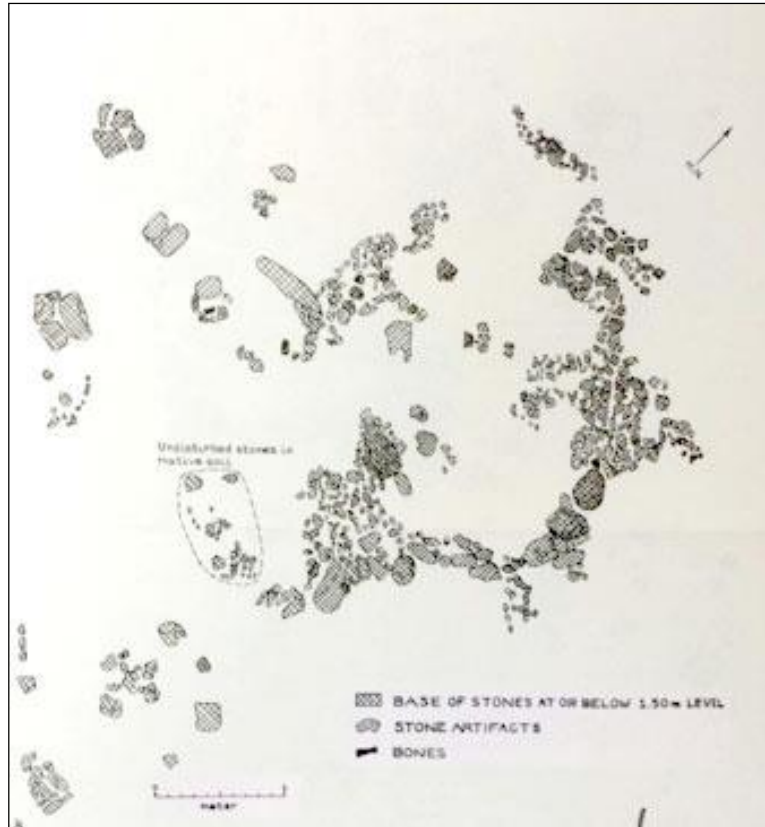
III.3. Neolitik Çağ'da Anadolu-İran İlişkileri

Proto veya Transitional Neolitik dönemi yansıtan yerleşimler Batı İran yüksek Zagros bölgelerinde kısıtlıyken söz konusu yerleşimler daha çok Batı Zagros/Yukarı Mezopotamya'da yer almaktadır. Bu bölgede Shanidar (B1) Mağarası, Zawi Chemi Shanidar ve Karim Shahir gibi yerleşimler Neolitiğe geçiş ve Neolitik Çağ'ın ilk evrelerini (Proto Neolitik) yansıtmaktadırlar (Matthews vd, 2013).

Zawi Chemi Shanidar bir açık hava yerleşimi olarak Shanidar Mağarası'nın hemen yakınlarında yer almaktadır. C14 tarihleri yerleşimin M.Ö. 11.150-10.400 yıllarında iskân edildiğini ve bu açıdan Zagroslarda tanımlanan en erken yerleşik köy toplulukları olarak yorumlanmaktadır (Solecki vd, 2004, s. 5; Matthews, 2003, s. 89-90). Mimari kalıntıları taş temelli yarı yer altı yuvarlak yapılardan oluşmaktadır (Levha 5). Bina içinde kemik kalıntılar, taş aletler ve havanlar bulunmakla birlikte ocak ve figürin görünmemektedir. Yuvarlak yarı yer altı yapıların hemen güneyinde yabani keçi ve muhtemelen koyuna ait en az 15 kafatası ve kızıl akbaba, beyaz kuyruklu deniz kartal ve toy kuşuna ait dikkatle ayrılmış kanat kalıntılarının bulunması dikkat çekmektedir. Yabani keçi kafatası ve kuşkanatları diğer Zagros Neolitik yerleşimlerinde bulunmakla birlikte bunların bir törende kullanıldıkları düşünülmektedir. Ayrıca akbaba ile ilgili Çatalhöyük ve Göbekli Tepe gibi yerleşimlerde duvar resimleri ve kabartmalar bulunmaktadır. Bu açıdan Göbekli Tepe, Çatalhöyük ve Zawi Chemi Shanidar'da akbaba odaklı bir sembolizmin var olduğunu göstermektedir.

Karim Shahir, Yukarı Mezopotamya'da Proto-Neolitik dönemi yansıtan diğer bir yerleşimdir. Karim Shahir'de gün ışığına çıkarılan mimari iyi korunmamasına rağmen, hafırları tarafından bu yerleşimde de yarı yer altı taş temelli yuvarlak evler geleneğinin yaygın olduğu düşünülmektedir (Levha 6). Çukur niteliğinde olan bu yuvarlak binalar 3 ile 4 m çapında, etrafı seviyeden yaklaşık 1 metre altta ve bazen tabanları kırmızı aşıboyası ile sıvanmıştır. Ezgi taşları, haven, haven elleri, orak parçaları, figürinler ve süs eşyası olarak takılar bulunmaktadır (Howe, 1983; Matthews, 2000, s 34-35). Yontma taş aletlerin yoğun olmasına

rağmen sadece 5 adet obsidiyen ele geçmiştir. Yabani koyun, keçi, boğa, domuz, ceylan, tilki, samur ve bazı kuşlar avlanan hayvanları oluşturmaktadır. Ayrıca salyangoz, deniz kabuğu ve kaplumbağası Karim Shahir toplulukları tarafından diyet için kullanılan türleri teşkil etmektedir. Karim Shahir'de hububatın diyet için kullanımı daha az öneme sahip olduğu düşünülmektedir.

Levha 5: Zawi Chemi yarı yeraltı yuvarlak yapılar (Solecki, 1980)

Levha 6: Karim Shahir yarı yeraltı yuvarlak yapılar (Howe, 1982)

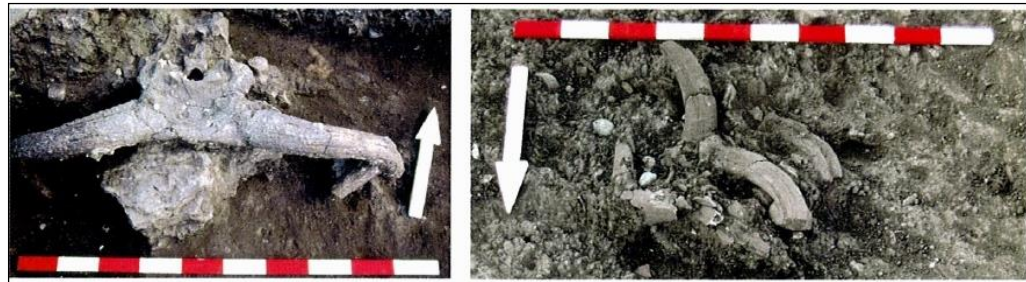
Zagros yerleşim geleneğinde yer alan Shanidar Mağarası, Zawi Chemi Shanidar ve Karim Shahir yerleşimleri birlikte; Kuzey Zagrosların en azından Genç Dryas son safhalarında, yarı yerleşik yerleşim ve 850 metre kadar yüksekliklerde yer alan mağaralarda, büyük olasılıkla yıl boyu iskân edildiğini göstermektedir (Matthews vd, 2013). Geniş diyet düzenine sahip olmakla birlikte daha çok yabani koyun ve keçi avuna bağlı oldukları vurgulanmaktadır. Yerleşimler büyük olmamakla birlikte birkaç düzine insan topluluğundan oluştuğu düşünülmektedir.

Güneydoğu Anadolu özellikle Zagros-Toros yüksek yaylalarının birleşme noktasına bakıldığında aynı etkileşim ve karmaşıklık bazı Erken Neolitik dönem yerleşimlerinde de görülmektedir. Shanidar'ın 305 km kuzeybatısında yer alan Hallan Çemi C14 tarihleri ile M.Ö. 10.100-9,200'e tarihlenmektedir. Yıl boyu iskân edildiği düşünülen Hallan Çemi, Anadolu'da yer alan en erken yerleşimlerden birisidir (Rosenberg, 1999, s. 26). Mimari kalıntıları boş alan etrafına dizilen taş yapım yuvarlak yapılardan oluşmaktadır (Levha 7). Binalar ritüel için yapıldıkları bir ihtimal olarak öne sürdürülmektedir. Yabani hayvan kafatası kullanımı ve sergilemesi yaygın olarak Hallan Çemi'de görülmektedir (Levha 8). Hallan Çemi sakinleri domuza bağlı olmakla birlikte daha çok avcılık ve toplayıcılıkla

uğraştıkları düşünülmektedir. Yarı yer altı yuvarlak binaların duvarlarına yerleştirilmiş yabancı boğa ve koyun kafatası (auroch skull) Hallan Çemi mimarisinin dikkat çekici özelliğini oluşturmaktadır (Rosenberg, 1999, resim 10-16). Hallan Çemi taş alet tipolojisi ve diğer kültür materyaller, Levant'dan daha çok yerel olarak Zarzi geleneğinden etkilendiği anlaşılmaktadır (Rosenberg, 1999, s. 29-30). Bu açıdan Hallan Çemi, Erken Neolitik dönemi Zagros-Toros bölgesel yörünge parçası olarak kabul edilebilir (Matthews vd, 2013).

Levha 7: Hallan Çemi yarı yeraltı yuvarlak yapılar (Rosenberg, 2011)

Levha 8: Hallan Çemi yabancı boğa ve koyun kafatası (auroch skull) (Rosenberg, 2011)

Hallan Çemi buluntu ve kanıtları Yukarı Fırat ve Dicle'de yer alan kimi diğer yerleşimler ile desteklenmektedir. Çayönü'nde açık alanda yapılan ilk dağınık mimari zaman içerisinde daha sağlam ve düzenli bir mimari kompleksine doğru hareket ettiği ve gelişmesi görülmektedir. *Çukur barınaklar evresi* (M.Ö.10.200-9200) doğrudan doğal toprağa kazılmış ve içlerinde yanmış hayvan kemikler ve parçalanmış taşlar bulunmaktadır (Levha 9). Bazı temel çukuru tabanlı yuvarlak kulübe olarak yorumlanmaktadır (Özdoğan, 1999, s. 41). Bu açıdan tartışmalı bir kıyaslama olarak Zawi Chemi Shanidar'da gün ışığına çıkarılan yuvarlak yapılar ile benzeşmektedir (Matthews vd, 2013). Genel olarak Çayönü Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A ve B geleneği Kuzey Zagroslar/Yukarı Mezopotamya kültür bölgesinde yer aldığı düşünülmektedir (Erim-Özdoğan, 2007).

Levha 9: Çayönü çukur barınaklar (Aslı Erim Özdoğan, 2011)

Uzun yıllar Yukarı Mezopotamya'da yer alan Shanidar, Zawi Chemi ve Karim Shahir (M.Ö. 10,500-10,000) gibi yerleşimler ile Batı İran'da (Orta Zagroslar) yer alan Tepe Asiab, Ganj Dareh ve Abdul Hossein (M.Ö. 8.000) gibi yerleşimlerin arasında 2000 yıl aşkın büyük bir hiatusun olduğu sürdürülmüştür (Hole, 1996; 1998). Oysa son yıllarda yapılan kazı ve araştırmalar başka bir tablo ortaya koymaktadır. Tepe Sheikh-e Abad, Tepe Jani, Chogha

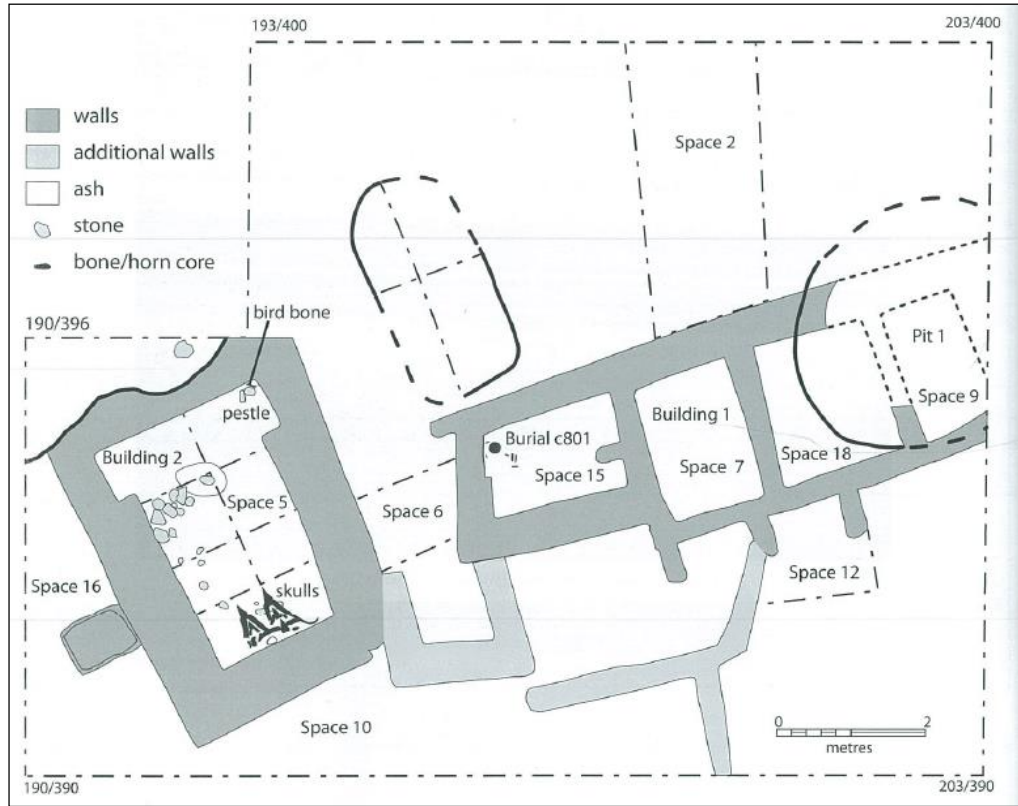

Golan ve Chia Sabz Sharghi gibi yerleşimlerde gerçekleştirilen kazılar söz konusu hiatus döneminde en azından Orta Zagroslarda insan toplulukların var olduğunu tespit etmiştir (Matthews vd, 2013; Darabi vd, 2011; Conard vd, 2013).

Sheikh-e Abad ilk tabakaları C14 tarihlendirmelere göre İran Neolitiğinde saptanan en erken tarih olarak M.Ö. 9810-9210 yıllarını göstermektedir. Bu tabakalar yoğun olarak yanmış kemik, bitki ve taş alet içeren kul kalıntılarında oluşmaktadır (Matthews vd, 2013). Daha sağlam mimari kalıntıları M.Ö 7,960 yıllarına tarihlenen tabakalardan ancak gün ışığına çıkmıştır. Açığa çıkarılan kalıntılar özellikle üç numaralı açmada pise'den yapılmış küçük odalardan oluşmaktadır (Levha 10). Odalar dikdörtgen ve genel olarak 2.5×1.8 metre boyutlarında yapılmıştır. Sheikh-e Abad'da bulunan en dikkat çekici bina 2×4 metre boyutlarında kerpiç ve pise tekniğinde T şeklinde plana sahip bir odadır. Odaya diğerleri gibi giriş bulunmamaktadır. Ritüel işlevi düşünülen bu odada 4 yabancı keçi kafatası ve boynuzu ve bunların hemen arkasında bir yabancı koyun kafatası ve boynuzu duvara yerleştirilmiş şekilde ele geçmiştir (Levha 11). Ayrıca aynı odada muhtemelen turnaya ait kanat kalıntıları ele geçmiştir. Yabancı keçi kafatası ile büyük kuşlara ait kanat ve kemiklerin bulunması, Zawi Chemi Shanidar buluntularına çok benzemektedir. Yabancı keçi/koyun kafatası ile kuşkanatların Zagros Neolitiğinde uzun bir zaman içerisinde aynı törenlerde kullanıldığı büyük bir olasıdır (Matthews vd, 2013).

Sheikh-e Abad'ın yanı sıra kazısı yapılan diğer yerleşimlerde mimari kalıntıları kısıtlı kazılardan dolayı tam olarak ortaya çıkarılmamıştır. Chogha Golan'da duz ve dışbükey kerpiç kullanılmış ve bazen tabanlar kireç ve alçı ile sıvanmıştır. Chia Sabz'de (M.Ö 8800-6800) Zagros Neolitiğinde yaygın olmayan yassı moloz taşlar kullanılmıştır. Binalar dikdörtgen ve giriş bulunmamaktadır. Genel olarak Chia Sabz en azından geç evrelerinde "*hücre planlı*" (cell plan) binalar yapılmıştır. Ayrıca bazı binalar ızgara planlı olduğu düşünülmektedir ancak çok ilkel olmakla birlikte Çayönü Izgara Planlı yapıları ile hiç kıyaslanmaz (Darabi, 2012).

Batı İnan/Orta Zagros'ta en dikkat çekici mimari kalıntıları Ganj Dareh Tepesi'nden açığa çıkarılmıştır (Levha 12,13,14). 1971 ve özellikle 1974 yılında yapılan kazılarda en erken evresini oluşturan "E" tabakasında toprağa açılan 30 çukur tespit edilmiştir (Levha 12). Yuvarlak veya oval şeklinde olan çukurların en büyüğü 1.70 m çapında ve 50cm derinliğe sahiptir. Bu çukurlar ateş çukuru (Fire Pits) veya ocak olarak yorumlanmıştır (Smith, 1972; Smith, 1976, s.12). Ganj Dareh "E" tabakası yoğun olarak kül kalıntılarından oluşmaktadır, bununla birlikte bu tabakaya ait yapılar, dayanaksız ahşap kulübelerden oluşmuş olduğu düşünülmektedir.

Levha 10: Tepe Sheikhi-e Abad mimari planı (Matthews, 2013)

Levha 11: Tepe Sheikhi-e Abad koyun kafatası (Matthews, 2013)

Ganj Dareh "D" tabası en dikkat çekici mimari kalıntılarını sunmaktadır. Bu tabakada gün ışığına çıkarılan yapılar küçük boyutlarda, dikdörtgen ve bazen şekilsiz veya yamuk şeklinde yapılan odalardan oluşmaktadır. Evler arasında sokak/geçit ve giriş kapısı bulunmamaktadır. (Levha 13) Daha çok yoğun olarak Çatalhöyük (Mellaart, 1975) ve Dabaghiyeh gibi yerleşimlerde görülen bu tip yapılar bitişik (Agglutinant) Anadolu Neolitik mimari stilini yansıtmaktadır. Ganj Dareh "D" tabakası mimarisinin diğer önemli bir özelliği bazen kil konileri ile kapatılmış küçük odaların duvarlarında açılan yuvarlak deliklerdir (Levha 14). Smith'e göre bu delikler havalandırma, saklanan ürünlere rahat bir şekilde erişim veya bir pencere olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu deliklerin birinde iki yabancı koyun kafatası bulunmuştur. Odaların ambar olduğuna kanıt olarak tabana yerleştirilmiş büyük küpler tespit edilmiştir. Genel olarak Ganj Dareh yapıları düz-dışbükey (plano-convex/boat-shaped) ve strip-çinelerden yapılmıştır (Smith, 1990).

Tepe Ganj Dareh ile yaklaşık aynı döneme tarihlenen Tepe Asiab mimari kalıntıları zengin olmamakla birlikte çok sayıda çukur (Pit) ve çapları bazen 10 m'ye ulaşan yarı yer altı yuvarlak yapılardan oluşmaktadır (Braidwood, 1960b; Braidwood vd, 1961; Howe, 1983, s. 115-117). Yuvarlak yapılar içinde bolca hayvan kemik, insan gövdesine ait iskelet parçaları ve çok sayıda istiridye kabuğu bulunmuştur. Tepe Abdul Hossein (M.Ö. 8. binyılın orta ve geç yüzyılları) erken evrelerinde mimari kalıntıları bulunmamakla birlikte geç evrelerde

kerpiçten yapılmış dikdörtgen odalar tespit edilmiştir. Odalar içinde yaygın olarak ocaklar bulunmaktadır. Ayrıca ilk evrelerde toprağa açılan bazı çukurlar tespit edilmiştir (Pullar, 1990).

Tepe Guran kazıları mimari açısından yarı yerleşim şeklinden tam yerleşim tarzına doğru bir gelişim göstermektedir. Çanak çömlek öncesi ilk üç kat 1.5 metre kalınlığında toprak karışık sadece kül ve kömürden oluşmaktadır. Bu açıdan Mortensen, Tepe Guran'ın ilk tabakalarda hasırla örülmüş ahşap kulübelerden oluştuğunu öne sürmektedir (Mortensen, 1972). Bazen taş temele sahip pise'den yapılan duvarlar "P" tabakasından itibaren ele geçmiştir. Duvarlar sıvanmış ve bazen oval kerpiçler kullanılmıştır. Tepe Guran mimarisi ile ilgili dikkat çekici konu bazı tabanlarda *terrazzo* tekniğinin kullanılmasıdır (Levha 15). Odalar oldukça küçük ve kalın duvarlara sahiptir. Bazı odalarda kubbeli ocaklar bulunmaktadır (Meldgaard vd, 1963, s. 110-111; Mortensen, 1972, s. 295).

Levha 12: Ganj Dareh D tabaka mimari kalıntıları (Smith, 1971;1975)

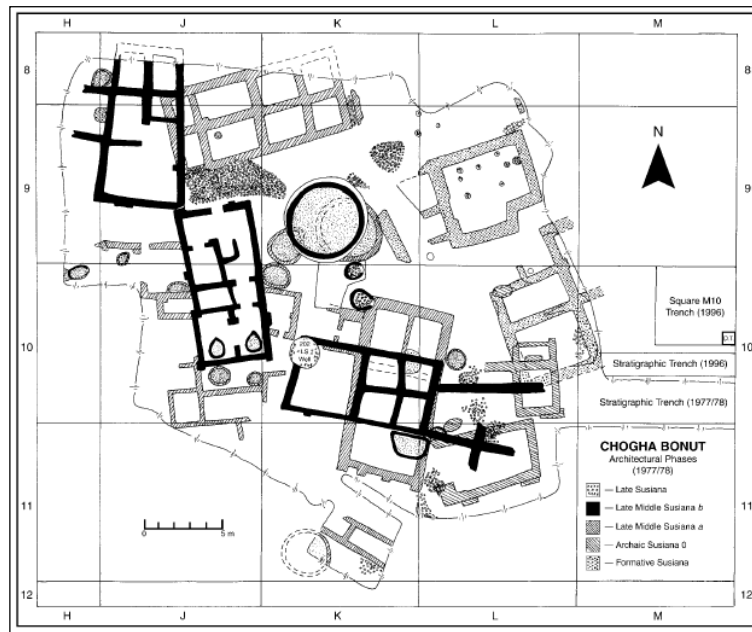
Tepe Sarab mimari kalıntıları diğer Batı İran Neolitik yerleşimleri gibi zengin olmamakla birlikte; ilk evrelerde yarı yer altı yapılar niteliğinde 2-6 m çapında bazı çukurlar tespit edilmiştir. Elde edilen mimari kanıtlarına dayanarak Tepe Sarab'ın ilk tabakaları aynı Tepe Guran gibi geçici kamp yerleri olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca Tepe Sarab'da elde edilen çok sayıda ve değişik türdeki figürinler üzerinde yapılan araştırma sonucu bu yerleşimin özellikle iklimi daha ılımlı aylarda iskân edildiği önerilmiştir (Morales, 1990, s.1). Tepe Sarab'da bulunan büyük çukurlar iskân için kullanırken diğer çukurlar ambar olarak kullanıldıkları düşünülmektedir (Mc Donald, 1979, s. 131- 311). Daha sağlam ve kerpiç yapım duvarlar geç dönemlerde yaygınlaşmıştır.

Batı İran yanı sıra güneybatı İran (Huzistan) ve özellikle Deh Luran Ovasında yapılan araştırmalar Neolitik Çağ'a ait bazı mimari kalıntıları gün ışığına çıkarmıştır. M.Ö. 8000-6000'e tarihlenen ve F. Hole tarafından ilk köy toplulukları adlandırılan dönem olarak Ali Kosh ve Chogha Sefid gibi yerleşimlerden bilinmektedir. Ancak mimari açıdan Batı İran/Orta Zagroslarda olduğu gibi oldukça küçük ölçekte, dikdörtgen planlı kerpiç yapım binalar açığa çıkarılmıştır. Huzistan Bölgesinde Neolitik Çağ'a ait diğer yerleşimler özellikle Chogha Bonut (Levha 16) gibi merkezlerde gün ışığına çıkarılan mimariler Yukarı Mezopotamya ve güneydoğu Anadolu'ya karşın Batı İran'da görülen dikdörtgen yapılardan oluşmaktadır (Alizadeh, 2003).

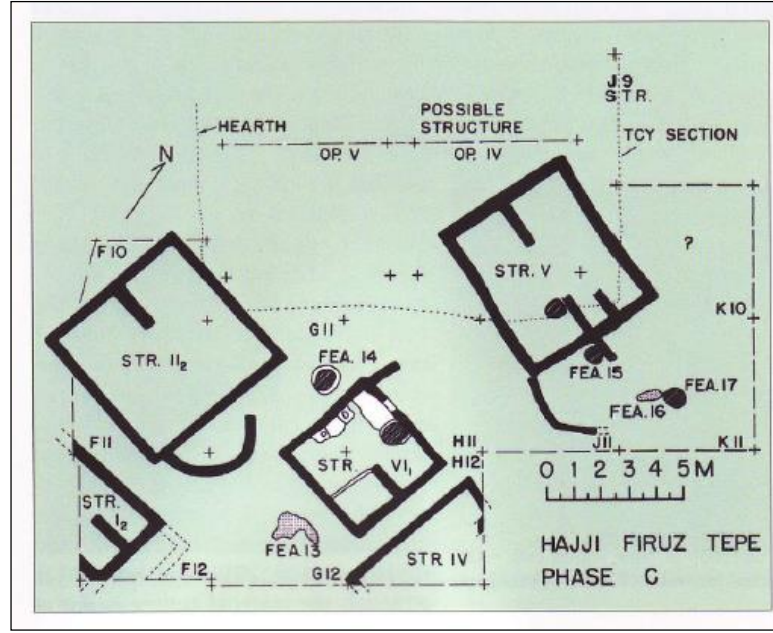
Kronoloji açısından Geç Neolitik dönemi temsil eden ve Kuzeybatı İran'da yer alan Hajji Firuz Tepe kazılarında daha sağlam mimari kalıntıları gün ışığına çıkarılmıştır. Hajji Firuz kazılarında toplam 18 yapı açığa çıkarılmıştır (Levha 17). Altıncı binyıla tarihlendirilen bu yapılar bağımsız olarak kare dikdörtgen biçiminde ve her ev oturma oda ve mutfak odası olarak iki bölüme ayrılmaktadır. Mutfak bölümünde depo küpleri yerleştirilmiştir (Voigt, 1983, s. 131). İran'ın diğer bölgelerinde açığa çıkarılan Neolitik Dönem mimari kalıntıları yukarıda açıklandığı yapılardan pek çok fark görünmemektedir.

Levha 15: Tepe Guran mimarisinde görülen Terrazzo tekniği (Mellaart, 1975)

Levha 16: Geç Neolitik Döneme ait Chogha Bonut mimari planı (Alizadeh, 2003)

Levha 17: Geç Neolitik döneme ait Hajji Firuz mimari planı (Voigt, 1983)

Anadolu Neolitik Çağ, özellikle Erken Çanak Çömlek Öncesi Neolitik döneme (PPNA-B) ait açığa çıkarılan mimari kalıntıları İran Zagros Neolitik mimarisi ile kıyaslandığında, benzerlikten daha çok büyük farklılıklar göze çarpmaktadır. Açık bir şekilde Anadolu'da yer alan Erken Neolitik döneme (PPNA) ait olağan üstü Çayönü, Göbekli Tepe, Nevalı Çori ve bazı diğer yerleşimlere (Schmidt, 2011; Çelik, 2011; Hauptmann, 2011) Zagros Neolitiğinde rastlanmaz. Örneğin Yukarı Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu'da yer alan ve yâri yer altı yuvarlak ve taş duvar yapılarına sahip normal yerleşim olarak Hallan Çemi (Rosenberg, 2011), Zawi Chemi veya Dicle havzasında yer alan Gusir Höyük (Karul, 2011) gibi yerleşimlerin Zagroslarda bire bir benzerleri bulunmamaktadır. Buna rağmen unutulmaması gereken nokta, İran İslam Devrim ile birlikte Zagros arkeoloji araştırmaları durma noktasına geldiğinde, Anadolu'da son yıllarda bulunan olağan ustü yerleşimlerin çoğu bilinmemekteydi, dolayısıyla bu tür yerleşimlerin Zagroslarda da bulunması ihtimal dâhilindedir. Diğer yandan evcilleştirilmiş türlerin kökleri daha yükseklerde (hilly flanks) aranılması gibi teorilerin Braidwood'lar tarafından ortaya atılması ile birlikte Zagroslarda yapılan pek çok araştırmalar yüksek yaylalarda gerçekleştirilmiştir. Buna karşı Güneydoğu

Anadolu'da gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar daha çok Fırat ve Dicle gibi nehirlerin havzalarında yer alan verimli ovalarında yapılmıştır (Helwing, 2014).

Buna rağmen Genç Dryas'ın sonlanması, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem sürecinde yarı veya tam yerleşik toplulukların yerleşmesi ile birlikte Toros-Zagros arasında bazı benzerlikler görülebilmektedir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi Güneydoğu Anadolu'da yer alan Göbekli Tepe gibi anıtsal yerleşimler zogroslar için söz konusu olmamakla birlikte, Proto-Neolitik dönem yerleşimi olarak Zawi Chemi ve daha geç döneme ait olan Tepe Asiab barınak zeminler kalıntıları ender görülen benzerlikleri oluşturmaktadır. Yuvarlak Yapılar Evresi, İran Zagros Neolitiğinde tam olarak görülmemekle birlikte ilk yapılar daha yoğun olarak kalıntıları günümüze kadar korunmayan dayanıksız ahşap kulübelere oluşturulmuştur (Helwing, 2014). Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem sonuna doğru Zagroslarda dikdörtgen kerpiç yapılarda her ne kadar bir gelişim izlenirse de, bu yapılar yine daha gelişmiş ızgara ve hücre planlı Anadolu PPNB yapıları ile kıyaslanamamaktadır.

Ölü gömme geleneği açısından en çok veri Ganj Dareh Tepesinden bilinmektedir. Bu yerleşimde toplam 40 adet mezar ele geçmiştir (Smith, 1976, s. 17). Gömüler daha çok tekil, uzatılmış veya hocker pozisyonunda olmakla birlikte, nadir bir durum olarak 3 iskelet yan yana kil bir tabuta yerleştirilmiştir (Smith, 1972, s. 193). Gömüler yaş açısından çocuklardan yetişkine değişiklik göstermektedir. Çocuklar bazen toplu şekilde sıvanmış taban altına yerleştirilmiştir. Gömüler ölü hediyesi açısından genelde boş birikilmiştir, ancak "D" tabakasında ergen bireye ait bir mezarda taş boncuk ve olasılıkla Pers (Basra) körfezine ait deniz kabuğundan oluşan bir kolye ele geçmiştir. Ölüler olasılıkla hasıra sarılmış şekilde gömüldükleri düşünölmektedir (Smith 1975, s. 179-80). Abdul Hossein Tepesi'nde elde edilen gömüler basit toprak mezar şeklinde, dorsal ve hocker tipinde yapılmıştır. Gömüler Ganj Dareh'de olduğu gibi eşyasız olmakla birlikte, sadece bir örnekte taş bir kap ele geçmiştir. Bir diğer gömüde Pular'a göre bir kaza sonucu aynı zamanda öldükleri düşünölen 4 iskelet bir yerde (çoklu gömüt) bulunmuştur (Pullar, 1990, s. 10). Batı İran Neolitik yerleşimlerinde ender görülen bir durum da Tepe Guran'ın erken tabakalarında toprağa

açılmış bir çukurda çok sayıda insan kemik ve 4 kafatası (ikincil gömüt) ele geçmiştir. Tepe Guran yanı sıra ikincil gömüler veya *limb* (kol, bacak, kafatası ve...) gömüleri Ali Kosh Tepesinden de bilinmektedir (Hole vd, 1969, s. 248). Tepe Sarab gömüleri ile ilgili çok bilgiye sahip olmamakla birlikte Mc Donald (1979) sadece iki veya üç basit toprak mezar olduğu bilinmektedir. Kazısı son yıllarda yapılan Tepe Sheikh-e Abad ve Chia Sabze'de de durum pek çok farklı görünmemektedir. Sheikh-e Abad'da toplam 6 iskelet ele geçmiştir. Mezar çukuru tam belli olmamakla birlikte ölüer hocker şeklinde eşyasız olarak gömülmüştür.

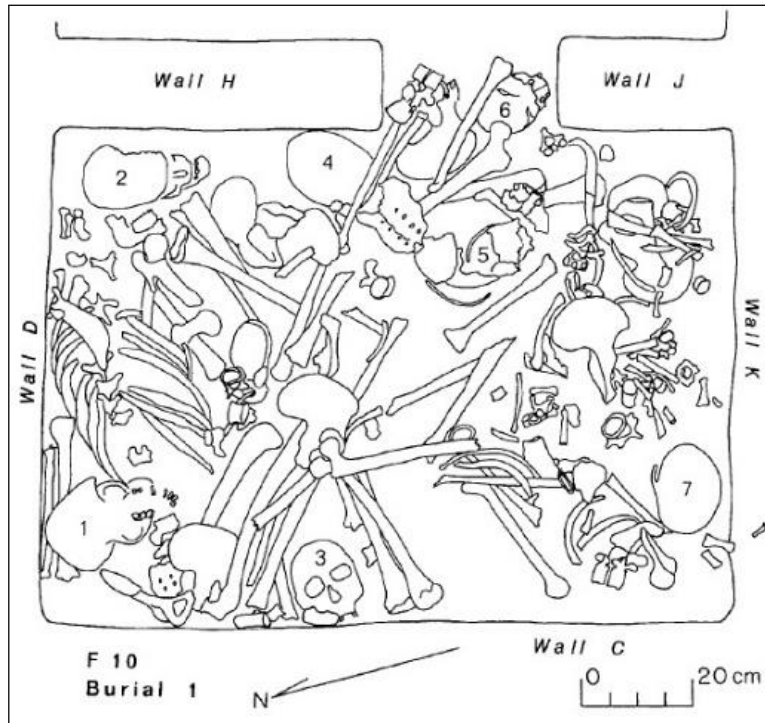
Hajji Firuz'da Geç Neolitik döneme ait gömüler diğer Neolitik yerleşimlerinde olduğu gibi yerleşim içinde (intramural) binaların taban altında yapılmıştır. Gömüler özellikle *astudan*¹⁰ denilen yerlerde birden fazla bireylere ait kemikler (çoklu gömü) yoğun olarak ambar veya sekilerin altına bazen ikincil gömü olarak gömülmüştür (Levha 18). Çok ender olarak kup mezar da görülmektedir. Voigt'a göre Hajji Firuz gömüleri %85'den fazlası ölüm sonrası yerleşim dışında ölünün belirli bir süre çürümeye bırakılmış ve bu sürenin sonunda kemiklerin toplanarak ikincil gömüt şeklinde astudanalara gömülmüştür (Voigt, 1983, s. 70-94).

Genel olarak yerleşik yaşam (Erken Neolitik dönem) ve ilk köy yerleşmelerin gelişmesi ile birlikte tüm Yakın Doğu'da yerleşme içi gömütler basit toprak mezar tipinde yaygın olarak görülmektedir. Ölüyü yerleşmeden uzak bir yere değil de, yerleşim içinde ve hatta konutlarının içinde taban altlarına veya basitçe açılmış çukurlara gömülmüşlerdir. Çanak Çömlekli Neolitik dönemde de en yaygın mezar tipi olarak basit toprak mezarlar karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde aynı Batı İran Neolitiğinde görüldüğü gibi Anadolu Neolitik yerleşmelerinde özellikle Çatalhöyük, Köşk Höyük, Yumuktepe, Fikirtepe, Pendik, Kuruçay gibi merkezlerde yerleşim içinde basit toprak mezarlar tespit edilmiştir. Çatalhöyük'te ele

---

¹⁰ Ölü kemiklerinin koyulduğu/korunduğu yer/ossuary burial

geçen mezarlardan çok azında bir beze veya hasıra sarılarak hocker pozisyonunda, sol taraflarına yatırılmış ve tüm olarak gömülmüş iskeletler mevcuttur. Diğerlerinde ise cesetlerin yumuşak kısımları yok olduktan sonra iskeletin parçaları toplanarak taban altına gömülmüştür (Mellaart, 1966, s. 183). Çatalhöyük'te bir mezarda 32 bireye ait kemikler ele geçmiştir. Bu mezara birkaç kez gömme yapıldığı iskeletlerin dağınık durumundan anlaşılmaktadır (Mellaart, 1967, s. 205). Bu tür mezarlar yukarıda değinildiği gibi Hajji Firuz Geç Neolitik yerleşmesinde de görülmektedir. Ayrıca yine Hajji Firuz yerleşmesinde ender olarak görülen küp mezar, Köşk Höyük'ün Geç Neolitik evresine yani III. tabakasında bulunmuştur. Bunlar Hajji Firuz'da olduğu gibi bebeklerin gömülmesinde kullanılmıştır (Silistreli, 1985, s. 107).

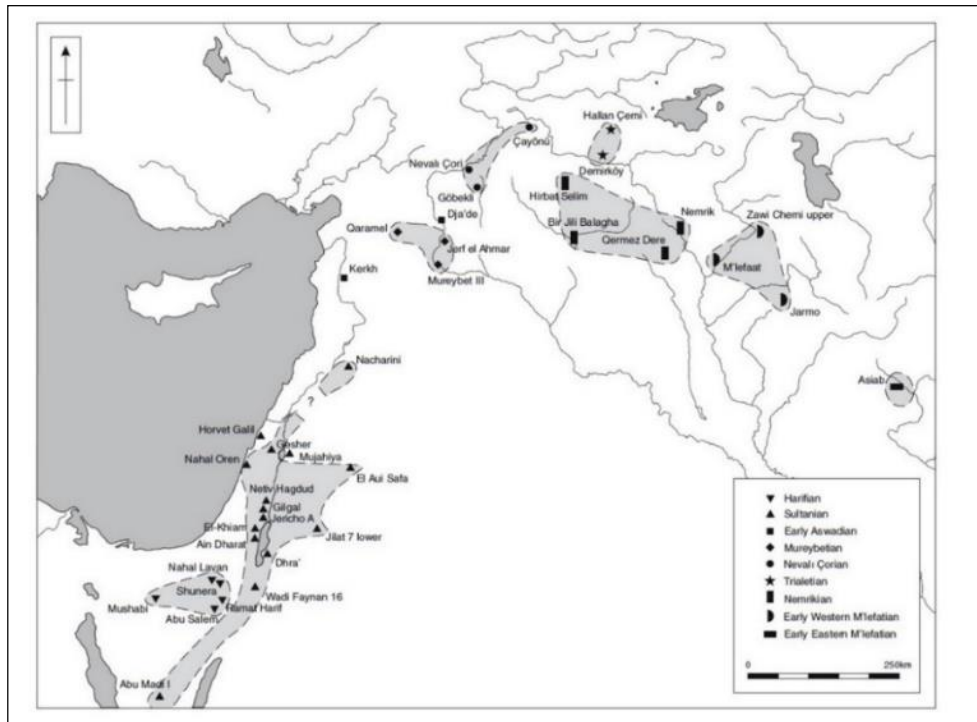
Levha 18: Hajji Firuz, astudan denilen yerlerde birden fazla bireylere ait kemikler (Voigt, 1983)

Batı İnan Neolitik Çağ ölü gömme uygulaması ile Anadolu ölü gömme geleneği arasında görülen dikkat çekici fark Anadolu'da veya genel olarak "Bereketli Hilal"ın batı kanadında

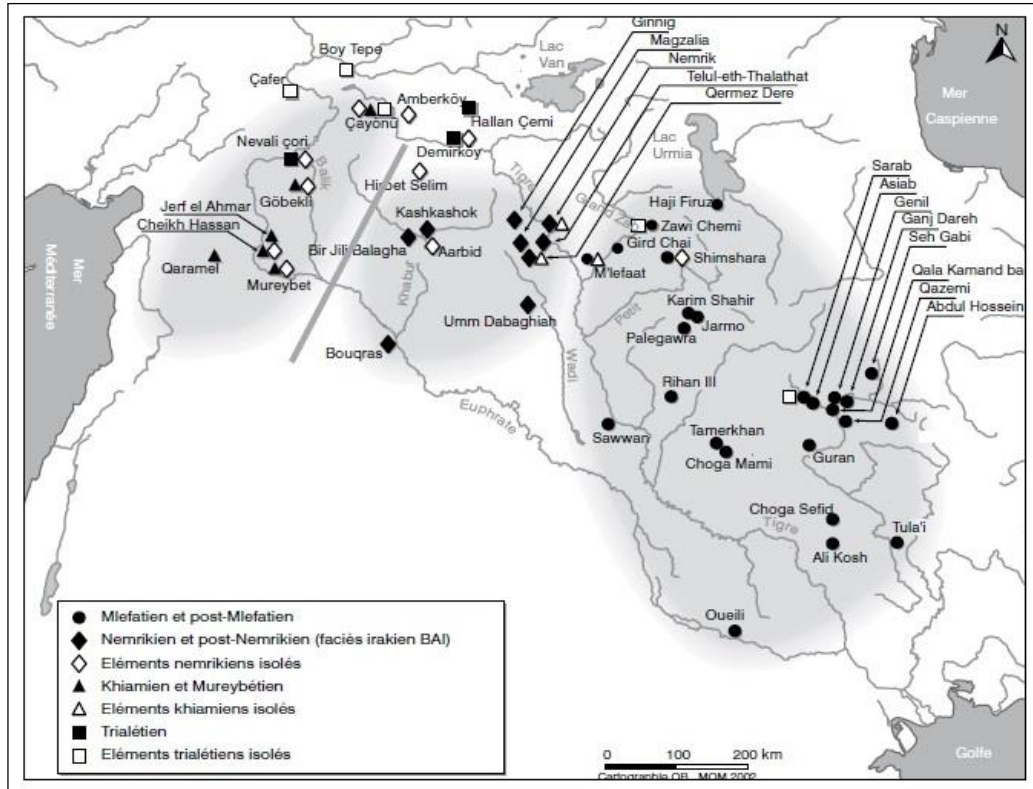
Zagroslara göre daha sık görülen kil sıvalı kafatası (Plastered skulls) ve Çayönü gibi yerleşmelerde görülen Kafataslı Bina gibi yapılardır. Sıvalı kafatasları PPNB'de özellikle Güney Levant Bölgesinde Ain Ghazal, Beisamoun, Eriha, Kfar Hahores, Nahal Hemar, Yiftah'el, Tell Aswad ve Tell Ramad'da, bunun yanı sıra Çanak Çömlekli Neolitik dönemde Orta Anadolu'da Çatalhöyük ve Köşk Höyük'de (Özbek, 2009) ikinci bir buluntu gurubu olarak ortaya çıkarılmıştır. Çayönü Kafataslı Bina 12x10 m boyutlarında, genel stratigrafiye göre Izgara Planlı Yapılar ile Hücre Planlı Yapılar evresi arasına tarihlenmektedir. Kafataslı Bina Çayönü'nde "meydan" olarak adlandırılan ve "özel önemi" olduğu düşünülen yapıların bulunduğu kesimde yer almakta ve olasılıkla bu özel yapılar arasında en uzun kullanım sürecini yansıtmaktadır (Özdoğan vd, 1994, s.108). Çayönü gibi yerleşmelerde özel öneme sahip Kafataslı Bina gibi yapılar Zagroslar ölü gömme uygulamalarında görünmemektedir. Diğer yandan Batı İran Zagros Neolitiğinde "*kafa deformasyonu*" daha çok görülmektedir. Kafa deformasyonu Batı ve Güneybatı İran'da Ganj Dareh, Tepe Ghenil, Ali Kosh, Chogha Sefid ve Chogha Mish gibi Çanak Çömlekli Neolitik dönem ait yerleşmelerde ele geçmiştir (Daems ve Croucher, 2008; Solecki vd, 1992). Arkeoloji buluntularına dayanarak kafa deformasyonu Zagros Neolitiğinde Bereketli Hilalin batısına kıyasla daha sık uygulanmıştır (Helwing, 2014).

Yontma taş endüstrisi açıdan genel olarak tüm Zagros buluntuları tipoloji ve teknoloji açıdan Stefan Kozlowski tarafından tanımlanan M'lefaat ve Post M'lefaat sanatına ait olduğu düşünülmektedir (Harita 11-12) (Kozlowski, 1998, s. 153). Bununla birlikte Zagros yontma taş endüstrisinde daha çok baskılama tekniği kullanarak yongalar ve küçük düzenli dilgiler için konik çekirdek tekniğinin kullanıldığı görülmektedir. Buna karşın özellikle PPNB dönemde Anadolu'da daha çok Levant yontma taş endüstrisine ait büyük ok uçları ve daha çok Levant'da olmakla birlikte Kuzey Mezopotamya'ya kadar yayılan Naviform çekirdekleri görülmektedir. Ayrıca Zagroslarda mermi çekirdekler Anadolu'ya göre daha baskındır. Bu açıdan en erken dönemlerden Zagros'un farklı etkileşim parçası olduğu görülmektedir (Hole, 2011)

M.Ö. 7.binyıl ile birlikte Batı İnan Zagroslarda Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönemde iskân edilmiş pek çok yerleşim terk edilmiştir. Orta ve Geç Neolitik (Çanak Çömlekli Neolitik) döneme ait yerleşimler daha çok yeni kurulan yerleşimler ile karakterize edilmektedir. Buna rağmen Batı İnan'da Zagros etekleri ve güneybatı İnan ovalarında (Huzistan) Chogha Bonut, Ali Kosh ve Tepe Guran gibi yerleşimlerde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönemden Çanak Çömlekli Neolitik döneme geçiş tabakaları tespit edilmiştir. Ayrıca Fars Bölgesinde son yıllarda yapılan kazılar sayesinde özellikle Rahmet Abad Tepesinde söz konusu geçiş evresi tanımlanmıştır (Azizi Kharanaghi vd, 2013). Diğer bölgeler özellikle Merkezi Plato ve kuzeybatı İnan'da Hajji Firuz, Sialk, Cheshme Ali ve Ebrahim Abad gibi pek çok Çanak Çömlekli yerleşim Çanak Çömlek Öncesi tabakaları bulunmadan ilk kez Çanak Çömlekli Neolitik dönem ile birlikte iskân edildikleri görülmektedir.

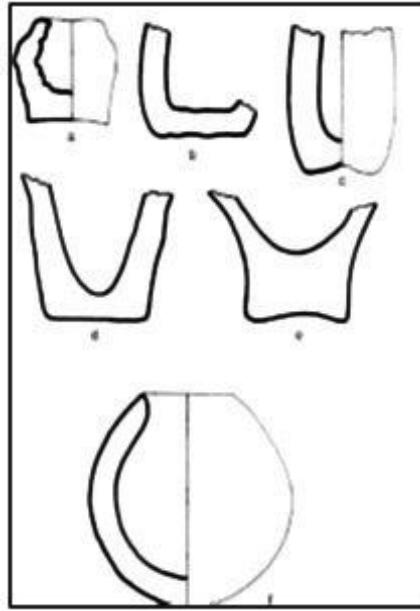
Harita 11: Taş tipolojisine göre PPNA ve PPNB döneminde Batı Asya'da kültürel bölgesel sınırların coğrafi dağılımı (Kozłowski ve Aurenche, 2005)

Harita 11: Yakın Doğu'da Proto Neolitik ve Neolitik dönemde görülen taş endüstrisi gelenekleri
(Aurenche, Kozłowski, Miere, 2004, resim 1)

Yukarıda belirtildiği gibi Çanak-Çömleğin ilk kez nerede ve ne zaman ortaya çıktığı genel olarak tartışılan konulardan birisidir. Batı İran Zagroslarda çanak çömlek üretim teknolojisi ilk kez Ganj Dareh "D" tabakadan elde edilen yangın sonucu sertleşen kil kaplar ile tanımlanmaktadır (Levha 19). Ancak bu örnekler gerçek çanak çömlek üretiminden ziyade yangın sonucu seramik şekline dönüştüğü göz ardı edilmemelidir. Ayrıca Ganj Dareh D tabakası ve genel olarak yerleşimin tüm tabakaları ile ilgili farklı tarihler ortaya konulmuştur. Önceden Ganj Dareh çanak çömleklili tabakaları, M.Ö. 8.binyılın ikinci yarısına ait olduğu düşünülürken (Smith, 1990, s. 324) Zeder tarafından kemik üzerinde yapılan yeni C14 tarihlendirmeleri tüm Ganj Dareh tabakalarını yaklaşık 200 yıl süreç içinde M.Ö. 8.binyılın başlangıcına ait olduğunu göstermiştir (Zeder, 1999; 2001). Mortensen, Tepe Guran'dan elde

edilen çanak çömlek buluntularına dayanarak, Batı İran Zagroslarda çanak çömleğin başlangıcını M.Ö. 7.binyılın ilk yarısına yerleştirmektedir (Mortensen, 1991). Ayrıca Zagroslardan güneye doğru Deh Luran/Huzistan Bölgesinde Çanak Çömlekli Neolitik M.Ö. 7.binyılın ikinci yarısında başladığı düşünülmektedir (Hole, 1977).

Levha 19: Ganj Dareh ilk çanak çömlekler (Le Mière ve Picon, 1999)

Genel olarak R. J. Braidwood tarafından Qalat Jarmo, Sarab ve kazısı daha sonra Mortensen tarafından gerçekleştirilen Tepe Guran çanak çömlek buluntuları Batı İran, Ali Kosh ve Chogha Bonut buluntuları ise güneybatı İran Çanak Çömlekli Neolitik Dönemin temellerini oluşturmaktadır. Ayrıca daha çok Hassuna Kültür/dönemi ile ilintili olan Hajji Firuz buluntuları Kuzeybatı İran Çanak Çömlekli Neolitik dönemi yansıtmaktadır.

Batı İran Zagroslarda monokrom yumuşak (Soft Ware) çanak çömlekten ilk kırmızı boyalı çanak çömleğe doğru bir gelişim süreci bağımsız olarak özellikle Tepe Guran (Levha 20) ve Tepe Sarab yerleşmelerinde izlenebilmektedir. Tepe Sarab çanak çömleğinin büyük bir kısmını oluşturan *Tadpole Ware* (Levha 21-22) organik katkılı ve yeteri ısıda ve sürede

pişirilmediklerinden özleri koyu renklidir. İç ve dış yüzeyleri krem renginde, form açısından daha çok içbükey gövde ve yuvarlak dipli küçük kâselerden oluşmaktadır. Boya bezekler aşıboyası ile yapılmış ve genel onlamada lekeler şeklinde uygulandığından ve kurbağa yavrusuna benzedikten dolayı *Tadpole Ware* olarak adlandırılmıştır (Mc Donald, 1979). Tepe Sarab'da özellikle *Tadpole Ware (standart Zagros)* ismi ile tanımlanan çanak çömlek Yukarı Mezopotamya'da Qalat Jarmo çanak çömleklerine benzerlik gösterdiğinde dolayı Çanak çömlek üretiminin ilk evrelerinde Batı Zagros ile Orta Zagroslar arasında bir bağlantı ve ilişkinin var olduğunu düşündürmektedir (Helwing, 2014).

Batı İran Zagroslar yanı sıra Güneybatı İran'da ilk çanak çömlek özellikle Deh Luran Ovasında yer alan Ali Kosh Tepesi'nin Mohammad Jafer Evresi (Hole vd, 1969) ve Huzistan'da "Susiana Oluşum" evresi'ne (Fromative Susiana) tarihlenen Chogha Bonut ve Chogha Sefid gibi yerleşmelerde ortaya çıkar (Alizadeh, 2003). Huzistan bölgesi ile Batı İran Zagroslarda çanak çömleğin yaklaşık olarak aynı zamanda ortaya çıkmasına rağmen bu iki bölge arasında pek çok ilişki görünmemektedir. Bu açıdan Mortensen (1964, s. 34) Zagroslarda yer alan Jarmo, Sarab ve Tepe Guran çanak çömleğini *Zagros Group* olarak ayırmaktadır.

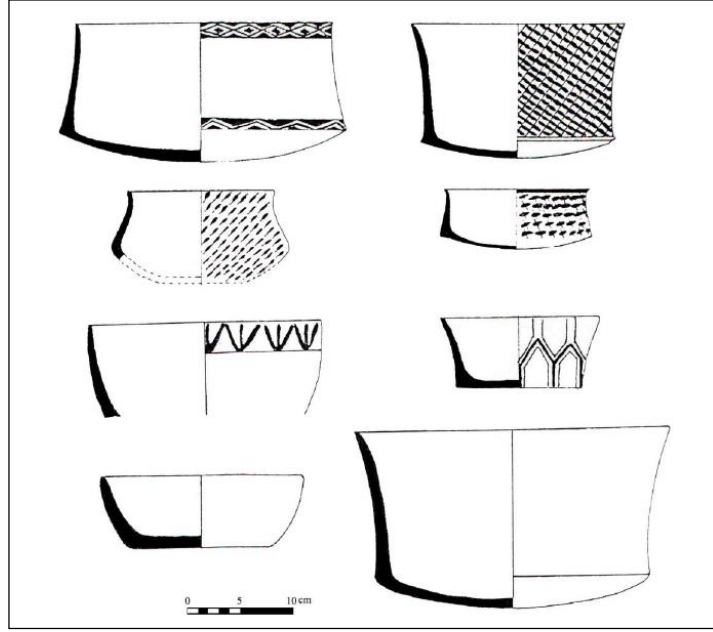
Zagros erken çanak çömlek endüstrisi genel anlamda Batı Asya erken çanak çömleğiyle kıyaslanabilir. İlk çanak çömlekler Kuzey Suriye'de M.Ö. 7. binyılda Seker al Aheimir ve Bouqras gibi yerleşmelerde ele geçmiştir (Le Miere ve Nishiaki, 2005). Özellikle Balikh Ovasında yer alan Sabi Abiad'da elde edilen çanak çömlek Batı İran Tepe Sarab'da elde edilen ve *Tadpole ware* olarak adlandırılan çanak çömleklere benzerlik göstermektedir. Daha batıya doğru ve Güneydoğu Anadolu'da Koyu Yüzlü Perdahlı Mallar (DFBW) yaygın olarak görülmektedir. İri mineral katkılı olan Koyu Yüzlü Perdahlı Mallar ve organik katkılı olan Sarab çanak çömleği genel olarak çeşitli hammadde özellikle mermer ve şistten yapılan prototip olarak yorumlanan taş kaplar ile ilintili oldukları düşünülmektedir (Helwing, 2014). Buna rağmen Batı İran Zagros Neolitik çanak çömleği ve Güneybatı İran (Huzistan) Neolitik çanak çömleği bağımsız olarak geliştiği düşünülmektedir. Bu konuda özellikle Batı İran ile

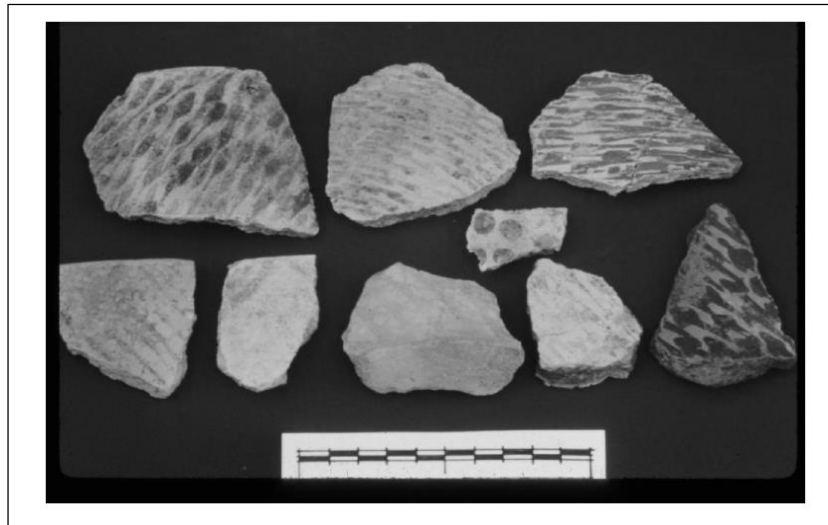
Mezopotamya arasında uzanan Zagros silsile dağlarının rolü büyüktür. Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu'da Samarra ve Hassuna çanak çömleği üretilirken aynı zamanda Batı İran'da Sarab, Guran, Ali Kosh, Chogha Gavaneh, Chogha Bonut ve pek çok çanak çömlekli yerleşimler kendilerine özgü yerel çanak çömleğini ürettikleri görülmektedir (Hole, 2011, s. 5). Yukarıda belirtildiği gibi Kuzeybatı İran'da Hajji Firuz gibi yerleşimlerden elde edilen çanak çömlek Batı İran Zagros ile kıyasla daha farklı bir çanak çömlek geleneğini sunmaktadır. Voigt, Hajji Firuz çanak çömleği ve diğer buluntular ile Kuzey Mezopotamya Geç Neolitik buluntuları arasında görülen benzerliklerden yola çıkarak Kuzeybatı İran'da (Hajji Firuz/Solduz Ovası) oluşan Geç Neolitik döneme ait toplulukların Kuzey Mezopotamya'dan kuzeybatı İran'a göç yaptıklarına inanmaktadır. Araştırmacıya göre göçten sonra iletişimin devam edildiği ancak bazı önemli farklılıklarda bu iki bölge arasında açıktır. Hajji Firuz ile Kuzey Mezopotamya arasında tam anlamı ile ilişki gösteren buluntular Hajji Firuz'un geç evrelerinden elde edilen nadir kap biçimleridir (Voigt, 1983, s. 167). Görülen farklılıklar özellikle çanak çömlek üretim teknolojisine dayanmaktadır. Kuzey Mezopotamya'da çanak çömlek üretimi zaman içerisinde gelişerek gelişmiş fırınlarda ve uzmanlaşmış ustalar tarafından üretilirken; Hajji Firuz'da üretimi halen hane içi bir faaliyet olarak devam etmiştir. Hajji Firuz ile yakın ilişkisini koruyan tek yerleşim Samarra kültürünün örnek yerleşimi olan Tell Shimshara olmuştur. Genel olarak Voigt, Hajji Firuz çanak çömlek geleneğini Hassuna Kültürüne ait olduğunu savunmaktadır (Voigt ve Dyson, 1992; Voigt, 1983, s. 163-167).

Genel olarak Zagros Neolitik toplulukları yerleşik yaşama doğru geliştiği süreçte Bereketli Hilalin batı kanadından bağımsız; ancak etkilendiği anlaşılmaktadır (Helwing, 2014). Zagros Neolitik toplulukların toplumsal davranışları Anadolu ile kıyasla daha az anıtsal ortak etkinliklere doğru hareket ettikleri görülmektedir. Buna rağmen Zagros Neolitik yerleşmelerinde ele geçen zengin kil figürinler bu toplumun canlı bir sembolik davranışa sahip olduklarını anlatmaktadır. Batı İran Neolitik toplulukları yerel olarak ve hatta bazen coğrafi açıdan dışa bağlı bölgelerde izole bir şekilde gelişmesine rağmen M.Ö.

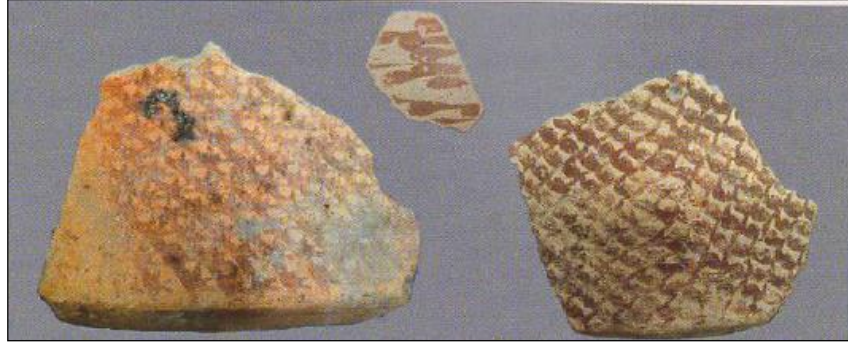
7500'lerden itibaren Anadolu kökenli obsidiyen buluntuları bu iki bölge arasında uzak mesafe ticaretin var olduğunu göstermektedir.

Levha 20: Tepe Guran çanak çömlek örnekleri (Mellaart, 1975, s. 86, fig.38)

Levha 21: Sarab "Tadpole Ware" çanak çömlek örnekleri

Levha 22: Sarab Standart Boyalı Mallar (Tadpole Ware)

Levha 23: Geometrik Sarab Çanak Çömlek örnekleri

Levha 24: Sarab Çizgisel Motif çanak çömlek örnekleri (Levin ve Mc Donald 1977)

Yukarıda belirtildiği gibi Neolitik Çağ'da Anadolu – İran arasında en düzenli ilişki ve iletişim obsidiyen takası üzerinde yapılmıştır. Doğal cam olarak da bilinen obsidiyen, yeşilimsi-gri ve siyah (ama bazen kahverengi ve kırmızı) renklerinde riyolittik bileşimli yapışkan (viskoz) lavın hızla soğumasıyla biçimlendirilmiş doğal olarak oluşan volkanik bir camdır. Mohls sertlik skalasında ya da mohls sertlik cetvelinde sertliği yaklaşık 6 olarak kaydedilmiştir. Obsidiyen, son derece keskin kenarlar üretmek için bir konkoidal kırıkla kırılarak kolayca yontulur. Bu önemli fiziksel özelliği nedeniyle, metal bıçaklarla tanışılmadan önce obsidiyen, alet yapmak için çok tercih edilen bir hammadde olmuştur. Obsidiyene iki ana tarihlendirme tekniği uygulanmaktadır: obsidiyen hidrasyon tarihlendirmesi ve fizyon izleri tarihlendirmesi. Obsidiyen hidrasyon tarihlendirmesi (Friedman, Trembour ve Hughes 1997; Stevenson, Mazer ve Scheetz 1998) bir hidrasyon tabakasının oluşturulmasıyla, sabit bir oranda aynı kimyasal bileşim için obsidiyen yüzeyinin su kaparak ya da suyu emerek hidrasyona uğraması ilkesine dayanmaktadır. Bu yöntemde, yeni açılmış bir obsidiyen yüzeyinin su kaparak hidrasyona uğraması ve bu hidrasyonun zamanla obsidiyen içinde ilerlemesinden yararlanılmaktadır.

Hidrasyon tabakasının kalınlığını ölçerek ve bilinen yerel hidrasyon oranlarıyla karşılaştırarak, ince tanecikler için yaklaşık bir tarih tahmin edilebilir. Fizyon izleri tarihlendirmesi (Westgate, Sandhu ve Shane 1997) uranyum atomlarının kendiliğinden fizyona uğraması (ışık saçır durumda olması) sonunda obsidiyen gibi minerallerde dâhil olmak üzere, doğal yalıtkan (dielektrik) katılarda radyasyon zararı oluşturması esasına dayanmaktadır. Fizyon izleri olarak adlandırılan hasar, birikir ve yeryüzünde çevre koşullarında görülmektedir, kronolojik amaçlar için ölçülebilir. Ancak kendiliğinden fizyonun bilinen oranı genellikle milyonlarca yıl sıradadır. Bu jeolojik olarak yararlıdır ancak arkeolojik tarihlendirme için nadir olarak görülmektedir. Arkeolojik kontekslerden gelen obsidiyen buluntular için, obsidiyen kaynakları kullanılarak, kaynağı kanıtlanmamış obsidiyen örnekleri için bir kimyasal metotla ve onların jeolojik kaynaklarını tespit etmek için bilinen akışların kimyasal bileşimi ile karşılaştırma yapılarak tanımlanabilir kaynaklara ulaşılabilir (Gloscock, Braswell ve Cobeau, 1998). Obsidiyen kimyasal bileşenleri temel

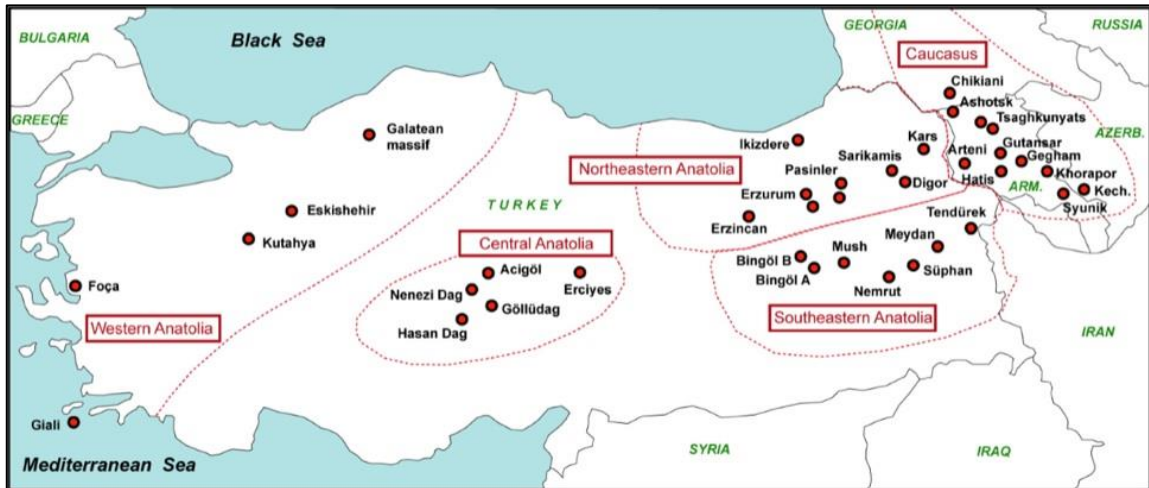
alınarak üç geniş gruba ayrılabilir ve jeolojik yapıların pektografisi bunun içinde meydana gelmektedir. Bu üç tip, alkalin, kalk-alkalin ve Per-alkalindir. Bu tipler, onların kendi ana element bileşimleri tarafından belirlenmektedir. Bunlar: alkali ve alkaline elementlerinin oranlarıdır. Ancak birçok potansiyel kaynakları arasında, ince ayrımlar yapmak için buna izin veren küçük eser elementler vardır. Bununla birlikte, aynı volkanik yöredeki çeşitli akımlar, kimyaları bakımından oldukça farklı olabilir. Her kaynakta dikkatli örnekleme yapmak ve anlık laboratuvar analizleri, yeterli parmak izi ve belirli bir kaynağa atıf yapmak için gereklidir.

Yakın Doğu'da en önemli obsidiyen kaynakları Anadolu ve Kafkaslarda yer almaktadır (Harita 13). Ayrıca az da olsa Yemen'in güneyinde ve Kızıl Deniz adalarında da obsidiyen yatakları tespit edilmiştir (Abdi, 2004). Hala yeri tespit edilmemiş kuzeybatı İran'da (Sahand Dağları) ve Güney İran'da (Bam?) kısıtlı olsada bazı obsidiyen yataklarının var olduğu düşünülmektedir (Khazae vd, 2014) (Harita 14). Anadolu ve Kafkaslarda yer alan obsidiyen kaynakları dört farklı coğrafi kümeye ayrılmaktadır. Bunlar Orta Anadolu (Kapadokya), Kuzeydoğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu (Van havzası) ve Kafkaslar (Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan) bölgeleri olarak sıralanabilir (Harita 13). İran'dan elde edilen obsidiyenler yoğun olarak Doğu Anadolu kökenli ve çok az bir miktarda Orta Anadolu kökenli olduğu tespit edilmiştir.

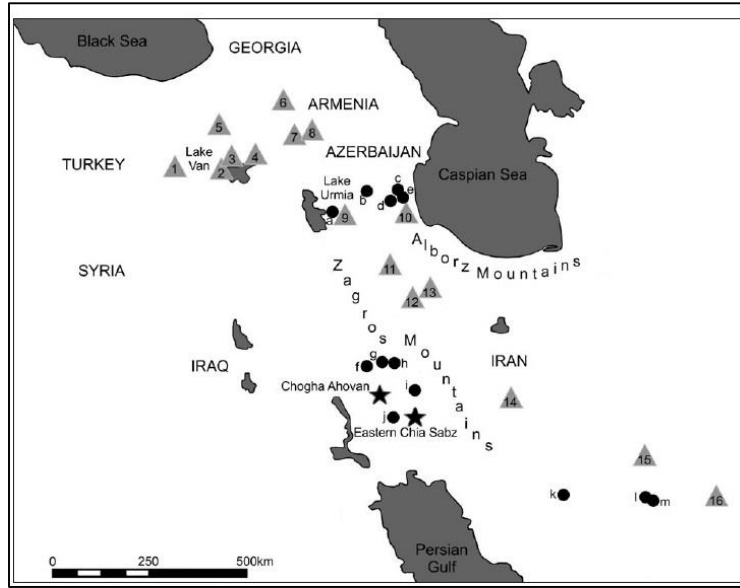
Anadolu'nun doğusunda Orta Paleolitik'ten itibaren obsidiyen'in kullanıldığı düşünülmektedir (Yalçınkaya, 1998). Ancak, Zagros Bölgesinde Geç Üst Paleolitik'ten itibaren Shanidar Mağarası (2 adet C Seviyesi ve 12 adet B Seviyesinden) ve Zarzi Kaya Sığınağından az bir miktarda (2 adet) elde edilmiştir. Erken Epi-Paleolitik'te daha yüksek miktarda Zarzi ve Palegawra gibi mağaralardan bulunmuştur. Shanidar ve Zarzi Mağarası obsidiyen buluntuları üzerinde yapılan analizler Renfrew tarafından gruplandırılan 4C (Nemrut Dağ) ve 1e-f (Acilgöl?) gruplarına ait oldukları düşünülmektedir (Renfrew vd, 1977). Bu mağaralar Nemrut Dağ obsidiyen kaynaklarından ortalama 300-450 km mesafede

yer almaktadır. Bu süreç Geç Epi-Paleolitik'te Shanidar, Zawi Chemi ve Karim Shahir gibi yerleşimlerden bulunması ile devam etmiştir (Harita 9, Tablo 5).

Neolitik Çağ'da özellikle Batı İran'da yer alan yerleşimlerde Anadolu kökenli obsidiyenler bulunmaktadır (Harita 15). Erken Çanak Çömleksiz Neolitiğinde Palegawra, Karim Shahir ve Tepe Asiab'dan obsidiyen aletleri elde edilmiştir. Ancak Tepe Asiab ve Karim Shahir den elde edilen obsidiyenler *in situ* olmadıkları ve daha geç dönemlerden alt evrelere sızıldıkları belirtilmiştir (Howe, 1983, s. 44-115-116). Orta Zagros Çanak Çömleklili Neolitik dönemde, Tepe Guran, Chia Jani, Sarab, Abdul Hossein, Chogha Gavaneh, Godin, Seh Gabi ve Giyan Tepelerinden Anadolu kökenli obsidiyenler elde edilmiştir (Abdi, 2004). Seh Gabi ve Abdul Hossein obsidiyenlerinin Nemrut Dağ kökenli olduğu belirtilmiştir, ancak iki tanesi de Kafkas kökenli olduğu düşünülmektedir (Tablo 8). Guran Tepe Batı İran'da en çok (%10) obsidiyen buluntularına sahip olan yerleşimdir.

Harita 12: Anadolu ve Transkafkasya Bölgesinde obsidiyen yatakları (Chataigner vd, 1998)

Harita 13: İran'da son yıllarda bulunun obsidiyen yatakları (Khazae vd, 2014)

Doğu Anadolu: 1: Bingöl, 2: Nemrut Dağ, 3: Süphan Dağ, 4: Meydan Dağ, 5: Sarıkamış
 Ermenistan: 6: Gutanser, 7: Geghasar, 8: Syunik
 İran: 9: Sahand, 11: Mianeh, 12: Saveh, 13: Takestan, 14: Fesharek, 15: Bam, 16 Taftan

Orta Batı İran'da yukarıda değinildiği yerleşimler yanı sıra Çanak Çömlek Öncesi Neolitik döneme ait olan ve kazısı son yıllarda yapılan Chia Sabz ve Chogha Golan yerleşimlerinden de Anadolu kökenli obsidiyenler elde edilmiştir. Chia Sabz Sharghi kazılarında toplam 20 ve Chogha Golan yelesiminden 23 adet obsidiyen bulunmuştur. Elde edilen obsidiyenler üzerinde yapılan analizler bunların Van Gölü havzasından (Nemrut Dağ) geldiğini göstermektedir (Darabi ve Gloscock, 2013; Khazae vd, 2014).

Zagrosların güneybatısında, Deh Luran Ovasında en erken Çanak Çömlek Öncesi (Boz Mordeh evresi) dönemden itibaren Anadolu kökenli obsidiyenler görünmektedir. Bu bölgede Ali Kosh (Boz Mordeh, Ali Kosh ve Mohemmed Jafer Evreleri), Chogha Sefid ve Chogha Sabz tepelerinde Anadolu kökenli obsidiyenler elde edilmiştir (Tablo 9). Ali Kosh Tepesinde ilk evre olarak Boz Mordeh evresinden toplam 347 adet (%0.9) obsidiyen bulunmuştur. Bu miktar ikinci evre olarak Ali Kosh evresinde 474 adete (%2) yükselmiş, ancak üçüncü evrede (Mohemmed Jafer evre) 417 (%1.7) adete inmiştir. (Hole, Flannery ve Neely, 1969, s. 173).

Deh Luran Ovasında Neolitik ve Kalkolitik boyunca yontma taş alet çantasında Anadolu kökenli obsidiyen buluntuları ortalama %1 az bir oranı oluşturmaktadır. Ancak Chogha Sefid (Hole, 1977; Renfrew, 1977) Tepesinin Mohemmed Jafer ve Sefid evrelerinde olağan üstü bir yükseliş saptanmıştır. Bu evrelerde Anadolu kökenli obsidiyenler sırası ile %8 (156 adet) ve %5 (2042 adet) taş aletlerini oluşturmaktadır. Deh Luran Ovasında bulunan obsidiyenler Tepe Sabz'in Bayat evresinden bir kaç örnek hariç hepsi Doğu Anadolu (Van Gölü havzası) kökenli olduğu düşünülmektedir.

BATI İRAN				
Yerleşim yeri	Dönem	Miktar/oran	Konum (Km)	kaynak
Chia Sabz	PPN	20 adet	İlam (750 Km)	Nemrut Dağ
Chogha Golan	PPN	23 adet	İlam (800Km)	Nemrut Dağ
Sarab	PN	723 adet (%1.8)	Kermanshah (650 Km)	Nemrut-Bingöl
Ganj Dareh	PN	?	Kermanshah	Van Havzası
Abdul Hossein	PN	18 adet (%14)	Kermanshah	Van Havzası
Guran	PN	118 adet (%10)	Kermanshah 675 Km	Bingöl -Nemrut
Asiab	PN	?	Kermanshah	Van Havzası
Seh Gabi	Kalkolitik	?	Hamadan	Nemrut - Meydan
Qale Rostam	PN	4 adet (%1.4)	Yasuj	Van Havzası
Gudin	Kalkolitik	?	Kermanshah	Van Havzası
Giyān	Kalkolitik	?	Hamadan	Van Havzası
Chogha Gavaneh	Kalkolitik	?	Kermanshah	Van havzası

Tablo 8: Batı İran'da bulunan Anadolu kökenli obsidiyen yerleşim yerleri

Deh Luran Bölgesinden elde edilen obsidiyenler, Renfrew tarafından çok yaygın olarak açık yeşil renkte olan 4c (Nemrut Dağ) ve gri renkte olan 1g (Nemrut Dağ ve Ermenistan) gruplarına ayrılmıştır (Renfrew, Dixon ve Cann, 1968). Ali Kosh Tepesinden toplam 1142 adet obsidiyen buluntusundan 963 adet (%84) 4c grubundan ve 179 adet (%16) 1g (gri renkli) grubuna ait olduğu tespit edilmiştir. Ağırlık açısından Ali Kosh Tepesi için toplam 119 (Boz Mordeh 20, Ali Kosh 80 ve Mohammad Jafer evresi için 19), Sarab 18 ve Jarmo için 196 kilogram hesaplanmıştır (Renfrew, 1969).

Deh Luran Bölgesinde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik döneme ait olan Boz Mordeh evresinden çok miktarda obsidiyen buluntu ele geçmesi dikkat çekicidir. Çünkü Boz Mordeh daha kuzeyde yer alan ancak çok az obsidiyene sahip olan Karim Shahir ile aynı döneme ait olduğu düşünülmektedir. Bu konu muhtemelen Boz Mordeh'nin biraz geç döneme ait olduğu veya Karim Shahir evresi yontma taş endüstrisinin, temsili bir örnek vermek için yeterince büyük olmadığı şeklinde açıklanmıştır (Renfrew, 1969).

Deh Luran ovasından daha güneybatıya doğru Huzistan düzlüğünde Neolitik ve Kalkolitik çağlara ait olan yerleşimlerde özellikle Chogha Bonut, Chogha Mish, Bandedal, Buhelan, Jafarabad ve Susa gibi yerleşimlerden obsidiyen buluntuları elde edilmiştir (Abdi, 2004). Chogha Bonut'tan toplam 1190 adet taş aletinden 26 adet (%2.18) obsidiyen aletlerinden oluşmaktadır (Alizadeh, 2003). Susa'dan ele geçen obsidiyenler Nemrut ve Meydan Dağ kökenli ve Chogha Mish obsidiyenleri ise genel olarak Van Gölü havzası kökenlidir (Blackman, 1984).

Kuzeybatı İran'da Doğu, Batı Azerbaycan ve Ardabil eyaletlerinde yer alan yerleşmelerde Neolitik Çağdan itibaren Anadolu kökenli, Kalkolitik ve Tunç Çağına doğru ise daha çok Kafkasya kökenli obsidiyen buluntuları ele geçmiştir. Kuzeybatı İran Doğu Anadolu ve Kafkasya obsidiyen yataklarına daha yakın olma nedeni ile İran'ın diğer bölgelerine göre daha yüksek miktarda obsidiyen bulunmaktadır (Tablo 10). Neolitik Çağ'da Hajji Firuz,

Yanik Tepe ve devamında Kalkolitik dönemde Yanik Tepe (3c), Pisdeli (3a) ve Dalma yerleşimlerinde obsidiyen elde edilmiştir (Renfrew ve Dixon, 1977).

GÜNEYBATI İRAN				
Yerleşim yeri	Dönem	Miktar/oran	Konum (Km)	kaynak
Ali Kosh	Boz Mordeh	347 adet (%1)	Deh Luran 900 Km	Bingöl-Nemrut (4c-1g)
	Ali Kosh Evresi	474 adet (%2)		
	Mohammad	417 adet (%1.7)		
Chogha Sefid	Mohammad JaferEvresi(PN)	156 adet (%8)	Deh Luran 900 Km	Van havzası
	Sefid Evresi	2042 adet (%5)		
Chogha Bonut	PPN ve PN	26 (%2.18)	Huzistan (Dezful)	Van havzası
Musiyan	PN	?	Deh Luran	Van havzası
Farukhabad	PN	?	Deh Luran	Van havzası
Chogha Mish	PN	?	Huzistan (Dezful)	Van havzası
Bande bal	PN	?	Huzistan	Van havzası
Buhelan	PN	?	Huzistan	Van havzası
Susa	PN -Kalkolitik	?	Huzistan	Nemrut-Meydan-Göllü
Jafar Abad	PN	?	Huzistan	Nemrut
Chogha Sabz	PN	?	Huzistan	Van Havzası

Tablo 9: Güneybatı İran'da bulunan Anadolu kökenli obsidiyen yerleşim yerleri

KUZEYBATI İRAN				
Yerleşim yeri	Dönem	Miktar/oran	Konum (Km)	Kaynak
Hajji Firuz	PN	234 adet (%53)	B. Azerbaycan	Nemrut - Syunik (3c)
Ahranjan Tepe	PN	200 adet	B. Azerbaycan	Meydan-Nemrut Dağ
Yanık Tepe	Kalkolitik	?	D. Azerbaycan	3c (Siyunik)
Pisdeli	Kalkolitik	?	B. Azerbaycan	4C ve 3a (Nemrut Meydan Dağ)
Dalma	Kalkolitik	?	B. Azerbaycan	Nemrut ve Meydan
Kul Tepe	Kalkolitik	491 adet (%30)	D. Azerbaycan	3c (Siyunik) Meydan Dağ/Nemrut
	ETÇ	150 adet (%9)		
	DÇ III	49 adet (%3)		
Köhne Pasghah Tepesi	Geç Kalkolitik/Tunç	?	D. Azerbaycan	?
Köhne Tepesi	ETÇ	?	D. Azerbaycan	?
Deve Göz	ETÇ	1218 adet (%98)	B. Azerbaycan	?
Larijan ve Toali	GTÇ/DÇ I	212	D. Azerbaycan	191 adet Syunik- Gegham
Ghosha Tepe ve Shahryi	Kalkolitik		Ardebil	29adet Meydan Dağ, 13 adet Nemrut Dağ 4 adet Artuni, 2 adet Gutansar ve 1 adet Damlik
Dem-e Suliman	PN		B. Azerbaycan	
Nader Tepesi	ETÇ		176	Ardebil
Hasanlu	ETÇ	?	B. Azerbaycan	Bingöl A/Nemrut Dağ

Tablo 10: Kuzeybatı İran'da bulunan Anadolu kökenli obsidiyen yerleşim yerleri

Hajji Firuz ve Yanık Tepe obsidiyen buluntuları Renfrew tarafından gruplandırılan 3c (Doğu Anadolu/Ermenistan) obsidiyenlerine aittir. Geç Neolitik Döneme ait Hajji Firuz yerleşiminden toplam 438 taş aletinden 234 adet (%53) obsidiyen buluntularına aittir (Voigt, 1983, s, 218-221). Hajji Firuz buluntuları yoğun olarak Nemrut Dağ'a ait yeşil obsidiyenlerden oluşmaktadır ancak Renfrew tarafından 3c olarak gruplandırılan beyaz obsidiyenlerde görünmektedir. Renfrew zamanında 3c olarak adlandırılan grubun kaynağı belli olmasından dolayı bu grubun Urmiye Gölü'nün kuzeyi veya doğusunda bir yerde yer almasını tahmin etmişlerdir. Buna rağmen son yıllarda yapılan laboratuvar incelemeler bu grubu Ermenistan'da yer alan Syunik yatağına ait olduğu göstermiştir.

Hajji Firuz ve Yanik Tepe yanı sıra Renfrew çalışmalarında üç örnekte Pisdeli Tepe'den (Geç Kalkolitik) ele geçen obsidiyenler de incelenmiştir. Elde edilen sonuca göre bir örnek 4c (Bingöl A/Nemrut Dağ) ve iki örnek Meydan Dağ veya Tendürek dağına ait olduğu tespit edilmiştir (Renfrew vd, 1966). Renfrew çalışmaları sırasında ETÇ'a ait Hasanlu Tepesinden sadece bir örnek incelenmiş ve 4c grubuna (Bingöl A/Nemrut Dağ) ait olduğu belirtilmiştir. Bir diğer araştırmada ise Hasanlu'dan elde edilen 7 obsidiyen örneği incelenmiştir. Ancak elde edilen sonuç oldukça ilginçtir. Dört örnek Nemrut Dağ, diğer kalan örnekler ise Hasan Dağ'ına ait olduğu belirtilmiştir. Ancak Hasan Dağ'ına oldukça yakın bir mesafede yer alan Çatal Höyük gibi yerleşim de bile Hasan Dağı obsidiyenlerin kullanılmaması bu sonucu kanıtlayıcı göstermemektedir.

Son yıllarda Kuzeybatı İran'da obsidiyen buluntular ile ilgili çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu kapsamda Ardabil Eyaletinde yer alan Nader Tepe buluntuları ele alınmıştır. ETÇ'a ait Nader Tepe yerleşiminden sistematik yüzey araştırma sonucunda toplanan 176 adet obsidiyen buluntularından 68 örnek PIXE (Proton Induced X-ray Emission) yöntemi kullanarak test edilmiştir. Elde edilen sonuca göre tüm örnekler aynı kaynağa ait, ancak Anadolu ve Kafkasya obsidiyen kaynakları ile uyuşmamasından dolayı bu obsidiyenlerin yerel olduğunu düşündürmektedir (Agha-Aligol vd, 2015). Bir diğer araştırma ise özellikle Kuzeybatı İran'da yerel obsidiyen kaynaklarının tespit amacı ile gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmada WDXRF (Wavelength Dispersive X-ray Fluorescence) yöntemi kullanarak 12 örnek Ardabil eyaletinde yer alan Ghosha Tepe'den, bir örnek Ghale Khosro, üç örnek Tepe Shriamin ve bir örnek ise Güney İran'da yer alan Jiroft yerleşiminden incelenmiştir. Bu araştırmada Sabalan ve Sahand dağlarından hiçbir örnek almadan Neolitik ve Kalkolitik Çağı temsil eden Ghosha Tepe ve ETÇ'a ait Ghale Khosro obsidiyenleri yerel olarak Sabalan ve Shriamin yerleşiminden elde edilen obsidiyenler ise Sahand dağına ait oldukları belirtilmiştir. Jiroft örneği ise Doğu İran'dan yerel bir kaynaktan geldiği açıklanmıştır (Khademi vd, 2007). Ancak Sabalan ve Sahand gibi dağlardan hiçbir örnek analizleri yapılmadan yukarıda belirtilen yerleşimlerden elde edilen örneklerin yerel obsidiyen yataklarına ait olduğu pek kabul görmemektedir. Bir diğer benzer araştırmada Ahranjan Tepe

ve Kaleyber Bölgesinde toplanan obsidiyenler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Geç Neolitik döneme ait Ahranjan Tepe yüzey araştırma sonucunda toplanan 200 adet obsidiyen buluntulardan yedi örnek üzerinde yapılan incelemeler 6 örneğin Meydan Dağ ve bir örneğin Nemrut Dağ'ına ait olduğu tespit edilmiştir. Ahranjan Tepe Urmiye Gölü'nün batı semtinde yer alıp doğu Anadolu obsidiyen yatakları ile 200 km mesafede bulunmaktadır. Kaleyber Bölgesinden toplanan ve Kalkolitikten Urartu dönemine ait 38 obsidiyen buluntuları ise bir örnek Meydan Dağ, 31 örnek bilinmeyen birinci grup, beş örnek ise bilinmeyen ikinci gruba ait olduğu belirtilmiştir. 37 örneğin bilinmeyen gruplara ait olduğundan dolayı bu örneklerin de yerel olduğunu düşündürmüştür. Ancak bu çalışmada da Kafkasya obsidiyen yataklarının bu çalışmada dâhil edilmemesi varılan sonucu zayıflatmaktadır (Ghorabi vd, 2008). Bir diğer araştırma ise Batı İran'da (Luristan Eyaleti) yer alan Chogha Bon yerleşimi obsidiyen buluntuları üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda WDXRF yöntemi kullanılarak 10 obsidiyen örneği incelenmiştir. Elde edilen sonuç kimyasal açıdan Kafkasya ve Anadolu obsidiyenleri ile uyuşmamasından dolayı tanımlanmayan yerel bir kaynağın kullanıldığı önerilmiştir (Khademi vd, 2010).

Kuzeybatı obsidiyen buluntular ile ilintili diğer önemli bir araştırma Niknami ve Chaychi tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada Kalkolitik ve Tunç Çağ'a ait 22 yerleşimden toplanan 60 obsidiyen ile dört yerel yataklardan toplanan örnekler WDXRF yöntemi ile incelenmiştir. Bu araştırma sonucunda Kuzeybatı İran'da yer alan dört farklı obsidiyen yatağı tanımlanmıştır. Ayrıca bu çalışmaya göre uzak mesafe obsidiyen değiş tokuş yanı sıra 70-150 km çapında yerel bir değiş tokuş sistemin de var olduğunu düşündürmektedir (Niknami vd, 2010). Gerçekleştirilen bir diğer önemli laboratuvar incelemesi Kalkolitik ve Tunç Çağ'a ait olan Kul Tepe yerleşimidir. Yoğun olarak Kafkaslardan sağlanmakla birlikte Anadolu (Van Havzası) kökenli obsidiyenler de tespit edilmiştir. (Khademi vd, 2013). Birinci sezon Kul Tepe kazılarında toplam 690 adet (%43), ikinci sezon kazılarına ise 2013 adet (%95) obsidiyen ele geçmiştir. Birinci sezon kazılarına ait obsidiyen buluntularından 491 adet (%30) Kalkolitik, 150 adet (%9) Erken Tunç Çağ ve 49 adet (%3) Demir Çağ III'e aittir. Toplam 53 adet obsidiyen örneği (20 adet Kalkolitik/ 23 adet ETÇ/ 4 adet OTÇ ve 6 adet

Demir Çağ III) XRF yöntemi ile incelenmiştir. Elde edilen sonuca göre Kalkolitik Çağ'a ait obsidiyenlerden 16 adet Ermenistan'da yer alan Syunik, 2 adet Meydan Dağ ve 1 adet Nemrut Dağ'a ait olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ETÇ'a ait 23 adet obsidiyen örneğinden 19 adet Syunik, 1 adet Bazenk, 1 adet Choraphor, 1 adet Ghegam ve 1 adet Gutanser obsidiyen kaynağından Kul Tepe'ye getirildiği ayırt edilmiştir. Orta Tunç Çağına ait (4adet) obsidiyenlerin hepsi Syunik kökenli ve Demir Çağ III2e ait olan obsidiyenlerden 2 adet Syunik, 1 adet Gutanser, 2 adet Meydan Dağ ve 1 adet Nemrut Dağ'a ait olduğu anlaşılmıştır (Khademi vd, 2013). Görüldüğü gibi Kul Tepe obsidiyenleri yoğun olarak (%80) Ermenistan'da yer alan Syunik merkezinden temin edilmiştir. Renfrew tarafından 3c olarak adlandırılan ve daha sonra Syunik olduğu düşünülen obsidiyenlerin dağılım alanı oldukça sınırlı olarak sadece Kuzeybatı İran'da görünmektedir. Bu açıdan doğu Anadolu ile gerçekleşen obsidiyen dağılım ağı yanı sıra Geç Neolitikten itibaren Ermenistan'da yer alan Vorton vadisi ile Urmiye Gölü havzası arasında da yoğun bir obsidiyen değiş-tokuş sistemi gerçekleşmiştir.

Son yıllarda kuzeybatı İran'da elde edilen obsidiyenler üzerinde gerçekleştirilen yeni laboratuvar çalışmaları Anadolu kökenli obsidiyenlerin daha çok erken (Neolitik) dönem ve Kafkasya kökenli obsidiyenlerin Kalkolitik ve Tunç Çağına ait olduğunu göstermiştir. Bu kapsamda gerçekleştirilen bir diğer çalışmada X-ray Floresan analizi ve Nötron aktifleştirme yöntemi kullanarak Khoda Afarin Bölgesinde yer alan Larijan ve Toali mezarlıkları (Geç Tunç/Demir I), Ardabil Eyaletinde yer alan Ghosha Tepe ve Shahryi (Kalkolitik) ve Urmiye Gölü yakınlarında yer alan Dem-e Suleiman Tepe (Neolitik) yerleşimlerinden toplam 212 adet obsidiyen analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre 191 adet Ermenistan'da yer alan Syunik-Gegham, 29 adet Meydan Dağ, 13 adet Nemrut Dağ, 4 adet Artuni, 2 adet Gutanser ve 1 adet Damlik obsidiyen yataklarından geldikleri tespit edilmiştir (Ghorabi vd, 2010). Bu bölgede son yıllarda kazısı yapılan Köhne Pasgah ve Köhne Tepesi'nde de obsidiyen buluntuları ele geçmiştir. Ancak bu obsidiyenlerin nerden temin edildikleri henüz açığa kavuşmamıştır.

Güney Zagros'larda (Fars bölgesi) özellikle Kur Nehri havzasında yerleşimlerin en erken evrelerinden itibaren az da olsa obsidiyen elde edilmiştir (Tablo 11). Bununla birlikte bölgenin Geç Neolitiğini temsil eden Mushki Evresi'ne (M.Ö.6300-6100) ait olan Mushki Tepesinden 12 (%0.4) adet obsidiyen elde edilmiştir. Kazısı son yıllarda gerçekleştirilen ve bölgenin Çanak Çömlek Öncesi ve Çanak Çömlekli Neolitik dönemlerini temsil eden Rahmet Abad Tepesinden elde edilen obsidiyen buluntuları (19 adet- %1) Bingöl kökenli olduğunu göstermiştir. Bölgede Neolitik Çağ'dan sonra obsidiyen buluntuları açısından bir boşluk görünmektedir. Bu boşluktan sonra az da olsa tekrar Kalkolitik Çağa ait Shamsabad ve Bakun yerleşimlerinden obsidiyen buluntuları ele geçmiştir. Ayrıca daha geç dönemleri temsil eden Banesh ve Kaftari evrelerine ait obsidiyenler ele geçmiştir. Banesh evresine ait olan ve Malyan Tepesinden elde edilen obsidiyenlerin üzerine yapılan analizler %80'den üstün bir oranın Van havzasına ait olduğunu göstermektedir (Blackman, 1984). Ancak bu evreden sonra yani Kaftari evresinde Van havzası kökenli obsidiyenlerde bir düşük (%29) görünmektedir. Bu dönemde Anadolu kökenli olmayan ve Kafkaslara ait olan obsidiyenlerin oranı %30 kadar yükselmiştir (Blackman vd, 1998, s. 222). Daha doğuya doğru az da olsa Kerman ili'nde yer alan ve Kalkolitik dönemini temsil eden Tepe Yahya'dan da Van havzalı kökenli obsidiyenler elde edilmiştir (Tablo 11) (Blackman, 1984). Orta Platoda Anadolu kökenli obsidiyenlerin sınırlı olmakla birlikte Çanak Çömlekli Neolitik Döneme ait olan Tepe Cheshme Ali, Zageh, Sialk ve Sang-e Chakhmagh Tepe'den bulunmuştur (Tablo 12).

Anadolu kökenli obsidiyenlerin kaynaklardan bazen bin km'den fazla mesafede bulunması uzak mesafe ticaret ve değiş-tokuş (takas) konusunda bir takım teoriler ve açıklamalar beraberinde getirmiştir. Yakın Doğu'da konu ile ilgili ilk sistematik araştırmalar 1966'lardan itibaren Renfrew ve meslektaşları tarafından yapılmıştır (Cann ve Renfrew,1968; Renfrew, Dixon ve Cann,1966;1968; Dixon, Cann ve Renfrew,1968; Renfrew,1969; 1977; Renfrew ve Dixon, 1977). Bu çalışmaların ardından Blackman (1984) Güneybatı İran'da yer alan yerleşimler ile Anadolu arasında obsidiyen üzerinden uzun mesafe değiş tokuş ve ticaret ağının var olduğunu göstermiştir. Renfrew çalışmaları özellikle Orta Anadolu, Doğu

Anadolu (Van havzası) ve Ermenistan'da yer alan obsidiyen kaynaklarına yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalara göre Yakın Doğu'da tüm obsidiyen buluntuları yukarıda sözü geçen bölgelerden kaynaklanmaktadır. Ancak son yıllarda Kuzeybatı İran'da yapılan çalışmalara dayanarak yeri bilinmeyen (muhtemelen Sahand Dağları) başka obsidiyen kaynakların olduğu yönünde bazı veriler elde edilmiştir (Harita 13) (Ghorabi vd, 2010; Niknami vd, 2010).

GÜNEY İRAN				
Yerleşim yeri	Dönem	Miktar/oran	Konum (Km)	kaynak
Rahmat Abad	PPN	19 adet (%1)	Fars Eyaleti	Bingöl
Tall-i Mushki	PN	12 adet (%0.4)	Fars Eyaleti	Van Havzası
Shams Abad	Kalkolitik	?	Fars Eyaleti	
Bakun B	Kalkolitik	?	Fars Eyaleti	Nemrut
Malyan	Kalkolitik	?	Fars Eyaleti	Van Havzası %80 Kafkasya %20
Tepe Yahya	Kalkolitik	?	Kerman Eyaleti	Van Havzası

Tablo 11: Güney İran'da bulunan Anadolu kökenli obsidiyen yerleşim yerleri

ORTA PLATO				
Yerleşim yeri	Dönem	Miktar/oran	Konum (Km)	kaynak
Zagheh	PN	?	Kazvin Eyaleti	?
Cheshme Ali	PN	?	Tahran Eyaleti	Nemrut Dağ (4c)
Sialk	PN	5	Kashan	?
Sang-e Chakhmaq	PN	%7	Semnan	?

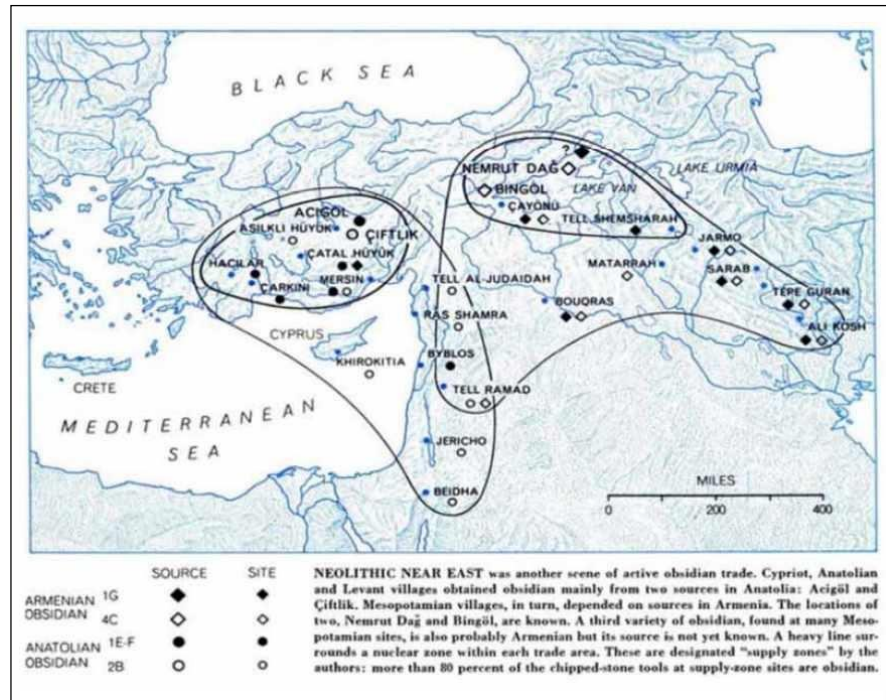
Tablo 12: Orta Plato İran'da bulunan Anadolu kökenli obsidiyen yerleşim yerleri

Renfrew çalışmalarında tüm Yakın Doğu genişliğinde obsidiyen dağılımı ve ticareti için bir mekânsal model önermiştir. Renfrew tarafından "*Zagros Etkileşim Alanı*" (*Zagros interaction zone*) adlandırılan bu model, Neolitik Çağ boyunca obsidiyenin Van Gölü havzasından Güneybatı İran'a (Huzistan) ve daha uzaklara taşınmasını açıklamıştır. Bununla birlikte bir

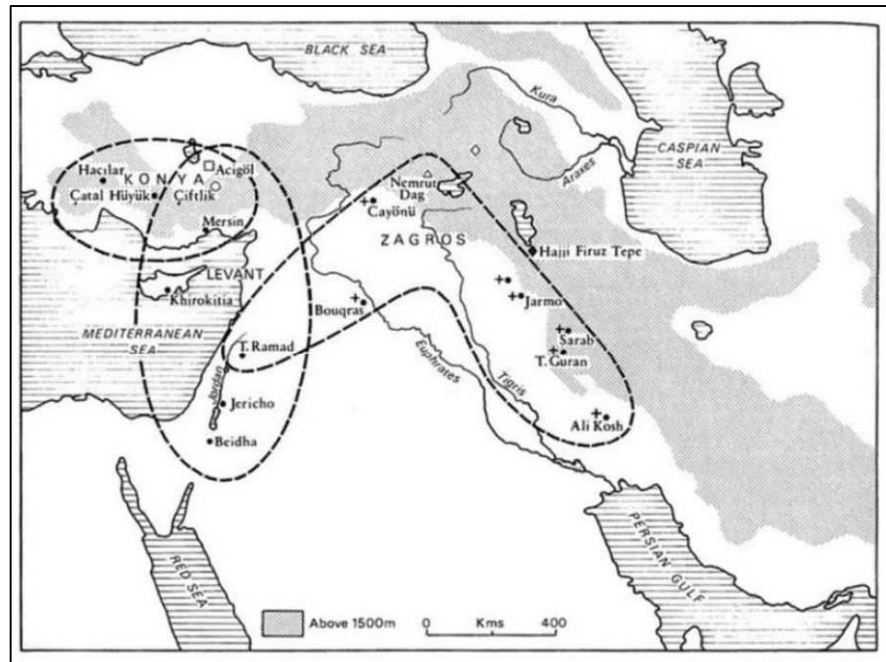
"üretim" ve/veya "*tedarik alanı*" (*supply zone*) ve bir "*temas alanı*" (*contact zone*) olarak önerilmiştir (Harita 16). Bu modele göre tedarik bölgesi ve yakın etrafında yer alan yerleşimlerde obsidiyen oranı %80 kadar yükselebilir ve karşısında temas bölgeleri kaynaktan uzaklaşırken obsidiyen oranı azalmaktadır (Renfrew ve Dixon, 1977, s. 147-9). Bu teori *Down-the Line- Exchange* ve/veya *Low of Monotonic Decrement* modeli olarak tanımlanmaktadır.

Renfrew ve meslektaşları yukarıda açıklanan model yanı sıra Geç Neolitik ve Kalkolitik (M.Ö. 5000-3000) çağlar için başka bir model ortaya koymuşlardır (Harita 18). Batı İran ve Deh Luran bölgesine giden tüm yolları kapsayan bu model, "*Dicle-İran Plato alanı*" (*Tigris-İranian Plateau Zone*) olarak adlandırılmıştır. Ancak bu modelde yukarıda açıklanan modele göre mesafe karşıtı miktar oranı artık monoton bir şekilde azalmamaktadır. Buna karşın örneğin yerel kümeler ya da öbekler söz konusu olmuştur. Buna örnek olarak Susa gibi önemli yerleşimler olağanüstü bir şekilde obsidiyen almıştır. Bu durum Renfrew ve meslektaşları tarafından karşılıklı değiş-tokuştan, merkezi bir değiş-tokuş olarak değişmesi şeklinde yorumlanmıştır ki muhtemelen tüccarların ortaya çıkmasıyla ilişkilidir. Bu düşünce bu dönemde (Geç Neolitik ve Kalkolitik) obsidiyenin faydacı ve işlevsel eşyadan, daha çok prestij ve sosyal statü için işlevi olan mühür ve kişisel süs eşyasında kullanması ile desteklenmektedir.

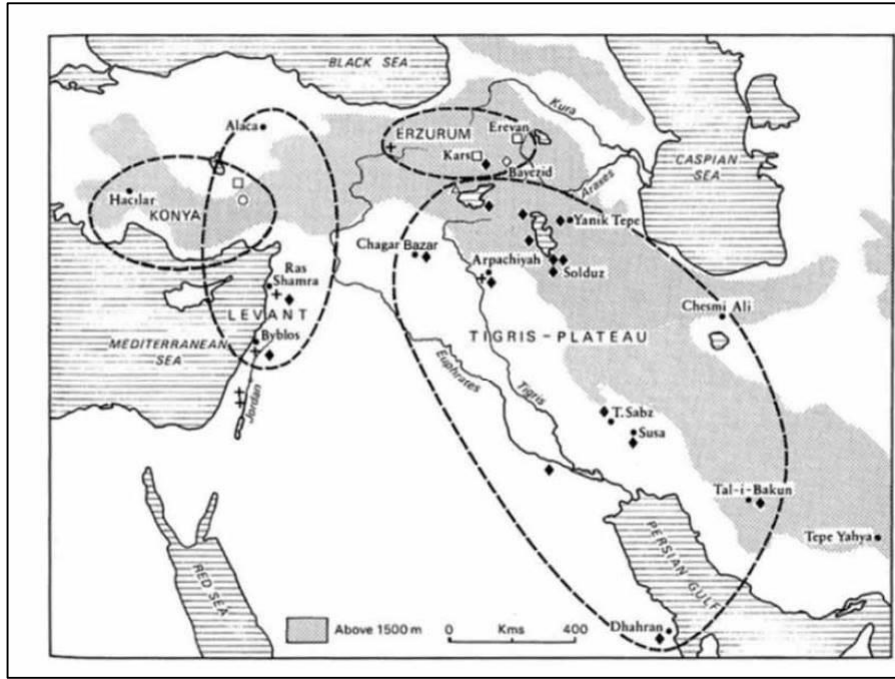
Renfrew tarafından önerilen modeller zaman zaman diğer araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir (Warren,1981; Blackman, 1984, s. 22). Gary Wright özellikle obsidiyen taş aletlerinin sayısından söz konusu Neolitik Çağda taşıyıcı hayvanların olmadığı için daha çok ağırlığına ve yerleşimlerin işlevine ve yerel hammadde özellikle çört ve çakmaktaşı gibi hammaddelerin elverişli olduğuna dikkat edilmesini önermiştir (Wright, 1969, s. 47-52). Genel olarak bazı eleştirilere rağmen Renfrew ve arkadaşları tarafından önerilen modeller halen geniş bir şekilde kabul görmektedir.

Harita 15: Neolitik Çağ'da obsidiyen arz (Supply) ve temas (Contact) bölgesi (Dixon vd, 1968)

Harita 16: M.Ö. 7500-5500 obsidiyen etkileşim bölgesi (Renfrew ve Dixon, 1976)

Harita 17: Neolitik sonrası (M.Ö. 5000-3000) obsidiyen dağılım olgusu (Renfrew ve Dixon, 1976)

İran'da obsidiyen bulunan yerleşimler ile Anadolu'da yer alan obsidiyen kaynakları arasında uzun mesafe (bazen 1000 km fazla) ve hem de ulaşım için zor koşullara sahip olan Zagros Dağları nedeni ile her köyün (yerleşim) kendi obsidiyen ihtiyacını ithal etmesi söz konusu olamamaktadır. Dolayısıyla obsidiyene sahip olan veya obsidiyen kaynaklarına daha yakın olan yerleşimler ile bu hammaddeden yoksun olan köyler arasında bir değiş-tokuş ağı kurulması daha uygun görünmektedir. Bununla birlikte Batı Zagroslara (Jarmo ve Shimshara) göre daha az obsidiyen kullanmış olan Orta Zagroslar, obsidiyen ihtiyaçlarını Batı Zagroslar yoluyla temin ettiği yönünde tahminde bulunmak mümkündür. Bu bölgeye obsidiyenin getirilmesi için diğer bir uygun yol kuzey Zagroslar/kuzeybatı İran bölgesi olduğu düşünülmektedir. Ancak bu bölgede M.Ö.6.binlerden daha erken tarihlere ait yerleşimlerin tespit edilmemesi nedeni ile özellikle Doğu Anadolu'dan Batı İran'a obsidiyen aktarım sürecinde bölgenin rolü ile ilgili bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Ayrıca bilgi eksikliğinden dolayı bu dönemde obsidiyen ticareti için organize edilmiş teşkilatların olup olmadığını da tam olarak bilemiyoruz. Kozlowski'e göre obsidiyenin çıkarılması ve üretim

sureci uzmanlaşmış atölyelerde yapılmıştır (Kozloweski,1999). M.Ö. 7.binlerde mevsimsel yerleşimlerin artması ile birlikte göçebe toplulukların Batı İran'da obsidiyen dağıtımında önemli bir faktör olduğu da göz ardı edilmemelidir

Sonuç olarak Epi-Paleolitik dönem için obsidiyenin az miktarda bulunması ile birlikte bu dönemde obsidiyen dağıtımı ile ilgili organize edilmiş bir ticaret sisteminin var olduğu düşüncesi doğru olmaz. Epi-Paleolitik yerleşimlerinde obsidiyenin dolaşımı göçebe sanılan avcı-toplayıcı topluluklar ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Buna karşın özellikle Çanak Çömleklili Neolitik döneme ait tüm yerleşimlerde az miktarda olsa da kaynaklardan daha uzak mesafelerde obsidiyenin bulunması, göçebe toplulukların vasıtası ile düşünülen obsidiyen dağılımının yanı sıra gelişmiş bir ticaret sisteminin var olduğu da büyük ihtimaldir. Neolitik Çağda obsidiyenin değış-tokuş veya ticaret için ilk veya en önemli madde olduğu konusunda bir kanıt elde edilmemekle birlikte özellikle M.Ö.7500-5.500 yılları aralığında Anadolu-İran toplumlarının bağlantıda olduğu açısından büyük bir göstergedir.

Batı ve güneybatı İran'da Mohammad Jafer evresinden sonra obsidiyen buluntularında dikkat çekici bir düşüş yaşanmıştır. Büyük bir olasılıkla Sabz ve Beyat evresi sonu obsidiyen taş aletleri yerini metal ürünlere bırakmış ve obsidiyen ticareti en azından güneybatı İran'da sona ermiştir.

IV. BÖLÜM: KALKOLİTİK ÇAĞ

Kalkolitik Çağ, Yakın Doğu arkeolojisinde genellikle "*evrimsel*" kültürel gelişme olarak iki "*devrim*"; Neolitik (M.Ö.10.000-5.500) ve Tunç Çağı (M.Ö.3500-1200) arasındaki aralığı ifade etmektedir. Kalkolitik Çağ, Tunç Çağında ortaya çıkan yeniliklerin temelini oluşturmasından dolayı arkeologların dikkatini çekmektedir. Kalkolitik Çağ genel olarak Erken, Orta ve Geç olmak üzere üç alt evreye ayrılmaktadır. Bu evreler özellikle İran Kalkolitiğinde F. Hole (1987) tarafından kullanılan Erken, Orta ve Geç "*Köy Dönem*" (Village periods) ile denk gelmektedir.

Kalkolitik Çağ özellikle Güney Mezopotamya'da doğan ve zaman içinde kuzeye'ye de yayılarak Halaf Kültürün yerini alan Ubaid Kültürü ile tanımlanmaktadır. Ubaid Kültürü Pers (Basra) Körfezi'nin batı kıyılarından başlayıp Yukarı Mezopotamya, Güneybatı İran, Kuzey Suriye Çukurova ve Elâzığ Malatya Bölgelerine kadar uzanan geniş bir coğrafya kapsamlı bir kültürel bütünleşme yaşanır. Kentsel Devrim Çağı olarak nitelendirilen Uruk'un alt yapısı bu dönemde atılmıştır.

Ubaid teriminden seramik stili, dönem ve kültür gibi olgular anlaşılmalıdır. İlk kez Ubaid yerleşiminden bulunan ve Ubaid Seramiği olarak adlandırılan mallar devetüyü (yeşilimsi) hamur üzerine siyah/kahverengi boyalı seramiklerdir. Bölgesel stil farklılıklarına karşın Mezopotamya, Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu, Güneybatı İran ve Pers (Basra) Körfezi kıyılarında bulunan bu tür seramikler Ubaid ya da Ubaid-bağlantılı seramik olarak tanımlanmaktadır (Carter ve Philip, 2010, s. 1-2).

"Ubaid yayılımı" için göç, kolonileştirme, kültürel temas, teknolojik aktarım ve kültürleşme varsayımları ileri sürülmüştür. Ubaid yayılım ile birlikte Mezopotamya'nın bütününde ve komşu bölgelerde yiyecek depolama sisteminin yaygınlaştığını, takas etkinliğinin uzak mesafeleri kapsayacak biçimde genişlediğini ve daha örgütlü hale geldiğini görmekteyiz.

IV.1. ANADOLU'DA KALKOLİTİK ÇAĞ

Yukarıda belirtildiği üzere Kalkolitik Çağ genel olarak M.Ö. 6. binyılın ikinci yarısında başlayıp M.Ö. 4. binyılın son çeyreğinde son bulmuştur. Neolitik Çağ'dan sonra yaşanan bu süreç R. J. Braidwood tarafından "*Besin Üreticiliği 3. Alt Evresi*" ve "*Genişletilmiş Köy-Çiftçi Toplulukları*" dönemi olarak da adlandırılmıştır. Neolitik Çağ'dan Kalkolitikte geçişte Anadolu'da teknik gelenekler açısından kültürel bir kesintiden söz edilmemesi, tam tersine bir gelişim ve devamlılığın izlenmesi söz konusudur. Bu konu Güneydoğu Anadolu'daki kazılardan çok daha iyi bilinmektedir. Bakırın işlenmesinin dışında Kalkolitik'i tanımlamak için geleneksel olarak kullanılan diğer etmenlere bakılacak olursa, Neolitikten kalkolitike geçiş kısıtlı bir döneme sahiptir. Gerçekten de ilk Kalkolitik kültürlerin belirleyici birçok özelliği esasen neolitikdir (Sagona ve Zimansky, 2009). Kalkolitik Çağ belirsizliklerine karşın önemli bir dönemdir. "*Tarım devrimi*" ile "*Kent devrimi*" arasında kalan bu dönem gerçekten de M.Ö. 4. binyılda gerçekleşen çoğu karmaşık bir dizi sosyo-politik değişimin çıkış noktası olması açısından önemli olduğu kadar, tanımlanması da zor bir dönemdir.

Güneybatı Asya'da Kalkolitik Çağ üç bin yılı kapsayan bir zaman sürecidir. M.Ö. 6. binyılın başlarından itibaren görülmeye başlayan bu çağ, Neolitik ve kent devrimi olarak Tunç Çağı ile kıyasla daha az incelenen bir dönem olmuştur. Yukarıda İran Kalkolitik Çağ'ında görüldüğü gibi Anadolu'da da bölgelerin genel özellikleri Kalkolitik Çağ'da farklı kültürlerin oluşmasına neden olmuştur. Bundan dolayı Kalkolitik Çağ arkeolojik verilerine göre Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu, Kuzey Merkez (Kızılırmak), Karadeniz kıyıları (Sinop Trabzon araları), Porsuk Bölgesi (Eskişehir), Marmara, Ege Kıyıları, Güneybatı Göller Bölgesi ve Orta Plato (Kapadokya) gibi bölgelere ayırmak mümkündür (Schoop, 2011; Özbal, 2011; Palumbi, 2011).

Güneydoğu Anadolu Bereketli Hilal'in kuzey kısmını oluşturmasından dolayı Mezopotamya ile paralel bir süreç izlemektedir. Bu bölge Mezopotamya ile paralel olarak Ubaid, Uruk/ Geç Kalkolitik dönem ile ele alınmaktadır. Ancak bu sıra düzeni Anadolu'nun diğer bölgelerinde

aynı şekilde uygulanması mümkün değildir. Bununla birlikte Kalkolitik Çağ, bölgelere göre çok farklı sosyo-ekonomik düzeyi yansıtan kültürler mozağini içerir.

IV.1.1. Kronoloji Sorunları

IV.1.2. Erken Kalkolitik Dönem

Birçok dönem gibi Kalkolitik Çağ'da da terimler ve kronoloji konusunda büyük bir karmaşıklık söz konusudur; şişirtici düzeydeki bir dizi uyumsuzluk, Neolitikten sonra gerçekleşen kültürel gelişmelerin yayılımını anlamamızı zorlaştırmaktadır. Erken Kalkolitik güneydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmı, yukarı Mezopotamya kökenli Halaf Kültürü etkisindedir. Halaf kültürü M.Ö. 6000'den 5200'e kadar sekiz yüzyıl süren bir kültürel bütünleşme olmuştur. Etki alanı Çukurova ve Amik Ovası'nı, Van Gölü'nün güneyini, İran'ın Zagros Dağları'nın batı eteklerini de içine alarak, bugünkü Suriye ve Irak'ın bir kısmına denk gelen Orta Mezopotamya'dan Malatya-Elazığ dolaylarındaki Yukarı Fırat bölgesine kadar geniş bir coğrafyaya yayılan Halaf Kültürünün nitelikli buluntu topluluğu, bazen çok renkli olarak uygulanan geometrik ve doğal desenlerle bazen boyalı çanak çömlekle belirlenir (Sagona ve Zimansky, 2009). Güneydoğu Anadolu sınırları içinde yer alan Domuztepe yerleşiminden elde edilen yeni bulgular Halaf dönemi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Son Halaf dönemine ait olan A-1 evresi M.Ö. yaklaşık 4750-4500 yılları arasına, Halaf sonrası A olarak tanımlanan A-2 ve Halaf sonrası B olarak tanımlanan A-3 evreleri ise M.Ö. yaklaşık 4500-4300 yıllarına tarihlenmektedir. Domuztepe'de A-2 evresine ait "Ölüm çukuru" (Death Pit) olarak adlandırılan bir çukur dikkat çeğidir. Özünde, toplu ölü gömme yeri olan "Ölüm Çukuru"nun içinde en az 40 bireye ait insan kemiklerinin yanı sıra, külle karışık olarak çeşitli hayvanlara ait kemikler, çanak çömlek kırıkları ve başka buluntular açığa çıkarılmıştır (Carter vd, 2003). Oransız bir şekilde sığır kemiğinin bulunması söz konusu "Ölüm Çukuru"nun özel bir öneme sahip olduğunu yansıtmaktadır. *Bucranium-adorned* çanak çömleğin Halaf döneminde karakteristik olduğu tespit edilmiştir;

ancak sığırın bir ayını kontekste bulunması, bunların muhtemelen törensel nitelikte olduğunu göstermektedir (Özbal, 2011). Sığır kalıntıları ayrıca M.Ö. 6. binyıla ait olan diğer yerleşimlerde özellikle Kazane Höyük ve Tell Kurdu'da da gözükmektedir.

Güneydoğu Anadolu'ya kıyasla Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da Kalkolitik Çağ daha az tanımlanan bir süreçtir. Bu bölgede tarih öncesi arkeolojik araştırmalar 20. yüzyılın başlarından itibaren Tilkitepe kazıları ile birlikte başlamıştır (Reilly, 1937; Korfmann ve Sciele, 1977). 1950'de Pulur, Karaz ve Güzelova gibi yerleşimler Koşay tarafından kazılmıştır (Koşay ve Turfan, 1959; Koşay ve Vary, 1964;1967). Aynı zamanda söz konusu bölgede bazı yüzey araştırmaları da Burney (1958) tarafından gerçekleştirilmiştir. Yeni dönem kazılar Büyüktepe, Sos Höyük, Karagündüz ve Dilkaya kazıları ile birlikte başlatılmıştır. Bölgede Neolitik Çağ ile ilgili bilgiler yetersiz olup Kalkolitik Çağ'da daha az bilinen bir dönemdir. Aslında bölge için Kalkolitik terimi geç zamanda yaygınlaşmıştır. Doğu Anadolu'da Kalkolitik Çağ, Neolitik bitişi ile Kura-Aras kültürünün arasına yerleştirilmektedir (Palumbi, 2011).

Kiguradze ve Sagona (2003) Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu Kalkolitik Çağ'ını Erken Evre (M.Ö. 4800-4000) ve Orta-Geç Evre (M.Ö. 4000-3100/3000) olmak üzere ikiye ayırmaktadırlar. Doğu Anadolu'da en eski tarihli buluntular Van Gölü'nün güneydoğusunda yer alan Tilkitepe kazılarında ele geçmiştir. Korfmann (1982) Tilkitepe için üç evreli bir kronoloji önermiştir. En erken evreyi temsil eden III. evre boyalı Halaf türü mallar ile karakterize olunur. Tilkitepe, Tülintepe ve Korucutepe (Yukarı Fırat) ile birlikte Halaf Kültürünü temsil eden en kuzeyde yer alan yerleşimdir. Halaf türü seramiklerin Tilkitepe'de bulunması büyük ihtimalle Van Gölü Havzasında obsidiyen yataklarının bulunması ile ilgilidir (Palumbi, 2011).

Orta Anadolu Platosunda Erken Kalkolitik dönem ile ilgili buluntular Batı Çatalhöyük ve Karaman yakınlarındaki Can Hasan kazılarından sağlanmıştır. Can Hasan 2B, C14 tarihlendirmelere göre M.Ö. 6. binyılın ilk yarısını kapsamaktadır. Can Hasan 2B tabakası,

Erken ve Orta Kalkolitik arasındaki geçiş dönemi olarak tanımlanırken, 2A tabakasının gelişkin Orta Kalkolitik döneme ait olduğu kabul edilmektedir; ancak 2A tabakasının yapıları 2B tabakasına kıyasla sayıca daha azdır. Orta Anadolu'nun Neolitik geleneğine uygun olarak Can Hasan'da da sokaklar ya da avlular ayrılmaksızın birbiri dibine inşa edilmiş bağımsız yapılar bulunmaktadır. Bu bölgede daha çok bilgi Toros Dağlarının güneyinde yer alan Mersin Yumuktepe'den elde edilmiştir. Form ve motifler açısından Çatalhöyük ve Can Hasan ile kıyaslanabilen çanak çömlek, Mersin Yumuktepe XX-XXVI tabakalarında ele geçmiştir. Bu tabakalar C14 tarihlendirmelere göre M.Ö. 6. binyılına ait olduğu tespit edilmiştir. Mersin Yumuktepe XIX-XVII tabakaları yoğun Halaf etkisini göstermektedir (Schoop, 2011).

Batı Anadolu Bölgesinde son yıllarda yapılan kazılar bölgenin erken dönemlerini aydınlatmasına rağmen materyal kültür anlamında Kalkolitik Çağ hala çok fazla bilgi eksikliğinin olduğu bir dönemdir. Batı Anadolu'da özellikle Göller Bölgesi'nde Erken Kalkolitik dönem Hacılar buluntuları ile karakterize edilmektedir. Hacılar yerleşimi Erken Neolitikten Erken Kalkolitik dönemin sonuna kadar devam eden bir kültürel sıra düzenine sahiptir; I-V: Erken Kalkolitik, I-VII: Erken Neolitik, VI-IX: Geç Neolitik. VI-IX. tabakalar arasındaki Geç Neolitik dönem kültürü M.Ö. 5750/5700-5600 yılları arasına tarihlenmektedir.

Neolitik Çağ ile Kalkolitik Çağ ayrımını Hacılar çanak çömlek geleneklerine göre yapan Mellaart'ın bu yaklaşımı da kökleri Erken Kalkolitik döneme giden boya bezemeli çanak çömleklerin varlığıyla sorgulanır hale gelmiştir. Özellikle Kuruçay'ın Hacılar IX. Kattan daha erken 12. Katında bile çok sayıda boyalı çanak çömleğe rastlanması (Duru, 1994, s. 90) sözü edilen her iki özelliğin de ilk kez Kalkolitik Çağ'a verilen tarihsel süreç içinde keşfedilmediğini ortaya koyar. Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem kültürlerinin birbirlerinden ayrılan özellikleri tam olarak ortaya konulabilmiş değildir. Bunun nedeni Hacılar, Kuruçay ve Ilıpınar gibi birçok yerleşmeden elde edilen kanıtlara göre Neolitik Çağ'dan Kalkolitik Çağ'a geçişte teknik gelenekler açısından kültürel bir kesintiden söz edilmemesi, tam tersine bir gelişim ve devamlılığın izlenmesidir. Bununla birlikte R. Duru

J. Mellaart'ın Hacılar ile ilgili yaptığı evrelendirmeyi eleştirerek, Kuruçay 12-7, Höyücek ve Bademaağacı'ndan elde edilen buluntulara dayanarak krem üzerine kırmızı boyalı seramiklerin Neolitik Çağ'a ait olduğunu savunmaktadır (Duru, 1989; 2008). Ancak bu konu C14 tarihler ile desteklenmemektedir.

Ege kıyıları ve Marmara Bölgesi özellikle Ege kıyılarında aynı karaktere sahip olan bir kaç yerleşim tespit edilmektedir. M.Ö. 7. binyıldan kesintisiz olarak iskân edilen Ulucak Höyük bu yerleşimlerden birisidir. Tipik seramik kırmızı astarlı ve form açısından eş zamanlı olan Göller Bölgesini kısmen de olsa yansıtmaktadır. Ancak boyalı seramik kısıtlı miktarda elde edilmiştir. M.Ö. 6. binyılın başlarında karakteristik özellik kapların dış yüzünde parmak baskı tarzında yapılan bezemelerdir. Son yıllarda kazısı yapılan özellikle Yeşilova Höyük, Dedecik, Heybelitepe, Çukuriçi Höyük ve Ege Gübre gibi yerleşimler, Ege arkeolojisi ile ilgili görüşleri değiştiren bilgiler sunmuştur (Schoop, 2011).

Kuzeye doğru Marmara Denizi etrafında benzer özelliklere sahip olan bir kaç yerleşim Fikirtepe Kültürü olarak tanımlanmaktadır. Fikirtepe Kültürü, Anadolu Kalkolitik Çağ'ında daha iyi incelenen Kalkolitik kültürlerinden birisidir. Fikirtepe seramiği bazen çizgi tekniği ile bezenmiş siyah açkılı dış yüzeye sahiptir. Tipik özelliği çoğu kez mezarlardan bulunan küçük dekore edilmiş kil tabletlerdir. Seramiğin yanı sıra kemik buluntular bu kültürde önemli bir yere sahiptir. Fikirtepe Kültürüne ait yerleşmeler yoğun olarak tepe şeklinde, ancak kümelenmiş dairesel kulübelere akarsu kıyılarında balıkçılığa bağlı bir ekonominin olduğunu da tespit edilmiştir. Fikirtepe Kültürü Geç Neolitik dönemde (M.Ö. 7. binyılın ikinci yarısı) başlamış ve Arkaik, Klasik ve Gelişmiş Evre olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır (Özdoğan, 1997).

IV.1.3. Orta Kalkolitik Dönem

Yukarıda belirtildiği gibi M.Ö. 5300'lerden beri Kuzey Mezopotamya'da Ubaid Kültürü yaygınlaşmaya başlamıştır. Bununla birlikte M.Ö. 5. binyılda (Orta Kalkolitik dönem) Ubaid

Kültürünün etkisi Kuzey Mezopotamya yanı sıra Güneydoğu Anadolu'da da daha artmıştır. Boyalı Ubaid malları Kuzey Mezopotamya'nın yanı sıra Kayseri'nin kuzeyi, Elbistan Afşin düzlükleri, Mersin ve Yukarı Dicle Bölgelerine kadar uzak ve geniş bir bölgede elde edilmiştir. Halaf dönemi ile kıyasla, Ubaid dönemi seramikleri daha fonksiyonel, işlevsel ve kullanışlı (efficiency-oriented) olduğu düşünülmektedir. Kaplar daha az dikkatle boyanmış ve yavaş dönen çarkta yapılmıştır. Anadolu'da Ubaid Dönemi ile ilgili bilgilerimizin mimari buluntuların yetersiz olmasından dolayı yoğun olarak çanak çömlek buluntularına bağlıdır. Ubaid çanak çömleği Sakçagözü düzlüklerinde yer alan Coba Höyük, Gedikli ve Tilmen Höyük gibi yerleşmelerden ele geçmiştir. Bölgede ilgili mimari çamur-dal örgü tekniğinde yapılan duvar parçaları Coba (IV) ve Gedikli (IVa) den ele geçmiştir.

Kuzeye doğru Altınova düzlüklerinde yer alan Korucutepe, Fatmalı Kalecik, Norşuntepe ve Tülintepe gibi yerleşimlerden Ubaid mal grubuna benzer çanak çömlek elde edilmiştir. Ancak mimari kalıntıları bulunmamıştır (Gülçur, 2000; Hauptmann, 1982; Özbaşaran, 1992). Aynı şekilde Ubaid seramikleri Kilis, Adıyaman, Birecik ve Harran gibi düzlüklerde gerçekleştirilen kazı ve yüzey araştırmalarından ele geçmiştir (Blaylock, 1998; Fuensanta vd, 2007; Engin, Helwing ve Engin 2002).

Son yıllarda Dicle Havzasında baraj yapımı nedeni ile gerçekleştirilen yoğun araştırma sonucunda Diyarbakır, Batman, Siirt ve Şırnak'ta Yukarı Dicle ve onun etrafında yoğun Ubaid buluntuları tespit edilmiştir. Daha batıya doğru bir kaç Kilikya-Suriye Anadolu yerleşimi olarak özellikle Mersin, Tarsus Gözlü Kule ve bir kaç Amik yerleşimi olarak özellikle Tell Kurdu, Judaidah, Tell esh-Sheikh, Tabara el-Akrad ve Karaca Khirbet Ali gibi yerleşimlerde yoğun kazı veya seramik analizleri yapılmıştır. Ancak bu bölgede mimari kalıntıları sadece Tell Kurdu ve Mersin XV. tabakadan ele alınabilmektedir. Malatya ovasında yer alan Değirmentepe, büyük üçlü (tripartite) Ubaid yapıları ile bir istisna olarak yorumlanabilir.

M.Ö. 5. binyılın ilk yarısında Ubaid Mal grubu Kuzey Mezopotamya'dan daha geniş bir alana dağılmıştır. Bu evre güney Mezopotamya kronolojisinde Ubaid 3 olarak tanımlanmaktadır. Fırat'ın batısında Tell Kurdu, Mersin ve muhtemelen Sakçagözü gibi yerleşimlerden elde edilen seramik Erken Kuzey Ubaid olarak yorumlanabilir (Özbal, 2011). Kenantepe'den elde edilen C14 tarihleri Dicle'de Ubaid Dönemi yerleşimlerinin M.Ö. 4700 öncesine ait olduğunu göstermiştir (Parker vd, 2008). Bu bölgede mimari değişkenlik göstermektedir. Mersin'de köşeleri yuvarlatılmış küçük dikdörtgen odalar XV. tabakada gün ışığına çıkarılmıştır. Daha doğuda, Amik Ovası mimari buluntuları Kuzey Ubaid yerleşimleri ile paralellik göstermektedir. Izgara planlı yapılar dikkat çekicidir. Buna örnek olarak Tell Kurdu'da bulunan yapılar Tell Ziyadeh (Level 1), Tepe Gawra (Level XV, XVA ve XV1) ve Tell al-Abr (Level 7) yapılarına benzemektedir. Bu tür yapıların tahıl ambarı veya depo ambarları için kullanıldıkları düşünülmektedir. Kenantepe'nin eş zamanlı tabakalarında izgara planlı yapıların ortaya çıkmamasına rağmen, hücre planlı yapılar büyük ihtimalle depo için kullanılmıştır (Parker vd, 2008).

Ubaid'in 4. Evresi C14 tarihlerine göre M.Ö 5. binyılın ortalarında başlamış ve M.Ö. 4300'de son bulmuştur (Balossi Restelli, 2008). Geç Ubaid (Terminal) özelliğini oluşturan "*flint-Scraped Coba Bowl*" tüm Kuzey Mezopotamya'nın yanı sıra, Muş ovasından daha doğuda ve Elbistan ovasından daha batıda geniş bir alanda bulunmaktadır. Kuzey Mezopotamya'da sınırlı sayıda üçlü yapılar gün ışığına çıkarılmıştır. Bunların en iyileri Tepe Gawra ve Değirmentepe'den ele geçmiştir. Geç (Terminal) Ubaid evresine ait diğer bir üçlü yapı Tilbes Projesi kapsamında gün ışığına çıkarılmıştır (Fuensanta vd, 2006). Değirmentepe tipik üçlü Ubaid yapısı ile, Anadolu'da yer alan tipik bir Ubaid yerleşimi niteliğindedir. Söz konusu üçlü yapı bitişik Anadolu plan ile karakterize olunur. Değirmentepe'de yapılan kazı ve araştırmalar duvar boyaması ve farklı sanat faaliyetlerine özellikle metal üretim ve taş yontma ile ilgili ipuçları vermektedir. Her yapı güney-kuzey kültürel stillerini yansıtan platform, sunak, gömü ve kurbanlıklara ait olan çukurlar ile kaplanmıştır.

Son zamanlarda "*Ubaid Sonrası*" (*Post-Ubaid Phase*) evre Geç Kalkolitik 1(LC1) ve Geç Kalkolitik 2 (LC2) olarak M.Ö. 5. binyılın son üç yüz yılına tarihlendirilmiştir (Rothman, 2001). Bu dönem ile ilgili en iyi bilgiler Arslantepe VIII'den, Benzer Seramik türünün ele geçtiği diğer yerleşimler Oylum Höyük (6-2), Coba Höyük (IVC), Norşuntepe (II-III), Hayaz Höyük (4-5), Korucutepe (XII-XXX), Yenice Yanı (4) ve Horum Höyük gibi yerleşmelerden ele geçmiştir (Özbal, 2011). Bu evrede seramik repertuarı yerleşimden yerleşime farklılık göstermektedir. Şimdilik Oylum Höyük, Arslantepe VIII (Balossi Restelli, 2008) ve Hammam et- Turkman VA-B benzerlik göstermektedir.

Arslantepe VIII ve Oylum Höyük (5) Post Ubaid evresi ile ilgili mimari kalıntıları sunan yerleşimlerdir. Her iki yerleşimde sanat faaliyetlerine sahne olan büyük avlular gün ışığına çıkarılmıştır. Arslantepe'de avluda bir kaç fırın, ocak ve yemek üretimi ile ilgili buluntuların elde edilmesi ile birlikte bu avluların muhtemelen gıda ve yemek pişirmek için kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca büyük avluda yer alan küçük odalar da bulunmuştur. Bunların ikisinde *in situ* bir kapı soketi (door sockets) ve eşik (Thresholds) bulunmuştur (Balossi Restelli, 2008).

Doğu Anadolu'da Erken ve Orta Kalkolitik dönemini kapsayan zaman dilimi olarak M.Ö. 6. binyılın sonları ve tüm 5. binyıl, bilgi ve buluntu yetersizliğinden dolayı yeterince pekiştirilememektedir. Bu dönemi yansıtan tek merkez Tilkitepe'dir. Korfmann tarafından II. evresi olarak tanımlanan dönem dekore edilmemiş saman katkılı seramikler ile karakterize edilmektedir. Bu mal grubu Tilkitepe Malı olarak da tanımlanmaktadır. Ancak tipoloji repertuarı oldukça heterojendir. Arkaik formlar (kare dipli derin kâseler ve ağız kenarı delikli çömler) Ararat düzlüğünün Neolitik Çağ seramiklerine benzemektedir.

Tilkitepe I. evre Saman Yüzlü Mal geleneğine aittir. Bu mal grubu yoğun olarak kâse ve farklı formda olan çömlerden oluşmaktadır. Ayrıca boyalı seramikler ve hem de saman katkılı seramikler siyah, kırmızı veya kahverengi dalgalı hatlar, beyaz veya devetüyü astar üzerine yapılmışlardır (Korfmann, 1982, resim 5).

Doğu Anadolu'da Geç Kalkolitik dönemde dört seramik grubu veya geleneğin var olduğu düşünülmektedir. Bunlar Geç Sioni Mal Grubu, Saman Yüzlü Mal Grubu, Tilki Tepe Mal Grubu ve Proto Kura-Aras Mal Grubundan oluşmaktadır (Marro, 2008). Tanımlanan dört mal grubundan Saman Yüzlü Mal grubu Kuzey Mezopotamya ve Suriye kökenli, Geç Sioni ve Proto Kura-Aras mal grupları ise Transkafkasya kökenli oldukları belirlenmiştir (Marro, 2008). Tilki Tepe Mal grubunun Saman Yüzlü Mal grubuna benzemesine rağmen yerel olarak Van Gölü'nün yüksek yaylalarına aittir. Bununla birlikte Doğu Anadolu Geç Kalkolitik dönem seramik gruplarının kuzey kökenli (Geç Sioni ve Proto Kura-Aras) ve güney kökenli (Saman yüzlü) oldukları düşünülmektedir. Tilki Tepe Mal grubu, Ermenistan'da yer alan Tekhut V ile eş zamanlı olarak M.Ö. 3800-3600 yıllarına, Saman Yüzlü Mal grubu Amik E-F ile eş zamanlı olarak M.Ö. 3750-3500, ve Geç Sioni mal grubu M.Ö. 5. binyılın sonlarından başlayarak M.Ö. 4. binyılda gelişmiştir. Proto Kura-Aras Mal grubu ise M.Ö. 4. binyılın ortalarına tarihlenmektedir.

Batı Anadolu'da genel olarak Orta Kalkolitik M.Ö. 5000-4250 yılları arasına yerleştirilmektedir. Ege kıyılarında bu dönemi iyi yansıtan yerleşim Kumtepe'dir. Kumtepe ilk defa Carl W. Belgen tarafından, 1934 yılında Troya kazısını yaparken saptanmıştır. Aynı yıl içerisinde Sperling ve Koşay 10 gün gibi kısa bir sürede kazı çalışmalarında bulunmuşlardır. Kumtepe yeni kazıları 1993 -1995 yılları arasında Korfmann tarafından gerçekleştirilmiştir (Korfmann, 1997). Kumtepe Orta Kalkolitik dönemden Erken Tunç Döneme kadar ıskan edilmiş bir yerleşim yeridir. Orta Kalkolitik Kumtepe "Ia" olarak M.Ö. 5000-4700 ve Geç Kalkolitik Kumtepe "Ib" olarak M.Ö. 3300-3000 yıllarına tarihlendirmektedir. Troas Bölgesi'nde bazı diğer yerleşmeler özellikle Beşik-Sivritepe, Gülpınar ve Alacalıgöl aynı benzer kültürel materyali sunmaktadır (Schoop, 2011).

Batı Anadolu'dan daha kuzeye doğru Kızılırmak kavsi içinde Büyük Güllücek, Alaca Höyük IV ve Kuşsarayı gibi çanak çömlek açısından önceki dönemi hatırlatan yerleşimler görülmektedir. Karadeniz kıyılarında yer alan İkiztepe tartışılan yerleşimlerden birisidir. İkiztepe'nin büyük bir kısmı Erken Tunç dönemine ait olan mezarlıktan oluşmaktadır. Geç

Kalkolitik ve Erken Tunç 1 İkiztepe II'de saptanmıştır. Erken Tunç II ve III buluntuları İkiztepe I'de bulunmaktadır. İkiztepe hafirinin görüşüne karşı bazı araştırmacılar mezarlardan elde edilen metal buluntuların M.Ö. 4. binyılın ilk yarısına ait olduğunu düşünmektedirler. Ayrıca Erken Tunç I dönemine ait olan seramikler Güney Balkanlarda M.Ö. 5. binyıla ait olan mallar ile benzerlik göstermektedir (Schoop, 2011).

IV.1.4. Geç Kalkolitik Dönem

Geç Kalkolitik (M.Ö. 4. binyıl) tüm Yakın Doğu'da büyük değişimlere sahne olan dönemdir. İlk devlet kuruluşu, sosyal reorganizasyonla ilgili buluntular ve yeni politik ilişkilerin ortaya çıkışı M.Ö. 4. binyılın başlarına tarihlenmektedir. Erken devlet sisteminin Güney Mezopotamya veya Uruk etkili yerleşim ve kolonilerinde olduğu düşüncesine rağmen, son çalışmalar ve araştırmalar özellikle Arslantepe, Hacinebi, Hamoukar ve Tell Brak, yerel toplumların Uruk etkisinden önce bağımsız olarak karmaşık idari merkezlerin gelişmiş olduğunu vurgulamıştır (Sagona ve Zimansky, 2009).

Anıtsal mimari ile ilgili kanıtlar Uruk dönemi etkileşiminden önce tespit edilmektedir. Hacinebi A tabakasında 4 m'ye yakın yüksekliğe sahip masif bir taş payanda ve anıtsal kerpiç seki gün ışığına çıkarılmıştır. Arslantepe'de kamu niteliğine sahip olan üç kısımlı ve duvar boyasına sahip olan kerpiç sütunlu bir yapı Uruk etkisinden önce VII. tabakadan elde edilmiştir (Frangipane ve Balossi, 2004). Elde edilen kanıtlar bölgeler arasında bir farklılaşmayı göstermektedir. Yukarı Fırat Bölgesi açık bir şekilde karmaşık yerli bir toplumu göstermektedir, ancak bu konu muhtemelen oldukça izole olan yukarı Dicle için geçerli olmamaktadır. Yukarı Dicle'de yer alan Kenantepe'de Uruk Dönemi öncesine ait olan tabakalarda kamu veya anıtsal yapı, şehir planlama ve uzmanlaşmış üretim ile ilgili buluntular elde edilmemiştir. Gerçi bölgede devrik ağızlı kâseler bulunmuştur ancak diğer Uruk özellikleri taşıyan buluntular çok nadirdir. Diğer yandan Bismil yakınlarında yer alan Giricano ve Batman'da yer alan Başur Höyük kazıları Uruk'la etkileşim halinde bulunduğu ile ilgili ikna edici kanıtlar sunmuştur (Sağlamtimur, 2009).

Yüzey araştırmalar iki veya üç katmanlı yerleşim hiyerarşisi olduğunu göstermiştir. Bu sistemde büyük kentler daha küçük çiftçi yerleşimler ile çevrelenmiştir (Algaze, 1989; Özdoğan, 1977). Karababa Baraj Bölgesi'nde Samsat ve Malatya Bölgesi'nde Arslantepe muhtemelen üç katmanlı hiyerarşinin başında gelen yerleşimlerdir (Frangipane, 1993). Bu hiyerarşi sistemi yerleşim içinde de görünmektedir. Norşuntepe'de küçük ve büyük evler tespit edilmiştir. 10. tabakada küçük yapılar dar bir sokağın batısında yapılırken büyük kompleks binalar sokağın doğusunda yapılmıştır (Hauptmann, 1976; 1982).

Kaydetmek için kullanılan damga mühür ve mühür baskıları gibi buluntular açık bir şekilde karmaşık ve idari hiyerarşinin olduğunu göstermektedir. Mühür ve mühürleme çok sayıda Güneydoğu Anadolu'da M.Ö. 4. binyılda ele geçmiştir. Bu buluntularda statü farklılığı göstermektedir. Diğer idari buluntular özellikle mühür baskılı bullae, bölgede ilk kez Geç Kalkolitik dönem ile birlikte ele geçmiştir. M.Ö. 4. binyılda elde edilen kanıtlara göre üretim uzmanlaşmış ve çanak çömleğin işlevsel bir şekilde üretilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Geç Kalkolitik dönemde çanak çömleğin artık az enerji ve iş gücü harcamadan üretildiği görölmektedir. Daha önce dikkat ve özenle boyanmış ve dekore edilmiş seramikler ortadan kalkmıştır. Saman katkılı, standartlaşma ve daha düşük derecede fırınlandırma, üretim maliyetini düşürmek için bir strateji olarak uygulandığı düşünölmektedir. Bu dönemde Kuzey Mezopotamya ve diğer bölgelerde çömlekçi işaretlerinin bulunması toplu fırınlanmanın tercih edildiği yönünde yorumlanmaktadır (Stein vd, 1998). Ayrıca metal ve tekstil ürünlerde de bir yükseliş tespit edilmiştir. Metal ürünlerin özellikle mezarlarda elit sınıfın ayırt edici özelliği olarak kullanıldığı düşünölmektedir.

M.Ö 4. binyılın ikinci yarısında Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya sakinleri için büyük değişkenlikler sahne olduğu bir dönemdir. Çünkü bu zaman diliminde güney Mezopotamyalılar hammadde ihtiyaçı ile birlikte Yukarı Fırat, Yukarı Dicle ve etrafında yerleşmiş veya yoğun ilişkide bulunmuşlardır. Bu arada bazı yerleşimler Uruk'lular tarafından bir istasyon veya karakol (Out Post) olarak kullanılmıştır (Algaze, 1993). Buna rağmen diğer yerleşmeler Uruk etkisinden çok az etkilenmişlerdir.

Hassek Höyük Karababa Barajı Bölgesi'nde eşya kontrolü için kurulan bir Uruk istasyonu olarak yorumlanmaktadır. Bu yorum Kuzey Mezopotamya türü avlulu yapıların bulunmasına dayanmaktadır. Diğer arkeolojik buluntular özellikle "*duvar konikler*" Güney Mezopotamya'da kamu yapıların duvar süsleme ve koruması için kullanılmış olanlara benzemektedir. Son yıllarda kazısı yapılan Başur Höyük, Sağlamtimur (2009) tarafından bir istasyon olarak açıklanmıştır. Bu yerleşmede 1.5 metre kalınlığa sahip, arpa ve buğday gibi tahılların depolanması için kullanılan depo odaları ve ayrıca çok sayıda devrik ağızlı kâseler gün ışığına çıkarılmıştır. Sağlamtimur'a göre bu yapılar muhtemelen büyük bir idari kompleksin bir parçasıdır.

Uruk istasyonları ile ilgili en iyi bilgiler Fırat Havzasında yer alan Hacinebi Tepe'sinden elde edilmiştir (Stein, 2001). Bu yerleşmede B2 evresinde çark yapımı ve mineral katkılı Uruk türü seramikler ve Uruk türü kap formları özellikle devrik ağızlı kâseler ve emzikli çömlekler bulunmuştur. Bu buluntulara karşı M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısında Uruk etkisinden uzak kalan yerel Geç Kalkolitik yerleşimlerde görülmektedir. Bunlardan birisi Yukarı Dicle'de yer alan Kenantepe'dir (Parker vd, 2008).

Geç Kalkolitik Doğu Anadolu'da Güneydoğu Anadolu'ya göre farklı bir süreç izlemiştir. Bu bölgede yaklaşık M.Ö. 4. binyılın ortalarından eş zamanlı olarak Kafkasya ile birlikte derin değişiklikler söz konusudur. Bununla birlikte önceki Geç Kalkolitik kültürler sona ermiş ve yeni bir kültür olarak bin yıldan fazla doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerini etkilemiştir. Kura-Aras veya Erken Transkafkasya Kültürü ile tanımlanan bu süreç son yıllarda artan kazılara rağmen, bu kültürün nerede ve nasıl başladığı ve hızla geniş bir alanda yayıldığı tam olarak anlaşılmamıştır. Kesin olan konu Kura-Aras ile önceki Geç Kalkolitik kültür arasında hem yerleşim modeli ve hem kültürel buluntular açısından çok az devamlılık ve bir diğer deyişle bir kültürel kırılma söz konusudur. Şimdilik bu kültürün başlangıç aşamasını incelemek için iki yerleşim daha önem taşımaktadır. Bunlar Doğu Anadolu'da yer alan Sos Höyük ve Gürcistan'da yer alan Berikldeebi'dir. Bu konu sonraki bölümde Kura-Aras Kültürü başlığı altında net olarak incelenecektir.

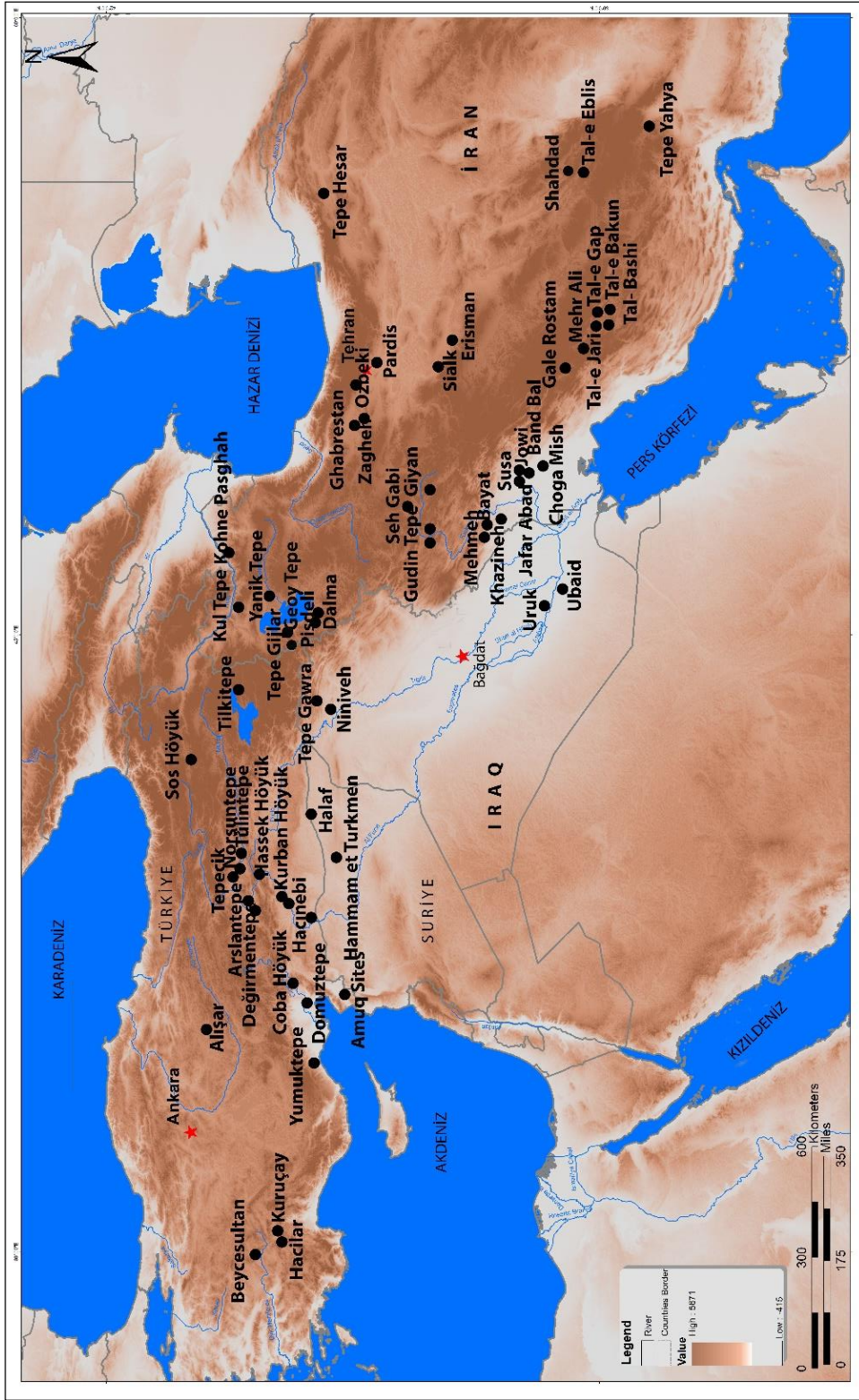
Orta Anadolu Platosunun güney ve kuzeyinde Geç Kalkolitik dönem Alişar kazıları ile tanımlanmaktadır. Alişar kazıları yıllar önce Von der Osten tarafından yapılmıştır (Von der Osten, 1937). Alişar'da Kalkolitik Çağ tabakaları (19-12M) Von der Osten tarafından Bakır Çağı olarak adlandırılan tabakaların altında bulunmuştur. Ancak Bakır Çağı olarak adlandırılan buluntular Erken Tunç Dönemi ortalarına ait olduğu düşünülmektedir. Alişar buluntularının çoğu iç ve dış yüzeyleri farklılık gösteren seramiklerden oluşmaktadır. Yüzey kısmı siyah veya koyu gri ve iç kısmı kırmızı renktedir. Kâselerin iç kısmı siyah açkılı, dış kısmı ise sarı veya portakal renginde saptanmıştır. Çeşitli formlar yanı sıra fincan ve testiler de görünmektedir. Kırmızı-siyah seramiklerin yanı sıra yüksek ayaklı meyvelikler, sığ kâseler ve çömlekler tipik seramik repertuarında yer almaktadır. Benzer seramikler Alaca Höyük, Çengeltepe, Yarıkaya ve Çadır Höyük kazılarından ele geçmiştir (Schoop, 2011). Geç Kalkolitik dönem mimarisi ile ilgili bazı bilgiler Alişar ve Beycesultan gibi yerleşmelerden elde edilmiştir. Bunlar kalın kerpiçle yapılan bitişik binalardan oluşmaktadır. Ancak buna karşı geniş alanla çevrelenen büyük tek odası bulunan Can Hasan 1 ve Çamlıbel Tarlası gibi yerleşmelerde görülmektedir.

Batı Anadolu'da Geç Kalkolitik genel olarak M.Ö. 4250-3000 yılları arasına yerleştirilmektedir. Devamlılık gösteren bölge sadece Güneybatı Anadolu, Güney ve Orta Ege kıyılarıdır. M.Ö 4. binyıl kronolojisi yoğun olarak Beycesultan kronolojisine bağlıdır. Bu yerleşmede J. Mellaart tarafından dört evreye ayrılan 21 yapı katı tanımlanmıştır. Geç Kalkolitik 1-4 yapı katlarından oluşmaktadır. Bu evreden sonra devamlı olarak ETÇ buluntuları elde edilmiştir. Bu görüşe karşı bazı araştırmacılar kronoloji açısından Geç Kalkolitik ile ETÇ arasında devamlılık olmadığını ileri sürmüşlerdir (Schoop, 2011).

Daha kuzeye doğru Geç Kalkolitik dönem Kumtepe "B"den tanımlanmaktadır. Elde edilen kültürel materyal açık bir şekilde Troya "I"nin öncüsü olarak yorumlanmaktadır. Geç Kalkolitik Döneme ait Ilıpınar Mezarlığı (Burdur Bölgesi'nde) ilginç metal objeleri sunmaktadır. Ancak bu buluntular farklı kültürel geleneklerine ait olduğu düşünülmektedir. Ilıpınar mezarlarından ele geçen bazı seramikler plato genelinde özellikle Eskişehir

Bölgesinde görülmektedir. Bunlara paralel örnekler Demircihöyük D ve F evrelerinde bulunmuştur.

Genel olarak Geç Kalkolitik dönemde sosyo-ekonomi karmaşığı ile ilgili çok faktörler saptanmıştır. Bu faktörler daha açık bir şekilde ETÇ'da kendini göstermiştir. Ancak Yukarı Fırat gibi bölgelerde görülen erken kentleşme süreci Batı Anadolu için söz konusu olmamıştır. Sonuç olarak daha önce belirtildiğı gibi Kalkolitik Çağ Batı Anadolu'da 3 binyıl gibi uzun bir süreci kapsamaktadır. Son yıllarda artan kazılara rağmen bu çağ yeterince tanımlanmamıştır. Genel olarak Erken Kalkolitik dönem kültürleri M.Ö. 6.binyılda açık bir şekilde bölgenin Neolitik Çağ geleneklerinin devamı olarak yorumlanmaktadır. Bu dönem sürecinde Batı Anadolu'da güney bölgeleri bazen boyanmış ve çeşitli formlara sahip olan bej astarlı ve Kuzey bölgeler sınırlı formlara sahip olan koyu yüzlü seramikler ile karakterize edilmektedir (Schoop, 2011).

Harita 18: İran ve Anadolu'da yer alan önemli Kalkolitik yerleşimleri

IV.2. İRAN'DA KALKOLİTİK ÇAĞ

İran Platosu, farklı coğrafi bölgelere sahip olmasından ve Kalkolitik Çağ'a ait arkeolojik kültürlerin birbirlerinden farklı gelişim süreci izlemesinden dolayı pek çok araştırmacı tarafından bölgesel olarak incelenmektedir. Bununla birlikte, İran arkeolojisinde yaygın olan arkeolojik bölgeler bu dönem için de geçerlidir. Kalkolitik için İran arkeoloji çalışmalarında özellikle Batı İran'ın tümünü kapsayan Zagros sıra dağlarından etkilenerek, şu bölümlere ayrılmıştır; Kuzeybatı İran (kuzey Zagroslar/İran Azerbaycan'ı), Batı İran (Orta Zagroslar), Güney İran (Güney Zagroslar/Fars ve Kirman Bölgesi) Güneybatı İran (Huzistan), ve Merkezi Plato düzlükleri (Harita 19).

Kuzeybatı İran (İran Azerbaycan) günümüz İran coğrafyasında Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan ve Ardabil eyaletlerinden oluşmaktadır. Bu bölge Hazar Denizi ile İran-Türkiye sınırları arasında yer alan toprakları kapsamaktadır. Kuzeybatı İran bir yandan Kafkasya ve Doğu Anadolu diğer yandan Yukarı Mezopotamya'ya yakın olmasından ötürü özellikle Geç Kalkolitik dönemde Doğu Anadolu ve Yukarı Mezopotamya'yla yakın ilişki içinde olduğu düşünülmektedir. Bölgesel kronolojiye göre Hajji Firuz (Hasanlu X) Dalma (Hasanlu IX) ve Pisdeli (Hasanlu VIII) sırası ile M.Ö. 6., 5., ve 4. binyıla tarihlendirilmektedir. Dalma dönemi, Erken/Orta, Pisdeli dönemi ise Geç Kalkolitik evresini yansıtmaktadır.

Batı İran/Orta Zagroslar kuzeydoğuda Hemedan, güneyde Saimarah Vadisi arasında yer alan topraklara verilen isim olup günümüzde Kermanshah, Luristan ve Elam eyaletlerinin kuzey kısmını kapsamaktadır. Orta Zagroslar arkeoloji açısından üç alt bölgeye ayrılmaktadır; batıda Mahidasht, doğuda Kangavar ovası ve güneyde yer alan Khorramabad vadisinden oluşmaktadır. Bu bölgenin en baskın yer şekil özelliği kuzeybatı-güneydoğu paralelindeki Zagros sıra dağlarıdır. Bu bölge 20. yüzyılın ortalarından itibaren arkeoloji çalışmalarına sahne olmuş; özellikle Neolitik Çağ'a ait olan Tepe Ganj Dareh, Guran, Sarab, Tepe Abdul Hossein, Tepe Chia Sabz Sharghi ve Tepe Sheikh-e Abad gibi önemli yerleşmelerde kazı çalışmaları yapılmıştır. Ancak bu yerleşmelerin hiç biri Kalkolitik Çağa geçiş evresine sahip

değildir ve stratigrafik anlamda bir devamsızlık söz konusudur. Batı İran Neolitik Çağ'a karşın Kalkolitik kültürleri açısından daha az tanımlanan bir bölgedir. Kalkolitik Çağ'a ait bilgilerimiz yoğun olarak yüzey araştırmaları ve kısıtlı sondajlardan oluşmaktadır. Her ne kadar bazı araştırmacılar tarafından (Henrickson, 1983, s. 78) "Zagros Kalkolitiği" adlandırılrsa da bölge kalkolitiği aslında Susiana (Susa A), Fars (Bakun A) ve Mezopotamya kökenli Ubaid dönemine ait çanak çömlek buluntularına benzerlik gösteren çanak çömleklerden oluşmaktadır.

Güneybatı İran/Huzistan Bölgesi, İran'ın diğer bölgelerinden farklı olarak büyük ovalardan oluşmaktadır. Genel olarak bu bölge Batı Susa ve Doğu Susa olmak üzere iki bölgeye ayrılmaktadır. Huzistan Bölgesi'nde uzun süren arkeolojik çalışmalar sonucunda farklı kronolojik sistemler kullanılarak değişik kronolojiler ortaya konulmuştur. Bu bölge Kalkolitik Çağ'da Mezopotamya ile yoğun ilişki içerisinde olduğu ve coğrafi açıdan Mezopotamya'nın uzantısı görünümüne sahip olduğu için ayrı bir önem taşımaktadır.

Güney ve Güneydoğu İran bölgesi günümüzdeki Fars ve Kerman eyaletlerini kapsamaktadır. Bölgenin en baskın coğrafi özelliği İran Paltosunun en batı ve güney kısmını oluşturan Zagros sıra dağlarıdır. Bu bölge batıdan Huzistan/Mezopotamya, güneybatıdan Fars (Basra) Körfezi ve doğudan "Dasht-î Lût" Çölü ile sınırlanmaktadır. Güney İran (Fars eyaleti), güneydoğu (Kerman eyaleti) ile coğrafi açıdan farklılık göstermektedir. Fars bölgesi daha yağmurlu ve nehirlerin aktığı bir bölge olarak erken dönemlerden itibaren yaşam için uygun ovalara sahip olmuştur. Aksine Güneydoğu (bu çalışmada Kerman eyaleti) İran ise daha sert bir iklime sahip olup ve çoğu zaman yağmursuzdur ve yaşam için zor olan çöller ile kaplıdır.

Merkezi Plato veya Kuzey Merkezi Güneybatıda Kashan kenti ve "Dasht-î Kâvir" Çölü, kuzey ve kuzeydoğudan Elburz Dağları ve Damgan Ovası ile çevrilidir. Bölge kurak ve yarı kurak bir iklime sahiptir. Bugünkü Tahran, Kashan, Kazvin ve Semnan şehirleri bu bölgede yer almaktadır. Neolitik ve Kalkolitik Çağlarda iklimin günümüze göre daha elverişli olduğu düşünülmektedir. Bölge, İran Platosunda yollar üzerinde yer aldığından dolayı tarih boyunca

bir etkileşim merkezi olarak önem taşımaktadır. Tepe Sialk, Tepe Hisar, Tepe Zageh, Tepe Ghabristan ve Tepe Erisman Kalkolitik Çağ'a ait önemli yerleşmelerdendir.

IV.1.1. Kronoloji Sorunları

IV.1.1.1. Erken Kalkolitik Dönem

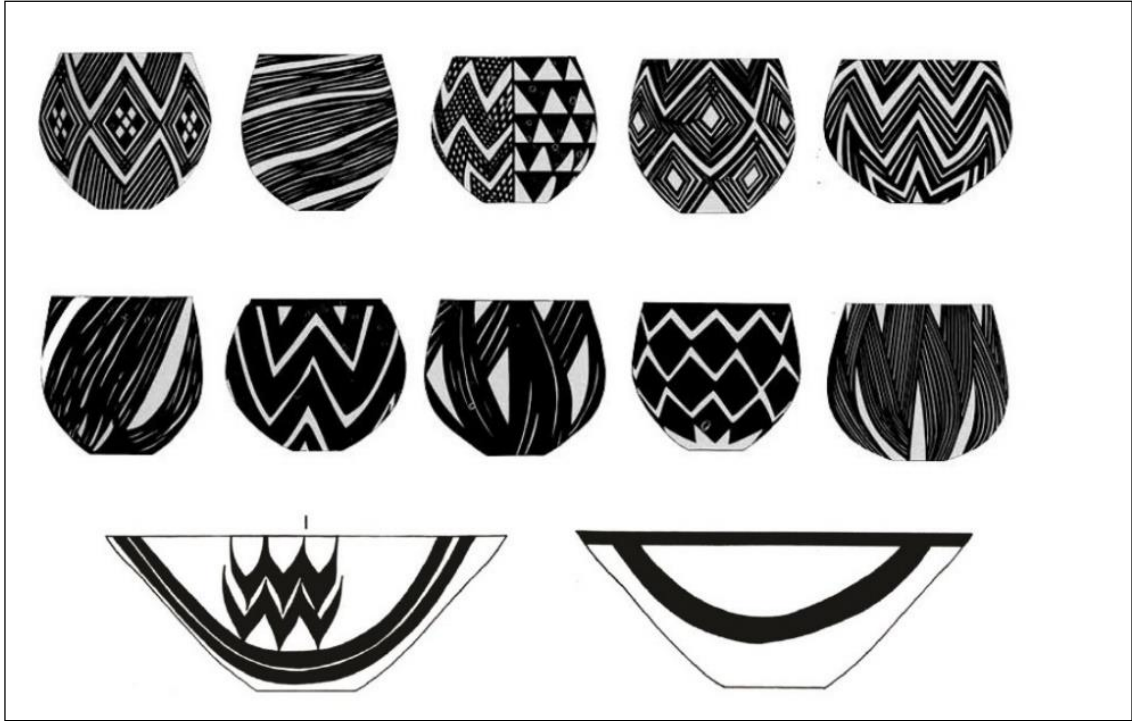
Yukarıda belirtildiği üzere İran arkeolojisinde Kalkolitik Dönem bölgesel olarak irdelenmektedir. Kuzeybatı İran Bölgesi'nde Erken Kalkolitik Dönem Dalma evresi ile temsil edilmektedir. Bölgesel kronolojiye göre Dalma evresi Hajji Firuz (Hasanlu X) sonrası ve Pisdeli (Hasanlu VIII) öncesinde yer alır. Dalma Tepe, Solduz ovasında ve Hajji Firuz ile Hasanlu Tepesi'ne yakın bir yerde bulunmaktadır. Tepe etrafı ovoiden 4m yükseklikte ve yaklaşık 50m çapındadır. İlk kez 1958-59 yıllarında Burney ve ardından 1961 yılında Hasanlu Arkeolojik Projesi kapsamında C. Young tarafından kazılmıştır. Genel olarak Dalma Kültürü M.Ö. 5000 ile M.Ö. 4000 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Elde edilen tek C14 örneği M.Ö. 4200 tarihini göstermektedir. Son yıllarda kuzeybatı İran'da gerçekleştirilen yeni kazılar Dalma dönem ile ilgili yeni bilgiler ortaya koymuştur. Bununla birlikte Kul Tepe ve Deve Göz yerleşmelerinden elde edilen yeni C14 örnekleri Dalama Dönemini daha önceden düşünülen tarihlere karşı M.Ö. 5000-4500 yıllarına ait olduğunu göstermektedir (Tablo 16) (Abedi vd, 2014; Abedi ve Omrani, 2015).

Dalma Tepe kazılarından elde edilen çanak çömlek saman ve bazen ince kum katkılı ve çoğunlukla turuncu veya pembe renktedir. Ele geçen seramikler: Dalama Basit Mal, Dalma Boyalı Mal, Kırmızı Astarlı Mal ve Baskı veya Kabartma Bezekli Mallar olarak 4 ayrı gruba ayrılmaktadır (Hamlin, 1975). Boyalı Mal Grubu form olarak genellikle çömlek, yuvarlak gövdeli, tabanı düz ve ağızları içeriye dönük kâselerden oluşmaktadır. Ancak düz gövdeli kâseler ve ayaklı bardaklar da tespit edilmiştir. Boya bezemeleri genellikle krem veya beyaz astar üzerine yapılmıştır. Çoğu zaman malın dış yüzeyi tam olarak boyanmıştır. Bezeme motifleri çoğunlukla geometrik motiflerden oluşur (Levha 25). Kabartma mal grubunda yer

alan seramiğin üzerinde kapların kurutulmadan önce parmakla şekillendirmek suretiyle ya da kamyş gibi bir alet kullanılarak küçük kabartmalar yapılmıştır (Levha 26). Bu kaplar büyük ihtimalle mutfakta kullanılan mallardır. Kâseler ve kulplu çanaklar bu yöntemle dekore edilmiştir. Kalın kırmızı astarlı çanak çömleğin dış yüzey ve bazen iç yüzeyleri kalın kırmızı renk ile astarlanmıştır. Yuvarlak gövdeli küçük çömlekler ve tepsiler bu grupta yer alır.

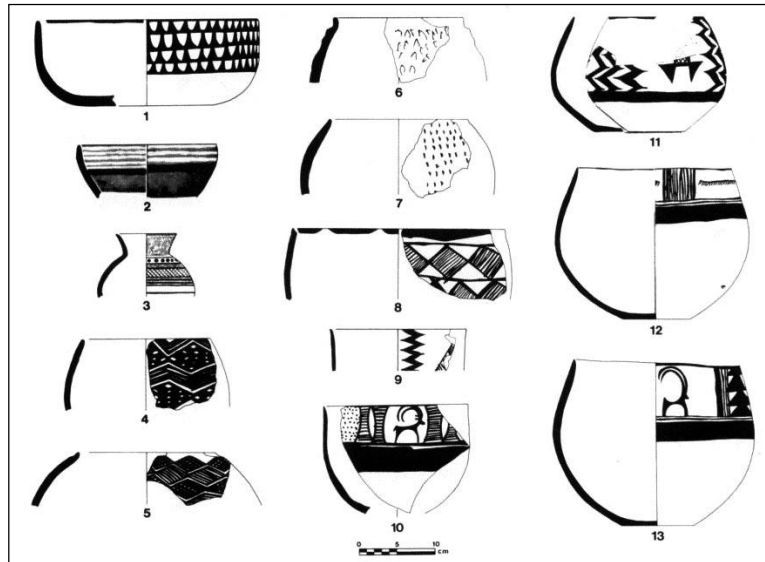
Dalma dönemine ait çanak çömleğin geniş bir coğrafyada ele geçmesi çok dikkat çekicidir (Harita 21). Bu açıdan geniş bir kültürel ilişkiyi yansıtmaktadır. Urmiye Gölü hariç, Dalma seramiği Orta Zagros, Mahidasht ve Kanghavar ovasından elde edilmiştir. Ayrıca bu tür seramik, Halaf ve Ubaid seramiği ile beraber Orta Mezopotamya'nın doğusunda Hamrin Bölgesi'nde bulunmaktadır (Oates 1983, s. 261; 1968).

Levha 25: Dalma Boyalı Mallar (Young, 1963; Hamlin, 1975)

Levha 26: Dalma Baskı veya Kabartma Bezekli Mal

Levha 27: Orta Batı İnan Zagroslarda Erken ve Orta Kalkolitik I,II Döneme ait çanak çömlek örnekleri 1: Shahnabad Seramiği, 2-3; J Ware, 4-5; Dalma Tek Renk, 6-7: Dalma baskı, 8: Dalma devetüyü üzerine siyah, 9: Dalma boyalı, 10: Seh Gabi boyalı seramiği, 11: Devetüyü üzerine siyah, 12-13: Kırmızı, beyaz ve siyah seramik

Bati İnan'da (Orta Zagros) Kalkolitik Çağ; Erken, Orta ve Geç olmak üzere üç alt evreye ayrılmaktadır (Vanden Berghe, 1959; Mortensen, 1974). Bu evreler daha çok Mahidasht Ovası'nda gerçekleştirilen ROM¹¹ arkeolojik projesi ve Godin Tepe buluntularına dayanmaktadır (Levine, 1974; Levine ve Mc Donald, 1977). Erken Kalkolitik, Orta Zagros'da iki ayrı çanak çömlek mal grubu ile tanımlanmaktadır. Kangavar ve Malayer ovalarından bulunan Shahnabad grubu diğeri ise Mahidasht ovasında bulunan *J Ware* çanak çömlekleridir (Levha 27). *J Ware* olarak adlandırılan grup siyah veya kırmızı astarlı ve ince cidarlı çanak çömlektir oluşmaktadır. Kapların büyük bir kısmı siyah/kırmızı ve beyaz yatay bantlar ile bezenmiştir. İç ve dış yüzeyleri genellikle farklı astar, boya ve motiflerin birleşiminden oluşmaktadır. Kâseler ve çanaklar en yaygın kap formlarını teşkil etmektedir. *J Ware* olarak adlandırılan çanak çömlek, Mezopotamya'da yaygın olan boyalı Geç Halaf çanak çömleği ile benzerlik göstermekte; teknik ve tarz açısından muhtemelen Geç Halaf seramik grubundan türetildiğinin ileri sürülmektedir (Levine ve McDonald, 1977). Mahidasht Bölgesinde Son Neolitik ve Erken Kalkolitik dönemde Halaf çanak çömleklerinin üretilmesi ve/veya Mezopotamya'dan bu bölgeye ithal edilmesi önemli bir konudur. Orta Zagroslarda Halaf malzemesinin bulunması Halaf kültürüne sahip toplulukların bu bölgeye göç etmesi yönünde yorumlanmıştır. Ancak yapılan petrografi analizleri bu buluntuların yerel olarak üretildiğini göstermiştir (Oates, 1983, s. 259).

Erken Kalkolitik, Huzistan Bölgesi'nde Susiana A (Erken Susiana) dönemi ile temsil edilmektedir. Susiana "A" veya Erken Susiana, Deh Luran kronolojisinde Sabz evresi ile çağdaştır. Sabz evresi bölgede nüfus artışı ve kentsel yaşama doğru önemli bir geçiş süreci olarak yorumlanmıştır (Hole, 1969, s. 354). Bu evrede Deh Luran'da yer alan yerleşmeler 0.5-1 hektar arasında bir alanı kaplarken, Susiana Ovası'nda bulunan Chogha Mish, 5 hektarlık yüzölçümüyle bölgenin en büyük yerleşimi durumundadır. Deh Luran Bölgesi'nde Sabz evresine ait olan yerleşimlerde tarım için küçük kanalların yapıldığı tespit edilmiştir.

---

¹¹ The Mahidasht Project of the Royal Ontario Museum

Erken Susiana çanak çömleklerinin önde gelen özellikleri gevrek, kum/saman katkılı olmasıdır. Sadece saman katkılı olan kaplar da bulunmaktadır. Çömlekçi işaretleri, özellikle "*Flanged vessels*" lerde, bu seramiklerin ev halkı tarafından ortak fırınlarda üretildiklerini düşündürmektedir (Alizadeh, 2008: resim 64). Bezeme ve üretim teknolojisi açısından, Erken Susiana çanak çömleği Ubaid 0 ve 1 dönemleriyle benzerlik göstermektedir. Bu konu özellikle Güney Mezopotamya'da kazısı yapılmış tek Geç Neolitik yerleşim olan Tell Oueili'de görülmektedir. (Alizadeh, 2008, s. 10). Bu evreye ait en tutarlı mimari planları, Chogha Mish'den bulunmuştur. Burada avlulu ve kerpiçten yapılan büyük çok odalı bir bina gün ışığına çıkarılmıştır. Bu evrede binaların önünde açık alan ve girişlerinde taş döşemeli bir alan yer almaktadır. Bu gelenek daha erken döneme tarihlenen Arkaik Susiana döneminden itibaren bilinmektedir.

Erken Kalkolitik dönem Güney İran/Fars Bölgesinde Bakun A evresi ile temsil edilmektedir. Bakun kültürü güney İran'da sosyal ve ekonomik alanda önemli değişimlerin yaşandığı bir evreyi temsil etmektedir. (Alizadeh, 2006). Bu evre esasen ilk kez E. Herzfeld (1935) tarafından tanımlanan "Boyalı Devetüyü Bakun" çanak çömleği ile karakterize edilmektedir. Bakun çanak çömleği siyah renkli olup çeşitli insan ve hayvan motifleri ile süslenmekte; Huzistan Bölgesinde Orta ve Yeni Susiana ve Zagros Bölgesi'nde Orta ve Geç Kalkolitik evreleri ile kıyaslanabilmektedir.

Geleneksel olarak Bakun dönemi Erken, Orta ve Geç olmak üzere üç alt evreye ayrılmaktadır (Voigt ve Dyson, 1992). Bu döneme ait yerleşmeler çoğunlukla Kura Nehri havzasında yer alır. Tal-e Bakun A ve B, Tal-e Jari A, Tal-e Gap ve Tal-e Bashi bu dönemi yansıtan yerleşmelerdendir. Ayrıca bu döneme ait yüzlerce kazısı yapılmış veya henüz kazılmamış yerleşim yerleri tespit edilmiştir. (Petrie 2013, s. 123-124). Kalibre edilmiş C14 tarihlerine göre Bakun döneminin başlangıcı M.Ö. 5360- 4700 arası ve bitiş noktası M.Ö. 4050-3910 yıllarına tarihlendirmektedir (Alizadeh, 2006).

W. Sumner (1994, s. 63) tarafından yapılan araştırmalara göre, Fars Bölgesi'nde Son Neolitikten (Shamsabad Dönemi) Kalkolitik ağ'a doğru hem yerleşim hem de nüfus sayısında dikkate değer bir artış söz konusudur. Bu dönemde yerleşimlerin kapsadığı alan genel olarak bir hektar civarında olduğu saptanmıştır; ancak, 6-7 hektar olanları da bulunmaktadır. Mimari açıdan Tal-e Gap'den elde edilen bilgilere göre binalar çok odalı, dikdörtgen ve kerpiç/pise'den yapılmıştır. Ayrıca Tell-e Bakun A'dan maden işletmeciliği, bölgesel ticaret, özel eşya üretimi, planlı binalar ve damga mühürler ile ilgili buluntular ele geçmiştir. Bununla birlikte VIII. numaralı binanın, elit tabakaya veya bir yönetici gruba ait olduğu önerilmiştir (Alizadeh, 2006).

Merkezi Plato'da Erken Kalkolitik döneme ait olan buluntular düzenli olarak Tepe Hisar, Tepe Sialk, Tepe Ghabristan ve Tepe Zageh yerleşmelerinden elde edilmiştir. Bu bölge kurak ve yarı kurak bir iklime sahiptir ve güneyden İnan lleri ile sınırlıdır. Bölgede ilk arkeolojik alışmalar, Tepe Hisar, Tepe Sialk ve Cheshme-ı Ali Tepe'de yapılmıştır. Yeni kazı ve buluntulara dayanarak (Fazeli vd, 2009) bölge için yapılan kronolojiye göre Kalkolitik ağ üç alt evreye ayrılmaktadır. Bu üç evre M.. 4300-3300 tarihlerini kapsamaktadır; Erken Kalkolitik (M..4300-4000), Orta Kalkolitik (M.. 4000-3700) ve Geç Kalkolitik (M.. 3700-3300). Ayrıca M.. 5200-4300 yılları arası Kalkolitik ağ'a geçiş evresi olarak tanımlanmaktadır (*Early Transitional Chalcolithic*: M.. 5200-4600 ve *Late Transitional Chalcolithic*: M.. 4600-4300). Tepe Zageh ve Tepe Sang-e Chakhmagh yerleşmeleri Kalkolitik ağ'a geçiş evresini yansıtmaktadır. Tepe Zageh nceden Geç Neolitik döneme tarihlenirken, son kazılardan elde edilen C14 analizleri bu yerleşimin M.. 5200'e (Transitional Chalcolithic) dönemine ait olduğunu göstermiştir (Fazeli vd, 2005). Bu tepede en ilginç buluntu, "*Boyalı Zageh Binası*" veya "*Zageh Mabedi*" olarak adlandırılan binadır. Bu yapı diğer binalardan daha büyük olarak 11×7m boyutlarındadır ve duvarlar içeriden ve dışarıdan payandalar ile güçlendirilmiştir. Binanın iç kısmı "U" şeklinde ve iki odadan oluşmuştur. Bu binanın en dikkat çekici özelliği duvarların geometrik motifler ile siyah ve beyaz renk kullanılarak süslenmiş olmasıdır. Ayrıca büyük odanın i duvarları dağ keçisine ait kafatasları ve boynuzları ile süslenmiştir. Toplam 18 adet dağ keçisi boynuzu ve kafatası

ile küçük buluntu olarak kilden kadın figürinler ele geçirilmiştir. Bütün buluntuları göz önünde tutan kazı heyeti bu binanın bir toplanma alanı veya tapınak olabileceğini düşünmektedir (Neghaban, 1979). Merkezi Plato'da Kalkolitik Çağ'a geçiş ve Erken Kalkolitik Dönemde çanak çömlek üretim atölyesi özellikle Tepe Pardis ve Tepe Zageh'de tespit edilmiştir (Fazeli ve Djamalı, 2003). Ayrıca büyük ihtimalle bu dönemde metal ürünler (bakır) süs eşyası olarak kullanılmıştır (Thornton, 2009).

IV.2.3. Orta Kalkolitik Dönem

Orta Kalkolitik (M.Ö.5000-3800) Batı İran Zagroslar'da üç alt evreye ayrılmaktadır: Orta Kalkolitik I (M.Ö. 5000-4800), II (M.Ö.4800-4200) ve III (M.Ö.4200-3800) (Henrickson, 1991). Orta Kalkolitik I çoğunlukla Dalma çanak çömleği ile tanımlanmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi Dalma çanak çömleği ilk kez Kuzeybatı İran Urmiye Havzasında tanımlanmış olup zaman zaman kuzeybatıdan Orta Zagroslara yayılmıştır. Dalma yerleşiminde olduğu gibi (yerel farklılıklarla birlikte) Orta Zagros'ta da Dalma seramiği üç ayrı gruba ayrılmaktadır. Orta Kalkolitik II ile birlikte Orta Zagroslar'da çanak çömlek bölgeleri net olarak birbirlerinden ayırt edilebilirler. Bu evrede Posht-e Kuh (Luristan) Bölgesi'nden güneye doğru yoğun pastoral yaşam tarzı yaygınlaşmıştır. Bu yaşam tarzına ait buluntular özellikle iki büyük mezarlık olarak Hakalan ve Dum Gar-e Parchineh'den elde edilmiştir (Vanden Berghe, 1975; Henrickson, 1983). Mezarların çoğu gençlere ait olmakla birlikte yaklaşık 200 mezar açılmıştır. Mezar hediyesi daha çok kaba/yalın ve iyi fırınlanmış çanak çömlektir. Diğer mezar buluntuları taş alet, damga mühürler ve bireysel süs eşyasından oluşmaktadır. Bulunan çanak çömlekler iki farklı grup olarak "Kırmızı Üzerine Siyah Mal" (black-on- red) ve boyalı çanak çömlek grubundan oluşmaktadır. Orta Kalkolitik III daha az tanımlanan Taherabad Evresi (Godin VIII) ve Kangavar Bölgesi'nde bulunan Seh Gabi Evresi ile temsil edilmektedir. Bu evre Orta Kalkolitik I ve II çanak çömleğine benzeyen black-on-buff çanak çömlekler ile karakterize olunur.

Orta Kalkolitik Huzistan Bölgesi'nde Susiana b/c veya Orta Susiana Evresi ile tanımlanır. Orta Susiana güneybatı İran'ın sosyo-ekonomik evriminde önemli ve temel bir dönem olarak tanımlanmaktadır. Bu dönem Erken, Orta ve Geç Orta olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır (Alizadeh, 2008, s. 11). Bu dönem ayrıca Chogha Mish evresi ile de temsil edilir. Huzistan Bölgesi'nde bu dönemden itibaren yerleşim sayısında yoğun bir şekilde artış görünür ve Geç Susiana'da en yüksek noktasına ulaşır. Bu dönemde Chogha Mish 15 hektarı aşkın bir alanı kapsar ve geniş mimari kompleksler, fırınlar, depo kapları, anıtsal binalar ve farklı yerleşim yerleri ile karakterize edilir. Tepe Jaffarabad'ın bir seramik üretim atölyesi olarak bu döneme ait olduğu tespit edilmiştir. Üretilen çanak çömlek buranın hem Mezopotamya hem de Zagros Bölgesi ile yoğun bağlantıda olduğunu göstermektedir. Ayrıca Deh Luran'da Bayat evresi, Huzistan'da Susiana C, güney Mezopotamya'da Eridu VIII ve XI ve kuzey Mezopotamya'da Gawra XVII çanak çömleği ile benzerlik göstermektedir. Bayat evresinde sosyal farklılaşma da tespit edilmiştir. Bu evrede kilden kap kapamaları (Jar sealings) ve silindirik mühürlerin bulunması ile birlikte Deh Luran Bölgesi'nde ilk kez mülkiyet simgesi önerilmiştir (Hole vd, 1969, s. 365). Araştırmacılara göre Geç Orta Susiana'da yerleşimlerin özel bir ürün üretimi özellikle çanak çömlek, taş alet ve bitüm çıkarma için kuruldukları kesindir (Moghaddam, 2013).

Orta Kalkolitik, Güney İran'da bulunan Fars Bölgesi'nde "*Lapui*" olarak adlandırılan evre ile tanımlanmaktadır. Bu evreye ait bilgilerin çoğu Bakun evresi gibi Kura Nehri Havzasından gerçekleştirilen kazılardan elde edilmiştir. Lapui Evresi ilk kez Bakun A Tepesinde tanımlanmıştır. Son yıllarda Mehr Ali Tepesi'nde yapılan kazılar bu evreye ait bilgilerimiz daha da arttırmıştır (Hojebri Noberi vd, 2013). Lapui evresinde teknoloji ve tarz açısından çanak çömlek üretimi ve yerleşme düzeni değişmiştir. Bu evreye ait yerleşmeler Bakun evresine göre daha büyük olmasına rağmen, hala bir köy yaşam tarzını yansıtmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi Bakun evresinin sonu M.Ö. 4050-3910 yıllarını göstermektedir. Bununla birlikte Lapui evresinin başlangıcı 4. binyılın ilk yarısı ve M.Ö. 3380'e kadar devam etmiştir. Lapui evresinin hemen ardından bölgesel kronolojiye göre "*Banesh Evresi*" gelmektedir. Lapui evresinden Banesh evresine geçiş aşaması muhtemelen 4. binin

ortalarında gerçekleşmiştir (Petrie, 2013). Lapui evresine ait bilgiler Kura Havzası hariç, Tepe Mehr Ali, Tole-Sepid, Tol- Nurabad, Tol-Malyan ve Tole Kure kazılarında gelmektedir. Bu evrede yerleşim sayısında düşüş görülmektedir.

Fars Bölgesi'nde M.Ö. 5. binden 4. bine geçiş Lapui çanak çömleğinin ortaya çıkması ile karakterize olunur. Lapui çanak çömleği "Kaba Kırmızı Mal" veya "Devetüyü Astarlı İnce Mal" olarak iki grup'tan oluşmaktadır. Bakun Evresi çanak çömleği aksine Lapui seramikleri dekore edilmemiştir. Formlar çoğunlukla ağız açık kâseler, fincanlar, çömlekler ve ağız dışı eğimli çömleklerden oluşur. Çoğu çanak çömlek ağır dönen çömlekçi çarkı veya çarkta döndürme tekniği ile yapılmıştır (Petrie, 2013). Bu evrenin sonuna doğru ve Banesh döneminin başlangıcında devrik ağızlı kâselerin bulunması, Fars bölgesi ile Huzistan ve Mezopotamya'nın ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu dönemde çanak çömlek üretiminde bölgeselleşme söz konusudur. Sosyo ekonomik açıdan bu evre için farklı yorumlar ortaya çıkmıştır. Yerleşimlerin azalmasının pastoral yaşam tarz ile ilgili olduğu ileri sürülmektedir (Sumner, 1988). Bu konu statü eşyalarının daha az bulunması ile desteklenmektedir.

Merkezi Plato'da *Chalcolithic Transitional* sonrası yani M.Ö. 4300'den itibaren Kalkolitik Çağ başlamış ve M.Ö. 3400'e kadar devam etmiştir. Bu dönemde "kırmızı Üzerine Siyah" (black-on-red) mal grubunun yerini artık "Kırlı Bej Üzerine Siyah" (black-on- buff) mallar almıştır (Helwing, 2013). Bu tür seramikler ilk kez Sialk III. evresinden ele geçmiş olduğundan dolayı "Sialk III" seramiği olarak de tanımlanır. Bu dönemde yerleşim sayısında bir artış görülür ve bazı yerleşimler merkezi hale gelir. Kashan'da Sialk ve Kazvin düzlüğünde yer alan Tepe Ghabristan ve Ebrahim Abad bu merkezlerden sayılabilir (Fazeli vd, 2009).

Merkezi Plato'da yer alan Tepe Ghabristan'da Orta Kalkolitik dönemde evler bloklar şeklinde yapıldığı ve bazı yapıların atölye olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Majidzadeh, 1979). Aslında Tepe Ghabristan madencilik açısından önem taşımakta olup yerleşimin büyük bir

kısının atölye amacıyla kullanıldığı belirtilmiştir. Tamamlanmış bakır aletler ve çok sayıda döküm kalıpları ve metalürji ile ilgili çok sayıda buluntu bu konuyu kanıtlamaktadır. Metalürji ile ilgili diğer buluntular, Tepe Erisman ve Tepe Sialk'den elde edilmiştir. Her iki yerleşmede bakır ergitmesi ile ilgili kalıntılar elde edilmiştir. Hammaddelerin en az dört farklı kaynaktan temin edildiği düşünülmektedir (Helwing, 2011).

IV.2.4. Geç Kalkolitik Dönem

Geç Kalkolitik Dönem ile birlikte, Huzistan Bölgesi hariç diğer bölgelerde Erken Kalkolitikten başlayan gelişim, Tunç Çağ'ına geçmeden önce oldukça gerilemiştir. Huzistan Bölgesi Mezopotamya'nın yanı sıra kentleşme sürecini yaşarken diğer bölgeler bu evreyi ya hiç yaşamamış ya da düşük seviyede yaşamışlardır.

Geç Kalkolitik Dönem kuzeybatı İran'da Pisdeli (Hasanlu XIII) evresi ile karakterize edilmektedir. Pisdeli Tepe, Solduz vadisinde ve Hasanlu Tepesinden 6 km uzaklıkta yer alır. Bu yerleşim ilk kez Hasanlu Projesi kapsamında keşfedilmiş ve kazılmıştır (Dyson ve Young, 1960). Elde edilen çanak çömlek bölgede o zamana kadar tanımlanmadığı için "Pisdeli Evresi" olarak adlandırılmıştır. Pisdeli çanak çömleği basit ve boyalı olmak üzere ikiye ayrılır. Basit Mallar ıslak kil ile astarlanmış ve bazen perdahlanmıştır. Basit kâseler ve yuvarlak gövdeli kâseler bu grubu oluşturur. Boyalı mallar derin kâse, yuvarlak gövdeli kâse, fincan ve çömleklerden oluşmaktadır. Kapların dış yüzeyleri sarıya yakın renk ile astarlanmıştır. Motifler siyah veya kahverenginde ve kapların üst kısmında yapılmıştır. Motifler yatay çizgi, içi dolu üçgen, içi dolu daire ve bazen stilize hayvanlardan oluşur. Kuzeybatı İran'ın özellikle Geç Kalkolitik Dönemde, çoğunlukla Doğu Anadolu ve Kafkaslar ile ilişkide olduğu düşünülmektedir. Bu konu Saman Yüzlü Seramik mal gruplarının bu bölgede geniş bir alanda bulunması ile kanıtlanmaktadır.

Voigt ve Dyson Pisdeli Tepe buluntularına dayanarak hiçbir boşluk olmadan Erken Kalkolitik döneme temsil eden Dalma döneminden Pisdeli dönemine bir geçiş evresinin var

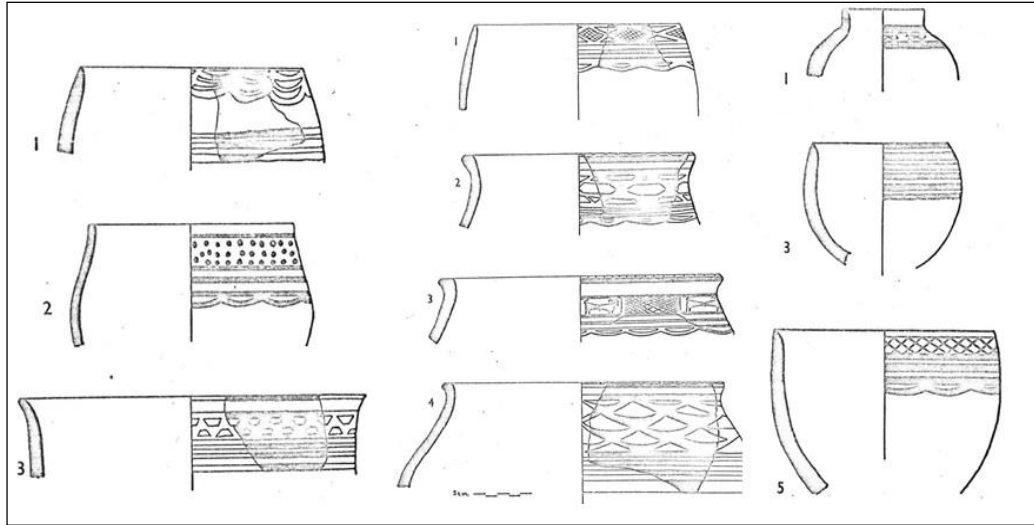
olduğunu vurgulayarak Pisdeli Kültürü'nü Dalama Kültürü'nden türediğini önermişlerdir (Voigt ve Dyson, 1992). Bu konu, kazısı yeni yapılan Kül Tepe yerleşmesinde de görünmektedir (Abedi vd, 2014). Pisdeli dönemine ait buluntular Pisdeli Tepe'nin yanı sıra Geoy Tepe, Yanık Tepe ve Tepe Gijlar (Belgiorno vd, 1984) gibi yerleşmelerden de ele geçmiştir. Kul Tepe C14 tarihleri, Pisdeli Dönem için M.Ö. 4500-4200 tarihlerini göstermektedir. Bu tarihler, Deve Göz Tepesi'nden elde edilen C14 tarihler ile tespit edilmektedir (Abedi vd, 2014).

Helwing, Kuzeybatı İnan Geç Kalkolitik dönem için üç evreli bir kronoloji önermiştir. Bu kronolojide Pisdeli dönemi en erken evre olarak Geç Kalkolitik I'e (LCH1) yerleştirmektedir. Bu açıdan Pisdeli buluntuları, Yanık M, Geoy Tepe M ve N ve Tepe Gijlar'dan elde edilen Kalkolitik Çağ'a ait buluntulardan daha erken döneme aittir (Levha 28). Helwing tarafından önerilen kronolojiye göre Geoy Tepe gri çanak çömleği Geç Kalkolitik II (LCH2) ve Saman Yüzlü Mallar (CFW) Geç Kalkolitik II. dönemin son evrelerini oluşturmaktadır (Helwing, 2004). Bu kronoloji son yıllarda Danti tarafından tekrar tespit edilmiştir (Danti, 2013). Bununla birlikte Kuzeybatı İnan Geç Kalkolitik veya Pisdeli dönem için M.Ö 4500-4200 tarihleri kabul görmektedir.

Kuzeybatı İnan kronolojisinde Pisdeli dönem sonrası önceden bilgi eksikliğinden tam olarak bilenmemekteydi. Ancak son yıllardan Köhne Pasgah Tepesi, Kul Tepe ve Deve Göz gibi yerleşimlerde yapılan kazılardan elde edilen buluntulara dayanarak Pisdeli dönemi sonrası M.Ö. 4200-3900 tarihler ile Geç Kalkolitik II veya Saman Yüzlü Mal dönemi olarak tanımlanmaktadır (Tablo 13). Bu dönem Güney Kafkasya, Yukarı Mezopotamya ve Doğu Anadolu buluntuları ile uyuşmaktadır (Marro, 2010; Stein, 2012; Helwing, 2012). Ayrıca özellikle Kül Tepe buluntularına dayanarak M.Ö. 3900-3700 Geç Kalkolitik III (LCH3) dönemi olarak tespit edilmektedir.

M.Ö	Hasanlu	Kuzeybatı İnan	Kul Tepe
3100/3000-2300	Hasanlu VII	Kura-Aras II	Kul Tepe IV
3600/3500-3100		Proto-Kura-Aras/ Kura-Aras I	Kul Tepe V
3900-3700		LC3, CFW	Kul Tepe VIA
4200-3900		LC2, CFW	Kul Tepe VIB
4500-4200	Hasanlu VIII (Pisdeli)	LC1, Black on Buff	Kul Tepe VII
5000-4500	Hasanlu IX (Dalma)	Dalma	Kul Tepe VIII
5400-5000	Hasanlu X (Hajji Firuz)	Geç Neolitik	Kul Tepe IX

Tablo 13: Kuzeybatı İnan yeni kronolojisi (Abedi, 2014)

Levha 28: Pisdeli boyalı seramik örnekleri (Young ve Dyson, 1960)

Orta Batı İnan Zagroslarda Geç Kalkolitikte (M.Ö. 3800-3300) Godin VII. ve VI. tabakalarına dayanarak iki çanak çömlek mal grubu ile tanımlanmaktadır. Godin VII. evresi Devetüyü ve Kırmızı Astarlı iki ana grup mallar ile karakterize olunur. Devetüyü Mallar

çoğunlukla eğimli veya düz kalın cidarlı çanak çömlekten oluşur. Form açısından derin ve S-profilli gövdeli kâseler ve S-profilli çömleklerden oluşur. Kırmızı Astarlı Mallar daha büyük, kaba ve çömlekler, tepsiler ve düz gövdeli derin çömleklerden oluşur (Moghaddam, 2013). Motifler zikzak veya dalgalı olarak kapların ağız kısmında yer alır. Godin VI. evre çanak çömleği peydahlanmamış, kaba ve kırmızı astarlı ve çok yaygın olan devetüyü seramiklerden oluşur. Düz, eğimli orta ve derin kâseler, omuzlu ve yuvarlak gövdeli çömlekler en yaygın formlardır.

Godin Tepe VI. evresi bir yerel kültür olarak Uruk veya Susiana tüccarları ile yoğun bir etkileşim ve ilişki halinde olduğu düşünülmektedir (Weiss ve Young, 1975). Orta Zagroslarda Orta Kalkolitikten Geç Kalkolitikte doğru yerleşim oranında büyük bir düşüş ve azalma saptanmıştır. Orta Zagroslar kültürel açıdan Susiana, Mezopotamya ve Fars Bölgesi'nde görülen gelişim aşamasına ulaşamamış ve o bölgelerde toplumlar ilk devlet kuruluş aşamasına gelirken Orta Zagroslarda pastoral bir yaşam tarzının güçlendiği görülmektedir.

Geç Kalkolitik Huzistan Bölgesi'nde Geç Susiana (Susiana d-e) ile temsil edilmektedir. Bu evre Mezopotamya'da Ubaid IV ve Son Ubaid ile çağdaştır. Bu evrede Chogha Mish terk edilmiş ve Susa ilk kez iskân edilmeye başlamıştır. Geç Susiana'ya ait bilgiler çoğunlukla Akropol Susa (Akropol I'de 23-27 tabakaları ve Akropol II'de 11-17 tabakaları) kazılarında elde edilmiştir. Ayrıca bu döneme ait buluntular Jafarabad ve Chogha Mish'den bilinmektedir. Bu evrede Susa büyük ve görkemli platformu ile ovaya egemen olduğu düşünülmektedir. Kazıları yürüten Jacques de Morgan tarafından bir kısmı tahrip edilen Susa platformu, 10 metreyi aşkın bir yükseklikte ve her yönünün 70 m uzunluğunda olduğu saptanmıştır. Platformun üzerinde dini ve yönetsel yapılar özellikle mabet, depo odaları, yerleşme konutları ve *charne* evi yer aldığı düşünülmektedir. Ayrıca platformun yakınında binden fazla mezarı içeren bir mezarlık alanı bulunmuştur (Hole, 2010). Yüksek statülü kişilerin ait olduğu düşünülen bu mezarlarda özenle üretilmiş ve boyanmış fincanlar, tepsiler ve küçük çömlekler yer alır. Statü eşyası olarak tanımlanan bu buluntular yapılan analizlere

göre Susa'da değil; civarındaki farklı üretim merkezlerinde yapıldığı ve Susa'ya imal edildiği anlaşılmıştır. İkinci büyük yerleşim niteliğine sahip olan Farokhab'dan elde edilen buluntular siyasal ve ekonomik açıdan önem taşımaktadır. Güneybatı İran'da yer alan Susa, bu evrede bir bölgesel merkez olarak dini ve ekonomi için iş gücünü başarılı bir şekilde organize etmiş, dini ve siyasal açıdan liderliğini sürdürmüştür.

Merkezi Plato'da Geç Kalkolitik (M.Ö. 3700-3400) Orta Zagroslar ve Mezopotamya ile artan etkileşim ile karakterize edilir (Fazeli vd, 2013). Boyalı devetüyu mal, devrik ağızlı kâseler ve çarktan ipe kesilen çanak çömleğin bulunması bu konuyu kanıtlamaktadır. Devetüyu mallar çark yapımı, boyalı ve boyasız olarak çoğu yerleşimde ele geçmiştir. Formları orta derin ve sığ kâseler (bazıları sıra şeklinde hayvanlar; özellikle leopar, keçi ve S şeklinde boynuzlar ile dekore edilmiştir), fincanlar, ağız açık ve içbükey kâselerden oluşur. Motifler çoğunlukla stilize kuş ve diğer hayvanlardan oluşmaktadır. Merkezi Plato'ya özel olan devetüyu mal grubunun Godin Tepe'de bulunması yukarıda da belirtildiği gibi M.Ö. 4. binin ortalarında bölgeler arası bir etkileşimin olduğuna bir işarettir. Diğer mal grubu devrik ağızlı kâselerdir. Bu tür kaplar M.Ö. 4.binde geniş bir coğrafyada özellikle Mezopotamya, İran ve Anadolu da bulunmaktadır (Potts, 2009). Araştırmacılar bu tür malların üretimini onların üretim özelliklerine, bolluğuna, standart boyutlarına ve bazı özel arkeoloji kontekstlerinde bulunmaları açısından özellikle idari işlere ait olan buluntular ile birlikte bulunmasına bağlamaktadırlar. İşlem açısından bunların ekmek kapları veya ekmek pişirmek için kalıp olduğuna yönelik kanıtlar elde edilmiştir (Potts, 2009). Bu tür malların bulunması açık bir şekilde Susa ve Mezopotamya gıda tüketim alışkanlıklarının Merkezi Plato'ya kadar olan geniş bir alana yayıldığını göstermektedir.

Sonuç olarak, yukarıda belirtildiği gibi Kalkolitik terimi ile tanımladığımız çağ İran'ın hemen hemen tüm bölgelerinde, özellikle kuzeybatıdan güneye doğru bölgesel farklılıklar ile birlikte M.Ö. 5500'den M.Ö. 3500/3000'e kadar sürmüş ve kültürel gelişim sürecinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Kalkolitik kültür bölgeleri birbirlerinde uzak mesafede yer aldığı ve farklı coğrafya özelliklere sahip bölgelerde ortaya çıkmasına rağmen, ortak gelişim süreci

izlemişlerdir. Dönemin başlangıç aşamalarında çoğu yerleşimler küçük ve belirgin farklılıklar olmadan özellikle akarsu kıyılarında kümelenmişlerdir. Bu düzen, Orta ve Geç Kalkolitik ile birlikte değişmiş ve yüksek yaylalar ve düzlüklerde çeşitli boyutlar kazanmıştır. Yerleşim sayısı erken evre sonları ve orta evre başlangıcından itibaren çoğalmış ve özellikle orta dönemde en yüksek seviyesine ulaşmış ve aynı hızla geç dönemde yerleşim sayısında azalma görülmüştür. Bununla birlikte Huzistan Bölgesi'nde yer alan Susiana düzlüklerinde, Hole (1987a) tarafından yapılan araştırmada Erken Kalkolitik (Susiana A) döneme ait 60 yerleşim, Orta Kalkolitik (Susiana D) 86, Geç Kalkolitik (Erken Susa A) dönemde ise 58'e kadar azalmıştır. Geç Susa A döneminde 31 ve Terminal Susa A döneminde sadece 18 yerleşim yeri tespit edilmiştir. . Aynı düzen Deh Luran Bölgesi'nde de saptanmıştır (Hole, 1987a.b). Bu durum aynı şekilde, güney İran'da Fars Bölgesi'nde yer alan Kur Nehri havzasında da görülmektedir (Sumner, 1972). Bu bölgede yerleşimler, Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik evresinden itibaren yükselmiş, Orta Kalkolitik evresinde en yüksek zirveye ulaşmıştır. Bu düzen, Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarında değişmiş ve yerleşim sayılarında yoğun bir düşüş saptanmıştır.

Batı İran Zagroslar'da yapılan sistematik yüzey araştırmaları da bu konuyu desteklemektedir. Mahidasht Bölgesi'nde yerleşimlerin sayısı Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik dönemde yükselmiş ve birdenbire *J Ware* olarak adlandırılan çanak çömleğin ortaya çıkması ile birlikte ani bir değişim yaşanmıştır. Bu durum Halaf etkisi şeklinde yorumlanmış ve muhtemelen bölgeye yeni gelen bir grup sonucu oluşmuştur. Diğer bölgelerde görüldüğü gibi bu bölgede de yerleşim sayısı Orta Kalkolitik dönemde en yüksek noktasına ulaşmıştır. Bu dönemde kuzeybatı İran'a ait olan Dalma Seramiği, Orta Zagroslar'da yoğun olarak elde edilmiştir. Ayrıca bu dönemde seramik Seramik üzerinde Ubaid etkisi de saptanmıştır (Henrickson, 1989). Aynı şekilde Geç Kalkolitik evresinde yerleşim sayısında bir düşüş söz konusudur.

Batı İran'ın yüksek bölgelerinde, (Zagroslar) Kalkolitik Çağ'da hiyerarşi ile ilgili buluntular yetersiz olup bu durum, gelişmenin dikkat çekici boyutta olmaması şeklinde yorumlanabilir. Erken Kalkolitik dönemde, Mahidasht Bölgesi'nde yer alan yerleşimlerin boyutu ortalama

1.6 hektar ve Orta Kalkolitik dönemde ise 1 hektar olarak saptanmıştır. 3 hektar olan yerleşimler (Tepe Giyan, Godin Tepe) az da olsa görülmektedir. Godin Tepe'de Geç Kalkolitik dönemde, bir grup Mezopotamya veya Susa tüccarlarının olduğu tespit edilmiştir (Uruk kolonisi).

Huzistan Bölgesi'nde hiyerarşi ile ilgili buluntular diğer bölgelere göre daha iyi ve belirgin bir şekilde elde edilmiştir. Deh Luran Bölgesi'nde iki büyük merkez tanımlanmaktadır. Orta Kalkolitik dönemde (Farokhabad evresi) Farokhabad yerleşiminde platform üzerine kerpiçten yapılan bir büyük kamu binası tespit edilmiştir. Ayrıca Susa A evresinde Musiyan yerleşimi bir merkez olarak görülmektedir. Aynı dönemde Huzistan Bölgesi'nde de iki büyük merkez tespit edilmektedir. Yerleşim sayılarının yüksek seviyeye ulaştığı Orta Kalkolitik Evrede 10 hektarı aşan Chogha Mish, büyük kamu binası, seramik depo odaları ve atölyeleri ile büyük bir merkez olarak ortaya çıkmıştır. Chogha Mish'in çöküşünden sonra İran Kalkolitiğinde önemli yere sahip olan Susa yerleşimi, 20 hektarı aşan yüzölçümü ile dikkat çekmektedir. Susa ana platformu kerpiçten yapılmıştır ve her yönü 70 metre uzunluğunda olup, ovoidan 10 metre yüksekliğe sahiptir. Platformun üzerinde büyük bir mabet olduğu güçlü bir ihtimaldir. Orta Kalkolitik Evrede Susa Platformu, çok amaçlı tek bir merkez olma özelliğini taşır.

Elverişli bölgelerde gerçek tarımın başlamasına rağmen, göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzı özellikle Zagros yüksek bölgelerinde yaygındır. Bu durum özellikle Parchina ve Hakalan mezarlarında gözlenebilmektedir. Aynı şekilde pastoral yaşam tarzı, Kalkolitik Çağ'da Fars Bölgesi'nde de tespit edilmiştir.

Kalkolitik Çağ, zengin boyalı çanak çömleğin yaygınlaşması ile de karakterize olunur. Bu konu özellikle Orta Kalkolitik Evrede, Bakun ve Susa A döneminde en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Büyük bir olasılıkla bu tür seramikler uzmanlaşmış çömlekçiler tarafından yapılmıştır. Ayrıca sanatsal ve teknolojik açıdan karışmış ve gelişmiş seviyeye ulaşan

seramikler bu düşünceyi desteklemektedir. Jafarabad ve Bendbal yerleşimlerinin sadece çanak çömlek üretim merkezi (atölye) oldukları düşünülmektedir.

Kalkolitik Çağ'da seramik üretiminin yanı sıra, bakır üretimi pek çok merkezde tespit edilmiştir. Merkezi Plato ve Güney İran'da bakır kaynaklarının bulunması ile birlikte bakır üretimi Tell İblis'de iyi bir şekilde görülmektedir (Caldwell, 1967). Tell Eblis I (Erken) ve II (Orta ve Geç) evrelerinde bakır üretimine ait binlerce cüruf ve pota bulunması bu konuyu kanıtlamaktadır. Pirometalurji ile ilgili olarak, döküm tekniğinde yapılmış madeni eserler, uzak bir yerde yer alması ve bakır kaynaklarına yakın olması bakımından Tell- İblis'de üretilen bakırın sadece yerli tüketimi değil, ihracat için yapıldığını da göstermektedir (Caldwell, 1967). Ayrıca Sialk, Tepe Ghabristan, Tepe Giyan ve Erisman gibi yerleşimlerde bakır üretimi tespit edilmiştir.

Ölü gömme geleneği ile ilgili özellikle erken evreye ait bilgiler ve buluntular çok yetersizdir. Bu evreye ait gömütler Seh Gabi, Jafarabad ve Chogha Mish'den elde edilmiştir. Mezarlar ev tabanlarında yapılmış olup çoğu zaman çocuk mezarlarına aittir. Yetişkin insanlara ait mezarlar büyük bir ihtimalle yerleşim dışında yapılmıştır. Dalma Tepe ve Seh Gabi yerleşimlerinde çocukların, çömlek veya büyük kâseler içinde de gömüldüğü tespit edilmiştir. Yeni gömüleme gelenekleri Huzistan Bölgesinde Jafarabad, Chogha Mish ve Jowi yerleşmelerinden elde edilmiştir. Bu yerleşimlerde mezarlar yerleşim dışında ve kerpiçten yapılmıştır. Ancak mezar buluntularında belirgin farklılıklar görünmemektedir. Deh Luran'ın kuzeyinde (Zagros) daha öncede belirtildiği gibi 200'ü aşkın taş kaplı mezar Parchina ve Hakalan mezarlıklardan gün ışığına çıkarılmıştır. Bu mezarlara ait yerleşimlerin bulunmaması ile birlikte göçebe insanlara ait olduğu düşünülmektedir. Mezarlar Kalkolitik Çağ'da göç yolları ile ilgili bilgi sunmaktadır. Geç Kalkolitik evresinde Susa Platformu yakınında yer alan mezarlık bir olağandışı mezarlık olarak görünmektedir. Mezarlar kerpiçten yapılmış ve ölü hediyesi olarak bol miktarda ve yüksek seviyede statü eşyası bulunmuştur. Bu mezarlık alanında bini aşkın mezar bulunmaktadır.

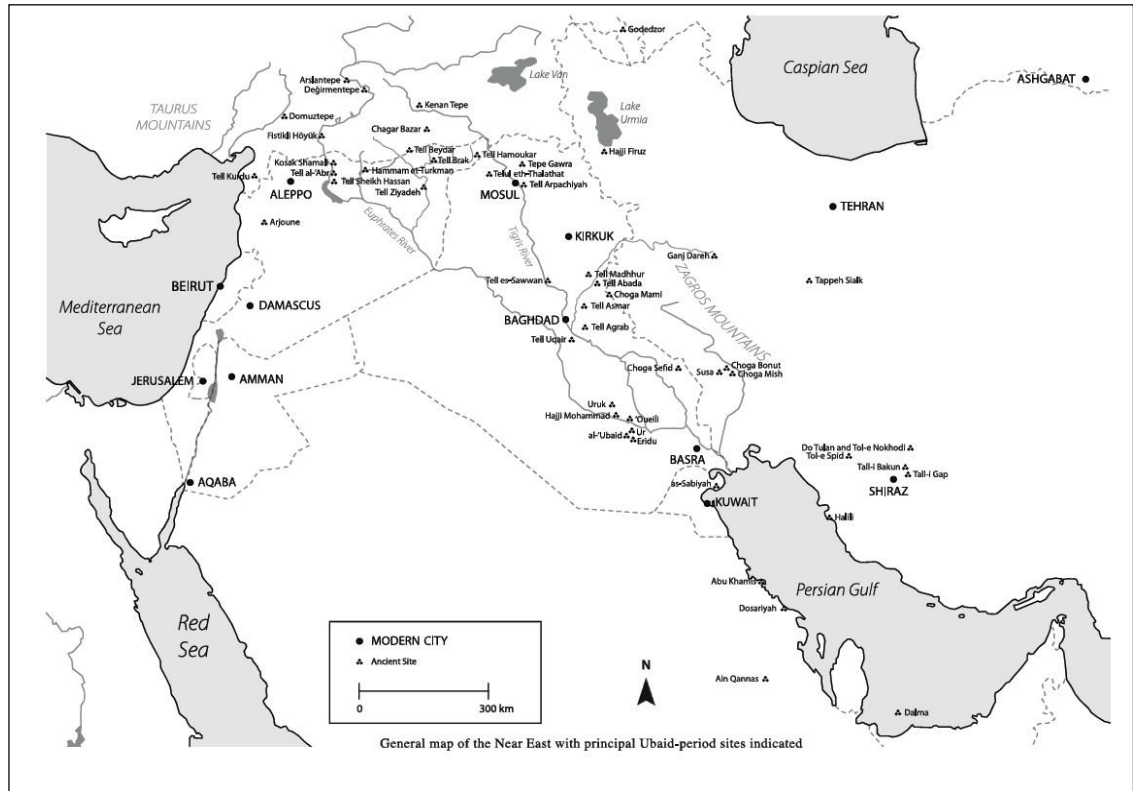

IV.3. Kalkolitik Çağ'da Anadolu-İran İlişkileri

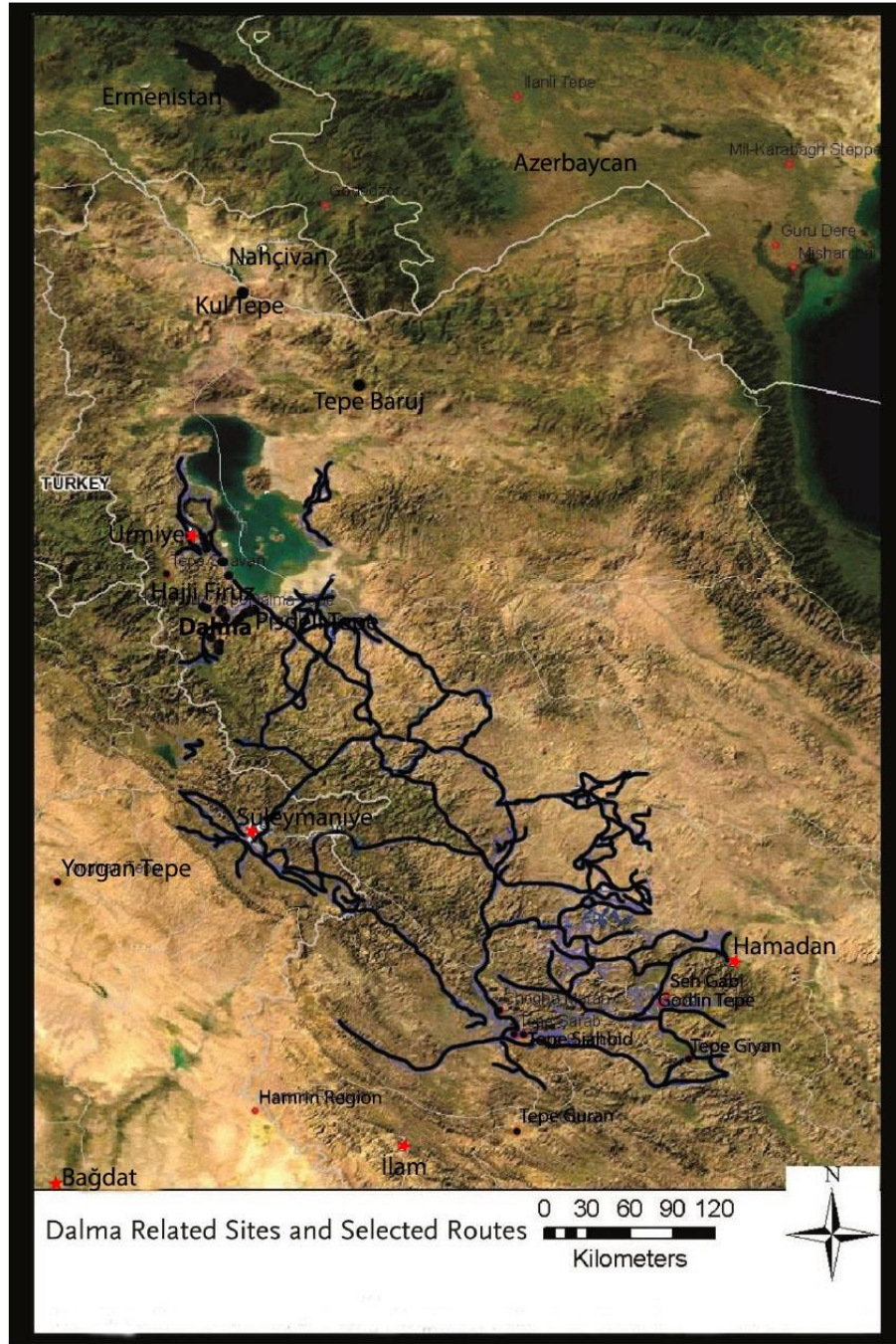
Yakın Doğu'da Kalkolitik terimi ile adlandırılan çağ (M.Ö.5500-3000) bölgesel farklılıklarıyla birlikte hem İran ve hem Anadolu topraklarında tanımlanmaktadır. Yaklaşık üç bin yıl süren bu dönemde İran ve Anadolu toplumları daha gelişmiş karmaşık ve kentsel yaşam tarzına doğru hareket etmişlerdir. Bu dönemde Mezopotamya'da önce Ubaid ve ardından Uruk kültürü ortaya çıkmış ve etkisini çevre bölgelerde baskın bir şekilde sürdürmüştür. Ubaid Dönemi/Kültürü özellikle "siyah üzerine devetüyü" (black-on-buff painted) boyalı seramiklere dayanarak Güney Mezopotamya'da yer alan Tell el- Ubaid kazılarında tanımlanmıştır. Ardından Güney Anadolu, Güneybatı İran, Doğu Akdeniz, Pers (Basra) Körfezi ve Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alan yerleşimlerden Ubaid ile ilgili seramiklerin bulunması ile daha da pekiştirilmiştir (Harita 20). Ubaid dönemi M.Ö. 7. binyılın sonlarından 4. binyılın başlarına yaklaşık 3000 yıl sürmüş ve Eridu stratigrafisine dayanarak Oates (1960) tarafından Ubaid 1-4 olarak dört evreye ayrılmıştır. Ardından Tell el Oueili kazılarına dayanarak bir erken evre olarak Ubaid 0 ve bir geç dönem olarak Ubaid 5 evresi eklenmiştir. Güney kökenli Ubaid kültürü zaman zaman özellikle Ubaid 3-4 evreleri kuzey Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu'ya yayılmış veya diğer bir deyişle zaman içerisinde güneyden kuzeye nüfuz etmiştir. Ancak pek çok arkeolog güney-kuzey arasındaki kültürel değişme konusunda bu fenomenin daha karşılıklı olarak göz önünde bulduklarını önermişlerdir.

Güney Mezopotamya ile Anadolu arasında MÖ 6. binyıl sonları ile M.Ö.5. binde Ubaid kültürü ile bağlantılar veya diğer bir deyişle Ubaid kültürünün özellikle Güneydoğu Anadolu'da varlığı tespit edilmiştir. Bu dönemde Mezopotamya'da Anadolu kökenli obsidiyen buluntularının yanı sıra Anadolu'da Ubaid kültürü ile ilgili buluntular çoğunlukla çanak çömlek ve az da olsa mimari buluntulara bağlıdır. Ubaid çanak çömleği Sakçagözü ovasında yer alan Coba Höyük, Gedikli ve Tilmen Höyük'te bulunmuştur (Özbal, 2011). Ayrıca Altınova'da yer alan Korucutepe, Fatmalı, Kalecik, Norşuntepe ve Tülintepe yerleşimlerinden Ubaid çanak çömleğine benzeyen buluntular elde edilmiştir. Yanı sıra son

yıllarda yoğun araştırılan yukarı Dicle bölgesinde yoğun bir şekilde Ubaid kültürüne ait buluntular elde edilmiştir. Çanak çömlek buluntularının yanı sıra Ubaid mimarisi ile paralel buluntular Tell Kurdu, Mersin XV ve Değirmentepe'den sağlanmıştır (Özbal, 2011). Her halde özellikle Güneydoğu Anadolu'da ne kadar Ubaid kültürüne ait buluntular olsa da Uruk Dönemi'nde ise farklı bir durumla karşılaşılır. Karşılaştırılabilir mimari planlar, çanak çömlek paralelliği, idari teknolojinin ayırt edici güney formunun Kuzey Mezopotamya ve Anadolu'da görülmesi homojen denebilecek bir kültürel paralelliği göstermektedir.

Harita 19: Ubaid yayılım bölgeleri (Carter ve Philip, 2010)

Harita 20: Kuzeybatı ve Batı İran'da Dalama kültürüne ait yerleşimlerin dağılımı (Tonoike, 2009)

M.Ö	Güney Mezopotamya	Doğu Anadolu	Fırat	Deh Luran	Susiana	Fars
6000	Ubaid 0			CMT	Arkaik Susiana 3	Mushki
5500	Ubaid 1			Sabz Evresi	Erken Susiana	Jari
5000	Ubaid 2	Tilkitepe	Samsat Çavı Tarlası Tuluntepe Korucutepe Çayboyu	Khazine Evresi	Erken Orta Susiana	Shamsabad
4500	Ubaid 3				Geç Orta Susiana	
4000	Ubaid 4	Tilkitepe	Kurban Samsat Dağırmentepe Korucutepe Norçuntepe Tepecik	Bayat Evresi		Bakun
3500	Ubaid 5				Geç Susiana 1	
3000	Uruk			Farukh Evresi		
					Geç Susiana 2 Susa 1	
	Uruk			Post Farukh Evresi		Lapui
		Sos VA			Uruk	
	Jamdat Nasr	Erzurum-van yerleşimleri	Arsilantepe VIA Karkamış Samsat Tepecik	Uruk		Banesh
				Jamdat Nasr	Oroto Elam	

Tablo 14: M.Ö. 6.-3. bin Güney Mezopotamya, güneybatı İran ve Doğu Anadolu kronoloji tablosu

(yararlanan kaynak Mutin, 2012)

Ubaid dönemine (M.Ö.6500-3800) ait olan kültür materyali Kuzey Mezopotamya, Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu, Zagroslar/Güneybatı İran ve Pers Körfezi'nin Arap kıyılarına kadar yayılmasına rağmen, geniş ölçekli etkileşim ve yüksek hacimli ticaret ağının varlığı Uruk döneminde gerçekleşmiştir.

Uruk dönemi (4000/3800-3200/3100) ilk devlet, gerçek anlamda kentleşme, merkezi otorite, karmaşık yerleşim hiyerarşisi, uzmanlaşmış idari bürokrasi kavramlarıyla karakterize edilmektedir. Ayrıca Mezopotamya'ya özgü olan silindir mühür, mühürleme, jeton, bulla ve tabletler insanların uzun mesafelerde ve zaman aralıklarında gerçekleştirilen karmaşık ekonomik işlemleri kaydetmelerine olanak vermiştir. Aynı zamanda bu unsurlar Mezopotamya toprakları dışındaki Uruk kolonilerini tanımlamada önemli bir kriterdir.

Uruk döneminin diğer bir önemli özelliği tam anlamıyla bir zanaat uzmanlaşmasının belirginleşmesidir (Stein, 1999). Zanaat uzmanlaşmasına kanıt olarak Uruk döneminin en karakteristik seramik tipi olan el yapımı devrik ağızlı kâseler ve çark yapımı konik kaplar ya da konik bardaklar gibi seri üretilmiş seramiğin geniş bir alanda dağılımı, merkezi otorite tarafından kontrol edildiği görülen hammadde ve metal işlerindeki verimlilik olarak gösterilebilir.

Mezopotamya hammadde açısından yoksul ve bunun tam aksine İran ve Anadolu yaylaları bu konuda zengin bir varlığa sahiptirler. Bununla birlikte özellikle Uruk döneminde organize edilmiş bir şekilde özel ve kamu ticareti içeren çeşitli stratejilerle bu doğal kaynaklara ulaşmaya başlamışlardır. Bu açıdan, bu dönemde Mezopotamya, Kuzey Suriye, İran ve Anadolu ile bağlantılar Ubaid dönemine göre belirgin bir değişikliği göstermektedir. Doğal kaynaklar açısından zengin Toros ve Zagros Dağları Mezopotamya toplumları için hem elverişli, hem de göreceli olarak ulaşılabilir bir konumdaydı. Konu ile ilgili yapılan araştırmalar ticaret yollarının kontrol edilmesi, kritik ham maddelere ya da lüks mallara ulaşma güdüsünün Uruk kolonilerinin çevre bölgelerde, Kuzey Suriye, Zagroslar ve Güneydoğu Anadolu'da kurulmasının temel nedeni olduğunu göstermiştir (Henrickson, 1994; Young, 1975; Algaze, 1993)

Mezopotamya koloni ya da ticaret istasyonları Orta Uruk döneminden itibaren başlayarak Uruk kültürünün yayılmasının ana evresi olarak Geç Uruk döneminde en yüksek zirvesine ulaşmıştır. Uruk Seramiği özellikle devrik ağızlı kâseler, İran, Anadolu ve Kuzey Suriye'de

Geç Kalkolitik yerleşimlerinde ele geçmiştir. Uruk dönemi yerleşimleri, Uruk seramiğinin yanı sıra anahtar deliği şeklinde ocaklı ve orta hollü evler "mittelsaal", saplama mozaik bezemeleri, tapınakların nişli ön cepheleri ile Güney Mezopotamya'ya özgü, Uruk mimarisinin özelliklerini taşımaktadırlar (Özgüç, 1992).

Harita 21: Uruk yayılımı (<https://en.wikipedia.org/wiki/Uruk>)

Diğer ayırt edici Uruk özelliği silindir mühür, bulla, jeton, kil tabletler gibi Güney Mezopotamya'nın idari teknolojisinin bulunmasıdır. Bununla birlikte Uruk kolonilerinin İran'da Godin Tepe V (Young 1975), Kuzey Mezopotamya'da Tell Brak ve Nineveh (Algaze, 1986), Suriye Fırat'ı üzerinde Qraya Habuba Kabira ve Jebel Aruda (Van Driel, 1983), Anadolu'da Fırat üzerindeki Hassek Höyük, olasılıkla Şadi Tepe (Algaze vd, 1991),

Karkamış, Samsat (Öztan, 1984), Tepecik (Esin, 1982) ve Hacinebi (Stein, 1999) olduğu söylenebilir.

M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısında Uruk kültürünün hızla geniş bir coğrafi alanda yayılımını açıklamak amacıyla Dünya Sistemi Teorisi (Merkez-Çevre Modeli), eşitlik-uzaklık modeli ve ticaret-diaspora modeli başta olmak üzere çeşitli teoriler ve modeller ortaya çıkmıştır. G. Algaze'nin ileri sürdüğü "Gayri-resmi Uruk İmparatorluğu Teorisi" veya bir diğer deyişle "Uruk Dünya Sistemi Teorisi" M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısında güney Mezopotamya ve çevresi ile ilgili ilişkilerin niteliğini anlaşılır kılmaya çalışmıştır (Algaze, 1989; 1993). Algaze, Uruk yayılımının siyasi olmaktan ziyade ekonomik amaçlı olduğuna inanmaktadır. Ona göre yayılım üç sürece yayılmıştır. İlk olarak İran ovaları kolonileştirilmiş ve böylece bu yerler Mezopotamya merkezinin bir parçası niteliğinde olmuştur. Bu süreci yerleşim hiyerarşinin önünde olan Samsat, Karkamış, Tell Brak, Nineveh buldukları bölgeyi kontrol edebilecek konumda olan önemli Geç Kalkolitik yerleşimlerin ele geçirilmesi izlemiştir. Son süreç ise ticareti kontrol edebilecek kilit noktalara, Tapqa Barajı Projesi kazıları Habuba Kabira, Karkamış Bölgesinde Şadi Tepe, Kum Ocağı Tiladir gibi koloni tarzında ve küçük ticari istasyon yerleşimler kurmak olmuştur. Bu şekilde kurulan ticari ağla malların akışı kontrol edilmekteydi.

Algaze'nin Uruk Dünya Sistemi teorisi ilişkilerin temelini politik olmasından ziyade ekonomik amaçlı olduğu savı birçok akademisyen tarafından kabul edilmekle birlikte, Uruk öncesi yerel Geç Kalkolitik sosyo-politik gelişmedeki rollerine pek dikkat etmediği; bu teorinin birçok açıdan geçerli olmakla birlikte teorinin çıkış yeri itibariyle Uruk yayılımına uygulanmasının pek uygun olmadığı Frangipane (1993), Stein (1999) ve Wright (1989) gibi birçok akademisyen tarafından pek kabul görmemektedir. Stein toplumlar arasında her network (ağ) bağlantılarının bir dünya sistemi oluşturmadığını ileri sürerken, Lupton (1998) Uruk Dünya Sistemi Teorisinin Mezopotamya merkezli bir bakış sergilediğini düşünmektedir. Uruk yayılımı ve yayılımın getirdiği ilişkiler konusunda, dünya sistemi

teorisine alternatif olarak G. Stein (1999) tarafından "uzaklık-eşitlik ticaret-diaspora" modelleri ileri sürülmüştür.

"Uzaklık-eşitlik" modeli, bölgeler arası etkileşimi geniş bir ölçekte irdelemektedir. Bu modelde merkezin hâkimiyet gücünün mesafe arttıkça azaldığı, bunun sonucu olarak merkezin kendinden uzak çevresiyle ekonomik ve politik ilişkilerinde eşitliğin ya da simetrisinin arttığı teorisine dayanmaktadır (Stein, 1999, s. 11-26). Bu koşullar altında merkez-çevre etkileşimi belli bir ölçüde sınırlanmakta "Dünya Sistemi Teorisinde" ileri sürüldüğü gibi "çevrenin" ekonomi politikasının merkeze bağımlı bir şekilde örgütlenme gereksinimi olmayacaktır. Bu modelde uzaklık kıstas alınarak, farklı sosyal, kültürel, ekonomik seviyede olan iki bölge arası etkileşimin olası, sonuçta bölgeler arası ticaret üzerinde merkezin kontrolünün azalması, iki bölge arasında ticari ilişkiler asimetrisinin azalmasıyla "çevrenin" lehine koşullar yaratmaktadır.

"Ticaret-diaspora" modeli yabancı tüccarlar ve onlara ev sahipliği yapan yerli toplumlar arasında kurulan ticari sistemi tanımlamaya ve farklılıkları açıklamaya çalışan bir modeldir. Temelde "Dünya Sistemi Teorisinde" merkez lehine olan güç ilişkisi olgusunun yerine güçler dengesine dayanmaktadır. Yabancı tüccarlar ve onlara ev sahipliği yapan toplumlarla kurulan güç ilişkileri çerçevesinde iki taraf arasındaki ilişkilerin niteliği şekillenmektedir (Stein, 1999, s. 46-55).

"Ticaret-diaspora" modeline göre ticaret amaçlı olarak bir grup insan, yeni yerlere taşınmakta ve ana yolları üzerinde pazarlar ya da nakil merkezleri kurmakta ve ticarete uzmanlaşmaktadır. Yerel kimliklerine sadık kültürel olarak ev sahibi toplumlardan farklı olan bu grup, uzmanlaştıkları ticarete güçlerinin yettiği ölçüde tekel kurma eğilimindedirler. Bu modele göre iletişim ve taşımanın zorlaştığı ve merkez devlet kurumları uzun mesafeli ticaret yapanları fiziksel ya da ekonomik güvence sağlamada yetersiz olduğu koşullarda ticaret-diasporalarda bir artış olmaktadır (Stein, 1999, s. 47).

Mezopotamya-İran arasındaki karşılıklı etkileşim en azından Orta Uruk döneminde başlamış ve Uruk dönemi sonuna doğru yaklaşık yarım bin yıl devam etmiştir (Helwing, 2005). Dördüncü binyılın başında (Orta Kalkolitik) köy toplulukları Orta plato ve Batı İran Zagros'larda en gelişmiş zirvesine ulaşmış aynı zamanda Zagros ve Güney İran'da pastoral yaşam tarzında yaşayan toplumlar da yaygındır. Bu dönem Sialk III 4-5, Ghabristan II, Hisar IA/B, Seh Gabi VII ve Godin VI evreleri ile çağdaştır. 4. binyılın ortalarından (Geç Kalkolitiğin erken evreleri) itibaren ilk kez İran yaylaları ile Uruk etkileşimlerine ait buluntular elde edilmiştir. Bu dönemde Sialk III6-7, Hisar IC/II, Godin VI/V, Banesh dönemin ilk evresi ve Susa 18. tabakası ile çağdaştır (Helwing, 2005).

M.Ö. 4. binyılın sonuna doğru (M.Ö. 3000) Mezopotamya'da Cemdet Nasr ve Erken Hanedanlar döneminde özellikle Huzistan düzlüklerinde Proto Elam devletinin kurulması ile birlikte gerçek şehircilik başlamıştır. İdari işlevi olan kil tablet ve mühürlerin bulunması, İran yaylaları ile Mezopotamya arasında olan yoğun bir etkileşimi kanıtlamaktadır (Helwing, 2005). Bu dönem Sialk IV, Ghabristan I, Hisar II, Banesh döneminin ortaları, Tepe Yahya IVc, Shahdad ve Shahre-i Sokhte'nin ilk evreleri ile çağdaştır. Bu dönemde Godin IV ve kuzeybatı İran Kura-Aras kültürü ile karakterize olunur.

Güneybatı İran'da Uruk dönemi ile ilgili buluntular yoğun olarak Susa'nın 18. tabakasından ele geçmiştir. Bu tabaka tam bir Uruk yerleşimi olarak incelenebilir. Susa'da Uruk dönemi sonuna doğru (17B2/1, 17A) bir hiatustan sonra Susa 16-13 tabakalarında farklı kültürel buluntular olarak Proto Elam ait buluntular ele geçmiştir. Zagroslar'da Godin Tepe bir ticari merkezi (koloni) olarak jeostratejik konumuna göre önem taşımaktadır. Uruk kültürü ile ilgili buluntular Godin V tabakasından elde edilmiştir.

Karmaşık toplumlar ve Uruk kültürü ile ilgili buluntular Merkezi Plato'da Sialk III ve IV (M.Ö. 5 binyılın sonundan 3. binyılları) tabakalarından elde edilmiştir. Devrik ağızlı kâseler ve *Lugged Jars* buluntuları, Uruk ile ilişkili olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Ayrıca Ghabristan IV. tabakasından devrik ağızlı kâseler elde edilmiştir. Bunlara ek olarak Sialk III,

Erisman, Ghabristan II, Tepe Hisar II ve Tepe Mamorin'de bakır üretim atölyeleri tespit edilmiştir. Uruk dönemi sonuna doğru Proto Elam kültürünün ortaya çıkması ile birlikte kent niteliğinde olan yerleşimler kurulmuştur. Bu dönemde firuze, akik ve lacivert taşı (lapis) gibi ürünler uzmanlaşmış atölyelerde Shahr-i Sokhteh, Tepe Hisar ve Shahdad gibi yerleşimlerde seri halde üretilmiş Mezopotamya'ya ihraç edildiği düşünülmektedir. Bakır, ergitme yöntemi ile büyük bir oranda üretilmiştir. Erisman gibi yerleşimde 120 tondan fazla bakır cürufunun depolanması bu madenin yüksek bir ölçekte üretimini kanıtlamaktadır (Helwing, 2005).

M.Ö	Anadolu	Mezopotamya	İran	Güney Kafkasya
2350	Arslantepe	ED III A Ur cemetery	Konar Sandal	Bedeni
	VIC	ED II		
	Alaca			
	VIB	ED I	Sialk IV 2	
3000		Uruk III		
	VIA	LC 5 Uruk IV	Sialk IV 1	
			proto-Elamite	Kura-Araxes
3350		LC 4	Sialk III 6-7	
	VII	LC 3	Sialk III 4-5	
4000	VIII	LC 2	Sialk III 1-3	Leilatepe
				Novosvobodnaja
				Maikop

Tablo 15: M.Ö. IV ve III. Bin Mezopotamya, Anadolu ve İran kronoloji tablosu

Orta ve Geç Kalkolitik dönemde İran yaylalarında gerçekleşen kültürel gelişmeler birçok açıdan Anadolu'da görülen süreçten farklıdır. İran'da Orta Kalkolitik (LC2/3) Tell Brak TW 19/18, Hammam et-Turkman VA, Gawra XI-IX, Hacinebi A ve Arslantepe VIII ve erken VII ile çağdaştır (Helwing, 2005). Bu dönemde Suriye düzlüklerinde ilk kentler kurulmuş, Yukarı Fırat Bölgesinde ise merkezi niteliğine sahip olan Arslantepe gibi yerleşimler ortaya

çıkılmıştır. Bu yerleşimde yerel dinamizmlere bağlı olarak karmaşık sisteme doğru hareket edildiği görülmektedir. Geç Kalkolitik dönemin erken evrelerinde daha karmaşık düzene doğru bir eğilim görünmektedir ve ana yollar üzerinde ticari istasyonlar yapılmıştır. Geç Kalkolitik dönemin geç evrelerine doğru Fırat Nehri boyu Jebel Aruda, Tell Qannas ve Habuba Kabira gibi tam Uruk karakteri taşıyan kentler kurulmuştur. Bu dönemde Arslantepe VIA tam bir karmaşık yerleşimi yansıtmaktadır. Anadolu Geç Kalkolitik yerleşimleri bu gelişmeleri yaşarken çoğu İran Kalkolitik yerleşimlerinde bir hiatus görünmektedir (Helwing, 2005).

Son yıllarda güneydoğu Anadolu ve Suriye'de özellikle baraj yapımı nedeni ile yapılan arkeolojik araştırmaları sonucunda Anadolu ve Suriye'de ilk karmaşık toplumların evrim süreci ile ilgili bilgilerimiz daha da artmıştır. Dördüncü bin yılların başından itibaren Suriye topraklarında Jazirah Bölgesinde yer alan Tell Hamoukar, Tell al-Hawa ve Tell Brak gibi kent merkezleri tanımlanmaktadır. Aynı şekilde merkezi niteliğinde olan Norşuntepe, Arslantepe ve Samsat Höyük gibi yerleşimler gün ışığına çıkarılmıştır. Dördüncü bin yıllarının ortalarında Uruk kültürü kuzey Mezopotamya'dan Orta Fırat havzasına yayılırken ilişkiler artık karşılıklı olarak ele alınabilir (Helwing, 2004).

Uruk döneminde toplumsal gelişim sürecinde İran ile Anadolu arasındaki farklılık muhtemelen İran Platosunun Zagros sıra dağlarından dolayı bağımsız bir coğrafi birimi oluşturmasından kaynaklanabilir. Zagros sıra dağları sadece ulaşım için engel oluşturduğundan değil; belki kendi bünyesinde barındırdığı göçebe toplumlar nedeni ile de önem taşımaktadır. Bu konu dolaşımı ve gerçek ilişkileri engellemesi açısından önemli bir husustur. Diğer yandan Toros eteklerinde erken köy toplumları daha karmaşık komplekslere dönüşmüş ve Mezopotamya'yla olan ekonomik işlemlerine katkıda bulunduğu tespit edilmiştir (Helwing 2005). Genel olarak Uruk döneminde İran Platosu (Henrickson, 1994) ve Yukarı Fırat vadisinde (Helwing, 1999; Rothman, 2001) görülen gelişmeler ile ilgili yerel faktörleri vurgulayan modellerin bu konuyu dikkate almayan modellere göre kültürler arası etkileşimleri açıklamakta daha uygun olduğu görülmektedir.

M.Ö.	Jazirah	Eski Mosul	Doğu Anadolu	Urmiye Bölgesi
3000	Brak TW 12	Nineveh-20/- 31 (Uruk C)	Arslantepe VIA Tepecik West	Kul Tepe IV
	Brak TW 13	Nineveh-31/- 37 (Uruk B)	-	Kul Tepe V
3500	Brak TW 14- 16	Nineveh-37/- 45 (Uruk A)	Arslantepe VII Tilkitepe II	Geoytepe M Geoytepe M
		Gawra VIII	Norşuntepe LCH IIA	Kul Tepe VIA
4000	Hammam VB	Nineveh-45/- 60		Geoytepe N
	Hammam VA	(Gawra B)		Kul Tepe VIB
4500		Gawra XI-IX	Arslantepe VIII	

Tablo 16: Kuzeybatı İnan ve çevre bölgeler kronoloji tablosu (Helwing, 2004)

Güneydoğu Anadolu, Batı ve Güneybatı İnan, Mezopotamya (Uruk) ile yoğun bir etkileşim içindeyken, kuzeybatı İnan ile Kafkasya'da daha farklı süreç yaşanmaktaydı. Bu bölgelerde Özellikle Geç Kalkolitik evresine doğru Saman Yüzlü Seramikler (CFW) ortaya çıkması Doğu Anadolu-Kafkasya ve kuzeybatı İnan ilişkileri açısından önemli bir husustur. Bununla birlikte söz konusu Kalkolitik Çağ'da İnan ile Anadolu ilişkileri her ne kadar Uruk kültürü etkisi altında kalmış gibi görünse de Saman Yüzlü Seramik Malların her iki bölgede bulunması ilişkilerin devam etmesi konusunda önemli göstergedir. CFW olarak adlandırılan mal grubu ilk kez Braidwood (1960) tarafından Amik ovasında yaptıkları arkeoloji çalışmaları sırasında özellikle Tell Judaidah ve Tell Dhahab buluntularından yola çıkarak tanımlanmış ve Amik F Çanak Çömleği olarak adlandırılmıştır. CFW Mal grubu Amik E/F evrelerini ayırıcı özelliği ile üç bölgeye ayrılmaktadır (Marro, 2010). Amik ovasında elde edilen CFW Mallar çoğunlukla el yapımı ve renk açısından turuncu ile devetüyü

tonlarındadır. Teknoloji açısından kapların tüm yüzeyinde yoğun saman izleri ile karakterize edilir. Çoğu zaman kapların yüzü yalın bırakılmış olmakla birlikte perdah edilmiş olanlarda bulunmaktadır. Bazen kapların yüzü ince astarlı ve genellikle turuncu ve kırmızı renkte ve çoğu zaman perdahlanmıştır. Hamur olarak pek çok zaman eksik okside olmuş ve bu durum kırık kapların çekirdeklerinde gri-siyah renk ile yansıtılmaktadır. Form açısından kaba, kısa dışa dönük boyun ve geniş boyunlu çömlekler ve toplu üretilmiş kâselerden oluşur. Kâseler yuvarlak gövdeli basit veya boncuk boyunludur.

CFW ile ilgili ikinci bölge Orta Fırat Vadisi ve Khabur bölgesidir. Bu bölgede Kurban Hüyük VI, Hacinebi A/B1, Tell Kosaq Shamali (4.3. evre), Tell Leilan V-IV ve Tell Brak TW 19-14 den CFW buluntuları ele geçmiştir (Tablo 17). Hacinebi A/B1 ile de tanımlanan CFW buluntuları "Casseroles", çekiç başlı kâseler (hammerhead bowls) ve Gri Mallar ile karakterize olunur. Amik F kompleksine göre az da olsa kırmızı astarlı mallarda görünmektedir. Çanak çömlek tipi Amik F'de olduğu gibidir. Bu komplekste de çömlekçi işaretleri tespit edilmiştir. Tell Brak'taki çömlekçi işaretleri yakın bir şekilde Arslantepe VII evresinde bulunan çömlekçi işaretlerine benzemektedir (Marro, 2010). Teknoloji açısından Amik ve Hacinebi CFW buluntuları hamur rengi, gri çekirdekleri ve katkı maddesi olarak bol miktarda saman kullanımı açısından çok benzerlik göstermektedir. CFW ile ilgili üçüncü buluntu kompleksi Balikh Bölgesinde Hammam et Turkman V'den elde edilmiştir. Bu kompleks Hammam VA ve VB olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır.

Yukarıda belirtildiğimiz bölgeler dışında CFW ile ilgili buluntular Transkafkasya topraklarından gelmektedir. Bu bölgede kazısı yapılmış en az 6 yerleşim yerinde, söz konusu CFW buluntuları elde edilmiştir. Bunlar; Gürcistan'da yer alan Berikldeebi, Ermenistan'da yer alan Tekhut ve Azerbaycan'da yer alan Büyük Kesik, Leyla Tepe, Poylu, Soğuk Bulaq ve Ovçular Tepesi buluntularından oluşur. Tekhut Tepe hariç diğer yerleşim yerlerinin hepsi Kura Nehri havzasında yer almaktadır (Marro, 2010). En çok ve iyi mal grubu Büyük Kesik ve Leyla Tepe'den sağlanmıştır. Syro-Mezopotamya komplekslerinde görüldüğü gibi Transkafkasya CFW grubu saman katkılı, saman yüzlü çömlek ve kâselerden oluşur ve renk

açısından pembemsi ve devetüyü tonlarından oluşmaktadır. Sarımsı, pembe ve yeşilimsi astar sık kullanılmış olup az da olsa kırmızı astar ve perdahlanmış oldukları da vardır.

CFW kapsamında yer alan kuzeybatı İran, arkeolojik araştırmalar açısından daha iyi tanımlanan Doğu Anadolu ve kuzey Mezopotamya ve hatta Transkafkasya bölgelerine göre daha az incelenmiş ve özellikle söz konusu CFW seramik mal grubu ile ilgili bilgilerimiz daha azdır. Güney Anadolu ve Kafkasya topraklarında yapılan araştırmalar özellikle kuzeybatı İran Geç Kalkolitik kronolojisi için kuşkusuz yardımcı olabilir. Yukarı Fırat Bölgesinde Norşuntepe (Gülçur, 2000), Tepecik (Esin, 1971, s.82) ve Değirmentepe (Esin ve Harmankaya, 1987, s. 87) ve hatta Hammam et Turkman bu yerleşimlerden sayılabilir.

Kuzeybatı İran'da Geç Kalkolitik dönem ile ilgili buluntular Geoy Tepe "M" ve "N", Köhne Pasgah Tepesi, Tepe Baruj, Yanık Tepe, Pisdeli Tepe ve Kul Tep gibi yerleşimlerden elde edilmiştir. Ayrıca Kroll (2005) tarafından yapılan yüzey araştırmalarında Marand Seramik Mal grubu olarak adlandırılan seramikler Geç Kalkolitik (CFW) mal grubu içerisinde yer alabilir. Geoy Tepe buluntuları çoğunlukla Tunç Çağı'na ait olmakla birlikte Geç Kalkolitik ile ilgili veriler N-M evrelerinden elde edilmiştir. "N" evresinden elde edilen seramikler tek renkli kırmızı veya gri ve yüzeyleri parlatılmıştır. Ardından "M" evresinde bazen kırmızı renk ile boyanmış saman katkılı seramikler elde edilmiştir. Motifler kâselerin iç yüzeyinde girland ve çömleklerin omuzlarında dalgalı hatlar ve üçgenlerden oluşur. Yanık Tepe'de Geç Kalkolitik buluntuları M ve N açmalarından elde edilmiştir. Elde edilen seramikler tek renkli, saman katkılı ve kırmızı astarla parlatılmıştır. Formlar basit ağızlı kâseler ve bezemeli çömlekler olarak ön plandadır. Pisdeli Tepe Geç Kalkolitik döneme ait diğer bir yerleşimdir. Bu tepede elde edilen seramikler Pisdeli Mal grubu olarak adlandırılmıştır (Dyson ve Young, 1960). Seramikler saman katkılı ve devetüyü ile kırmızı tonlarında ve dış yüzeyleri perdahlanmıştır. Bazı seramikler kırmızı renk ile yoğun bir şekilde yatay şerit veya içi dolu üçgen gibi geometrik motifler ile bezenmiştir. En karakterize form, ağız kenarı altında dış yüzeyde bantlar ile bezenmiş olduğu bardaklardır (Helwing, 2004). Kazısı son yıllarda

yapılan Kul Tepe ve Köhne Pasgah Tepesi iki diğer Geç Kalkolitik ve özellikle Saman Yüzlü (CFW) sunan yerleşimlerdir.

Pisdeli Tepe verileri Yanık Tepe Geç Kalkolitik ve Geoy Tepe "M"e göre daha erken döneme tarihlendirmektedir. Pisdeli Tepe'de karakteristik olan alçak bardaklar Hammam et-Turkman'ın IVD evresinde de görülmektedir (Levha 32) (Akkermans, 1988a: resim 89, no 244,246). İçi dolu üçgenler gibi motifler Hamam et-Turkman VA (Akkermans 1988b: resim 97, no.93) evresinden ele geçmiştir. Bununla birlikte kronoloji açısından Pisdeli Tepe, Hammam et-Turkman IVD ve VA (LC1) evresi ile eş zamanlı olduğu düşünülmektedir.

Harita 22: Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kafkasya Bölgesinde Saman yüzlü seramik (CFW) yerleşimleri

M.Ö	Amik	Queiq	Yukari Firat	Orta Firat	Balikh	Habur	Yukari Dicle	Orta Aras	Orta Kura	Kuzeybatı İnan	
3500	.	.	Arslantepe VII	Kurban VI-A	Hacnebi B2	Leilan IV	.	Leyla Tepe	Büyük Kesik	KulTepe	K.Pasghah
	Amik F	.	.	.	.	.	Gawra VIII	.	.	.	.
	.	Oylum Geç evresi	.	.	.	.	.	.	.	.	.
LC 3	Amik F	.	Hiatus	.	Hacnebi B1	Hiatus	Gawra IX-X	Tekhut	Leyla Tepe	.	.
	.	.	Arslantepe VII	.	.	.	.	.	.	.	.
	.	.	.	Kurban VI-C01	Hacnebi A	Hamam VB	Leilan V	.	.	.	.
LC 2	.	.	Korucutepe B	.	.	.	.	.	.	.	.
4000	Hiatus	Oylum Erken evresi	Arslantepe VIII	.	.	.	Gawra XA-IX	.	Büyük Kesik	KulTepe VIA	K.Pasghah
LC 2	.	.	.	.	Hamam VA	Hiatus	.	Ovçular Tepesi II.evre	.	.	.
	.	.	Arslantepe VIII	.	.	.	Gawra XIAB	.	.	.	.
LC 1	.	.	Korucutepe A	.	.	.	Gawra XII	Ovçular Tepesi I.evre	.	KulTepe VIB	.
4500	Amik E	.	.	.	Hamam IVD	Leilan IVb	Gawra XIIA-XIII	.	.	.	.
Geç Ubaid	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.

Tablo 17Geç Kalkolitik (LC1-3) dönemde CWF Malların dağılımı ve kronolojisi (Marro, 2010)

Geç Kalkolitik dönemin ikinci (LC2) aşaması daha önce belirtildiği gibi Saman Yüzlü (CWF) Mal grubu ile karakterize olunur. Saman Yüzlü Mal grubu kısa bir zaman içerisinde geniş bir alana yayılmıştır. Bu seramik mal grubu kapsamında Geoy Tepe M evresinde elde edilen çekiç başlı kâseler ve kısa boyunlu (short-collared) çömlekler Arslantepe'nin VII. evresi ile kıyaslanabilir. Ancak Arslantepe'de karakteristik olan kırmızı astarlı seramikler Geoy Tepe "M"de daha az miktarda görünmektedir. Yarım küre kâse şeklinde olan kırmızı astarlı saman katkılı kaplar, Geoy tepe "M"ın yanı sıra az da olsa Yanık Tepe'den de ele geçmiştir (Helwing, 2004). Geoy tepe "M"de bazı kâseler ve bazen çömleklerin omuzları düzensiz dalgalı hatlar ile bezenmiştir. Bu tür bezeme motifleri, Tilkitepe mal grubu olarak adlandırılan ve Tilkitepe II (Geç Kalkolitik) dönemine ait olan kapların tipik bezeme motiflerindedir (Helwing, 2004).

Geoy Tepe "M"de bazı boyalı seramikler özellikle çekiç başlı ağız kenarlı ve iç ağız kenarı altına doğru inen dil biçiminde üç çizgili kâseler karakteristiktir. Söz konusu kâseler Nineveh'de Gawra B evresi (59-50) ile benzerlik göstermektedir (Levha 33). Ayrıca bu

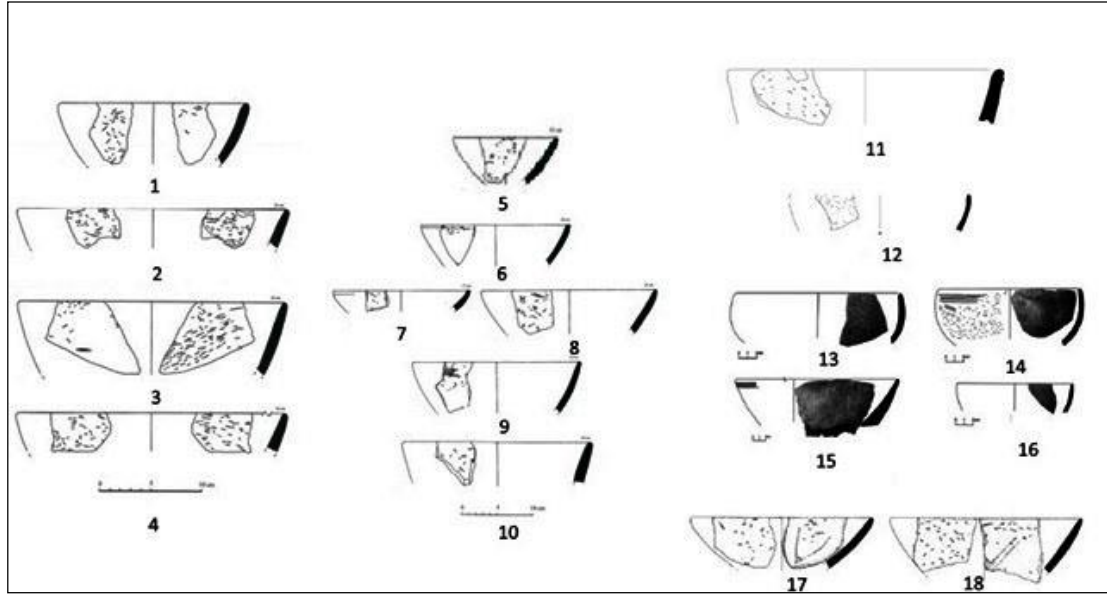
kâseler Norşuntepe IIA evresinden ele geçen kâseler ile benzerlik göstermektedir (Gülçur 2000; resim 41-45 ve 48). Bir diğer grubu bej üzerinde kırmızı, hem alçak bardaklar ve hem de kısa boyunlu yuvarlak çömlekler taranmış üçgenler ve balık kemiği motifinde süslenmişlerdir. Bu motifin altında çelenk veya düzensiz dalgalı hatlar eklenmiştir. Boyalı çömlekler Urmiye Gölü havzasında Geoy Tepe "M" evresinden tanımlanmaktadır (Brown, 1951: no 1;11,13,14,31,97,443). Ayrıca omuzunda çapraz çizgili üçgenler ve üçgenler altında bir çelenk ile bezenmiş çömlek Yanik Tepe'den elde edilmiştir (Burney, 1962: plate XLIII, no 8). Boyanmış bu çömleklerin yakın örnekleri Norşuntepe IIA evresi (Gülçur, 2000: resim 22-25-29-30), Nineveh (Gut, 1995: nos 796-799), Gawra XIIA-XA (Rothman, 2002: 233 from XII, no.1472 from XI/XA, nos.1932,1942 from X) ve Hammam et-Turkman VB (Akkermans, 1988b: resim.109,nos 118,117) den elde edilmiştir (Levha 34).

Norşuntepe (Gülçur, 2000: resim 20-25, 29-30), Gawra X-IX (Rothman, 2002: no 1949 from X, 2787 from IX) ve Nineveh (Gut, 1995: no 795) de bazı boyalı bardaklar Urmiye Gölü havzası ile değil, Merkezi Plato'da Tepe Sialk III (Ghirishman,1938: pls.11,12,62, S393,S395, S 181 1a-b) ile kıyaslanabilir (Levha 35). Ayrıca Gawra (Rothman, 2002: pl18,no.1949) da bardak üzerinde bulunan insan figürü Tepe Ghabristan'da bulunan figüre benzerlik göstermektedir (Majidzadeh, 1999, resim 1) (Levha 36).

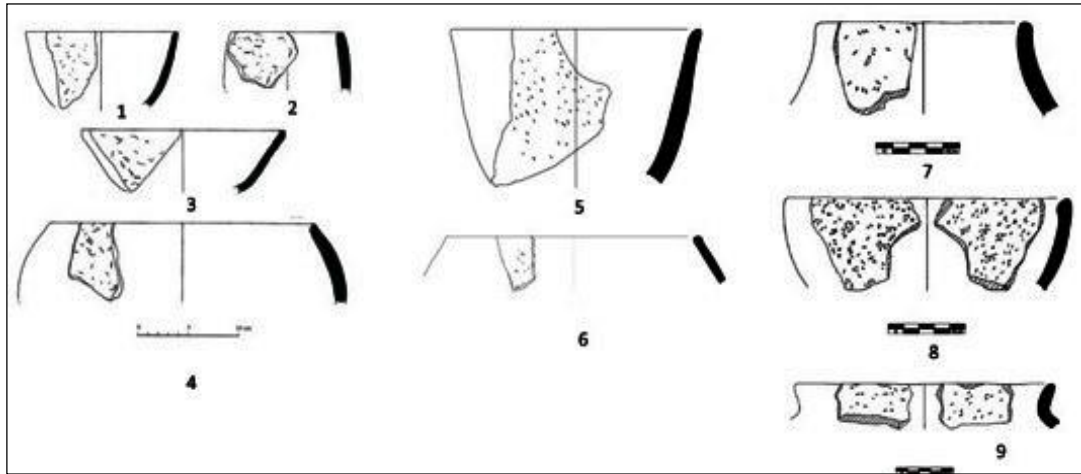
Son yıllarda Doğu Anadolu ve kuzeybatı İran'da gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda olağan ustu benzerlik gösteren Saman Yüzlü Mal grubuna ait seramik parçaları elde edilmiştir. Bu bağlamda Doğu Anadolu'da Çolpan ve Hango ve Yılantaş gibi yerleşimlerden elde edilen seramikler kuzeybatı İran'da yer alan Kul Tepe ve Köhne Pasgah Tepesi ile yoğun benzerlik göstermektedir (Gülçur ve Marro, 2012; Marro, 2008; Abedi, 2014) (Levha 29-30).

Kuzeybatı İran Geç Kalkolitik veya Ubaid sonrası (Post-Ubaid/Kuranian) dönemden itibaren, bir yandan Jazirah ve Eski Mosul bölgesi ve diğer yandan Doğu Anadolu ile seramik açısından karşılaştırılabilen özellikler sunmaktadır. Bununla birlikte Geç Kalkolitik 2 (LC2) sırasında daha önce Kuzey Mezopotamya, Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'da tespit edilen

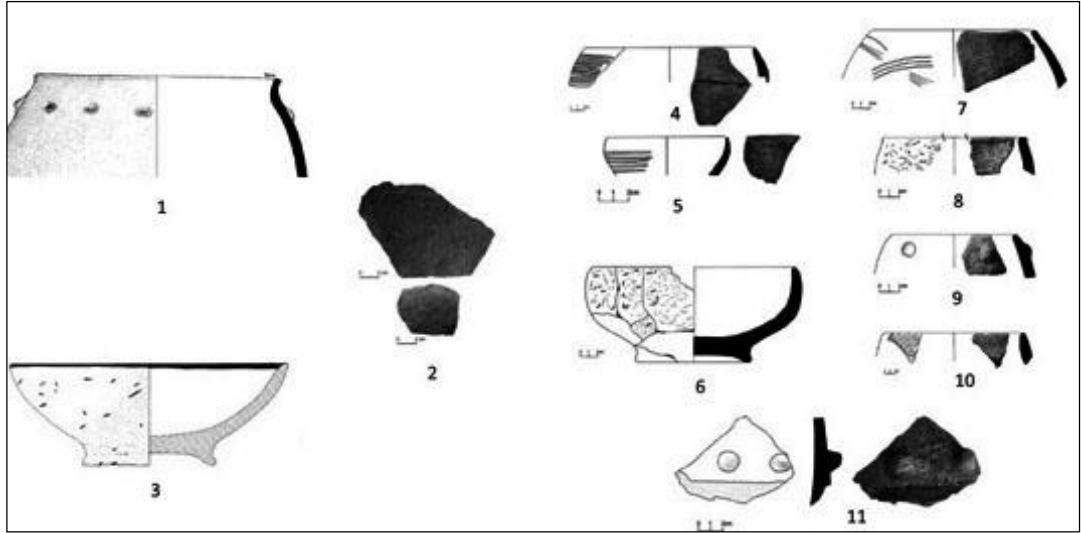
üç ayrı bölgesel Saman Yüzlü Mal (CFW) grubuna kuzeybatı İran buluntuları dördüncü grup olarak eklenebilir.

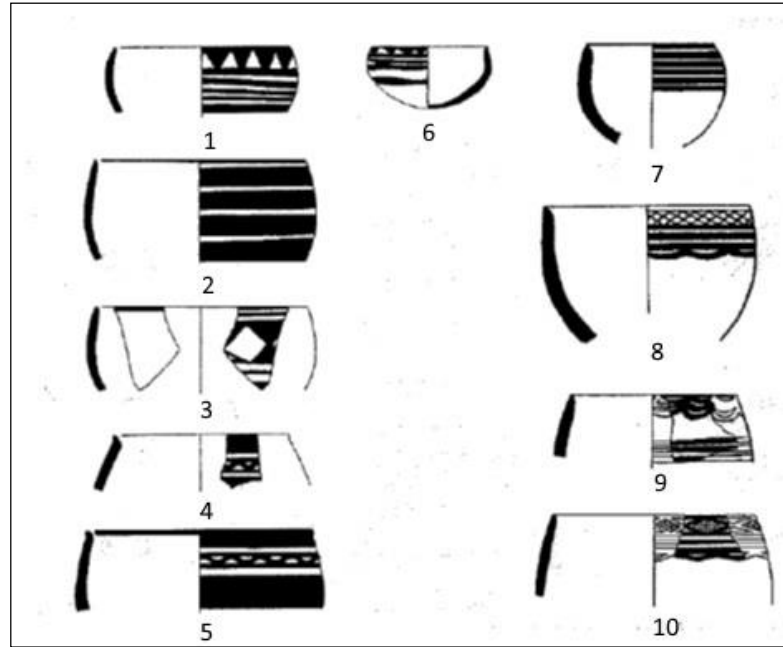
Levha 29: Geç Kalkolitik Saman Yüzlü Mallar (CFW), 1-4: Çolpan, 5-10: Hango, 11-12: Köhne Pasgah Tepesi, 13-16: Kul Tepe, 17-18: Ovçular Tepe (Marro, 2008; Köhne Pasgah kazı arşivi, Abedi, 2014, Gülçur ve Marro, 2012)

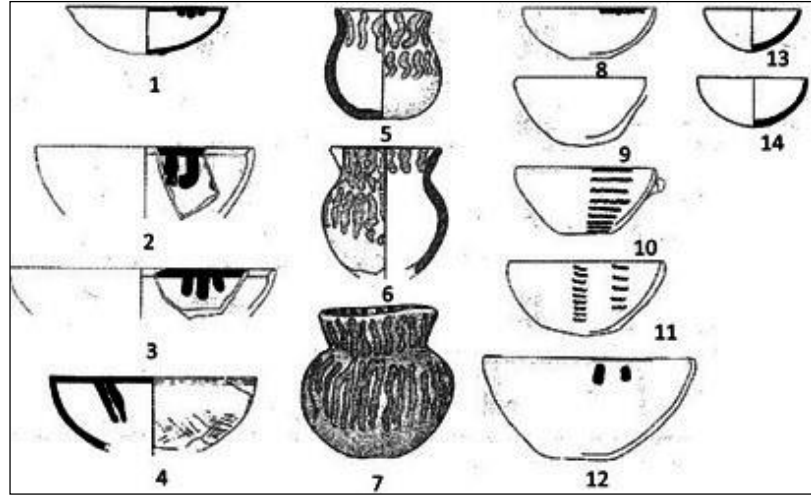
Levha 30: Geç Kalkolitik Saman Yüzlü Mallar (CFW), 1-4: Yılantaş, 5-9 Köhne Pasgah Tepesi (Marro, 2008; Köhne Pasgah Kazı arşivi)

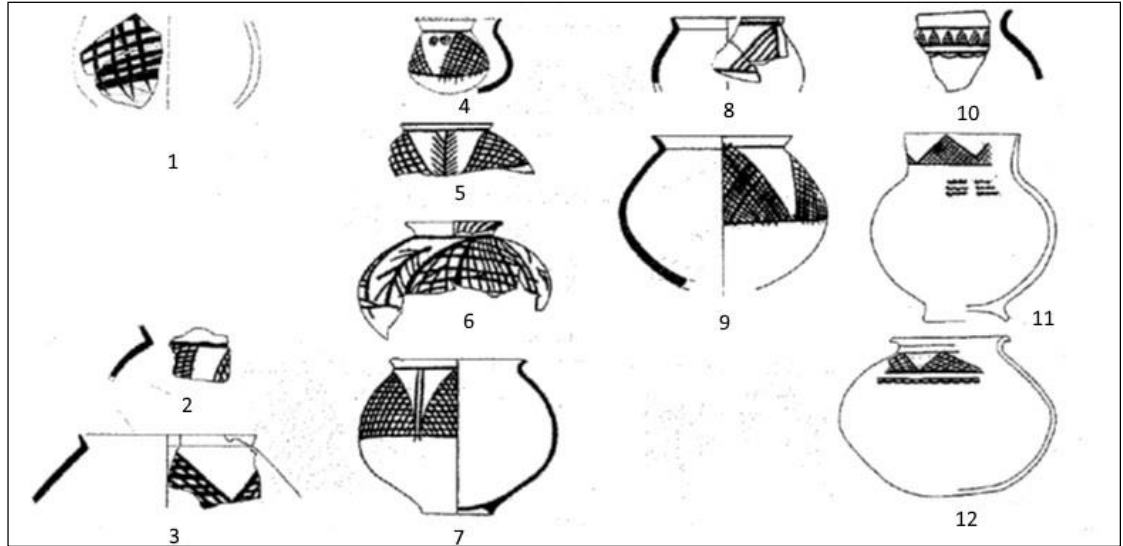
Levha 31: Geç Kalkolitik Saman Yüzlü Mallar (CFW), 1-3: Ovçular, 4-11: Kul Tepe
(Marro vd, 2011; Abedi vd, 2014)

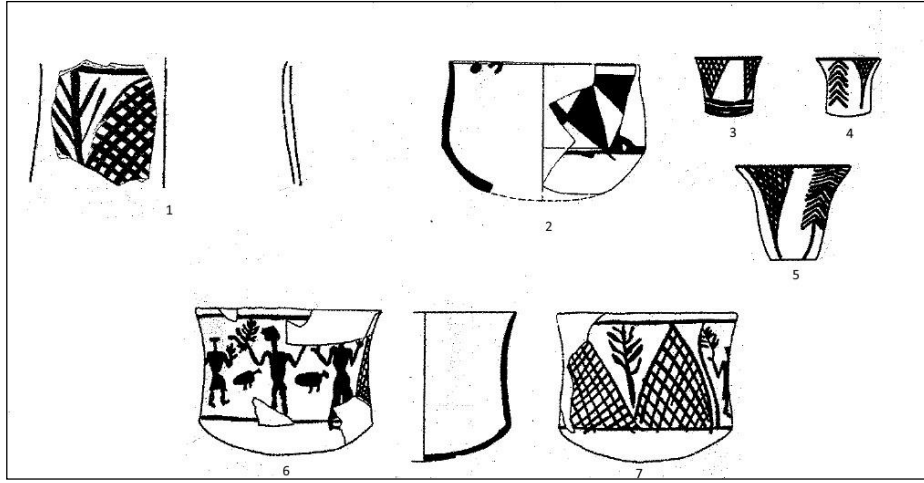
Levha 32 Boyalı Geç Kalkolitik mallar (LC1), 1-5: Hammam et-Turkman, 6: Gawra; 7-10: Pisdeli Tepe
(Akkermans 1988a, Rothman 2002, Dyson ve Young, 1960)

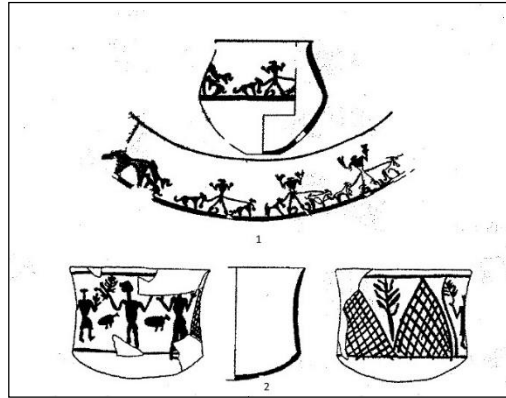
Levha 33: Geç Kalkolitik (LC2) Boyalı Saman Yüzlü Mallar (CFW), 1: Gawra, 2-3: Nineveh, 4: Norşuntepe, 5-7: Tilkitepe, 8-12: Geoy Tepe "M", 13-14: Yanik Tepe. (Rothman, 2002; Gut, 1995; Gülçur, 2000; Korfmann, 1982; Burton Brown, 1951; Burney, 1962)

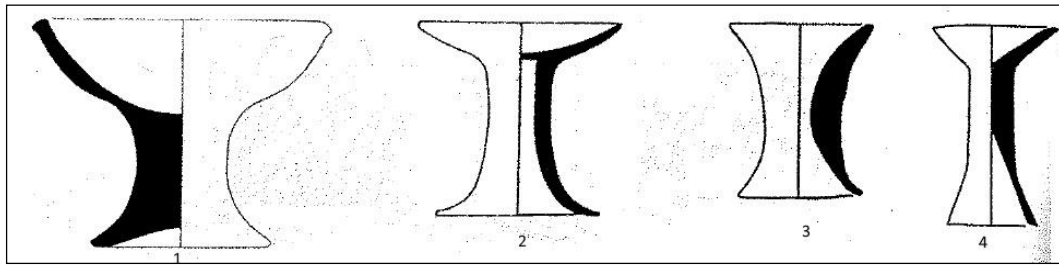
Levha 34: Geç Kalkolitik (LC2) Boyalı Saman Yüzlü Mallar (CFW), 1: Nineveh, 2-3: Hammam et-Turkmen VB, 4-7: Gawra, 8-9: Norşuntepe, 10: Yanik Tepe, 11-12: Geoy Tepe "M" (Gut, 1995; Akkermans 1988b; Rothman, 2002, Gülçur, 2000, Burney, 1962; Burton Brown, 1951)

Levha 35: Geç Kalkolitik (LC2) Boyalı Saman Yüzlü Mallar (CFW)
1: Nineveh, 2: Norşuntepe, 3-5: Tepe Sialk, 6-7: Gawra
(Gut, 1995; Rothman, 2002, Gülçur, 2000; Ghirshman, 1938)

Levha 36: Tepe Gawra ve Tepe Ghabristan'da ele geçen İnsan resimli boyalı seramik
(Rothman, 2002, Majidzadeh, 1999)

Levha 37: Geç Kalkolitik (LC2) Meyvelikler, 1: Brak TW 16, 2: Gawra, 3-4: Yanık Tepe
(Oates ve Oates, 1993; Rothman, 2002; Burney, 1962)

V. BÖLÜM: TUNÇ ÇAĞLARI

V.1.1. ANADOLU'DA TUNÇ ÇAĞLARI

Yukarıda belirtildiği gibi Toros Bölgesindeki yerleşimler, Kuzey Suriye-Mezopotamya ovalarından aşağı Mezopotamya ovalara ve Güneybatı İran'a kadar uzanan daha geniş kapsamlı bir geleneğin parçasıdır. Ancak bu durum Erken Tunç Çağı ile birlikte farklı boyutlar kazanmıştır. Yalnızca yüzölçümü ve yerleşim dağılımı dikkate alınır, ETÇ'ında Anadolu'da üç tür sosyo-politik dönüşüm görülür: iyi düzenlenmiş bir idari sistemle yakın çevresindeki bölgeleri kontrol altında tutan büyük kentlerin olduğu Güneydoğu Anadolu'da *kentleşme*; en büyük yerleşimlerin çevreleri üzerinde yalnızca zayıf bir kontrol sahip olduğu Batı ve Orta Anadolu'da *merkezleşme*; dağlık arazide herhangi bir hiyerarşinin izini taşımayan köylerin olduğu Doğu Anadolu'da *kırsal düzen* (Çevik, 2007). Anadolu Platosunda Son Kalkolitik dönem bitişi ile Erken Tunç dönemin başlangıcı tartışmaya açık olsa da, Tunç Çağı genel olarak bölgesel farklılıklar ile birlikte M.Ö. IV. binyılın sonlarından M.Ö. II. binyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Kalkolitik Çağ'dan Demir Çağ'ının başına kadar Tunç Çağı olarak adlandırılan dönem çok uzun olması ile birlikte kazılardan bulunan çanak çömleğin ve üretimde kullanılan madenlerin niteliklerine, yerleşmelerin sosyo-ekonomik yapılarına göre arkeologlar tarafından Erken, Orta ve Geç Tunç Çağ olarak üç alt bölüme ayrılmıştır. Ayrıca yeni kazılarda bulguların daha ayrıntılı ve sistemli bir şekilde ele geçirilmesi ve C14 tarihlerin çoğalması bu dönemleri iki veya üç alt evreye ayırmıştır. Erken Tunç Çağı oldukça uzun (yaklaşık 1200-1300 yıl) bir süreyi kapsamaktadır. Bu dönem ETÇ I (yaklaşık M.Ö. 3300/3200-2650), ETÇ II (yaklaşık M.Ö. 2650-2400) ve ETÇIII (yaklaşık M.Ö. 2400-2000/1900) olarak üç alt evreye ayrılmaktadır. Buna ek olarak bazı araştırmacılar (Mellink, 1992) ETÇ I. evresini A ve B olmak üzere iki alt evrede incelemektedir. M. Korfmann (1989) ise ETÇ I. evresini tek dönemde değerlendirmektedir. Mellink tarafından ETÇ IA olarak tanımlanan evre, Geç Kalkolitik dönemden ETÇ I. evreye geçiş dönemi olarak da kabul görmektedir.

V.1.1. Kronoloji Sorunları

V.1.2. Erken Tunç Çağı

ETÇ, Anadolu'nun standartlaşmış bölgelerinin hemen her yerinde bulunmaktadır. Bu bölgeler Kuzeybatı Anadolu, Güneybatı Anadolu, İç Anadolu, Güney Anadolu ve Doğu Anadolu'ya ayrılabilir. Yukarıda belirtildiği gibi ETÇ kültürleri ve yerleşimleri Anadolu Platosunun hemen hemen her bölgesinde yerel farklılıklar ile birlikte tespit edilmiştir. Ancak bu çalışmanın konusu ile uyum gösteren ve ETÇ boyu özellikle Kuzeybatı İran ile aynı kültüre sahip olan ve ilişkide bulunan bölge Doğu Anadolu Bölgesidir. Bununla birlikte çalışmanın devamında yoğun olarak Doğu Anadolu Bölgesi ETÇ özellikleri ele alınacaktır.

Doğu Anadolu bölgesi kabaca taban kısmını ülkenin doğu sınırına dayamış, kuzey ve güney sınırlarını sıra dağların çevrelediği, uç kısmını ise İç Anadolu Bölgesi'ne doğru uzatmış bir üçgen şekline sahiptir (Işıklı, 2011). Bu bölge kendine has özellikleri ile diğer bölgelerden tamamıyla ayırt edilmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi coğrafyacılara tarafından dört alt bölgeye ayrılır. Bu bölgeler kuzeyden güneye doğru; Erzurum-Kars Bölümü, Yukarı Fırat Bölümü, Yukarı Murat Van Bölümü ve en güneyde Hakkâri Bölümü şeklinde sıralanır. Doğu Anadolu Bölgesi ETÇ olarak adlandırdığımız dönemde (M.Ö. 3100-2100) tümüyle ilk kez Kuftin (1941) tarafından tanımlanan Transkafkasya/Kura-Aras kültürü ile karakterize olunur. Aslında Doğu Anadolu söz konusu kültürün Yakın Doğu genelinde en önemli yayılım alanlarından birisidir. Bu kültür Doğu Anadolu Bölgesi'nin neredeyse tamamında varlık göstermektedir. Bu bölge arkeolojik inceleme kolaylığı açısından üç alt bölgeye ayrılmaktadır. Bu bölgeler Malatya-Elazığ Bölgesi, Van-Muş Bölgesi ve Erzurum-Kars Bölgesi (Işıklı, 2011). Malatya-Elazığ Bölgesi veya daha çok kullanılan "Yukarı Fırat Bölgesi" Doğu Anadolu'nun en iyi araştırılan bölgesi olarak Transkafkasya Kültürü ile ilgili önemli yerleşimlere sahiptir. Arslantepe (VIA, B,C,D), Norşuntepe (30-6), Tepecik, Korucutepe ve Pulur/Sakyol bölgede yer alan önemli yerleşimlerden sayılabilir. Doğu Anadolu'nun ikinci bölgesi olarak Erzurum-Kars bugünkü Erzurum, Bayburt, Gümüşhane,

Kars ve Ardahan topraklarını kapsamaktadır. Bu bölge kültürün Doğu Anadolu genelinde ilk tespit edildiği alan olması nedeniyle de oldukça önemlidir. Diğer yandan kültürün köken toprakları olarak Kafkasya'ya oldukça yakın olması nedeniyle de bu bölge oldukça özeldir. Karaz, Pulur, Güzelova, Sos Höyük ve Büyüktepe bölgede yer alan önemli yerleşimleri yansıtmaktadır. Doğu Anadolu'da Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürünü gösteren son bölge Van-Muş bölgesidir. Bu bölge, kabaca bugünkü Van, Muş, Ağrı, Iğdır, Bingöl ve Bitlis illerini kapsamaktadır. Bölgenin "Van Havzası" ağırlıklı büyük bir kısmı Orta Demir Çağ'da, Urartu Devleti'nin ana yurt topraklarını oluşturmaktadır. Bu nedenle bölgeye dönük arkeolojik ilginin önemli bir kısmı, uzun yıllar bu alana kaymıştır. Bu bölgede kültüre ait iki anahtar yerleşim söz konusudur ki bunlar Dilkaya ve Karagündüz höyükleridir.

Yukarıda değinildiği gibi Doğu Anadolu bölgesi ETÇ dönemi Transkafkasya/Kura-Aras kültürü ile ele alınabilir. Ancak çoğu diğer Transkafkasya kültürünün yayıldığı bölgelerde görüldüğü gibi kültürün başlangıç aşaması ve Geç Kalkolitik dönemden Erken Tunç Çağı veya Erken Transkafkasya kültürüne geçiş aşaması uzun süre tartışma konusu olmuştur. Genel olarak M.Ö. 3500-3000 yılları söz konusu Kura-Aras kültürünün oluşum/başlangıç aşaması olarak kabul edilmektedir. Bazı araştırmacılar M.Ö. 4000-3500 yıllarının Geç Kalkolitik ve M.Ö. 3500-3000 yıllarının ise ETÇ dönemine ait olduğunu önermişlerdir (Marro, 2008). Bölgenin Geç Kalkolitik döneminde dört seramik grubu veya geleneği görülmektedir. Bunlar Geç Sioni Mal grubu, Saman Yüzlü Mal grubu, Tilkitepe Mal grubu ve Proto Kura-Aras Mal grubundan oluşmaktadır. Tanımlanan dört mal grubundan Saman yüzlü mal grubu Kuzey Mezopotamya ve Suriye kökenli (?), Geç Sioni ve Proto Kura-Aras Mal gruplarının ise Transkafkasya kökenli oldukları belirlenmiştir (Marro, 2008). Tilkitepe Mal grubu Saman Yüzlü Mal grubu ile benzeşirken yerel olarak Van Gölü'nün yüksek yaylalarına aittir. Bununla birlikte Doğu Anadolu Son Kalkolitik çağ seramik gruplarının kuzey kökenli (Geç Sioni ve Proto Kura-Aras) ve güney kökenli (Saman yüzlü) oldukları söz konusudur. Tilkitepe, Ermenistan'da yer alan Tekhut V ile eş zamanlı olarak M.Ö. 3800-3600, Saman Yüzlü Mal grubu Amik E-F ile eş zamanlı olarak M.Ö. 3750-3500 ve Geç Sioni mal grubu M.Ö. 5. binyılın sonlarından başlayarak M.Ö. 4. binyılda gelişmiştir. Proto Kura-

Aras Mal grubu ise M.Ö. 4. binyılın ortalarına tarihlenmektedir. Görüldüğü gibi bu seramik mal grupları en azından bir süre eş zamanlı ve birbirlerini etkilemişlerdir. Sos Höyük VA gibi yerleşimlerde Geç Sioni ve Proto Kura-Aras seramiklerinin aynı tabakada birlikte buldukları tespit edilmektedir.

Kuzeydoğu Anadolu'da Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürüne ait olan yerleşimler Erzurum ve Bayburt Bölgesinde bulunmaktadır. Sos Höyük'ün en erken dönemi olarak VA, C14 analizlerine dayanarak M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Kamp yerleşimi niteliğinde olan Büyüktepe ise M.Ö. 3300-2600 yıllarına tarihlenmiştir. Bu bölgede yer alan Karaz yerleşimi, stratigrafi problemleri neden ile güvenli tarihler elde edilememiştir. Yukarı Fırat havzasında Erken Transkafkasya kültürüne ait özellikler M.Ö. 4. binyılında sadece Arslantepe VII. tabakada bulunmaktadır. Bu tabakada "Kırmızı-Siyah açkılı mallar" olarak adlandırılan seramikler ilk kez VII. tabakanın son evrelerinden (M.Ö. 3500-3400) ele geçmiştir. Bu dönemin seramik buluntularının çoğu Amik F evresi ile ilgili olan Saman Yüzlü Mal grubuna aittir. Yukarı Fırat Bölgesinde Erken Transkafkasya kültürüne ait olan Arslantepe VIB1, Han İbrahim, Pulur-Sakyol ve Taşkun Mevkii gibi yerleşimler daha sonra M.Ö. 3. binyıllarında ortaya çıkmışlardır. Gerçi bu bölgede yer alan tüm yerleşimler ilk aşamada Erken Transkafkasya kültürü ile iskân edilmemiştir. M.Ö. 3. binyılın başlarında (M.Ö. 2800) Norşuntepe önce Mezopotamya-Suriye kültürleri ile ilgili olarak iskân edilmiş ve daha sonra M.Ö. 2800-2600 yıllarında Erken Transkafkasya kültürüne ait olan toplumlar tarafından iskân edilmiştir. Bununla birlikte Erken Transkafkasya grupları doğudan batıya ve kademeli olarak bölgeye yayılmışlardır. Aslında Yukarı Fırat bölgesinin, M.Ö. 4. binyılın sonunda (Geç Kalkolitik) Transkafkasya ve Mezopotamya kökenli toplumlar ile etkileşim halinde olduğu tespit edilmiştir. Bu etkileşim, M.Ö. 3. binyılın başlarında bölgede bir kültürel ikiliğin (cultural duality) olduğunu göstermektedir. Bu konu Arslantepe'de M.Ö. 3300-2800 yıllarına ait olan tabakalarda Mezopotamya-Transkafkasya toplumlarının 500 yılı aşkın bir süre etkileşim halinde olduğunu göstermektedir. Uruk kültürü etkisi altında olan VIA tabakası, hem mimari ve hem de seramik açısından Transkafkasya özelliklerini taşıyan VIB1 tabakası ile yer değiştirmiştir. VIB2 tabakasında tekrar Mezopotamya etkili ve ardından

VIB3 (Terminal VIB), VIC ve VID tabakaları Transkafkasya ile ilgili tabakalar olarak görünmektedir. Erken Transkafkasya kültürüne ait olan yuvarlak yapı VIC tabakasında bulunmuştur. Bu etkileşim sadece Arslantepe yerleşiminde değil Pulur-Sakyol ve Norşuntepe gibi yerleşimlerde de görünmektedir. Pulur-Sakyol M.Ö. 3. binyılın ilk çeyreğinde Erken Transkafkasya kültürü ile belirlenirken Norşuntepe ve Tepecik yerleşimleri açık bir şekilde Mezopotamya etkili bir kültüre sahiptir. Kültürel etkileşim ve kültürel ikilik ile ilgili diğer önemli buluntu Arslantepe'de VI. katında bulunan Kralı Mezardır. Bu mezar VIA'nın kamusal yapılarının dolgusuna açılmış bir taş sandık mezardır. Mezardan ele geçen seramik buluntular Erken Transkafkasya çanak çömleğinin en erken örneklerinden olan kırmızı-siyah açkılı mal ve VIA geleneğinde yapılmış Geç Uruk etkisini yansıtan çark yapımı açık renkli mallardan oluşmaktadır. Kralı Mezarın dikkati çeken diğer buluntu grubu ise metal eserlerdir. Toplam 75 adet eserden oluşan bu metal eserler üzerinde yapılan analiz sonuçları, bunların cevherlerinin Kuzeydoğu Anadolu veya Transkafkasya'dan gelmiş olabileceğini göstermiştir (Hauptmann vd, 2002). Bununla birlikte özellikle metal buluntuların daha çok Transkafkasya kökenli olmasına rağmen mezarın net bir şekilde hangi topluma (Mezopotamya/Transkafkasya) ait olduğunu anlamak güçtür (Marro, 2011). Son dönemde yapılan mezara dair detaylı bir analiz, mezarın VIB1 dönemine tarihlenmesi gerektiğini göstermiştir (Frangipane vd, 2001).

Erken Transkafkasya/Kura-Aras ve dolayısıyla bölgenin ETC seramiği, siyah-kırmızı açkılı mal grupları ile karakterize olunur. Doğu Anadolu'da tıpkı kültürün diğer yayılım (Kafkasya-kuzeybatı İran) bölgelerinde olduğu gibi bu tür seramikler ele geçmiştir. Yukarı Fırat Bölgesi'nde ETC döneme ait olan diğer yerleşimler ile birlikte bölgede anahtar yerleşim niteliğine sahip olan Arslantepe'de kültüre ait seramikler (Kırmızı-Siyah Açkılı mal) ilk olarak kısıtlı bir şekilde VII. tabakanın sonlarında ve yoğun olarak diğer seramik mal grupları ile birlikte VIA tabakasından ele geçmiştir. Bu seramikler bilinen Erken Transkafkasya kültürü çanak çömlek formlarından farklı olarak bölgesel özellikler taşımaktadır. Buna rağmen Kırmızı-Siyah açkılı mal grubunun kökeninin Kafkasya bölgesi ve özellikle Nahçıvan bölgesi olduğu ileri sürülmüştür (Marro, 2011). Frangipane'ye göre bu seramik

grubu, Khirbet-Kerak ve Karaz Seramiğinden belli başlı farklılıklar taşımaktadır (Frangipane, 2000). Transkafkasya kültürünün tam özelliğini taşıyan seramikler VIB1 tabakasından itibaren kendini gösterir. Bununla birlikte çark yapımı açık renkli çanak çömleğin yerini el yapımı kırmızı siyah açkılı bir mal grubu alır. Bitkisel ve mineral katkısı yoğun olan bu seramik mal grubunun en dikkat çeken özelliği açkısıdır. İki kulplu çömlekler, maşrapalar ve kâseler bu seramik grubun önemli formlarını oluşturmaktadır. Bu seramiğin en dikkati çeken özelliği iç ve dış yüzey renklerinin farklılığıdır. İç yüzey rengi genelde kırmızımsı veya pembemsi açık kahve, dış yüzeyi ise siyah renkte ve iyi derecede perdahlıdır. Transkafkasya seramikleri, VIB2, VIC (ETÇ II) ve VID (ETÇ III) dönemlerinde devam etmiştir. Kuzeydoğu Anadolu'da Transkafkasya kültürü ile ilgili kazılan diğer önemli bir yerleşim yeri Sos Höyüktür. Sos Höyük, Pasinler Ovası'nda yer alarak Doğu Anadolu'nun Aras Havzası yolu ile Transkafkasya topraklarına bağlantısını sağlayan en önemli doğal üzerindedir (Işıklı, 2011). Sos Höyük kazılarında Transkafkasya kültürü ile ilgili ilk seramik buluntular, Sagona tarafından "Proto Kura-Aras Seramiği" olarak adlandırılmış Geç Kalkolitik döneme ait olan örnekler ile tanımlanmaktadır (M.Ö. 3500/3300-3000). Bu mal koyu renkli bir hamura sahiptir ve kolay ufalanabilir. Yüzeyi son derece iyi açkılı ve astarlı siyah ve koyu gri renkte olabilmektedir (Işıklı, 2011). Sagona'ya göre Sos Höyük ETÇ I dönemi seramiği, Kalkolitik Çağın gelişmiş bir aşamasını yansıtmaktadır. Bu seramikler el yapımı olup koyu siyah dış yüzü, metal renkli iç yüzü bu dönem için karakteristiktir. Bu seramikler kil-plaka ve halka yöntemleriyle üretilmiştir. Konik gövdeli uzun boyunlu çömlekler yaygındır. Bunların arasında büyük boyutlu depolama amaçlı kaplar dikkat çekmektedir. Sos Höyük ETÇ II seramiği büyük oranda Erken Transkafkasya çanak çömleğinden oluşur. Bu dönem mallarının genelde parlak siyah dış yüzüne karşın kaba bırakılmış iç yüzü söz konusudur. Ayrıca bu döneme ait geniş kâseler ve tepsiler, zengin kaliteli ince işçilik gösteren kabartma bezemelere sahiptir. Sagona, Sos Höyük ETÇ III dönemini, yerleşim ve bölge için yeni bir sürecin habercisi olarak nitelendirir. Yoğun olarak iki mezardan elde edilen bu dönemin seramikleri, Sagona'ya göre güney Kafkaslar'da Erken Transkafkasya kültürel sürecini izleyen ve hatta onun son evreleri ile iç içe giren "Erken

Trialeti" ve "Martkopi" kültürleriyle ilişkilidir. Sos Höyük ETÇ III evresi seramiği Martkopi seramiğinin Erzurum bölgesine özgü bir çeşididir. Erken Transkafkasya kültürünün etkilerini yansıtan bu seramik oldukça kaliteli bir üretime sahiptir. Genelde parlak siyah renkli olan bu mal koyu renkli bir hamura sahiptir. Dıştaki parlak siyah renge karşın iç kesim daha kaba ve koyu gri veya koyu kahverengi tonlarındadır (Sagona, 2000).

ETÇ dönemde Transkafkasya kültürü etkisi altında olan bölgelerde kırmızı-siyah açkılı seramiğin yanı sıra yuvarlak/dairesel yapıların ortaya çıkması dikkat çeker. Bu tür yapılar özellikle kültürün ana bölgesi niteliğinde olan Kafkasya ve kısmende olsa kuzeybatı İran'da yaygın olduğu tespit edilmiştir. Doğu Anadolu Erken Transkafkasya kültürü mimarisine bakıldığında durum biraz farklıdır. Arslantepe'de, Erken Transkafkasya mimarisi önceki evrenin anıtsal ölçekli kamusal yapılarından oluşan merkezi niteliğin aksine basit teknikte yapılmış kulübelere oluşan köy tipi bir yerleşim özelliği ile dikkati çeker. VIB1 yerleşiminde ahşap destekli çamur-dal-örgü tekniğinde yapılmış kulübe tipi mekânlar Arslantepe VIB1 tabakası için karakteristiktir. Cılız olarak tanımlanan bu evre mimarisinde iki veya üç odalı taş temelli, bazılarının köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlı yapılar görülmektedir. Bu mimaride farklı amaçlar için kullanıldığı düşünülen çukurlar söz konusudur. Ayrıca kültürün mimarisinde yaygın olan sekilere ve ocaklara rastlanılmaktadır. Kültürün mimarisi ile ilgili önemli bir unsur, VID1 ve VID2 arasında yer alan ve hafiri tarafından "yuvarlak evler" olarak tanımlanan yapılardır. Toplam 15 âdeti gün ışığına çıkarılan ve ortalama çapları 3.5 m civarında olan bu mekânların işlevi net olarak anlaşılmamıştır (Frangipane, 1991, resim 8). Yarıya toprağa gömülü olan oval ve yuvarlak yapıların tabanları beyaz sıvalıdır. Bu yuvarlak yapıların sadece ikisinde ocak tespit edilmesi ve ölçülerinin küçük olması, Frangipane'ye bunların ev dışında kullanımları olabileceğini düşündürmüştür (Frangipane, 1991).

Doğu Anadolu'da kültürün anahtar yerleşimi niteliğinde olan Sos Höyük kazılarında ETÇ döneminde yeterince iyi mimari kanıtlar ortaya çıkmamıştır. Bu döneme ait bağımsız tek odadan oluşan dikdörtgen planlı, taş temelli olan oda, dairesele bir ocak ve közü içerdiği

düşünülen, tabana gömülü merkezi bir geniş kâse tespit edilmiştir (Sagona ve Sagona, 2000, 63 fig 1,39). Sos Höyük ETÇ II. evresine ait en önemli yapı tek odalı sağlam ve yüksekçe bir taş temel üzerine oturmuş büyükçe bir yapıdır. Bu yapının planı, köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen şeklindedir (Sagona ve Sagona 2000, fig 2,46). Bu mekânda arka duvar boyunca uzanan bir kil platform ve onun önünde dairesel bir ocak yer almaktadır. Sos Höyük ETÇ III dönem mimarisi son derece cılız ve siliktir. Bu dönemde bir ilk olarak köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlı, tabanı sıvalı bir oda tespit edilmiştir. Bu evrenin dikkati çeken unsuru, çok sayıdaki "çan biçimli içi sıvalı" çukurlardır. Bu çukurlar yerleşimdeki "hareketlilik" (göçebelik ?) ile ilgili olarak düşünülmüştür (Işıklı, 2011).

ETÇ Doğu Anadolu yanı sıra Anadolu'nun diğer bölgelerinde de tespit edilmiştir. ETÇ'nin başlangıcında Batı Anadolu'daki buluntu topluluklarında yeni grupların ya da önemli dış etkilerin girişini düşündürecek kesin bir kırılma yoktur (Sagona ve Zimansky, 2009). Bunun yerine, kültürel bölge sınırlarının netleştiği ETÇ'da Anadolu'nun batısı boyunca belirginleşen iç hareketliliğin hızlandığını görmekteyiz.

ETÇ, Anadolu Platosunda kentleşme veya en azından karmaşık toplumların ortaya çıkması ile karakterize olunur (Steadman, 2011). Bu kentleşme sürecinde madencilik ve ticaret önemli bir yere sahiptir. Deniz ve kara ticaretinin yapılması ile birlikte bölgeler arası ilişkilerin yoğunlaşması bu dönem için bir özellik olarak yorumlanabilir. ETÇ döneminde özellikle ETÇ II ve III döneminde iki kulplu tankart, depaslar ve çömlekçi çarkı ile yapılan kâseler ve tepsiler Ege kıyılarından Güney Anadolu'da yer alan Tarsus'a kadar oldukça geniş bir alana yayılmıştır (Steadman, 2011). Bu yayılım bazen Anadolu ETÇ ticaret yolu olarak yorumlanmıştır. Son yıllarda bu yol uluslararası "Anadolu Ticaret Ağı" (Şahoğlu, 2005) veya "Büyük Kervan Yolu" gibi terimler ile tanımlanmıştır (Efe, 2003). Aslında ETÇ'ında görülen ticaret veya değiş tokuş karşılıklı olarak yapılmıştır. İlk olarak ETÇ III'de Batı Anadolu kökenli kaplar Tarsus, Mersin ve Güneydoğu Anadolu'da ortaya çıkmıştır. İç Anadolu bölgesinin rolü bu ilişkide Kilikya ve Batı Anadolu kökenli seramik türlerinin Acemhöyük, Niğde yakınlarında yer alan yerleşimler ve Konya ovasında yer alan yerleşimlerde tespit

edilmiştir. Kültepe ETÇ III. tabakaları Kilikya, Güneydoğu Anadolu ve Batı Anadolu bölgeleri arasında önemli bir kavşak oluşturduğu düşünülmektedir (Steadman, 2011).

Kentleşme ve ticaret gelişiminin yanı sıra ETÇ'da yerleşme dışı mezarlıklar ortaya çıkar. Mezarlar toprak mezar, küp mezar ve sanduka mezar tipinde yapılmaktadır. Yerleşim dışı mezarlıklar özellikle Batı Anadolu'da tespit edilmiştir. Demircihöyük-Sarıket, Karataş-Semayük ve Yortan gibi mezarlıklar ve bu mezarlardan elde edilen buluntular mezarlıklara sahip olan yerleşimlerde sosyo-ekonomik farklılıkların göstergesi olmuştur. ETÇ III dönemine ait zengin mezarlar İç Anadolu'nun kuzeyinde de bulunmuştur. Bu mezarların gömme düzenleri, sosyo-ekonomik farklılık ve karmaşık toplumlara doğru hareket ettiklerini göstermektedir.

M.Ö. 3. bin (ETÇ) genel anlamda geçiş dönemi olarak yorumlanabilir. Bu dönemde anıtsal mimari ortaya çıkar ve madencilik işlemleri büyük bir oranda gelişir. Metal objeler sadece tüketim için değil aynı zamanda özellikle seçkin sınıf için statü eşyası olarak değerlendirilebilir. Ayrıca M.Ö. 3. binyıl ve daha sonra M.Ö. 2. binyıl, özellikle İç Anadolu Bölgesinde yer alan ilk gerçek devlet ve imparatorlukların ortaya çıkışına zemin hazırladığı için önem taşımaktadır. ETÇ'nin sonuna doğru (ETÇ III) Anadolu'da gerçek protohistorik dönemin başlaması ile birlikte Anadolu'da sosyo-ekonomik yaşam ile ilgili bilgiler Mezopotamya yazılı belgelerinden gelmektedir. Yazılı belgelere dayanarak Anadolu ile Mezopotamya arasında yoğun ticari ve kültürel ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilişkiler doğal olarak özellikle İç Anadolu, Doğu Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde etkileşimini göstermiştir. Mezopotamya yazılı belgelerine dayanarak Anadolu için bu döneme "Beylikler/Kent Devletleri" adını verebiliriz. Bu beylikler sadece İç Anadolu Bölgesi'ne özgü olmayıp Akdeniz Bölgesi, Batı Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de var olduğu görünmektedir.

V.1.3. Orta ve Geç Tunç Çağları

Orta Tunç Çağı kronolojik açıdan Orta Tunç I (M.Ö. 2000-1800) ve Orta Tunç II (1800-1600) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. I. evre Asur Ticaret Kolonilerine, II. evre ise Erken Hitit dönemine denk gelmektedir (Laneri ve Schwartz, 2011). Orta Tunç Çağı Anadolu'nun en çarpıcı özelliği Mezopotamya ile başlayan çok sıkı ve örgütlü bir ticaret ilişkisi ve bunun sonucunda da yazının ortaya çıkmış olmasıdır. Kabaca M.Ö. 20.yüzyılın ortalarından M.Ö. 18. yüzyılın ortalarına doğru (Orta Tunç) sürmüş görünen bu örgütlü ticaret dönemine "Asur Ticaret Kolonileri Çağı" ya da "Koloni Çağı" denilmektedir. Bununla birlikte M.Ö. II. binyıl başlarında Anadolu yazıya kavuşmuş ve tarihi devirlere girilmiş bulunmaktadır. Bu süreç aynı zamanda Anadolu'da kentleşme açısından önem taşımaktadır.

Asur'lu tüccarların merkezi, Kayseri yakınlarında yer alan Kültepe (Kaniş/Neşa) dir. Kültepe kazıları T. Özgüç tarafından ve onun ardından F. Kulakoğlu tarafından sürdürülmektedir. Kültepe'nin tabakalandırılması M.Ö. 2. binyılın ilk yarısı özellikle Orta Anadolu için bir kronoloji referansı olarak kabul görmektedir. Asurlu tüccarlar ile ilgili kapsamlı bilgi Karum II. evresinden elde edilmiştir. Yazılı belgeler yoğun olarak II. ve Ib katından ele geçmiştir. 24 binden fazla kil tabletin bulunması, M.Ö. 2. binyılın ilk yarısında Anadolu'nun siyasi, iktisadi ve sosyal yapısı ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Kültepe'nin yanı sıra yapılan kazılar sonucunda Boğazköy (Hattuşa), Acemhöyük, Alişar (Amkuwa) ve Kaman Kalehöyük gibi yerleşimlerde de az da olsa bazı kil tabletler bulunmuştur (Michel, 2011).

Kültepe'de ortaya çıkarılan tabletler sayesinde, bu dönemde Anadolu'da pek çok krallığın varlığından haberdar olmaktadır. Pek çok şehrin kralından dolayı da olsa bahsedilmektedir. Şu ana kadar yapılan kazılarda, *Kaniş* krallığı ile *Hattuşa* krallığının merkezi dışında diğer krallık merkezlerinin yerleri henüz bulunamamıştır. Bu krallıkların pek çok zaman birbirleri ile savaş halinde olduğu da aşikârdır. Koloni döneminde özellikle Orta Anadolu'da Hattiler, Hurriler, Luwiler ve Hititlerin yaşadıkları kesindir.

Asur Ticaret Kolonileri dönemi, adından da anlaşılacağı üzere, Asurlu tüccarların Anadolu'da ticaretle uğraştıkları yaklaşık 250 yıllık zamanı kapsar. Asurlu tüccarlar, merkezi Asur şehrinde bulunan, Asur Şehir Devletine bağlı olarak kurdukları *kārum* daireleri sayesinde ticaretlerini sürdürmüşlerdir. Anadolu'da bulunan kārumların merkezi ise, Kaniş Kārumudur.

Yukarıda değinildiği gibi Asur tüccarlarının Anadolu'da bulunmalarının ana amacı ticaret olmuştur. Bu ticaret özellikle Anadolu'dan altın, gümüş, bakır, tahıl ve yün alımına, Mezopotamya'dan kalay, dokuma (tekstil), süs eşya getirilmesine dayanmaktadır (Harita 29). Bu arada önemli olan konu ticaretin büyük bir bölümünü teşkil eden kalay madeninin Anadolu ve Asur'da bulunmadığıdır. Kalay madeninin Asur'a ve tüccarlar aracılığıyla Anadolu'ya büyük olasılıkla Afganistan'dan getirilmiş olacağı kabul edilmektedir. Bununla birlikte konumuzu teşkil eden İran-Anadolu ilişkisi açısından Asur Ticaret Koloni döneminde doğrudan da olmasa İran'ın rolü görünmektedir. Afganistan'dan Mezopotamya'ya ulaştırmak için İran Platosundan geçen iki yol tespit edilmektedir. İlk yol platonun kuzeyinden Elburz sıra dağlarının eteklerinden geçerek Zagros dağlarından güney Mezopotamya'ya ulaştırılmıştır. İkinci yol ise Pers (Basra) körfezi kıyıları vasıtasıyla güney ve güneybatı İran'dan Mezopotamya'ya ulaştığı düşünülmektedir (Talai, 2006). Bu yoldan ayrıca M.Ö. 3. binyılda lacivert ve turkuaz gibi yarı kıymetli taş ürünler Güney Mezopotamya'ya ihraç edildiği tespit edilmiştir (Potts, 1994). Asur belgelerinden Elam devletinin kuzeyinde yer alan bölgelerde Asurlu tüccarlar tarafından Asur dilinde Anakum olarak adlandırılan kalay ticareti yapıldığı anlaşılmaktadır.

Hititlerin Anadolu'ya M.Ö. 2. binyıl başlarında veya biraz daha erken bir dönemde geldikleri kabul edilir. Bunların bilhassa Koloni dönemde *Kaniş ve Kuşşara* gibi şehirlerde yoğun olarak buldukları bilinmektedir. Koloni Dönemin sonlarına doğru ve daha sonraki dönemde (Geç Tunç) Orta Anadolu Bölgesi Hitit devleti hâkimiyeti altına geçmiştir.

Orta Tunç dönemini kapsayan Karum Dönemi özellikle Orta Anadolu Bölgesi'nde sınırlı kalmış, Orta ve Geç Tunç dönemi kapsayan zaman içerisinde Fırat, Dicle ve Doğu Anadolu

Bölgeleri farklı bir gelişim izlemiştir. Fırat Vadisinde arkeolojik buluntularına dayanarak bazı yerleşimlerde ETÇ'dan OTÇ'ına devamlılık söz konusudur (Marro, 2007). Bu bölgede OTÇ ile birlikte etnik gruplarının çoğalması da yazılı belgelerden anlaşılmaktadır (Laneri ve Schwart, 2011). Ayrıca OTÇ ile birlikte kentleşme süreci hem daha önceki yerleşimlerin yenilenmesi ve hem de yeni kentlerin kurulması ile izlenebilir. Bu konuda özellikle Fırat vadisinin Asurlu tüccarların Kaniş'e ulaşmak için kullanıldığı yollar üzerinde yer alması daha önem taşımaktadır. Bu döneme ait özellikle Mezopotamya yazılı belgelerinde pek çok yerleşimin (Wabartum) adı geçmektedir. Bu yerleşimlerden Nihriya (Lidar Höyük) ve Şubat-Şamaş (Kazane Höyük) olduğu düşünülmektedir. Genel olarak OTÇ'ında Fırat Vadisinde kentlerin gelişiminde ticaretin büyümesi büyük etkisi olmuştur. Aslında arkeolojik buluntular bu dönemde Samsat ve Karkamış gibi büyük kent merkezlerinin artmasını göstermektedir. Ayrıca Lidar Höyük gibi orta boy ve Zeytinli Bahçe, Şaraga ve Horum Höyük gibi küçük müstahkem yerleşimler de tespit edilmiştir (Laneri ve Schwart, 2011). Bu küçük yerleşimler muhtemelen savunma duvarlarına sahip olduğundan dolayı karakol gibi bir görev üstlenmişlerdir (Marro, 2007).

Asur Ticaret Koloni sisteminin çöküşü ile birlikte güneydoğu Anadolu'da şehir devletlerinde yoğun artış görülmektedir. Bu şehir devletlerin önemi Koloni dönemi veya söz konusu dönemden sonra Mari/Tell Hariri ve Şubat-Enlil/Tell Leilan gibi kuzey Mezopotamya arşivlerinde saptanmaktadır (Laneri ve Schwart 2011). Bu arşivlere göre OTÇ'ında Fırat Bölgesinde yer alan şehir devletlerden Karkamış'ın daha büyük öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Gaziantep İlinde, İslahiye Nehri vadisinde yer alan Tilmen Höyük kazılarında elde edilen bilgiler, OTÇ şehir devletlerinin karmaşık kent dokusu ile ilgili bazı bilgiler sunmaktadır (Duru, 2003). Bu yerleşim OTÇ'ında aşağı şehir ve sitadel'den oluştuğu anlaşılmaktadır. Aşağı şehir mabet, sanat üretim bölgesi, hisar ve iki aslanlı anıtsal giriş kapısından oluşurken, Sitadel kısmında ise kral sarayı, dini yapılar, kale ve diğer saraylar bulunmuştur.

Güneydoğu'da yer alan diğer önemli OTÇ şehir devletlerinde 200 hektarlık bir alana sahip olan Atchana (eski Alalakh) yerleşiminin bir kısmı (VIII-VII) OTÇ'ına aittir. Bu yerleşimde Yamhad Krallığına bağlı olan Mukiş kralının oturduğu tespit edilmiştir. Şehir planı diğer Anadolu-Suriye şehir devletlerine benzemektedir. Tilmen Höyük'te görüldüğü gibi bu kent de aşağı şehir ve sitelerden oluşmaktadır.

OTÇ'ı Fırat Vadisi ve etrafı bölgelerde yerel şehir devletlerin artması ile karakterize olunur. Mezopotamya ile artan ticari ilişkilerin bu artışın önemli sebebi olduğu düşünülmektedir. Bu devlet şehirlerde ortaya çıkan anıtsal, dini ve siyasi yapıların bulunması bu yerleşimlerde yaşayan toplumların sosyo-ekonomik ve siyasi önemlerini yansıtmaktadır. Aslında özellikle Orta Tunç II. döneminde Mabret ve kralı sarayların bulunması Anadolu-Suriye ve Mezopotamya şehir devletlerinin karakteri olarak düşünülmektedir.

Çanak çömlek açısından bölgede OTÇ'ında Suriye kültürünü anımsatan toplu üretilmiş kaba katkılı ve omurgalı formlu, bazen geometrik motifli bezemeli (Habur seramiği, Suriye-Kilikya boyalı seramikler), kazıma hatlı (tarak bezeli seramikler) ve uygulamalı yivli şeritli seramikler ile karakterize olunur.

Malatya ve Elazığ bölgelerini kapsayan Kuzey Fırat, coğrafi açıdan kapalı bir bölge olarak OTÇ'ında Arslantepe, İmamoğlu Höyük, Şemsiye Tepe, Tepecik, Norşuntepe ve Korucutepe gibi yerel kültürler ile karakterize olunur (Şerifoğlu, 2007). Bu bölgede arkeolojik buluntulara dayanarak ETÇ'ından OTÇ'ına kültürel devamlılık görülmektedir.

Seramik açısından perdahlı siyah, perdahlanmış gri ve kahverengi çanak çömlek Yukarı Fırat Bölgesinde yaygındı. Form açısından pervaz ağız kenarlı (rail rim) çömlekler daha yaygındır. Tüm bölge yerel üretilmiş çanak çömlekler ile karakterize olsa da, bazı ithal örnekler özellikle kırmızı astarlı mallar Orta Anadolu (Kültepe/Karum II) ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca perdahlanmış portakal/kırmızı çanak çömlekler Hitit etkisini göstermektedir (Laneri ve Schwart, 2011). Bazı diğer seramikler ise daha doğuda tespit edilen geometrik motifli boyalı ile ilişkili olduğunu göstermektedir (Çilingiroğlu, 1984).

Şerifoğlu'na göre (2007, s. 111-12 resim 5) tüm bölge 3 alt bölgeye ayrılabilir. I. bölge (yukarı Fırat'ın batısı) ki Orta Anadolu ve Kuzey Suriye ile yoğun ilişkide olduğu düşünülmektedir. II. Bölge (yukarı Fırat'ın Doğusu) tampon bir bölge ise III. Bölge (Altınova Bölgesi) Doğu Anadolu ile ilişkide olduğu düşünülmektedir.

OTÇ Yukarı Dicle Bölgesinde yoğun olarak Ilısu barajı kurtarma kazıları ile ışığa kavuşmuştur. Bu bölge Orta Anadolu ve Kuzey Mezopotamya şehir devletleri arasında yer almakta ve M.Ö. 3. binyılda ve 2. binyılın başlarında Üçtepe, Kavuşan Tepe, Kenan Tepe, Salat Tepe, Ziyaret Tepe ve Hirbemerdon Tepe gibi küçük ve orta boy yerleşimler ile karakterize olunur. Bu yerleşimlerin çoğunda ETÇ'ından OTÇ'ına kültürel devamlılık görülmektedir. Bu yerleşimlerde Orta Tunç döneme ait tabakalarda uzmanlaşmış üretim ile ilgili önemli buluntular elde edilmiştir. Salat Tepe'de tekstil, Kenan Tepe ve Kavuşan Tepe'de metalürji ve Hirbemerdon Tepe'de şarap üretim ile ilgili buluntular ele geçmiştir. Ayrıca Hirbemerdon Tepe, toplumların sosyal organizasyonları ile ilgili detaylı bilgi veren bir yerleşimdir.

Seramik açısından bölge, M.Ö 3.binyıldan devam eden "Dark-Rimmed Orange Bowls" (DROBs) seramikler ile karakterize olunur. Bu kâseler dış kenarında yapılan koyu kırmızı siyahımsı bantlar ile karakterize olunur ve kronoloji açısından Akkad sonrası döneme aittir (3. binyılın sonu). Bu tür seramikler Yukarı Dicle Vadisinde Üçtepe, Kavuşan Höyük, Ziyaret Tepe, Türbe Höyük ve yüzey araştırmalarında pek çok yerleşimde ele geçmiştir (Özfırat, 2005). Petrografik, jeokimyasal ve mineralojik analiz sonuçlarına göre, bu seramikler Bismil yöresinde üretildiği ve Kuzey Mezopotamya'ya ihraç edildiği tespit edilmiştir (Laneri ve Schwart, 2011).

Kuzey Mezopotamya ile kültürel ilişkiler Kavuşan Höyük ve Hirbemerdon Tepe'den bulunan gri seramiklerle tespit edilmiştir. Ayrıca Kenan Tepe, Üçtepe, Hirbemerdon Tepe ve Kavuşan Höyük ve Salat Tepe gibi yerleşimlerde Habur Seramiği de bulunmaktadır. Habur Seramiklerinin Kuzeybatı İran'da özellikle Hasanlu ve Dinkhah Tepe gibi yerleşimlerden ele

geçtiği, OTÇ'ında Van-Urmiye boyalılarının yanı sıra Kuzeybatı İran ile Doğu Anadolu Bölgesini birbirine bağlayan diğer önemli faktör olarak yorumlana bilinir.

Genel olarak Yukarı Dicle Vadisi toplumları uzmanlaşmış üretim, ritüel kompleksleri ve yerleşim hiyerarşisi gösterse de, bu toplumlar karmaşık örgütün klasik hiyerarşik modellerine uyacak gibi görünmemektedir (Laneri ve Schwart, 2011).

Orta/Geç Tunç Çağı Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da daha önce belirtildiği gibi boya bezemeli (Van-Urmiye) çanak çömlekler ile karakterize olunur. Bu bölgenin özellikle kuzey kısmında zor coğrafi koşullardan dolayı ETÇ'ından itibaren pastoral yaşam tarzı tercih edilmiştir. Zor coğrafi koşullar arkeolojik çalışmalarını da etkilemiş olup bölgede yapılan kazılar diğer bölgelere oranla daha azdır. Konumuzu oluşturan boya bezemeli (Van-Urmiye) çanak çömlekler yoğun olarak müzelerde sergilenen ve mezarlardan ele geçen buluntulara dayanmaktadır.

OTÇ'ında bölgede yerleşim sayısında ciddi şekilde bir azalma söz konusudur. Ayrıca yerleşimlerin boyutları da daha küçülmüştür. Bu yerleşimler Sos Höyük IV'e görüldüğü gibi dikdörtgen ve merkezi fırınla karakterize olunur. Aslında OTÇ sürecinde bölge mezarlık alanları ile tanımlanmaktadır (Özfirat, 2001). Bu mezarlar bazen basit ve bazen daha çok Kafkasya'da görülen kurganları yansıtmaktadır. Bu mezar/kurganların Kafkasya Bölgesinde Orta ve Geç Tunç Dönemi'nde yaygın olan Martkopi kurganları ile eş zamanlı olduğu düşünülmektedir. Aslında bu tür mezarlar Kafkasya, Kuzeydoğu Anadolu, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Nahçıvan ve Kuzeybatı İran'da tanımlanan ve ortaya çıkan mezarlardır. Özfirat tarafından (2001) Van-Erzurum yöresinde yapılan çalışmalar sonucunda bu mezar/kurganların bazı özellikleri tespit edilmiştir. Bununla birlikte Nurettin'dekiler yüksek toprak kurgan türündedir ve olasılıkla birden çok gömüye sahiptir. Sütey yaylasındakiler tek kişiliktir. Bir kısmının tuf türü yumuşak kayaya oyulmuş olup üzerinde çok az bir yükseltiyeye sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar alçak kurgan olarak nitelenebilirler. Bir kısmı ise toprağın içine açılmış bir çukurun içine taş örgü duvarlıdır. Bu

mezarlar daha çok Nahçıvan mezarlarıyla ilişkili görünür. Nahçıvan'da toprağa açılmış dikdörtgen çukur ve taş sandık türünde mezarlar çoğunluktadır. Mezarların üzerine bazen toprak ya da yığma taş tepeler yapılmıştır. Bazı mezarlar ise kromlekle çevrilmiş bazılarının etrafı ise dikdörtgen planlı sal taşlarıyla kuşatılmıştır. Bu taş sıralarının içine Şahtahtı'nda olduğu gibi bazen birkaç mezar yerleştirilmiştir (Özfirat, 2001, s. 107).

Doğu Anadolu'da Van-Urmiye geleneğine ait çanak çömleğin çoğu müzelerde sergilenmekle birlikte Küçük Çatma Kurganları, Ani Nekropolü, Suluçem Kurganları, Sarıveli Nekropolü, Nurettin Kurganları, Yuvadamı ve Cemaleddin Nekropollerini, Karagündüz Höyüğü, Van Kalesi Höyüğü ve Sos Höyük gibi yerleşimlerden bilinmektedir (Özfirat, 2001, s. 67-87). Genel olarak söz konusu OTÇ'ında bölgede mimari buluntuları yok denecek kadar azdır ve bölgenin kültürel süreci ve kronolojisi yoğun olarak mezarlardan ele geçen çanak çömlek buluntularına bağlıdır. Genel olarak bu seramikler polikrom ve monokrom olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi bu tür seramikler Orta ve Geç Tunç Dönemi'nde Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran, Nahçıvan, Ermenistan, Gürcistan'ın doğusu ve Azerbaycan'da bulunan seramiklerdir (Çilingiroğlu, 1984; Özfirat, 2001). Doğu Anadolu müzelerinde yer alan Van-Urmiye kültürüne ait olan çanak çömlek üzerinde çalışan Özfirat (2001) bu çanak çömleğin özelliklerinin ki genel olarak kültürün yayıldığı tüm coğrafyada görülen malları yansıtmaktadır şu şekilde anlatmaktadır: Van-Urmiye seramik gelenek bölgesinde karşımıza çıkan ve bu seramik geleneğin ayırımında en belirleyici unsur olan polikrom boya bezemeli çanak çömleklerin genel özellikleri şöyle sıralanabilir: Kabın tümü önce kiremit/kahverengi bir astarla kaplanmış ve üst kısmına açık krem ya da devetüyü bir boya astar sürülmüştür. Bezemeler bu açık renk astar üzerine genellikle çift renkte (kiremit ve siyah), ender olarak da yalnızca siyah ya da kiremit renginde yapılmıştır. Monokrom boyalıları göre oldukça karmaşık motiflere sahip olan bu kaplar, geometrik ve natüralist tarzda bezenmişlerdir. Ancak natüralist sahneler geometrik bezemelere göre daha azdır ve daha geç oldukları düşünülür. Bezemeler alttan ve üstten ince bantlarla sınırlanmıştır. Kafes motifleriyle ya da tamamen doldurulmuş üçgen ve baklavalara, kelebekler, dama tahtası ve şevronlar ana bezeme elemanlarıdır. Natüralist bezemeler ise

geometrik motifler arasına yapılmış su kuşları, atlar, dağ keçileri ve geyikler gibi çeşitli hayvanlar ile insan figürlerinden oluşmaktadır. En fazla hayvan figürü bu alt seramik geleneğinde kullanılmıştır. Hayvan figürlerinin yapımında siluet, kompozit ve realistlik teknikler kullanılmıştır. Bazı örneklerde her üç teknikte, bazen de iki teknikte yapılmış hayvanlar aynı kabın üzerinde yer alır. Bu seramik geleneğinde hayvan figürleri %90 gibi büyük oranla polikrom bezemelerde karşımıza çıkar. Bu grupta daha fazla çeşidin görülmesinin yanı sıra, bunlar oldukça hareketli ve gerçekçi bir üslupta betimlenmişlerdir (Özfirat, 2001, s. 24).

Polikrom boyalı seramikler belirleyici olmakla birlikte, diğer alt seramik gelenek bölgelerinden farklı olan monokrom boyalıları da aynı derecede önemlidir. Bunların form ve bezemeleri polikrom boyalıları göre azdır. Ana bezeme elemanları şöyle sıralanabilir: çanaklar hemen değişmez şekilde içi dalgalı hatlarla doldurulmuş *girlandımsı* yarım daire dizileriyle; çömlekler ise, uçları aşağı bakan içi dalgalı hatlarla dolu üçgenlerle süslenmişlerdir. Polikrom boyalıları göre az sayıda kullanılmış hayvan figürleri hemen tümüyle çeşitli su kuşlarından oluşur. Bunlar siluet tekniğindeki birkaç örneğin dışında rezerve tekniğinde yapılmışlardır. Polikrom bezemelere göre %10 gibi bir oranla çok daha az olan bu hayvanlar çeşitlilik göstermezler ve stilize üslupta yapılmışlardır. Van-Urmiye alt seramik geleneğinin en belirleyici özelliklerinden biri de siyah perdahlı malların son derecede az oluşudur. Bunlar, çok ender görülen parçaların dışında, bezemesiz örneklerle temsil edilirler (Özfirat, 2001, s. 25).

V. 2. İRAN'DA TUNÇ ÇAĞLARI

Yukarıda belirtildiği gibi Kalkolitik Çağ İran Platosunda genel olarak M.Ö. 5. binden M.Ö. 4. binin sonuna kadar devam etmiştir. Önemli yerleşimler, özellikle Kazvin düzlüğünde yer alan Ghabristan Tepesi (I, II, III ve IV evreleri), Güney İran Fars Eyaletinde yer alan Bakun Tepe (I, II, III ve IV evreleri), Batı İran Kermanshah'da Godin ve (VI ve VII), Gian Tepesi (V), Merkezi Plato'da Sialk Tepesi (III) Kuzey Merkezde Tepe Hisar (I ve II), Kuzeydoğu'da

Tureng Tepe (I), Güney İran Kirman'da yer alan Tepe Yahya (VA) ve kuzeybatıda Tepe Hasanlu (IX, VIII), Dalma Tepe ve güneybatı' da yer alan özellikle Susa, Chogha mish, ve Jafer Abad gibi yerleşimler, İran Kalkolitik kültürlerinin farklı yönlerini göstermektedir.

Tunç Çağı'na doğru M.Ö. 4. binyılın sonunda (Geç Kalkolitik) farklı alanlarda çeşitli ve önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte İran'ın bazı bölgelerinde özellikle Kuzeybatı, Merkezi Plato ve Fars bölgelerinde olmak üzere Kalkolitik yerleşimler, M.Ö. 4.binin sonunda terkedilmiş ve son bulmuştur. Buna rağmen bazı yerleşmeler özellikle kuzeydoğu'da Tepe Hisar (Schmidt, 1937), Orta Zagros'da Tepe Gian (Contenau, 1935), güneybatıda Susa (Wright, 1981) ve Kirman'da Telle Eblis (Caldwell, 1967) gibi yerleşimler kesintisiz olarak Geç Kalkolitik dönemden Erken Tunç Çağı'nda devam etmişlerdir. Aynı zamanda (M.Ö. 4. binyılın sonları) Luristan Bölgesi'nde göçebe toplulukları ile ilintili olduğu düşünülen Dam Gar Par Çine ve Hakalan gibi mezarlıklar, yerleşim alanlarından bağımsız olarak görünmektedir. Kuzeydoğuda özellikle Tureng Tepe gibi yerleşimlerde Geç Kalkolitik dönem ile Tunç Çağı arasında büyük boşluk bulunmaktadır. Buna rağmen Tepe Hisar kesintisiz olarak Tunç Çağı'nda da devam etmiştir. Diğer yandan İran'ın bazı bölgelerinde özellikle Güneydoğu'da Bampur ve Shahr-i Sokhteh (Tosi, 1983; Cardi, 1967;1968) ve Merkezi Plato'da Tepe Sagzabad gibi Tunç Çağı'na ait yerleşimler, Kalkolitik kültürlerinden ilişkisiz olarak ilk kez iskân edilmiştir. İran genelinde Tunç Çağı başlaması ile birlikte M.Ö. 6. binyıldan itibaren üretilen ve kullanılan boyalı seramikler kaybolmuş; yerine kaba çanak çömlekler yaygınlaşmıştır.

Genel olarak, Tunç Çağı öncesinde İran Platosunun büyük bir kısmında bazı önemli gelişmeler özellikle boyalı çanak çömleklerin ortadan kalkması ve kaba çanak çömleklerin yaygınlaşması, gri çanak çömleklerin (özellikle batı ve orta platoda) ortaya çıkması, Mezopotamya kökenli çanak çömleklerin kullanımı (devrik ağızlı kâseler/ BRB), Elam kil tabletlerinin yaygınlaşması ve yerleşim yerlerinin sayılarının azalması arkeoloji verilerine dayanarak saptanmıştır. Kalkolitik Çağ'ın sonunda görülen bu değişimler gri çanak çömlek ve devrik ağızlı kâseler dışında diğer gelişmeler endojen (yerel) olarak yorumlanmaktadır.

İran'ın Kalkolitik kültürleri, M.Ö. 4. binyılın ilk yarısında gelişim ve ilerleme sürecinde hız kazanmıştır. Bu ilerlemeler özellikle çömlekçi çarkı teknolojisi, bakır üretim teknolojisi, Proto-Elam tabletleri ve özellikle güneybatı 'da kentleşme süreci ile karakterize edilir. Ancak bu gelişmeler, güneybatı İran hariç, diğer bölgelerde Erken Tunç Çağı başında devam etmemiştir. Genel olarak Tunç Çağı kültürleri, M.Ö. 3. binyılda bağımsız ve bölgesel özellikler ile birlikte kuzeydoğu, güneydoğu, kuzeybatı, batı ve güneybatı bölgelerinde ortaya çıkmıştır. Tunç alaşımının yapılması bu dönemde görülen değişimlerin başında gelmektedir. Bu dönemde ilk kez tunç yapımı için kalay, arsenik ve antimon, bakır ile birlikte kullanılmıştır. Bu konu kuzeybatı İran'da yer alan Geoy Tepe kazılarında tespit edilmiştir. Geoy Tepe "M" tabakasından elde edilen madeni buluntular saf bakırdan üretilirken, hemen üsteki tabakada (K) madeni alaşımlara arsenik eklenmiştir. Daha geç döneme tarihlenen "D" tabakasından (M.Ö. 3. ve 2. binyıl) tunç buluntuları bakır ile kalay alaşımından üretilmiştir (Brown, 1951).

İran ve Mezopotamya tunç buluntuları üzerinde yapılan laboratuvar incelemeleri sonucunda, M.Ö. 3. binyılda daha dayanıklı tunç eşya üretimi için bilinçli olarak kalay kullanıldığı anlaşılmıştır. Konu ile ilgili önemli olan husus hem İran Platosu ve hem de Güney Asya ve Doğu Akdeniz Bölgesinde kalay yataklarının bulunmamasıdır. Bu madenin Afganistan'dan getirilmiş olabileceği kabul edilmektedir. Güneybatı Herat'ın Mesgeran Bölgesinde %6 kalay içeren büyük bakır ve kalay yatakları tespit edilmiştir. Kalayı, Afganistan'dan Mezopotamya'ya ulaştırmak için İran Platosundan geçen iki yol tespit edilmektedir. Bu yollardan ilki, platonun kuzeyinden Elburz sıra dağlarının eteklerinden geçerek Zagros dağlarından güney Mezopotamya'ya ulaştırılmıştır. Asur belgelerinden Elam devletinin kuzeyinde yer alan bölgelerde Asur tüccarları tarafından Asur dilinde Anakum olarak adlandırılan kalay ticareti yapıldığı anlaşılmaktadır. İkinci yol ise Pers (Basra) körfezi kıyıları vasıtasıyla güney ve güneybatı İran'dan Mezopotamya'ya ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu yoldan ayrıca M.Ö. 3. binyılda lacivert ve turkuaz gibi yarı kıymetli taş ürünleri güney Mezopotamya'ya ihraç edildiğine önemli bir husustur.

İran Tunç Çağı kültürlerinin diğeri bir özelliği ise gri/siyah seramiğin yaygınlaşmasıdır. Tunç Çağı ile birlikte önceden üretilen kırmızı devetüyü çanak çömleğe karşı gri/siyah seramikler kapalı fırınlarda üretilmiştir. Tunç Çağında İran genelinde farklı topluluklar görünmektedir. Güneybatı İran'da kent seviyesine ulaşılırken diğeri bölgelerde daha önceki dönemlerdeki gibi köy ve göçebe yaşam tarzı devam etmiştir. Elam devletinin ortaya çıkışı, İran Tunç Çağı'nın en önemli fenomeni olarak değerlendirilmektedir. Arkeolojik buluntulara dayanarak Elam etkisi özellikle kil tabletlerin bulunmasıyla güneybatı, güneydoğu ve Merkezi platoda tespit edilmiştir.

İran Tunç Çağı kültürlerinin bir başka özelliği ise bölgesel ve bölgeler arası ticaretin artmasıdır. Bu konu güneydoğu İran'da Tepe Yahya, Shahr-i Sokhteh ve Jiroft gibi yerleşmelerde sabun/Klorit taşından yapılan kâselerin Mezopotamya'da Talle Asmer, Ur ve Susa'da ele geçmesi ile tespit edilmiştir. Ayrıca bu kâselerin Pakistan'ın Send Eyaletinde yer alan Mohencodaro ve Arabistan yarım adasının doğu kıyılarında bulunması, söz konusu ticaretin ne kadar geniş bölgede yapıldığının göstergesidir.

Tunç Çağı'nda görülen diğeri bir yenilik, yerleşim dışı mezarlıkların (nekropol) ortaya çıkmasıdır. Bununla birlikte özellikle Luristan Bölgesinde, yerleşimlerden bağımsız olarak büyük mezarlıklar tespit edilmiştir (Mortensen, 1974; 1975; Goff, 1971). Elde edilen kanıtlara göre Tunç Çağı'nda özellikle Luristan Bölgesinde kalıcı yerleşimler yok denecek kadar azdır. Yukarıda değinildiği gibi İran Tunç Çağı kültürleri yaklaşık 1500 yılı aşkın bir süreci kapsamaktadır. Bu dönem, İran arkeoloji araştırmalarında kullanılan standartlaşmış coğrafi bölgeler kapsamında değerlendirilecektir.

V.2.1. Kronoloji Sorunları

V.2.2. Erken Tunç Çağı

Kuzeybatı İran kronolojisine göre Tunç Çağı, Pisdeli Döneminden (Hasanlu VIII) sonraya yerleştirilen Hasanlu VII (M.Ö. 3200) evresi ile denk gelmektedir (Danti vd, 2004). Bölgede Yanık Kültürü (Kura-Aras/Erken Transkafkasya) ile tanımlanan bu dönem, özellikle Yanık Tepe ve Geoy Tepe K1 buluntularına dayanarak M.Ö. 4. binyılın sonları ve 3. binyılın ilk yarısını kapsamaktadır (Voigt ve Dyson, 1992). Summers bu dönem için M.Ö. 3300 – 3200 tarihini önermiştir (Summers, 1982, s. 137). Haftavan Tepe VIII, Yanık Tepe, Hasanlu VIII, Geoy Tepe K, Köhne Pasgah, Kul Tepe ve diğer önemli yerleşimler kuzeybatı İran'da ETÇ kültürlerini yansıtmaktadır. Ayrıca Nahçıvan'da yer alan ve İran sınırına yakın olan Kul Tepe yerleşiminde ETÇ'nin her üç evresi de belirlenmiştir. Kısmen kuzeybatı İran ETÇ için de geçerli olan Nahçıvan Kul Tepe verilerine dayanarak ETÇ I (M.Ö. 3600 – 3150), ETÇ II (M.Ö. 3150 – 2700) ve ETÇ III (M.Ö. 2700 – 2400) bölünmektedir. (Seidov, 2000, s. 92).

Yukarıda değinildiği gibi Kuzeybatı İran ETÇ dönemi Kura-Aras/Erken Transkafkasya kültürü ile irdelenebilir. Bu kültür yoğun olarak çanak çömlek üzerinden üç evreye ayrılmaktadır. Araştırmacıların yaptığı kronolojilerde görülen farklılıklar ile birlikte birinci dönem yaklaşık M.Ö. 3600/3500'de başlamış ve M.Ö. 3300/3200'e kadar devam etmiştir (Sagona, 1984). İkinci evre ise yaklaşık olarak M.Ö. 3300/3200'den başlamış ve M.Ö. 2400'de son bulmuştur. Transkafkasya kültürünün en çok yayıldığı evre ikinci dönem olup, batıda Doğu Anadolu'da Sivas, güneyde ise merkezi Zagros'ta Godin Tepe'ye kadar yayılmıştır (Glumac ve Anthony, 1992). Transkafkasya/Kura-Aras kültürünün üçüncü evresi, yaklaşık olarak M.Ö. 2400'den M.Ö. 2200'e kadar devam etmiştir (Sagona, 1984). Burney ise bu dönemi M.Ö. 1750'e kadar indirmektedir (Burney ve Lang, 1971; Glumac ve Anthony, 1992). Levant bölgesi üçüncü dönem ile birlikte Transkafkasya kültürünün etkisi altına girmiştir (Amiran, 1965, s. 165). Kuzeybatı İran'da bu evreye ait olan buluntular özellikle Yanık Tepe'nin 7- 13. yapı katlarından ve Haftavan Tepe VII ve Geoy Tepe K3

evrelerinden elde edilmiştir. ETÇ dönemi kuzeybatı İran'da daha az tanımlanan ve müphem bir husustur. Bu konudan daha belirsiz diğer bir konu ise Geç Kalkolitik dönemden ETÇ döneme geçiş evresi ve söz konusu dönemin ilk evrelerinin tanımlanmasıdır. Bununla birlikte bazı yerleşimlerde ETÇ dönem Geç Kalkolitik tabakalarından hemen sonra başlamış ve bazı diğer yerleşimlerde bu iki dönem arasında bir boşluk (Hiatus) söz konusudur. Son yıllarda kazısı yapılan Kul Tepe (Abedi vd, 2014) ve Baruj Tepe (Alizadeh ve Azernoush, 2003) gibi yerleşimlerde Geç Kalkolitikten ETÇ'na geçiş evresi tespit edilmiştir. Ayrıca bu yerleşimler, Kuzeybatı İran'da Proto Kura-Aras olarak adlandırılan dönemin var olduğunu tespit etmişlerdir. Kuzeybatı İran'da ETÇ dönemin başlaması ile birlikte yeni ve büyük değişiklikler görünmektedir. Bununla birlikte Transkafkasya/Kura-Aras kültürüne özgü olan kırmızı-siyah açkılı çanak çömleklerin yanı sıra yuvarlak binalar da ortaya çıkar. Geç Kalkolitik dönemde Yanık Tepe, Gijlar Tepe ve Geoy Tepe gibi yerleşimlerde görülen dikdörtgen yapılar, ETÇ dönemi ile birlikte yuvarlak mimariye dönüşmüştür. Ayrıca at nalı şeklinde ve taşınabilir ocaklar bu dönem ile birlikte kuzeybatı İran'da görülmeye başlamıştır. Buna ek olarak, kamu iş gücü, kamu niteliğinde olan yapılar (Haftavan Tepe, Yanık Tepe ve Kul Tepe'de tespit edilen örnekler) ve tahıl ambarları gibi kamusal alanlar, kalın savunma duvarları, birimlerin ve yerleşim iç hiyerarşinin düzenlenmesi, kale ve çevresinde kurulan yerleşim modeli (Ravaz örneği) söz konusu ETÇ topluluklarının büyük toplumsal değişimlerinin göstergesi olabilir. Aslında bu değişimler ETÇ döneminde kuzeybatı İran'ın ilk kentleşme sürecini ve karmaşık toplumlarının ortaya çıkışını yansıtmaktadır (Omrani vd, 2012).

Batı İran Orta Zagroslarda Tunç Çağı'nda kendine özgü bir kültürel havza oluşturmuştur. Kazısı yapılan Tepe Giyan, Tepe Godin ve Nurabad gibi yerleşimler bölgede Tunç Çağının farklı boyutlarını göstermektedir. Ayrıca özellikle Luristan Eyaleti'nde, yerleşim alanlarından bağımsız olarak tespit edilen mezar buluntuları ETÇ döneminde bölgede yoğun bir göçebe yaşam tarzı olduğunu göstermektedir. Ghirshman ve Kontino tarafından kazısı yapılan Tepe Giyan, bölgenin Tunç Çağı'nı yansıtan önemli yerleşimlerden biridir. Burada II. III. ve IV. tabakalar Tunç Çağı'na aittir (M.Ö.3000-1450). IV. tabakada boyalı devetüyü

çanak çömlek ele geçmiştir. Kapların boyun ve omuzlarında yapılan yatay ve dalgalı hatlar en yaygın ve belirgin bezeme motifleri olarak görünmektedir. Ayrıca sıra şeklinde yapılan kuşlar dikkat çeker. Bu tür çanak çömlek ETÇ'ına (M.Ö. 3000-2500) tarihlendirilmiştir. Tepe Giyan'ın III. tabakasında ilk kez kırmızı astarlı seramikler üzerinde siyah bezemeler ortaya çıkar. Bu tür seramikler, M.Ö. 2500-1800 yılına tarihlendirilmektedir. Orta Zagroslarda Tunç Çağı'na ait olan diğer önemli yerleşim Godin Tepe'dir. Godin Tepe yukarıdan aşağıya doğru yedi tabakaya ayrılmaktadır. III. ve IV. tabaka bölgenin Erken, Orta ve Geç Tunç Çağı dönemlerini yansıtmaktadır. Diğer yerleşimlerde olduğu gibi çanak çömlek kompleksleri en önemli buluntuları oluşturmaktadır. Bu seramikler kuzeybatı İran'da yaygın olan Transkafkasya/Kura-Aras kültürüne aittir. Godin Tepe IV. Tabakası, M.Ö. 2950-2400 yıllarına tarihlenmektedir. Bu bağlamda önemli olan konu kuzeybatı İran'da yaygın olan Transkafkasya kültürünün Orta Zagroslara kadar uzanmasıdır. Genel olarak Godin Tepe'nin IV. tabakasında bölgede yerleşim sayılarında bir artış söz konusudur (Young, 1969;1975). Godin Tepe'nin III. tabakası M.Ö. 2400-1400 tarihini kapsamaktadır ve boyalı devetüyü seramikler en yaygın buluntu olarak saptanmıştır. Aslında boyalı tek renk seramik geleneği bölgede Orta ve Geç Tunç Çağı döneminin en önemli geleneği olarak bilinmektedir. Orta Zagroslarda yerleşim yerlerinin yanı sıra 1928'lerden itibaren mezar kazıları da yaygınlaşmıştır (Vanden Berghe, 1975). Bu kazılar çoğu zaman "Luristan Bronz Eserleri" için yapılmış ve bu sırada çoğu mezarlıklar tahrip edilmiştir.

Güney İran/Fars Bölgesi uygun çevre koşulları nedeni ile en erken dönemlerden beri İran Platosu'nda yaşayan insanların ilgisini çekmiştir. Tunç Çağı (M.Ö. 3000-1500), bölgede Tepe Zhaliyan, Tepe Maliyan, Nokhodi, Ghale, Shagha ve Teymuran (Goff, 1963, 1964; Sumner, 1974) gibi yerleşimlerde bulunmuştur. Çanak çömlek kompleksleri diğer bölgelerde yaygın olduğu gibi bu bölgenin de en belirgin arkeolojik buluntularını oluşturmaktadır. Kaftari dönemi (M.Ö. 2120- 1880) bölgenin Tunç Çağı'nı yansıtmaktadır. Bu dönem yoğun olarak Tepe Maliyan ve Tepe Nokhodi kazılarından bilinmektedir (Goff, 1964; Sumner, 1976). Kaftari döneminden elde edilen en yaygın çanak çömlek türleri devetüyü, boyalı ve kaba seramiklerdir. Söz konusu Kaftari dönemi çanak çömleğinin en yaygın ve belirgin

bezeme motifi şişman kuşlar olarak adlandırılan motiflerden oluşturmaktadır. Bölgede M.Ö. 3. ve 2. bin yılların kültürleri (Geç Tunç) Ghale ve Shagha ile tanımlanmaktadır. Shagha kültürüne ait olan seramikler Shagha II, Tepe Taimuran IV ve Tepe Ghale'de bulunmuştur (Overlaet, 1997). Bölgenin GTÇ kültürleri Ghale Kültürü olarak adlandırılmaktadır. Bu kültüre ait olan buluntular Shagah III, Tepe Ghale I, Tepe Teymuran III ve Tepe Kaman gibi yerleşimlerden elde edilmiştir. Silindirik kaplar, kâseler ve üçayaklı çömlekler en yaygın kap türleri olarak saptanmıştır. Fars Bölgesinde tespit edilen Tunç Çağı'na ait kültürlerin yerel olduğu pek çok uzman tarafından kabul görmektedir. Tunç Çağ ile birlikte bölgede derin ve yapısal değişiklikler tespit edilmiştir. Batı İran'da yaygın olduğu gibi yaygın göçebe yaşamın yansıtan mezarlıklar da gün ışığına çıkarılmıştır

Kuzeydoğu İran Bölgesinde Tunç Çağı kültürleri yoğun olarak Tepe Hisar (IIA, III) (Dyson, 1989; Schmidt, 1937), Tureng Tepe (Deshayes, 1976), Shah Tepe II, III (Arne, 1945) ve Yârim Tepe (Stronach, 1972) buluntularına dayanmaktadır. Aşağıdan yukarıya doğru üç tabakadan oluşan Tepe Hisar, en iyi tanımlanan yerleşimdir. Boynuzlu hayvan resimleri ve üçayaklı kaplar en karakteristik seramiği oluşturmaktadır. Hisar IIA dönemi ile birlikte (ETÇ) daha önceki döneme ait boyalı devetüyü çanak çömlekler ortadan kalkmış ve gri/siyah çanak çömlek türü yaygınlaşmıştır. Bu tür çanak çömlek Tepe Hisar'ın yanı sıra bölgede tüm yerleşimlerden ele geçmiştir. Tepe Hisar'ın hafirine göre bu değişim Türkmenistan bozkırlarından saldıran yeni bir kavime aittir. Ayrıca diğer bir saldırı M.Ö. 1700'lerde gerçekleşmiş ve bölgenin Tunç Çağ kültürlerine son vermiştir. Söz konusu saldırının izleri, Hisar IIIC döneminde yoğun kül ve yangın buluntular ile tespit edilmiştir. İnce gri çanak çömleğin kullanımı M.Ö. 3. binden M.Ö. 2. binyılın ortalarına değin bölgenin Erken ve Orta Tunç dönem karakterlerini oluşturur. Açık emzikli çömlekler ve şişeye benzeyen yüksek ayaklı kaplar bu dönemin en belirgin kap türlerini oluşturur. Bu kapların yanı sıra düğme dipli, alçak kaideli, emzikli kâseler ve fincan tipleri sık görülen kap formlarıdır. Kazıma bezek, kabartma bezek ve perdah bezekler yaygın bezeme türlerini oluşturmaktadır. Kuzeydoğu Tunç Çağ kültürleri Türkmenistan Tunç Çağı kültürleri ile daha çok benzerlik göstermektedir. Namazgâh V-IV Türkmenistan'ın iyi tanımlanan Tunç yerleşimlerini

oluşturur. Namazgâh ve Altın Tepe gibi yerleşimlerde büyük anıtsal yapılar, tunç ve gümüşten yapılan objeler ve yerleşimin büyük bir alanda yayılması ile birlikte kentleşme sürecini yaşamışlardır (Mason, 1981). Bununla birlikte Altın Tepe'de işçiler, esnaf ve yönetici gruplarına ait olan üç farklı alan gün ışığına çıkarılmıştır. Bu gelişmelere rağmen söz konusu kültürler GTÇ ile birlikte (M.Ö.2000-1500) terk edilmiş ve son bulmuştur.

Tunç Çağı buluntuları kuzey merkezde (Orta Plato) Kalkolitik Çağa oranla çok yetersiz ve heterojendir. Sialk IV ve Erisman yerleşimi M.Ö. 3. binyılın bir kısmını aydınlatmaktadır. Gelişmiş Kalkolitik tabakalarına sahip olan Tepe Ghabristan Tunç Çağı'na geçmeden terk edilmiş ve Tunç Çağı'nda devam etmemiştir. Semnan iline bağlı Damğan ilçesinde yer alan Tepe Hisar Kuzey merkezi İran'ın en doğusunda yer alan yerleşim merkezidir. M.Ö. 4. 3. ve 2. binyıllarında devamlılık gösteren Tepe Hisar aslında kuzeydoğu ve kuzey merkezi bölgeleri ortasında yer almaktadır. Sagzabad Tepe kuzey merkezi bölgede kazısı iyi yapılan Tunç Çağı ait olan yerleşimdir. Ancak bu yerleşim özellikle Geç Tunç Çağı (M.Ö. 2000-1500) temsil etmektedir. Bununla birlikte M.Ö. 3. bin yılda kuzey merkezi İran'da büyük bir boşluk görünmektedir. Kuzey merkezi İran'ın stratejik önemini dikkate alırsak bu boşluk arkeologlar için çok önemli bir husustur. Diğer yandan ETÇ'da yaygın olan Transkafkasya kültürünün izleri bölgede çok yetersiz elde edilmiştir.

İran ETÇ'da ilginç olan konu Proto-Elam tabletlerin yaygınlaşmasıdır. Bununla birlikte kuzey merkezi İran'da Sialk IV ve son yıllarda Ozbeki yerleşiminden elde edilmiştir. Bu tür tabletler güneybatı dışında, güneydoğuda yer alan Shahr-i Sokhteh, Tepe Yahya ve batıda yer alan Tepe Godin gibi yerleşimlerde de bulunmaktadır. Bu tabletlerin erken örnekleri çoğu zaman sayı işaretleri ve mühür baskıları ile tanımlanmaktadır. Diğer örnekler sayı işaretleri ve Elam kültürüne özgü hiyeroglif işaretleri ile birlikte bulunmuştur. Son aşamada Elam hiyeroglifi M.Ö. 3. bin yılların ilk yarısında gerçek çivi yazısına dönmüştür.

Sonuç olarak Tepe Hisar buluntuları Erken ve Orta Tunç çağlarında iki kültürel havza olarak kuzey merkezi ve kuzeydoğu kültürlerini yansıtmaktadır. Diğer yandan Sagzabad kazıları

kuzey merkezi İran özellikle batı kısmının sadece Geç Tunç Çağı'nı kapsamaktadır. Elde edilen buluntulara göre M.Ö. 3.binyılların başında yeni topluluklar olarak, özellikle Kazvin düzlüklerine göç ederek ıskan etmişlerdir. Sagzabad kazılarında elde edilen bilgilere göre özellikle iki seramik mal grubu tanımlanmıştır. Bu seramikler el yapımı boyalı seramikler ve çark yapımı gri mal grubudur. Boyalı çanak çömlek özellikle kuzeybatı İran'da yaygın Urmiye-Van boyalıları olarak tanımlanan mal grubu ile yoğun benzerlik gösterirken, gri/siyah seramik bezeme türlerinin kuzeydoğu ile benzerlik ve ilişkide olduğunu göstermektedir. Ayrıca Sagzabad buluntuları kuzey merkezi İran'da Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş evresini yansıtmaktadır (Talai, 1983a).

Güneydoğu İran kendine özgü coğrafi koşullara sahip olduğu için diğer bölgelerden ayrılmaktadır. Bu bölgede tarım için yeterli su kaynakları bulunmamaktadır ve aynı zamanda yağmur miktarı yok denecek kadar azdır. Bu konunun sadece yerleşimlerin dağılımında değil, kültürlerin gelişim ve yapılarında da büyük etkisi olmuştur. Tunç Çağ buluntuları, özellikle Bampur (Cardi, 1967, s. 68), Tepe Yahya (Lamberg-Karlovsky, 1970), Shahdad (Hakemi, 1970) ve Shahr-i Sokhteh gibi yerleşimlerde tanımlanmaktadır. Bu kazılardan elde edilen buluntulara dayanarak güneydoğu İran M.Ö. 3. binyılda (Erken ve Orta Tunç Çağ) gelişmiş kültüre sahip olduğu düşünülmektedir. Ancak bu yerleşimlerin çoğu M.Ö. 3. binyılın sonlarında büyük bir ihtimalle iklim koşullarından etkilenecek terk edilmiş ve sona uğramıştır.

Tepe Yahya, Kerman Eyaleti'nin Soğun Deresi'nde yer alan önemli bir yerleşimdir. Bu tepenin IVA ve IVB evreleri bölgenin Tunç Çağı'nı yansıtmaktadır. Klorit taşından yapılan eşya en önemli ekonomi faaliyetlerini oluşturmaktadır. Klorit taşından yapılan buluntular organize edilmiş şekilde hem bölgesel hem de bölgeler arası dağıtılmıştır. Tepe Shahdad bölgenin Tunç Çağı'na ait olan diğer önemli yerleşimdir. Bu yerleşim bölge koşullarından etkilenecek yatay şekilde gelişmiştir. Bu durum akarsuların ve nehirlerin yer değiştirmesinden kaynaklanabilir. Shahdad yerleşimine ait olan en önemli ve belirgin buluntular mezarlardan ele geçmiştir. Taş kaplar, dekoratif objeler, kıymetli ve yarı kıymetli

taşlardan yapılan süsler (Lapis lazuli, turkuaz ve akik) ve madeni buluntular özellikle ızgara mühürler ve kil insan figürinler önemli buluntuları oluşturmaktadır. Taş kapların tipolojisi, Shahdad'ın daha doğusunda yer alan Bampur ve Mohencodaro ile ilişkide olduğunu göstermiştir. Shahdad mezarları zengin buluntularıyla dikkat çekmektedir. Bu eşyalar büyük ihtimalle ticaret yolu ile elde edilmiştir. Güneydoğu'da yer alan diğer önemli Tunç Çağı yerleşimi, 150 hektarı aşan alana sahip, iyi tanınan ve kazısı iyi yapılan Shahr-i Sokhteh (Yanık kent) yerleşimidir. Bir Tunç Çağı kenti olarak Shahr-i Sokhteh, M.Ö. 3100 ile M.Ö. 2000 yılları arasında sürekli olarak iskân edilmiştir. Shahr-i Sokhteh Kazıları, Tosi tarafından 1967 yılında başlamış ve halen İranlı arkeologlar tarafından devam etmektedir. Shahr-i Sokhteh aşağıdan yukarıya doğru dört tabakaya sahiptir. I. II. ve IV. tabakadan elde edilen bilgilere göre devetüyü, gri, kırmızı ve çok renkli malları çanak çömlek buluntularını oluşturmaktadır. Seramik üretimi merkezi bir şekilde yaşam alanları dışında yapılmıştır. Elde edilen bilgilere göre tekstil, çömlekçilik, madeni işlemler, taş kaplar, sepetçilik ve bina yapıları M.Ö. 3. binde karmaşık bir şekilde uzmanlar tarafından yapıldıkları düşünülmektedir.

Güneydoğu İran Tunç Çağı kültürlerinde taş eşya üretimi ve ona bağlı ticaret ağları, üretim ekonomisinde iki önemli faktör olarak görünmektedir. Bu konu sadece Shahr-i Sokhteh'da değil Tepe Yahya ve Shahdad yerleşimlerinde de tespit edilmiş konulardandır. Ancak Shahr-i Sokhteh'yi diğer yerleşimlerden ayıran konu yerel ve ithal edilen taşların ticaretini yapmış olmasından kaynaklanmaktadır. Shahr-i Sokhteh tüccarları ve uzmanları yerel taşların yanı sıra Afganistan'dan ithal edilen taşlardan özellikle lapis lazuli, sabun taşı, sarı yakut, turkuaz ve kırmızı akik gibi ürünlerin ticaretini yapmışlardır. İthal edilen taşlardan özellikle lapis lazuli taşları Elam ve Mezopotamya'ya ihraç edilmiştir.

Güneydoğu İran Tunç Çağı için yukarıda adı geçen yerleşimler dışında, zengin taş buluntuları ile son yıllarda arkeolojik literatürüne giren ve Kerman Eyaletinde yer alan Jiroft yerleşimidir. Sistematik kazılardan önce, binlerce klorit/sabun taşından yapılan obje kaçakçılar tarafından özellikle mezarlardan yağmalanmış ve dikkatleri çekmiştir. Ardından

sınırlı olsa da sistematik arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir. Bu kazılardan ve özellikle kaçakçılardan elde edilen buluntular yoğun olarak sabun/klorit taşından yapılan kaplardan oluşmaktadır. Jiroft kültürü veya uygarlığı adı ile tanımlanan bu buluntular sabun/klorit taşından yapılan kaplar, üzerinde özenle yapılmış ilginç motifler ile karakterize edilmektedir. Bu motifler M.Ö. 3. binde güneydoğu İran ile Güney Mezopotamya arasında yoğun bir siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkinin var olduğunu yansıtmaktadır. Aslında Jiroft bölgesi Mezopotamya kil tabletlerinde adı geçen "*Arrat krallığı*" olarak pek çok uzman tarafından kabul görmektedir. Jiroft kazılarından ele geçen diğer önemli buluntu bir kil tablete aittir. Tartışma konusu olan bu tablet ile ilgili önemli konu söz konusu tabletin, güneybatı İran'da bulunan Proto Elam tabletlerinden 300 ile 400 yıl daha eskiye ait olmasıdır. Ayrıca Konar Sandal kazılarından halen tamamen gün ışığına çıkarılmamış iki yüksek ve büyük platform tanımlanmıştır.

Güneybatı İran (Huzistan/Elam) bölgesi Mezopotamya ile paralel olarak yaklaşık M.Ö. 4. binyılın ortalarından itibaren arkeologlar tarafından yazılı dönem olarak adlandırılan evreye girmiştir. Bu bölgede en önemli höyük olarak Susa yerleşimi 1897 yılından beri uzun bir süre arkeolojik kazılara ve araştırmalara sahne olmuştur. Susa'dan hem piktografik hem de sayısal semboller olmak üzere çok sayıda Proto-Elam tabletleri elde edilmiştir. Bu tabletler, M.Ö. 4.binyılın sonlarına tarihlenmektedir. Proto-Elam piktogram tabletleri M.Ö. 2300'lerde gerçek çivi yazısına dönüşmüştür. Erken Proto-Elam (Susa II) çanak çömleği Geç Uruk (M.Ö.3500-3100) ve Susa III. evre çanak çömleğinin de Cemdet Nasr (M.Ö. 3100-2800) dönemi ile eşzamanlı olduğu tespit edilmiştir.

Susa yerleşimin etkisi Proto-Elam tabletleri, silindir mühür ve mühür baskıları ile birlikte İran Platosunun büyük bir kesiminde görülmektedir. Bununla birlikte yukarıda değinildiği gibi ticaret ile ilgili olan bu tabletler Huzistan bölgesinin yansira güneydoğuda Tepe Yahya IVe, Shahr-i Sokhteh I/II, Fars Bölgesinde Tepe Malyan (Banesh evresi) kuzey merkezde Tepe Sialk Iv2 ve Tepe Hisar gibi yerleşimlerden ele geçmiştir.

V.2.2.1. Kura-Aras Kültürü (ETC)¹²

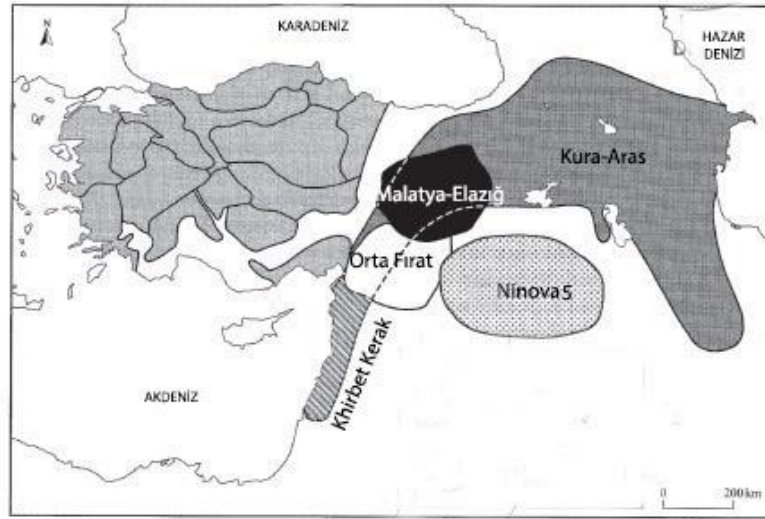
Kura-Aras veya Erken Transkafkasya Kültürü M.Ö. 4. binyılın sonlarından M.Ö. 2. binyılın başına değin bin yıldan fazla bir süre, Yakın Doğu coğrafyasının büyük bir kesiminde varlık göstermiştir. Kura-Aras veya Erken Transkafkasya Kültürüne ait olan siyah-açkılı gri çanak çömlek ilk kez 19. yüzyılda Azerbaycan topraklarında yer alan Gence Bölgesinde tanımlanmıştır. Ancak bu çanak çömlek 1930'lara kadar dikkatleri çekmemiştir. Güney Kafkasya topraklarında çalışan Rus Arkeolog B. Kuftin ilk kez söz konusu kültüre ait olan seramiği dikkate alarak bir araştırma yapmıştır. B. Kuftin Tiflis Müzesi'nde saklanan bir grup eşya üzerinde yaptığı çalışma sırasında siyah-gri seramikler ile karşılaşmıştır. Bu çalışma sırasında Kuftin söz konusu seramiklerin Kura ve Aras Nehirleri arasında yer alan bölgelerde yoğun olduğunu fark ederek ilk kez "Kura-Aras Kültürü" terimini kullanmıştır.

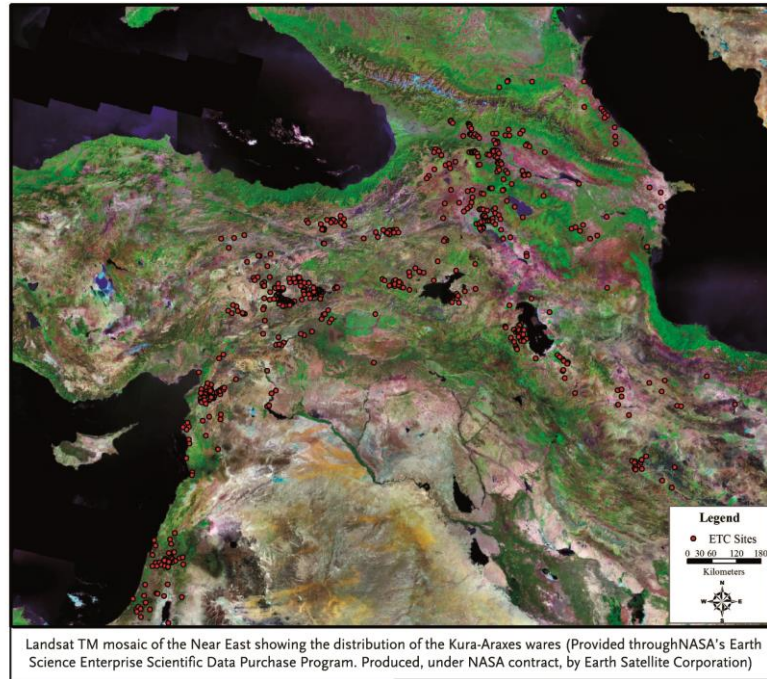
¹² Pek çok Sovyet araştırmacı söz konusu kültür için "Kura-Aras Kültürü" terimini kullanmıştır. Buna rağmen Piotrovskii ve Munchaev "Transkafkasya Enolitik Kültürü" terimini de kullanmışlardır. İran Arkeolojisi'nde ilk kez R.H. Dyson bu kültür için "Yanık Kültürü" terimini kullanmıştır. Gerçi Yanık Tepe kazılarını yapan Burney bu terimi Kura-Aras kültürüne uygun olamadığı için tercih etmemiştir. Burney'e göre Yanık Tepe bu kültürün sadece anahtar bir yerleşimidir (Burney ve Lang, 1971, s.44). Bununla birlikte bu düşünce Karaz ve Khibrit Krak terimleri için de geçerlidir. R. Braidwood, Amik Ovası'nda sürdürdüğü çalışmaların ardından söz konusu kültür için "Kırmızı-Siyah Açkılı Seramik Kültürü" terimini kullanmıştır. Kelly Buccellati Mezopotamya odaklı olarak "Bereketli Hilal dışındaki Kültür" terimini kullanırken, Lamb "Kuzeydoğu Anadolu Kültürü" terimini önermiştir (Sagona, 1984, s. 15; Smith, 2005, s. 255). Transkafkasya Kültürü üzerinde yıllar boyu çalışan Burney bu kültür için "İlk Hurri Kültürü" terimini de önermiştir ancak bu terimin belli bir topluluğu işaret etmesi nedeniyle tartışmalı bir konu olduğunu da vurgulamıştır. Burney'e göre Kura-Aras Kültürü için eğer tek yerleşim yeri önerilirse o yerleşim yeri Ermenistan'da yer alan Şengavit daha uygundur. Ancak kültürün geniş bir alana yayılması açısından bu terim aynı Karaz, Yanık ve Khibret Kerak terimlerinde olduğu gibi çoğu arkeolog tarafından kabul edilememektedir. Ayrıca Burney söz konusu kültür için bir bölge ismini daha uygun bulmuştur. Bununla birlikte önce "Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı" sonra "Erken Transkafkasya ve Doğu Anadolu Kültürü" ve sonuçta "Erken Transkafkasya Kültürü" terimini ısrarla kullanmıştır (Burney ve Lang, 1971). Yukarıda adı geçen terimlerden bugün Erken Transkafkasya ve Kura-Aras terimleri daha çok kullanılmaktadır. Bugün pek çok araştırmacı söz konusu kültürün oluşum ve ana bölgesini Kura ve Aras Nehirleri arasındaki bölgelerde olduğuna inanmaktadır (Burney ve Lang, 1971; Sagona 1984; Glumac ve Anthony, 1992; Palumbi, 2008a; Batiuk, 2005; Kiguradze ve Sagona, 2003). Son yıllarda özellikle Birleşik Sovyetlerin parçalanmasından sonra Kura-Aras terimi Erken Transkafkasya Kültürü yanı sıra batılı arkeologlar tarafından sık sık kullanılmaktadır.

Kuftin tarafından Kafkaslarda yapılan çalışmalar Levant Bölgesi'nde yürütülen arkeolojik çalışmalarla eş zamanlıdır. O yıllarda Levant Bölgesi'nde yer alan yerleşimlerden elde edilen siyah gri seramikler arkeologlar tarafından fark edilerek söz konusu seramiklerin kökenini bulmak için çaba göstermişlerdir (Kiguradze ve Sagona, 2003, s. 38-39; Kohl, 2007, s. 86-87). ETC/Kura-Aras kültürüne ait çalışmalar ve araştırmalar 1950'lerde Sovyet arkeologları tarafından özellikle günümüzdeki Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan topraklarında ciddi bir şekilde sürdürülmüştür. Bu arkeologlardan bazıları, siyah-gri parlak seramiklerin Kuftin tarafından Kalkolitik/Eneolitik döneme ait olarak değerlendirilmesini hatalı görmüşlerdir. Uzun süre Sovyet ve batılı arkeologlar, Kura-Aras kültürünü Erken Tunç Çağı ile eş zamanlı olduğuna inanıyorlardı. Araştırmaların yoğunlaşması ve özellikle C14 tarihlendirmelerinin artması ile birlikte bugün arkeologların çoğu kültürün oluşum aşamasının M.Ö. 4. binyılın ortalarına ait olduğunu tespit etmiştir (Kiguradze ve Sagona 2003; Kohl 2007; Palumbi 2008). Bu açıdan yıllar önce Kuftin'in konu ile ilgili görüşleri çok da yanlış görünmemektedir. Ancak Kuftin o zamana değin kazıların yetersiz olması nedeniyle Kura-Aras kültürünü yayılım coğrafyasını doğru bir şekilde tahmin edememiştir. Bugün ise elde edilen buluntuların ışığında bu kültürün sadece Kafkasya topraklarında değil daha büyük bir alana yayıldığı bilinmektedir (Harita 24-25).

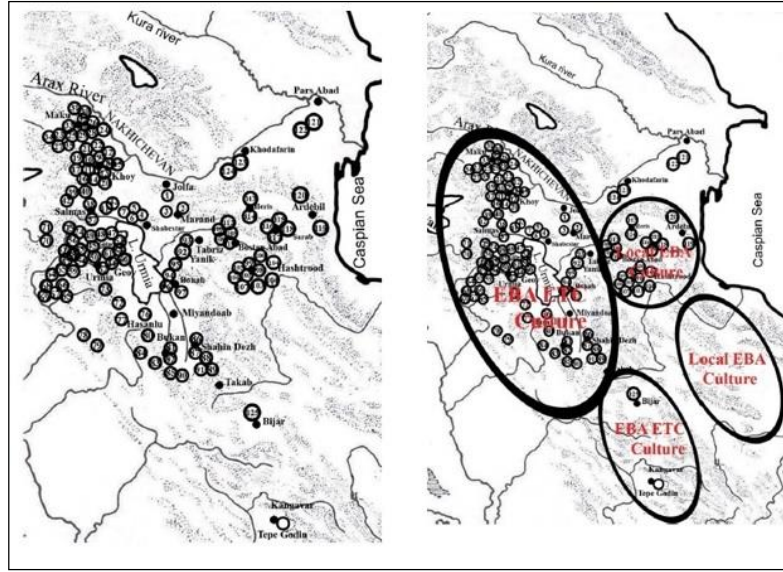
Uzun bir süre Sovyet topraklarında yapılan arkeolojik çalışmaların Rusça yayınlanması nedeniyle batılı arkeologlar dâhil olmak üzere pek çok araştırmacı bu çalışmalardan habersiz kalmıştır. Kuzeybatı İran'da yer alan Geoy Tepe kazılarının yayınları, bu kültür ile ilgili ilk İngilizce yayınlar arasında yer almaktadır (Brown, 1951). Brown, Geoy Tepe "K" evresinden elde edilen seramikler ile Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da yer alan Karaz buluntuları arasında olan benzerlikleri iyi bir şekilde ortaya koymuştur. Ancak Geoy Tepe "K" evresi seramiklerinin stratigrafik konumları güvenilir olmadığı için diğer arkeologlar tarafından dikkate alınmamıştır (Sagona, 1984).

Harita 23: Kura-Aras Kültürü dağılım bölgesi (Sagona ve Zimansky, 2009)

Harita 24: Kafkasya, Doğu Anadolu, Levant ve Kuzeybatı İran'da Kura-Aras yerleşim dağılımı (Batiuk, 2005)

Harita 25: Kuzeybatı İran'da Kura-Aras yerleşimleri (Omranı vd, 2012)

Sagona'ya göre gri siyah açkılı seramik Kafkasya Bölgesi dışında, Levant Bölgesi'nde 1920'lerden itibaren tanımlanmıştır. Bu bölge, özellikle Ürdün Vadisi'nde Albright (1924) tarafından sürdürülen araştırmalardan sonra dikkate alınmıştır. Albright, söz konusu gri siyah açkılı seramikleri Khibret Kerak yerleşiminden bolca elde ettiği için Khibret Kerak Seramik Malları olarak adlandırmıştır. Daha sonra Sinclair Hood ve Routh Amiran, Khibret Kerak çanak çömleğinin Doğu Anadolu ve hatta Güney Kafkaslarda yer alan Kura Bölgesi'ne ait olduğunu önermiştir (Amiran, 1952; Sagona, 1984, s. 15-18). Diğer yandan Lamb (1954) Doğu Anadolu'da yaptığı araştırmaların sonuçlarını yayımlayarak bu kültüre ait olan özellikleri (Nahçıvan Kulp, taşınabilir ocaklar, bezeme teknikler) açıklamaya çalışmıştır. Lamb bir yandan Kuftin tarafından yayımlanmış resimler ile Doğu Anadolu'da elde edilen seramikleri kıyaslamış, diğer yandan kuzeybatı İran'da yer alan Geoy Tepe ve Khibret Kerak seramikleri ile olan benzerliklerini göstermiştir.

Kura-Aras için ilk kronoloji ve evrelendirmeler Sovyet arkeologlar tarafından yapılmıştır. Sagona'ya göre Kafkasya topraklarında arkeolojik verilerin kronoloji sistemine uygulanması ilk kez A. Lessen tarafından yapılmıştır (Sagona, 1984, s.15-17). Sovyet arkeologlardan K.

Kh. Kushnareva, Kura-Aras Kültürü ile ilgili kronoloji ve evrelendirme çalışmalarının yanı sıra bu kültüre ait olan insanların geçim ekonomisi üzerine de yoğun araştırmalar gerçekleştirmiştir.

Sovyet arkeologların yanı sıra 1940'lerden itibaren Türk arkeologları da dağlık kuzeydoğu Anadolu'da Karaz kazıları ile söz konusu kültürün araştırılması çalışmasına katılmışlardır. Daha sonra Hamit Z. Koşay aynı bölgede Pulur ve Güzelova'da kazı çalışması yapmıştır. Hamit Z. Koşay ve K. Turfan Karaz kazıları sırasında 9 m'yi aşkın Kura-Aras tabakaları ile karşılaşmıştır. Buna rağmen bu yerleşimden elde edilen sonuçlar stratigrafi problemleri nedeni ile diğer arkeologlar tarafından çok az kullanılmıştır. Daha sonra 1950-1970 yılları arasında Arslantepe, Norşuntepe ve Korucutepe kazılarında söz konusu kültür ile ilgili önemli buluntular ve sonuçlar elde edilmiştir.

1950 ve 1960 yıllarında Suriye topraklarında Kura-Aras buluntuları elde edilmiştir. Bu bölgede en çok Amik Ovası'nda yer alan Tell al-Judaidah, Tell Ta'ynat ve Tell Dhahab yerleşimlerinden bilgi edinilmiştir.

1950 ve 1960'ler Kura-Aras kültürü araştırma tarihçesinde önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan Charles Burney'in rolü büyüktür. Dağlık bölgeler pek çok araştırmacı için daha az cazip olmasına karşın Burney, araştırmalarına dağlık Doğu Anadolu bölgelerinde başlamıştır (Çilingiroğlu ve Sagona, 2004; Burney, 1958). Bu araştırmalar bölgenin özellikle tarihöncesi kültürleri ile ilgili önemli bilgiler sunmuştur.

Burney, Anadolu araştırmalarından sonra İran'a geçmiş ve Doğu Anadolu'da yaptığı araştırmaların devamını Kuzeybatı İran'da sürdürmüştür. Burney, daha önce Brown tarafından Geoy Tepe kazılarında elde edilen sonuçları desteklemek için Yanık Tepe kazılarına başlamıştır (Burney, 1961b, 1962, 1964; Çilingiroğlu ve Sagona, 2004). 1948'lerde Brown tarafından yürütülen Geoy Tepe kazılarında önce kuzeybatı İran'da gri-siyah parlak seramikleri ile ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır. Bu kültüre ait araştırmalar kuzeybatı İran'da, Kafkasya ve Yakınoğu arkeolojisinden biraz sonra başlamıştır. Bu kültür kuzeybatı

İran'da çoğunlukla Burney'in çalışmaları ile tanımlanmaktadır. Yanık kazılarından önemli mimari ve çanak çömlek buluntuları elde edilmiştir. Bunlardan özellikle ilginç bezemeli çanak çömlek buluntuları dikkatleri çekmiş ve bazı arkeologlar Yanık kültürü terimini bu buluntular için kullanmıştır (Dyson, 1973a-b).

Burney tarafından yürütülen Yanık Tepe kazıları üç sezon sonra bırakılmıştır. Diğer yandan Yanık Tepe'de Kura-Aras kültürünün özellikle ilk evresi görünmemektedir. Ancak ikinci ve üçüncü evreleri özellikle mimari açısından çok önem taşımaktadır. Yanık Tepe'nin diğer önemi Levant Bölgesi'nde bu kültür ile ilgili çalışan arkeologlar için yardımcı olması ve yayınlarının dikkat çekmesidir (Çilingiroğlu ve Sagona, 2004, s. 7). Ancak Yanık Tepenin en büyük önemi Kura-Aras kültürünün bölgesel ve kendine özgü çanak çömlek grubunu sunmasından gelmektedir. Bu seramik grupları İran'da ve bölgede Yanık seramikleri olarak tanımlanmaktadır.

Charles Burney Yanık kazılarından sonra tekrar Doğu Anadolu çalışmalarına devam etmiş ancak 1968 yılında tekrar İran'a dönmüş ve özellikle M.Ö. 2. binyıla ait olan ve bölgenin büyük yerleşimlerinden olan Haftavan Tepe kazılarını sürdürmüştür (Burney, 1970; 1972; 1973;1975a). Haftavan Tepe yerleşiminden elde edilen buluntular çoğunlukla Orta Tunç Çağı'na (M.Ö.2. bin) ait olmakla birlikte Kura-Aras kültürüne ait tabakalarda bulunmaktadır. Haftavan Tepe kazıları İran'da sürdürülen diğer kazılar gibi İran İslam Devrimi ile birlikte bırakılmıştır. Haftavan Tepe kazılarının nihai kazı raporu hiç bir zaman yayınlanmamıştır.

Tunç Çağı ile ilgili önemli bilgiler Haftavan Tepe'nin VII. tabakasından elde edilmiştir. Burney'e göre bu tabaka bir kasaba görünümündedir. Kura-Aras kültürünün çoğu arkeolog tarafından göçebe topluluklara ait olduğu düşünülürken, VII. tabakanın kasaba görüntüsü önem arz etmektedir. Bu konu Kura-Aras kültürünün kuzey ve güney bölgelerinde farklı olduğu fikrini ortaya koymuştur (Kohl, 2007). Haftavan Tepe kazıları yapılırken 1978' lerde Urmiye Gölü'nün batısında İtalyan arkeologlar Tepe Gijlar kazılarını sürdürmüşlerdir (Belgiorno vd, 1984). İtalyan arkeologlar adı geçen yerleşimde 11m'yi aşkın Kura-Aras

kültür tabakası ile karşılaşmıştır. Buna rağmen kültürün tüm evrelerini kapsamamaktadır. Bu yerleşimin en alt tabakalarında Kura-Aras kültürünün ikinci evresine ait olan dairesel yapılar tespit edilmiştir. Gijlar Tepe kazıları, yerleşimlerin tabaka kalınlığının kültürün tüm evrelerini kapsadığı anlamına gelmediğini göstermiştir.

Kura-Aras kültürü ile ilgili batı İran'da önemli anahtar bir yerleşim olarak Godin Tepe¹³ 1965 ile 1973 yılları arasında kazılmıştır. Bu yerleşimde IV. Tabaka, Kura- Aras kültürüne aittir. Bu tabaka ile ilgili özellikle Mason ve Cooper (1994) tarafından yayımlanan ve laboratuvar incelemelerine sahip olan makale önemli bilgiler sunmaktadır (Young, 1969).

1970'lere kadar Kafkasya toprakları dışında Kura- Aras kültürüne sahip olan çok sayıda yerleşim yeri kazılmış ve yüzlerce yerleşim yeri yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Ancak bu kazılardan önce Kafkasya topraklarında Sovyet arkeologları tarafından onlarca kazı yapılmıştır. Buna rağmen yerel veya Rusça yayımlandığı için batılılar dâhil olmak üzere arkeologların çoğu bu kazı sonuçlarından habersiz kalmışlardır. Tüm bu kazı ve araştırmalara rağmen o zamana kadar Kura–Aras kültürü ile ilgili kapsamlı bir fikir ortaya konulmamıştır.

1971'de Burney, M. Lang ile birlikte "*The people of hills: Ancient Ararat and Caspasia*" adlı kitabını yayımlamıştır. Bu kitap ilk kez o zamana kadar elde edilen bilgilerden yola çıkarak bölgenin özellikle M.Ö. 4 ve 3. binyılları ile ilgili önemli bilgiler sunmuştur. Bu kitabın özellikle Burney tarafından yazılan üçüncü bölümünde Kura–Aras kültürü ile ilgili Levant, Doğu Anadolu, kuzeybatı İran ve Kafkasya'dan elde edilen buluntuları birleştirerek kültür ile ilgili genel bir düşünce elde etmek için çaba göstermiştir. Bugün bu kitap Kura-Aras kültürü için klasik bir kaynak olarak kabul görmektedir.

---

¹³ Godin Tepe Kermanshah Eyaletinde yer alan Kangavar Ovası'nda bulunmaktadır. Bu açıdan Kura-Aras kültürünün İran'da en güneyde yer alan yerleşimi olma özelliğini taşımaktadır.

Söz konusu kitabın yayımlanmasına kadar, Kafkasya arkeolojisi ile ilgili İngilizce olarak kapsamlı bilgi yayımlanmamıştır. Kültür ile ilgili diğer bir önemli kitap, Sagona tarafından yayımlanmıştır. Sagona (1984) "*Tunç Çağ'ında Kafkasya Bölgesi*" adı ile yayınladığı kitapta Kafkasya, Levant, Doğu Anadolu, Suriye, Filistin ve kuzeybatı İran'da yer alan Kura-Aras yerleşimlerini detaylı olarak değerlendirmiştir. Burney'in kitabından sonra Sagona tarafından yayınlanan bu kitap en kapsamlı ve bilgi veren kitap olarak kabul edilmektedir. Sagona o zamana kadar yayınlanan tüm buluntuları kullanarak yerleşimleri, tabakalandırmaları ve C14 tarihlerini ortaya koymuştur.

Son yıllarda genel olarak Kafkasya ve Kura-Aras kültürü araştırmalarında büyük etkisi olan iki büyük olay yaşanmıştır. Bunlardan ilki İran İslam Devrimidir. Devrimden hemen sonra İran'da yapılan tüm arkeoloji çalışmaları durdurulmuştur. Bununla birlikte batılı arkeologlar çalışmalarını çevre komşu ülkelere taşımışlardır. Bu arada bazı batılı arkeologlar, Orta Asya'da Sovyet arkeologlar ile birlikte ortak projeler yapmışlar ve Rusça'yı öğrenmeye çalışmışlardır. Bu konu Sovyetler topraklarının arkeolojik bilgilerinin batı dünyasına ulaşmasına yardımcı olmuştur.

Kura-Aras kültürünün araştırılmasında önemli etkisi olan diğer olay ise, 1991'lerde Sovyet Birliğinin parçalanmasıdır. Birleşik Sovyetlerin parçalanmasından sonra batılı arkeologlar özellikle Orta Asya ve Kafkasya topraklarında araştırmalara başlamışlardır. Rusça bilen Philip Kohl 1980'lerden beri çalışma alanını Orta Asya'dan Kafkasya topraklarına taşımıştır. Philip Kohl, Kafkasya'da ilk araştırma yapan batılı arkeologdur (Smith, 2005, s. 250). Kohl'dan sonra ve özellikle Kafkasya iç savaşlarının bitmesinin ardından bölge arkeoloji araştırmalarına sahne olmuştur. Bununla birlikte batılı, Rus ve Kafkasya ülke arkeologlarının katılımı ile ortak makaleler ve kitaplar yayınlanmıştır. Ayrıca Sovyet arkeologlar tarafından Rusça yayınlanan makaleler İngilizce'ye çevrilmiştir. Konu ile ilgili en önemli gelişme Kushnareva (1997) tarafından yayınlanan "*The Southern Caucasus in Prehistory*" kitabının Pennsylvania Üniversitesi tarafından İngilizceye çevrilmesidir.

1980'lerin sonunda Philip Kohl, Ruben Badalyan ve Zaal Kikodze ile birlikte uluslararası bir proje olarak "Programme for Anthropological Research in the Caucasus – IPARC " projesini yürütmüştür. Bu proje kapsamında yapılan çalışmalar, Kafkasya arkeolojisi konusunda ve özellikle Kura-Aras kültür araştırmaları hakkında büyük gelişmeler ve evrimlere neden olmuştur (Smith, 2005, s. 250). Dağıstan'da yer alan Velikent yerleşiminde Philip Kohl'ın katılımıyla yapılan araştırmalar özellikle kuzey Kafkasya'da Kura-Aras kültürü ile ilgili önemli bilgilerin elde edilmesine neden olmuştur. Velikent yerleşiminde 1990'larda yapılan yeni sezon kazıları kuzeydoğu Kafkaslarda Kura-Aras kültürünün farklı bir türünü ortaya koymuştur. Bu tür yeni Kura-Aras kültürü güney Kafkaslarda daha önce bilinen Kura-Aras kültürü ile hem mimari ve hem de diğer buluntular açısından farklılık göstermektedir. Bununla birlikte bazı arkeologlar bu buluntuların, Kura-Aras kültüründen farklı bir diğer kültüre ait olduğunu önermiştir. Bu farklılıkların bir kısmı muhtemelen daha kuzey ve stepelerde yer alan kültürler ile olan ilişkilerden kaynaklanabilir (Kohl, 2007, s.102-113).

Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürü ile ilgili önemli bir diğer konu kültürün köken ve ana topraklarının nerede olduğu oluşturmaktadır. 1940 yılında kültürün Kuftin tarafından, "Kura-Aras Kültürü" olarak isimlendirilmesiyle, zirveye ulaşan köken topraklarını Güney Kafkasya'da görme eğilimi, tüm bölge araştırmacıları arasında kabul gören bir görüş halini almıştır. Bununla birlikte kültürün ortaya çıktığı bölgenin, Kura ve Aras ırmakları arasında kalan geniş, düz, verimli havza toprakları olabileceği düşünülmektedir. Transkafkasya topraklarında yapılan çok sayıdaki kazılara dayanarak, günümüzde daha çok Gürcistan ve Ermenistan sınırları içerisinde kalan birçok yerleşimin hem stratigrafik olarak, hem de radyo karbon tarihlemeleri ışığında, bu kültüre ait en erken yerleşimler olduğu öne sürülmüştür (Kushnareva ve Chubinishvili, 1970).

Transkafkasya topraklarında Khizanaat Gora, Şengavit, Şreş-Blur, Baba Derviş, Kültepe, Tetris-Karo ve Tekhut gibi önemli yerleşimler Eneolitik/Kalkolitik katların üzerinde yer alıp Geç Kalkolitik dönemden ETÇ veya Proto Kura-Aras'a geçiş evresini yansıtmaktadır. Diğer yandan Amiranis-Gora, Kvatskhelebi, Garni, Kosikoter, Ozni ve Beştaşheni gibi diğer

yerleşimler öncü yerleşimler olmaksızın doğrudan ana toprak üzerine kurulmuşlardır (Kushnareva ve Chubinishvili, 1970). Bazı araştırmacılar Kura-Aras kültürünün bölgesel Eneolitik /Kalkolitik kültürlerden kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Bu açıdan E.V. Khanzadyan, Ermenistan Platosunun özel bir konumu olabileceğine dikkat çeker. Aynı şekilde L.A. Kavtaradze ise köken toprakları konusunda Gürcistan'daki Şida-Kartli Bölgesinin daha özel bir yere sahip olduğunu düşünmektedir (Kavtaradze, 1983). T. Kiguradze, kültürün biçimlenmesinde Doğu Gürcistan'daki bölgesel bir Geç Kalkolitik Dönem kültürü olan "Sioni Kültürü" nün önemli bir rolü olduğunu düşünmektedir. Araştırmacıya göre Sioni kültürü olarak adlandırılan Geç Kalkolitik "Şulaveri Kültürü" ile Erken Transkafkasya kültürü arasında geçiş kültürü niteliğine sahiptir. Bununla birlikte Gürcistan'da Didube, Grmarkhevistavi, Treligorebi, berikldeebi, Tsopi, Alazani III ve Sioni, Azerbaycan'da Leyla Tepesi, Ovçular Tepesi ve Alikemek Tepesi ve Ermenistan'da Tekhut yerleşimlerinin, Geç Kalkolitikten Erken Transkafkasya Kültürü'ne geçişin Sioni Kültürü ile yapıldığı önemli anahtar yerleşimler olduğuna işaret eder. Buna göre; Kültürün kökeni bakımından ağırlık merkezi Doğu Gürcistan'dır (Kiguradze, 2000).

Transkafkasyalı araştırmacılar dışında, kültürün kökeni ile ilgili öneride bulunan Doğu Anadolu ve Kuzeypatı İnan'daki yayılım süreçlerine dair çalışmaları ile dikkat çeken, C. Burney'dir. Burney son ileri sürdüğü görüşte kültürün köken toprakları konusunda Aras Havzası ağırlıklı önerinin üzerinde durmaktadır (Burney ve Lang, 1971). Burney Orta Aras Havzası ağırlıklı köken toprakları önerisine kanıt olarak, bölgedeki kaliteli seramiği olan Şengavit kazılarını gösterir. Kuzeypatı İnan'da yer alan Geoy Tepe kazılarını gerçekleştiren Burton-Brown Doğu Gürcistan ve Güney Azerbaycan'ın çekirdek bölge olduğunu düşünür ve kültürel etkileşimin doğu-batı yönlü olduğuna dikkat çeker (Brown, 1951).

Kafkasya ve Doğu Anadolu'da kazı ve araştırmalar yapan A. Sagona önceleri ileri sürdüğü görüşlerde Doğu Gürcistan merkezli bir Transkafkasya kökenliliği içermektedir. Sagona Erken Transkafkasya Kültürü seramiğinin en azından form açısından "Proto-tipleri" olabilecek örneklerin Gürcistan'da Tsopi ve Samele Klde'den ve Azerbaycan'da Meyna

Tepe'den ele geçtiğini ifade etmektedir (Sagona, 1984). Sagona özellikle Sos Höyük kazılarında sonra kültürün oluşumunda Transkafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgeleri'nin tek bir "Kültür bölgesi" olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder. Bununla birlikte 1980'lerin başında Doğu Gürcistan merkezli Transkafkasyalı bir köken toprağı önerisini geliştiren Sagona, bu ana yurt topraklarını daha da genişleterek "Erzurum Bölgesi"ni de buna dâhil eder.

Transkafkasya düzlükleri dışında kültürün yayılım sahaları olarak kabul edilen Doğu Anadolu Bölgesi ve Kuzeybatı İran'a dönük bir köken toprağı, diğer görüşlere oranla daha cılız kalmaktadır (Işıklı, 2011). Son yıllarda Kuzeybatı İran'da gerçekleştirilen araştırmalar Proto-Aras seramiği olarak adlandırılan seramiklerin kuzeybatı İran'da da olduğunu tespit etmiştir. Bu seramikler özellikle Kul Tepe (Abedi vd, 2014) ve Tepe Baruj (Alizadeh ve Azernush, 2003; Alizadeh, 2008) gibi yerleşimlerde ele geçmiştir. Bu konu Doğu Anadolu'da daha önce belirtildiği gibi özellikle Sos Höyük kazıları ile önem kazanmıştır. Bu açıdan Doğu Anadolu ve özellikle Kuzeybatı İran'da kültürün oluşum evresine ait olan buluntuların yetersiz olması büyük ihtimalle kazı ve araştırmaların yetersiz olmasından kaynaklanmaktadır. Son on yılda Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve özellikle güneydoğu Kafkasya'da yer alan Dağıstan Bölgesinde yapılan araştırmalar sonucunda kültürün tek merkezli olmadığı ile ilgili yeni görüşler ortaya çıkmaktadır. Buna rağmen halen pek çok arkeolog ve araştırmacı Güney Kafkasya topraklarını kültürün ana toprakları olarak kabul etmektedir. Bu bölge kültür ile ilgili en yoğun yerleşim sayısına da sahiptir (Kohl, 2007; Summers, 2004; Palumbi, 2008).

Seramik açısından kültürün yayıldığı Transkafkasya topraklarında Geç Kalkolitik dönem seramiğinde, dört ana grubun varlığı saptanmaktadır. Bunlardan özellikle Proto Kura-Aras ve Siyah Açıklı Mallar olarak isimlendirilen seramiklerin Erken Transkafkasya Kültürü seramiği ile genetik bir bağa sahip olabileceğini düşünülmektedir (Kiguradze ve Sagona, 2003).

Kültürün köken problemine karşı, tüm araştırmacılar söz konusu kültüre özgü olan siyah-kırmızı açkılı seramik konusunda görüş birliği içerisinde. Bu seramikler kültürün tüm yayıldığı bölgelerde el yapımıdır ve üretim teknikleri açısından iki teknik öne çıkmaktadır. İlki el ile açma yöntemi, diğeri ise halka veya plaka-şerit tekniğidir. Bu el yapımı seramiklerin üretiminde seri üretim ve organize bir iş gücünün varlığı söz konusu değildir ve üretim yoğun olarak ev tipi üretiminden oluşmaktadır. Hamur ve dış yüzey renkleri açısından gri ve devetüyü gibi renklerin yanı sıra en çok görülen renkler kırmızı ve siyahtır. Bu seramiklerin dış yüzeyinde görülen renk alacınması ve iç-dış yüzey renklerindeki karşıt durum Erken Transkafkasya/Kura-Aras Kültürü seramiği için bir özelliktir.

Erken Transkafkasya/Kura-Aras seramiğinde kullanılan katkı maddesi olarak bölgesel farklılıklar olmak ile birlikte yoğun olarak madeni katkılar (kum, taşçık) kullanılmıştır. Bunların yanı sıra bitkisel kalıntılar, mika, kireç, deniz kabuğu ve obsidiyen kırıntıları da kullanılmıştır. Bunların dışında Batı İran'daki Godin Tepe'de yapılan petrografik analizler bu çanak çömlek grubunda daha çok Grog denilen eski seramik kırıklarının katkı olarak kullanıldığını göstermiştir (Mason ve Cooper, 1999).

Form açısından Erken Transkafkasya topluluklarının geçim şekilleri göz önüne alındığında, onların mevsimlik yaylacı hayvancı yaşam tarzlarına koşut, ev içi depolama amaçlı, farklı boyutta çömlek ve küplerin ağırlıkta olduğu bir form çeşitliliği dikkati çeker. Kültürün yayılım bulduğu tüm coğrafyada ise görülen belli başlı formlar; çömlek, çanak, kâse, tabak ve küplerdir (Kushnareva, 1997, resim 19).

Erken Transkafkasya seramiğini karakterize eden diğeri önemli bir husus, az da olsa bezeme teknikleridir. Kabartma, kazıma ve oluk bezeme tipleri en yaygın olan bezeme türleridir. Kültürün daha geç evresinde yaygınlaştığı düşünülen kazıma bezeme tipinin en güzel örnekleri, kuzeybatı İran (Burney ve Lang, 1971), Van-Muş Bölgesi ve Elazığ-Malatya Bölgesi'nde karşımıza çıkmaktadır (Işıklı, 2011). Transkafkasya'da ise bu tekniğin örnekleri daha az sayıda görülür (Sagona, 1984, s.101-102). Kazıma bezeme tipinin yanı sıra kültürün

daha erken dönemini karakterize eden kabartma bezeme önde gelmektedir. Bu tip bezemelerin en güzel örnekleri Ermenistan, Gürcistan ve Kuzeydoğu Anadolu'daki merkezlerde görülür. Kabartma bezeme şekilleri arasında farklı boyut ve tiplerde spiraller en yaygın motiftir.

Erken Transkafkasya seramiği bezeme repertuarında iki ana şablon görünmektedir. Birincisi çeşitli geometrik motifler diğeri ise stilize natürel motiflerden oluşan kompozisyonlardır (Sagona, 1984, resim 118-124). Geometrik şekil ve motiflerde en yaygın unsur paralel düz ve dalgalı hatlar, çeşitli zikzaklar, üçgenler, dama motifleri, eş kenar üçgenler, dörtgenler, çeşitli kırık hatlar, spiraller, konsantrik daireler ve karmaşık geometrik şekillerdir (Işıklı, 2011). Stilize natürel kompozisyonda ise stilize bitki ve hayvan figürleri ağırlıktadır (Sagona 1984, resim 122, s. 241-255). Bunlar daha çok Transkafkasya Bölgelerinde yaygın olması ile birlikte Kuzeybatı İran'da yer alan Yanık Tepe ve Doğu Anadolu'da Pulur Sakyol ve Arslantepe'den gelmektedir. Bitki dal motifler dışında stilize hayvanlarda ayırt edilebilenler; kuşlar, keçiler, geyikler ve büyük baş hayvanlardır. Çanak çömlekleri süsleyen bu bezemelerin aynı zamanda söz konusu kültürün mistik ve dinsel dünyasını yansıtmış olabileceği düşünülmektedir (Işıklı, 2009).

Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürüne ait çanak çömlek dışında pişmiş toprak eserler olarak kapaklar, sabit ve taşınabilir ocaklar, kap altlıkları ve figürinler bulunmaktadır. Düz ve ortası çukurlaştırılmış olmak üzere kapaklar iki tipe ayrılmaktadır. Transkafkasya kültürüne özgü olan diğeri bir grup kap altlıklarıdır. Bu grup büyük çapta bölgesellik göstermektedir (Sagona, 1984, resim 96-99). Yoğun olarak silindirik formda yapılan bu kap altlıkları özellikle Elazığ-Malatya (Pulur Sakyol) Bölgesinde ele geçen örnekler kazıma bezeme tekniğinde geometrik motifler ile süslenmiştir. Ayrıca bunların bazılarının üzeri beyaz bir dolgu malzemesi ile kaplanarak bezemeler belirginleştirilmiştir (Koşay, 1976 Lev 80-82). Bölgesel çeşitlilik sunan diğeri bir önemli grup sabit veya taşınabilir ocaklardır (Kushnareva ve Chubinishvili, 1970). Kültürün yarı göçebe yaylacı kimliği ile de örtüşen ocakların ikinci alt grubu olan taşınabilir ocaklar biçim ve süsleme açısından zengin bir

çeşitlilik sunar. Taşınabilir ocakların bazıları stilize hayvan biçimli ve zengin bezemelidir. Kült ve seremoni amaçlı oldukları düşünülen bu örnekler bazı araştırmacılar tarafından taşınabilir kutsal ocaklar olarak tanımlanmıştır (Sagona, 1998). Antropomorfik veya insan yüzlü kutsal ocakların en güzel örnekleri Pulur Sakyol ve Erzurum ovasında yer alan Cinis Höyüğünde ele geçmiştir (Takaoğlu, 2000). Taşınabilir ocaklar Kuzeybatı İran'da yaygın olmamakla birlikte sabit ocaklar özellikle Yanık Tepe kazılarında ele geçmiştir.

Erken Transkafkasya kültürüne özgü seramiğin yanı sıra söz konusu kültürü karakterize edilen diğer önemli bir husus kültürün mimarisidir. Kültür için iki ana plan tipi öne çıkar; yuvarlak planlı ve dikdörtgen-kare planlı yapılar. Bu planların yanı sıra oval veya dairemsi plan veya köşeleri yuvarlatmış dikdörtgen-kare planlar da görülmektedir. Ancak kültürün mimarisini karakterize eden yuvarlak planlı yapılar daha çok Transkafkasya toprakları ve kesimde olsa Kuzeybatı İran'da yaygındır. Aslında yuvarlak planlı mimari Transkafkasya Bölgesinde Eneolitik/Kalkolitik dönemden beri sevilerek kullanılmaktaydı. Transkafkasya Bölgesinde Enolitik/Kalkolitik dönemine ait olan Şomutepe-Şulaveri kültüründe çamur-dal örgü tekniğinde yapılmış yuvarlak planlı evlerin varlığı tespit edilmiştir (Kiguradze ve Sagona, 2003). Aynı döneme ait olan yuvarlak planlı evler özellikle Gürcistan'da yer alan Sioni, Trelididube, Berikldeebi ve Khizanaat Gora ve Nahçıvan'da yer alan Kültepe (Bahshaliyev, 1997) ve Baba Derviş 1 kazılarında gün ışığına çıkarılmıştır.

Erken Transkafkasya Kültürü mimarisinde önemli bir ayrıntı ev içi düzenlemelerdir. Bunların belli başlıları, merkezi konuma sahip ocaklar, kilden seki ve platformlar ve havuz biçimli çukurlardır. Kültürün mimarisinde gerek yuvarlak (daire-oval) gerekse düz-köşe hatlı mimari planlar bölgeler arasında çeşitlilik gösterir. Daire planlı yapılar 2.5 m'den 13 m'ye kadar değişiklik gösterirken, dikdörtgen planlı yapılar 20 ila 100 metre kare arasında saptanmaktadır. Transkafkasya'daki merkezlerde yuvarlak ve dikdörtgen-kare planlı yapıların bir arada kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca depolama ve ışık amaçlı eklenti odalar daha çok Transkafkasya Bölgesinde rastlanır. Bu bölge dışında bu tür eklentiler Yanık Tepe'de bulunmaktadır. Taş, kerpiç, çamur, dal, saz, saman ve ahşap bu mimarinin temel

malzemesidir. Çamur-dal örgü tekniği daha çok erken evrede Transkafkasya'da (Eneolitik-Kalkolitik dönemde) yaygın kullanım görmüştür.

Daha çok yarı göçebe/yaylacı halk topluluklarının mimarisi olan Erken Transkafkasya mimarisi anıtsal olmaktan uzaktır. Az sayıdaki bu tür yapılara daha çok Kuzeybatı İran ve Suriye-Filistin'de rastlanır ve bunlar hafirlerine göre kamusal nitelikli yapılardır. Bu durum bölgesel bir farklılık olarak görülmüş ve daha çok ilgili bölgedeki kültürün öncüsü olan süreçle ilişkilendirilmiştir. Örneğin Kuzeybatı İran'da anıtsal yapıların ve kamusal nitelikte alanların varlığı bölgenin köklü mimari geleneğinin bir tür uzantısı veya söz konusu kültürel süreç içerisindeki uygulamaları olarak düşünülmüştür. Özellikle Haftavan Tepe, Geoy Tepe ve Yanik Tepe'de gözlenen şehir surları bunun örnekleridir. Şengavit, Garni ve Kuzeybatı İran'daki kamusal nitelikteki yapılarda karşımıza çıkan sur duvarlarının yapımı kolektif bir iş gücünü gerektirmektedir. Tüm bunlar Erken Transkafkasya kültürünün temsilcisi halkların organize topluluklar olabileceğini bazı araştırmacılara düşündürmüştür (Burney ve Lang, 1971, s.57).

Yukarıda belirtildiği gibi Erken Transkafkasya kültürünün tipik yuvarlak planlı yapıları daha çok Transkafkasya topraklarında gün ışığına çıkarılmıştır. Gürcistan topraklarında kültüre ait mimari kalıntılar özellikle Kvatskhelebi, Khizanaat Gora, Amiranis Gora, Samşvilde, Tetri Tskaro ve Ozni yerleşimlerinden bilinmektedir. Kvatskhelebi yerleşiminde 40 adet ev ortaya çıkarılmıştır. Evlerin planları genelde köşeleri yuvarlatılmış kare ya da dikdörtgendir (Sagona, 1984, resim 126-127). Khizanaat Gora'da gün ışığına çıkarılan yapılar tek odalı, yuvarlak planlı ve çamur-dal örgü tekniğinde yapılmıştır. Samşvilde evleri yarı dairesel (Sagona, 1984, 44, resim 130; plate XXIII) ve Ozni yerleşiminde tipik yuvarlak planlı evler ele geçmiştir (Sagona, 1984, 41; plate XII).

Kültürün mimarisi ile ilgili önemli veriler sunan bir diğer bölge Ermenistan'dır. Bu bölgede yer alan merkezlerden özellikle Mokhra-Blur, Şengavit, Elar ve Garni merkezlerinden kültüre ait önemli mimari kalıntılar ele geçmiştir. Mokhra-Blur yerleşiminde tipik yuvarlak

planlı evlerin yansıra dikkati çeken yapı yerleşimin merkezinde yer alan 4 m. yüksekliğindeki platformdur. Bu yapı hafiri tarafından tapınak olarak yorumlanmıştır (Sagona, 1984, plate XXIV; Sagona, 1984, 53, dip not 53, resim 132). Önemli diğer bir yerleşim yeri olarak Şengavit kazılarında dikkati çeken özellik konsantrik (iç içe geçmiş) daire motifine sahip çakıl taşı döşeli tabanlardır. Bunun yanı sıra ahşap desteğine ait merkezi çukurlar, içi sıvalı işlik-depo çukurları ve kil sekiler görülür (Sagona, 1984, 54, plate XIX,XX,XXII; resim 133-134; Kushnareva ve Chubinishvili, 1970, s. 70-71, resim 25:1-9: 11-20). Şengavit evleri içinde özellikle sabit ve taşınabilir ocakların bulunması hafirlerine yerleşimde ev içi tapınımın varlığını düşündürmüştür.

Güney Kafkaslarda kültürün mimarisi ile ilgili önemli veriler sunan bir diğer alan, Azerbaycan'dır. Bu bölgede en önemli bilgi veren yerleşim Azerbaycan'a bağlı Özerk Nahçıvan Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan Kültepe I yerleşimidir. Yerleşimde yuvarlak ve dikdörtgen taş temelli kerpiç veya sıkıştırılmış çamurdan duvarlı 28 adet yapı tespit edilmiştir. Yuvarlak planlı evlerin çapları 3.5 m ila 13 m. arasında değişmektedir (Bahşaliyev 1997, s. 23-28; Sagona, 1984, 59: plate XXII: 1-5; Kushnareva ve Chubinishvili, 1970, s. 86; resim 32a ve 32b). Azerbaycan'da yer alan diğer önemli yerleşimler, Baba Derviş 1, 2 ve 3 olarak isimlendirilen höyüklerdir. Baba Derviş 1'de, kültürün öncesi olan katta çapları 3 ile 4 m arasında değişen yuvarlak planlı evler söz konusudur. Bu yerleşimde kültüre ait katta dikdörtgen planlı taş temelsiz çamur dal tekniğinde yapılan evler tespit edilmiştir. Baba Derviş 2'de merkezi ocak ve kil sekilerle içleri donatılmış yuvarlak evler ortaya çıkarılmıştır. Bu yerleşimde tıpkı Kültepe'de olduğu gibi farklı işleve hizmet ettiği düşünülen sıvalı veya sıvasız çukurlar söz konusudur (Kushnareva ve Chubinishvili, 1970, 80-81).

Erken Transkafkasya Kültürünün diğer önemli yayılım alanı ve Transkafkasya toprakları dışında, en yoğun yuvarlak planlı yapıların görüldüğü bölge Kuzeybatı İran'dır. Bu bölgede Yanık Tepe yerleşiminin yanı sıra Haftavan Tepe, Köhne Pasgah Tepesi, Tepe Gijlar ve Kale Ravez en yoğun yuvarlak mimari sunan yerleşimlerdir. Erken Transkafkasya kültürüne ait olan Yanık Tepe mimarisi Erken Transkafkasya II ve III dönemlerine ayrılmak üzere iki

evrede ele alınabilir. Erken Transkafkasya II döneminde toplam 57 adet yuvarlak planlı yapı gün ışığına çıkarılmıştır. Bu yapılar 3 alt evreye ayrılmaktadır. En erken evrede yaklaşık 3.5 m çapında üç adet yuvarlak planlı ev (30,31 ve 32 nolu) söz konusudur (Burney ve Lang 1971, s. 61). Bu evlerde daha geç dönemlerde görülen iç ayrımlar görünmemektedir. 34 nolu evin tabanının zemin seviyesinden daha aşağıda olması, bu evin bir depo odası olmasını düşündürmüştür (Sagona, 1984, s. 62). İkinci katta ise 8 adet yuvarlak planlı yapı ve savunma amaçlı bir çevre duvarının kerpiç kısmı ortaya çıkarılmıştır. Bu savunma duvarının kalınlığı 4.60 metre olarak saptanmaktadır. Bu evreyle beraber taş temelli kerpiç duvarlı dairesel planlı evler kendini göstermeye başlar. Mekân içi düzenleme açısından Erken Transkafkasya kültürünün tipik özelliklerini yansıtan merkezi ocak ve ahşap destek kazığı çukuru dışında kil sekiler oldukça yaygındır. Bu yerleşime özgü unsurların başında seki ve platformların çeşitliliği ve kapı geçişlerinin basamaklarla belirginleştirilmesi gelmektedir. Bu evrede yuvarlak planlı yapıların duvarlarının çatıya doğru daralması nedeni ile söz konusu yapıların kubbeli olduğuna ait bazı kanıtlar elde edilmiştir. (Sagona, 1984, s. 62). Ayrıca 36 nolu evde çamurla sıvanmış bir hasır parçası ele geçmiştir. Burney, Yanık Tepe evlerini dikkate alarak Erken Transkafkasya yuvarlak planlı evlerinin çatılarının hafif malzemenen, kubbeli veya düz damlı olduğunu düşünmektedir (Burney ve Lang, 1971, s. 61-62). Üçüncü ve son evre Burney'e göre yuvarlak planlı evlerin Yanık Tepe'de en gelişkin örneklerinin görüldüğü dönemdir. Burney, Yanık Tepe yuvarlak planlı evlerin gerek ölçü gerekse iç donanım açısından erkenden geçe doğru gelişim gösterdiğini düşünmektedir. Erken evlerin ortalama çapları 3-4 m. arasında değişmekte iken üçüncü evrede bu oran 7-9 m civarındadır. Geç evrenin dikkat çekici yapısı F5 yapı katında bulunan 1 nolu evdir. İç içe iki dış duvara sahip olan bu yapı, Burney tarafından yerleşimin ana depolama mekânı olarak yorumlanmıştır. Çiftli dış duvarın ise bir yalıtım yöntemi olabileceği düşünülmüştür (Burney, 1961b, 141; Plan.1). Bu yapının iç yuvarlak yapısı 4.75 m olup ince duvarlar ile dört ayrı alana ayrılmıştır. Dış yapı ise 7.25 m çapında ve 75 cm kalınlığında saptanmaktadır. Bu yapıya en yakın örnek Haftavan Tepe VIII'de, 3 nolu olarak adlandırılan evdir. Yanık Tepe'de

görülen yoğun yuvarlak yapılar tümü ile ETÇ II/Erken Transkafkasya III dönemi ile birlikte dikdörtgen planlı yapılara dönmüştür.

Kuzeybatı İran'da Erken Transkafkasya kültürünün mimarisi ile ilgili bilgi veren diğer önemli bir yerleşim Haftavan Tepe'dir. Haftavan VIII'de Yanık Tepe'dekilere benzer, büyük ölçülerde kerpiçten yapılan yuvarlak bir yapının varlığı söz konusudur (Burney, 1975, s. 150, resim.1). Haftavan VII'nin (ETC III) mimarisi 1.5-2 m. kalınlığında masif kerpiç duvarlardan oluşan, dikdörtgen ve karmaşık planlı ve büyük boyutlu yapılardan oluşmaktadır. Bazı mekânlarda ele geçen büyük pitoslar bunların depo olabileceğini göstermiştir (Burney, 1975, s. 153, resim 2). Burney, bu yapıların pek çoğunun kamusal nitelikli olabileceğini düşünmektedir (Burney, 1973).

Kuzeybatı İran'da son yıllarda kazısı yapılan diğer önemli bir yerleşim yeri Köhne Pasgah Tepesidir. Bu yerleşim Kuzeybatı İran'ın kuzey kısmında Aras Nehri kıyısında yer almaktadır. Son yıllarda bu bölgede baraj yapımı neden ile gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda kültür ile ilgili önemli bilgiler elde edilmiştir. Bölgede Köhne Pasgah Tepesinin hemen yanında yer alan Köhne Tepesinde yapılan kazılarda kuzeybatı İran ve Transkafkasya kültüründe çok ender olan dikdörtgen şeklinde kerpiçten yapılan iki zengin mezar gün ışığına çıkarılmıştır (Zallagi ve Aghalari, 2007). Yuvarlak mimari ile ilgili Köhne Pasgah Tepesinde kültürün II. evresine ait olan 3 adet yapı ortaya çıkarılmıştır. Taş temelsiz kerpiçten yapılmış bu yapıların çapları 3 ile 4.80 m arasında değişiklik göstermektedir. Yapılardan özellikle 102 nolu yapıda kullanılan kerpiçlerin boyutları standart bir şekilde 40×26×15 cm'dir. Yapılar tek odalı ve tabanları sıkıştırılmış topraktan oluşmaktadır. 98 ve 102 nolu yuvarlak yapıların iç kısımlarında Transkafkasya kültüründe yaygın olan sekiler yer almaktadır. Bu sekiler aynı zamanda yapının iç kısmını iki ayrı bölüme ayırmaktadır. Ayrıca bu yapının iç kısımlarında, Yanık Tepe'de görüldüğü gibi iç içe yapılan bir diğer iç duvar bulunmaktadır (Aghalari, 2014).

Kuzeybatı İran'da diğer önemli bir yerleşim Kale Ravaz'dır. Tüm Erken Transkafkasya kültürü yayılım bölgelerinde eşiti bulunmayan bu yerleşim, kuzeybatı İran'da Batı Azerbaycan Eyaletinin kuzey kısmında Maku Şehri yakınlarında bir yerde yer almaktadır. Bu yerleşimden elde edilen bilgiler kazı çalışmalarından değil, 1978 yılında Bastam kazı heyeti tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırma sırasında elde edilmiştir. Çanak çömlek buluntularına dayanarak Kale Ravaz, kültürün geç evrelerine tarihlendirilmektedir (Summers, 1982). Kale Ravaz'de çapları 5 ila 7 m. arasında farklılık gösteren yaklaşık 90 yuvarlak planlı yapı tespit edilmiştir (Kleiss ve Kroll, 1979). Ayrıca bu yerleşimde savunma kulelerine sahip olan 2.5 m'yi aşan kalınlıkta bir sur duvarı, sokaklar, ana cadde ve bir meydan tespit edilmiştir.

Transkafkasya ve Kuzeybatı İran topraklarının yanı sıra kültürün diğer önemli yayılım alanı Doğu Anadolu topraklarıdır. Ancak bu bölgede daha önce belirtildiği gibi Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'a göre özellikle yuvarlak planlı yapıların daha az yaygın olduğu düşünülmektedir. Bu konu bölgede Erken Transkafkasya kültürüne ait olan yerleşimlerin ilgili tabaka mimari kalıntılarını dikkate alırken kendini daha net bir şekilde gösterir. Malatya–Elazığ Bölgesinde kültürün mimarisi ile ilgili bilgiler Arslantepe, Norşuntepe, Tepecik, Korucutepe ve Pulur/Sakyol gibi yerleşimlerden elde edilmiştir. Anahtar yerleşim niteliğine sahip olan Arslantepe'de kültüre ait ilk mimari, VIB1 tabakasından gelmektedir. Bu tabakada ahşap destekli çamur-dal örgü tekniğinde yapılmış kulübe tipi mekânlardan oluşan bir yerleşim söz konusudur (Palumbi, 2008, s. 257-270). Bu evre mimarisinde iki veya üç odalı, taş temelli bazılarının köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlı yapılar ele geçmiştir. Farklı amaçlar için kullanıldığı düşünülen çukurlarda bulunmuştur (Frangipane ve Palmieri, 1983, resim 2 ve 4). VIB1 evresini izleyen VIB2 mimarisi çok geniş, kerpiçten yapılmış çok odalı ve iyi korunmuş evlerden oluşan bir köy olarak tanımlanır. Dikdörtgen evlerin içinde Erken Transkafkasya kültüründe yaygın olan kil sekiler, sıvalı çukurlar ve merkezi sabit ocaklar yer almaktadır. Üç alt evreye ayrılan VIC dönem mimarisinde dikkati çeken unsur çok sayıdaki yuvarlak biçimli ve farklı ölçülerdeki çukurlardır. Bunların bazıları mezar olarak kullanılmıştır. (Conti ve Persiani, 1993, s. 363). Arslantepe ETÇIII (VID) mimarisinde

dikkati çeken unsur VID1 ve VID2 arasında yer alan ve hafiri tarafından yuvarlak evler olarak tanımlanan yapılardır. Toplam 15 âdeti gün ışığına çıkarılan ve ortalama çapları 3.5m civarında olan bu mekânların işlevi net olarak anlaşılmamıştır Yarisı toprağa gömülü olan oval ve yuvarlak şekle sahip olan mekânların duvar ve tabanları beyaz sıvalıdır. Bu yapıların sadece ikisinde ocak tespit edilmiştir. Bu nedenle Frangipane bunların ev dışında kullanılmalar olabileceğini düşünmektedir (Frangipane, 1991, s. 209-233, resim 8) .

Arslantepede dışında bölgede kültürün mimarisi ile ilgili bilgi veren diğer önemli yerleşim Norşuntepe'dir. Burada kültüre ait mimari ETÇII (M.Ö. 2700-2500) ve 24. Yapı katında gün ışığına çıkarılmıştır. Bu evre mimarisinde bir ilk olarak, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'daki Erken Transkafkasya yerleşimlerinde yaygın olarak görülen yuvarlak planlı bir yapı ortaya çıkar. Yuvarlak planlı yapı, batısında 40 cm'lik bir girişe sahiptir. Duvarları sarı renkte bir çamurla sıvalı olan yapının önünde düzensiz bir taş döşeme ortaya çıkarılmıştır (Hauptmann, 1982, s. 22-23). Yaklaşık 6m çapındaki bu yapı merkezi ahşap destek direkli ve kerpiçtendir. Hauptmann bu yapının işlevi konusunda, Yanık Tepe'deki örnekleri ile yakınlığına dikkat çekerek benzer işleve sahip olabileceklerini ima eder. Ev içi düzenlemede standartlaşan kil sekiler ve ocaklar söz konusudur.

Bölgede bulunan diğer bir yerleşim Tepecik'tir. Burada ETÇ I'dan ETÇII'ye geçişe ait olduğu düşünülen mimari tabakalarında kalın düzensiz taşlardan yapılmış bir sur duvarı dikkat çeker. Ayrıca bu sura bitişik konumda, taş temelsiz dikdörtgen planlı kerpiç evlerden oluşan bir mahalle söz konusudur (Esin, 1979, s. 89-90; lev 46-50). ETÇ III döneminde yapılar dikdörtgen planlı, taş temelli kerpiçten tek veya çift odalıdır. Burada bir sokağın iki tarafı boyunca yer alan mekânlardan oluşan bir mimari düzen söz konusudur. Yine ocaklar, kil sekiler ve ahşap destek direkler standart unsurlardır (Esin, 1979, lev, 59).

Korucutepe, söz konusu kültür ile ilgili mimari sunan diğer yerleşimdir. Bu yerleşimde ETÇIIIA'da mimari açıdan dikkat çeken yapı, kat LXXX'de tespit edilen "Salon"dur. Bu yapı 6×9m ölçülerinde taş temelli kerpiç duvarlı ve beyaz badanalıdır. Bu salonda özellikle iç içe

geçmiş özel konuma sahip olan andironlar, kap altlığı, bakır hançer, figürinler, kapak ve çok sayıda çanak çömlek parçalarının bulunması, bu mekânın bir kutsal veya tapınım alanı olabileceğini düşündürmektedir (Van Lonn, 1973, s. 367-401, plate 6A).

Pulur/Sakyol yerleşiminde Erken Transkafkasya Kültürü malzemesi veren katlardaki yapılar düzensiz, dikdörtgen veya kare planlıdır. Bu yapılar taş temelli kerpiç duvar ve çamur sıvalıdır (Koşay, 1976, s. 15-18). X. yapı katında bazı mekânlar zengin buluntulardan yola çıkarak tapınak olarak tanımlanmıştır. Buna rağmen Koşay, Pulur/Sakyol halkının dinsel dünyasında ev içi tapınım geleneğinin yaygın olduğunu ifade eder (Koşay, 1979, s. 77-80).

Erken Transkafkasya kültürünün Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki önemli bir yayılım alanı da Van-Muş Bölgesi'dir. Bu bölgede kültüre ait mimari kalıntılar özellikle Dilkaya ve Karagündüz kazılarında gün ışığına çıkarılmıştır. Dilkaya höyüğünde N5 açmasında kültürün II evresine tarihlenen katlarda, dikdörtgen, kare ve yuvarlak planlı yapılar ortaya çıkarılmıştır. Yuvarlak planlı yapıların dikdörtgen planlı olanlara göre daha erken döneme ait olduğu düşünülmektedir. N5 açmasında toplam 5 adet yapı tespit edilmiştir. Bunlardan iki yapı dikdörtgen, iki yapı ise yuvarlak planlıdır. Beşinci yapı ise hem yuvarlak hem de dikdörtgen planın bir arada kullanıldığı bir yapıdır. (Çilingiroğlu ve Derin, 1992). Yapılar hem taş temelli ve hem de taş temelsizdir. Diğer yerleşimlerde yaygın olduğu gibi kil sekiler ve ocaklar söz konusudur. Ancak çatıyı taşıdığı düşünülen ahşap desteklere ait çukurlara rastlanmamıştır. Dilkaya'da dikkati çeken unsur, 1.5 m'lik kısmı korunmuş taş temelli ve kerpiçten yapılmış bir sur duvarıdır. (Çilingiroğlu, 1989). Dilkaya, Erken Transkafkasya II ve III dönemine (M.Ö. 2650-1800) tarihlenmektedir.

Bölgede kazısı yapılan diğer bir yerleşim Karagündüz Höyüğüdür. Karagündüz'de Erken Transkafkasya kültürüne ait olan mimari, taş temelsiz, tümüyle kerpiçten yapılmış, dikdörtgen ve kare planlı evlerden oluşmaktadır. Dikdörtgen ve kare planlı yapıların dışında çapı 7.5 m olan bir yuvarlak planlı ev söz konusudur. Höyüğün merkezinde yer alan bu yapının, kamusal bir yapı olabileceği düşünülmektedir (Sevin vd, 2000b: resim 21, 23 ve 24).

Karagündüz mimarisi taş temelsiz ve kerpiç duvarlardan oluşmaktadır. Burada dikkati çeken unsur giriş kapılarının bulunmamasıdır. Kazı sırasında kültüre ait olan yerleşimlerde yaygın olan ve kültürün karakteristik unsurları olan kil sekiler, merkezi ocak, destek kazılarına ait çukurlar, taşınabilir ocaklar ve kap altıklarına rastlanmamıştır.

Kültürün Doğu Anadolu'da diğer önemli yayılım alanı Erzurum-Kars Bölgesidir. Fakat bu bölgede kültürün mimarisine dönük düzenli bir plana ulaşılmamıştır. Bu konu özellikle Karaz, Pulur ve Güzelova Höyükleri için geçerlidir. Her üç yerleşimde yürütülen kazılarda tam olarak planı ortaya konulabilen tek bir yapı bile gün ışığına çıkarılmamıştır. Yayımlandığı verilerden anlaşılacağı kadarı ile Karaz'da taş temelli kerpiç duvardan oluşan ve olasılıkla dikdörtgen planlı bir mimari geleneğin olması beklenebilir (Işıklı, 2011).

Bölgede kazısı sistemli yapılan ve anahtar yerleşim niteliğine sahip olan Sos Höyük yeterince iyi mimari kanıtlar ortaya koymaz. Bu yerleşimde Sos VB (ETÇ I/ M.Ö. 3000-2800) döneme ait mimari tıpkı diğer yerleşimlerde görüldüğü gibi dikdörtgen planlı, taş temellidir. Sos VC (ETÇ II/ M.Ö. 2800-2500) dönemi ilk net ikametgâh planını sunan evredir (Sagona, 2000). Bu döneme tarihlenen en önemli yapı, tek odalı sağlam ve yüksek bir taş temel üzerine oturmuş büyük bir yapıdır. Evin planı köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen şeklindedir (Sagona ve Sagona, 2000: resim 2). Bu mekânda arka duvar boyunca uzanan bir kil platform ve onun önünde dairesel bir ocak yer almaktadır. Sos VD (ETÇIII/ M.Ö. 2500-2200) dönem mimarisi son derece cılız ve siliktir. Bu dönemde köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlı, tabanı sıvalı bir oda tespit edilmiştir. Bu dönemin dikkati çeken unsuru, çok sayıdaki çan biçimli içi sıvalı çukurlardır (Sagona, 2004). Bölgede yer alan ve kazısı Sagona tarafından yapılan bir diğer yerleşim Büyüktepe'dir. Bu yerleşimde ETÇ'a ait olan mimari kaba arazideki taş bloklardan yapılmış yarım daire biçimindeki bir duvardır. Sagona, bu yapının büyük çadırın sınırlarını ve ayak kısımlarını oluşturan taş sıraları olabileceğini düşünmektedir (Sagona vd, 1992, resim 2).

V.2.3. Orta ve Geç Tunç Çağları

Orta Tunç Çağ'da İran Paltosu kısa süreli de olsa şehirciliğe sahne olur. Shahr-i Sokhteh, Hisar, Yahya, Shahdad, Susa ve Jiroft gibi şehir merkezleri bir değiş tokuş ağı ile İran Platosnu Orta Asya, Pers Körfezinin güney kıyıları, Elam ve Mezopotamya'ya bağlamışlardır. Bu değiş tokuş ağında çok istenen ürünler Orta ve Güneydoğu'dan gelen bakır, Afganistan'da yer alan Badakhshan'dan Lapis Lazuli ve güneybatıdan taş ürünleri oluşturmaktadır. Hisar ve Shahr-i Sokhteh'de Lapis Lazuli ile ilgili atölyeler bulunurken, Yahya ve Jiroft büyük ihtimalle Sabun taşı ve klorit'ten yapılan ürünlerin merkezi olmuştur. Ürünlerin büyük bir kısmı idari veya dini cihaz ve yapıları süslenmesi için kullanıldığı düşünülen Mezopotamya'ya ihraç edilmiştir.

Orta ve Geç Tunç Çağı İran'ın diğer kısmında özellikle 'de bu çalışmanın önemli ayağını oluşturan kuzeybatı ve Orta Batı İran'da boya bezemeli seramiklerin ortaya çıkması ile karakterize edilmektedir. Bununla birlikte kuzeybatı İran'da tüm ETÇ'ı boyunca hâkimiyetini sürdüren Erken Transkafkasya/Kura-Aras Kültürü sona ermiş ve söz konusu kültürde yaygın olan siyah açkılı seramiklerin yerine boya bezemeli Urmiye seramikleri (Urmia Ware) ortaya çıkmış ve neredeyse Demir Çağ'ının başına kadar devam etmiştir.

Kuzeybatıdan güneye doğru Orta Batı İran'da aynı Kuzeybatı Bölgesinde olduğu gibi Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürü (Godin IV) ortadan kalkmış ve Godin III boya bezemeli çanak çömlek kültürü yaygınlaşmıştır. Godin III. Evresi 6 alt evreye ayrılarak M.Ö. 3. binyılın ortalarından M.Ö. 2. binyılın ortalarına kadar sürmüştür (M.Ö. 2400 - 1400). Godin III, Orta Batı/Merkezi Zagroslar için bir kronoloji referansı olarak kabul görmektedir. Godin III boya bezemeli çanak çömleğinin Orta Batı İran'da geniş bir alanda yaygın olduğu tespit edilmiştir. Aslında Orta/Geç Tunç sürecinde tek renkli boya bezemeli çanak çömlek Orta Zagros için karakteristiktir ve Godin III'ün yanı sıra diğer yerleşimlerde de ele geçmiştir (Henrickson, 1991). Orta/Geç Tunç Çağlarında Güneybatı/Huzistan ve kısmende olsa Fars

Bölgesi Elam Devleti hâkimiyeti altında, Mezopotamya'yla yakın ilişki ve etkileşimde bulunmaktaydı.

Kuzey merkezi Platoda Hisar (IIIC), M.Ö. 1700 civarında terk edilmiş ve Demir Çağ'ın başlangıcına kadar tekrar iskân edilmemiştir. Aslında bu bölge (Orta Plato) Orta/Geç Tunç Çağlarına ait kazıların yetersiz olduğundan dolayı daha az tanımlanan bölgedir. Söz konusu bölgede Orta/Geç döneme ait bilgiler düzenli olarak Sagzabad ve Gholi Dervish gibi yerleşimlerden gelmektedir. Özellikle Sagzabad Tepe'de Orta/Geç Tunç Çağlarına ait seramikler Urmiye Havzası ile yakın benzerlik göstermesinden dolayı Urmiye-Van seramik bölgesine dâhil edilmektedir (Azizi vd, 2011).

İran-Anadolu ilişkileri açısından, Orta ve Geç Tunç Çağlarda ETÇ'inde olduğu gibi en yoğun ilişki ve etkileşim Kuzeybatı İran (Urmiye Gölü Havzası) ve Doğu Anadolu bölgesi arasında, Van-Urmiye seramik geleneği olarak adlandırılan çanak çömlek üzerinden ele alınabilir. Dolayısıyla yoğun olarak kuzeybatı İran ve özellikle Urmiye Gölü Havzası detaylı olarak incelenecektir. Yukarıda belirtildiği üzere Transkafkasya/Kura-Aras kültürü son araştırmalara göre özellikle Kafkasya Bölgesinde M.Ö. 2600 civarında son bulmuştur (Edens, 1995, s. 53). Buna rağmen söz konusu kültürün izleri özellikle Kuzeybatı İran ve Van Gölü Havzasında M.Ö. 2. binyılın başlarına değin izlenebilir.

Elde edilen arkeolojik buluntulara dayanarak Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu Orta/Geç Tunç Çağlarında da yöresel farklılıklar ile birlikte aynı gelişim sürecini izlemişlerdir. Yukarıda değinildiği gibi Kuzeybatı İran'da Transkafkasya/Kura-Aras kültürüne ait seramiklerin ortadan kalkması ile birlikte bölgede öncüsü olmadığı düşünülen yeni bir seramik mal grubu ile karşılaşmaktayız. İlk kez Haftavan VIB evresinden elde edilen ve bölgede yeni düşünülen bu çanak çömlek mal grubu Edwards (1983, s. 141; 1981, s.115) tarafından "*Urmia Ware*" olarak adlandırılmış ve ardından, A. Çilingiroğlu bu çanak çömlek ile Doğu Anadolu müzelerinde sergilenen seramikler arasında çok yakın benzerlikler bulunması nedeniyle bunları tek bir başlık altında "*Van-Urmiye Boyalıları*" olarak

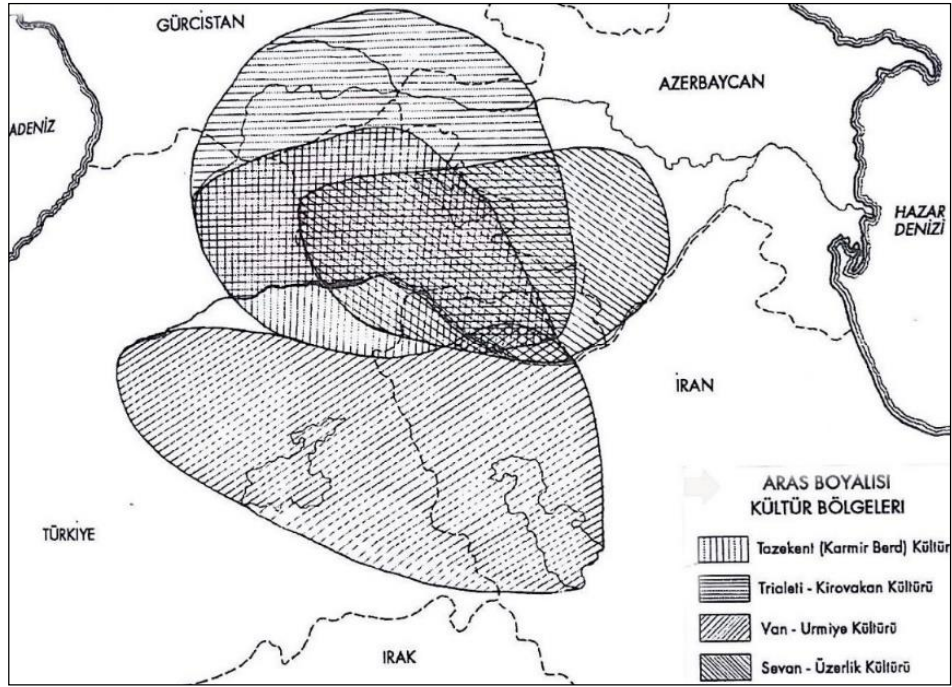
adlandırmıştır (Çilingiroğlu, 1984). Son yıllarda bazı diğer araştırmacılar tarafından incelenen bu seramikler yoğun olarak Orta Aras vadisinde (Nahçıvan ve Ermenistan) bulunmasından hareketle "Aras Boyalıları" terimi önerilmiştir (Özfirat, 2001, s. 111).

Kuzeybatı İran'da M.Ö. 2. binyılda "Van-Urmiye Seramiği" yansıra özellikle Dinkhah Tepe (IV), Hasanlu Tepe (VI) ve kazısı son yıllarda yapılan Kul Tepe gibi yerleşimlerde bulunan ikinci bir seramik grubu daha tanımlanmıştır. "Habur Seramiği" olarak adlandırılan bu seramikler, aslında bölgede hiç öncüsü olmadan ortaya çıkmış ve Kuzey Mezopotamya-Suriye geleneği olarak tanımlanmaktadır. Habur Çanak Çömleğinin bu bölgede bulunması Eski Asur Ticaret Kolonilerinin en doğuya ulaştığı bölgeyi gösterdiği açısından önem taşımaktadır (Hamlin, 1974, s.129-30).

Kuzeybatı İran'da bulunan Habur çanak çömleği kum katkılı, devetüyü renginde ve geometrik motifler ile bezenmişlerdir (Henrickson, 1991, s. 288). GTÇ ile birlikte Kuzeybatı İran'da (Urmiye Gölü Havzası) Habur seramiği ortadan kalkmış ve Urmiye Seramiği Demir Çağ'ının başlarına kadar tek seramik geleneği olarak devam etmiştir.

Aslında Orta/Geç Tunç Çağlarında yaygınlaşan Urmiye Seramiği tüm kuzeybatı İran'ı kapsamamakla birlikte, özellikle Ardabil Bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda, söz konusu bölgenin Orta/Geç Tunç Çağlarında Urmiye Gölü havzası ile farklı olduğunu göstermiştir (Azernoush vd, 2006; Rezaloo ve Ayramploo, 2014). Bu bölgede özellikle yüksekliklerde yer alan kaleler ve mezarlıklar (Kurgan) ön planda gelmektedir.

Genel olarak M.Ö. 2. binyılda tüm Transkafkasya, Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'da boyalı çanak çömleğe sahip bazı kültürel bölgeler tanımlanmaktadır. Mal ve teknik özellikler açısından genel anlamda ortak özellikler taşımakla birlikte, biçim ve bezeme stillerinde bölgelerarası bazı farklılıkların olduğu da gayet belirgindir. Nitekim bu farklı özelliklerden hareketle şimdiye kadar Trialeti-Kirovakan, Tazekent (Karmir Berd), Sevan-Üzerlik ile Kızıl Vank/Van-Urmiye olmak üzere dört ayrı kültür bölgesinin (Harita 27) varlığı önerilmiştir (Özfirat, 2001, s. 17).

Harita 26: Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kafkasya Bölgesinde Orta ve Geç Tunç döneminde alt kültürel bölgeleri (Özfirat, 2001)

Yukarıda sıralanan bu kültür bölgeleri ile ilgili araştırmacılar arasında görüş birliği görünmemektedir. Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürünün çöküşü ile birlikte ortaya çıkan kültür bölgeleri K. Kushnareva tarafından beş bölgeye ayrılmaktadır. Bunlar "Batı Trans-Kafkasya Kültürü", "Trialeti Kültürü", "Tazekand (Karmir-Berd) Kültürü", "Sevan Üzerliktepe Kültürü" ve "Kızılvank Kültürü" şeklinde sıralanabilir (Kushnareva, 1997, s. 84). O. Belli ve B. Bahşaliyev, K. Kushnareva'ya karşın "Kızılvank kültürü" yerine "Nahçıvan kültürü" tanımını önermişlerdir. Ayrıca "Batı Trans-Kafkasya Kültürü" nün bir kısmını "Sevan Üzerliktepe Kültürü"ne ve diğer kısmını ise "Trialeti Kültürü"ne eklemişlerdir (Belli ve Bahşaliyev, 2001, s. 51). Genel olarak bu kültürler Orta ve Geç Tunç (M.Ö. 2000-1450) çağlarına yerleştirilmektedir.

M. R. Edwards'a göre M. Ö. 2. binyılda, Kuzeybatı İran'da üç seramik havzası bulunmaktadır (Edwards, 1986, s. 71-72). Bunlardan birinci ve en geniş olan havza; kuzeyden Aras'a,

güneyden Geoy Tepe'ye, doğudan Marand – Culfa'ya ve batıdan ise Maku'dan Khoy-Salmas'a kadar uzanmaktadır. Bu havzada "Van-Urmiye Boyalıları" görülmektedir.

İkinci havza "Ushnu" ve "Solduz" Ovalarını kapsamaktadır. Burada Geoy Tepe Urmiye Havzası'yla örtüşmektedir. Ancak P. E. Pecorella'nın araştırmalarına göre bu seramik geleneği güneye doğru meyillidir. Habur seramiğinin, Haftavan Tepe ve kuzeydeki bölgelerde bulunmaması bu görüşü desteklemektedir. Dinkha Tepe ise kısa süreli Van-Urmiye seramik geleneği yansıtan bir yerleşimini sergilemektedir. S.Swiny'nin araştırmalarında Urmiye Gölü'nün güneyinde kültürel birlik görülmemektedir (Swiny, 1975). Urmiye Gölü Havzası'nda, Hasanlu Tepe VII'de boya bezemeli turuncu çanak çömlek bulunmaktadır. Bunun güneydeki yayılımın sınırı belli değildir. Bu seramik, ince, kum katkılı ve turuncu renktedir. Bezemeler siyah renkle yapılmış olup geometrik ve kuş motiflerini kapsamaktadır. Biçim olarak kısa boyunlu testiler ve derin kâseler çoğunluktadır.

Üçüncü havza ise, Urmiye Gölü'nün güneyinde Bonab'dan Mahabad'ın doğusuna kadar uzanan bir çizgide bilinmektedir; Güneyden Mahabad2a, doğudan Maraghe ve Shahindezh'e sınırlanmaktadır (Edwards, 1986, s. 71-72). M. R. Edwards'ın önerdiği üçüncü havza, bazı araştırmacılar tarafından (Talai, 1984, s. 151-156) "Van-Urmiye Seramik geleneği" (veya ona bağlı) olarak nitelendirilmiştir. Kuzeybatı İran'da Urmiye Çanak Çömleği olarak adlandırılan seramikler Haftavan Tepe, Geoy Tepe, Dinkhah Tepe ve Kuzey Merkezi İran'da Sagzabad Tepe, Gholidervish, Tepe Shizer ve Jentepe'ye Save'den elde edilmiştir (Harita 28).

Edwards (1986, s. 60) Geoy Tepe D ve C evreleri çanak çömleğini aynı Haftavan VIB gibi Urmiye Seramiği geleneğini içerisinde tabakalandırmış ve söz konusu Urmiye Seramiğinin erken evrelerini doğrudan veya dolaylı olarak Erken Trans Kafkasya/Kura-Aras kültürünün gelişimi olduğunu düşünmektedir. Aynı şekilde Pourfaraj Haftavan Tepe VIB çanak çömleğini Kura-Aras ile yoğun ilişkide olduğunu savunmaktadır (Pourfaraj, 2002, s. 212). Buna rağmen bazı diğer İranlı arkeologlar özellikle H. Talai, Urmiye Seramiğinin Kura-Aras Kültürü'nden en az yüz sene sonra ortaya çıktığına inanmaktadır. Ona göre Urmiye Seramiği,

M.Ö. 1700'lerde Kuzeybatı ve M.Ö 1600'lerde Kuzey Merkezi İran'a yayılmıştır (Talai, 2006, s. 28). Muscarella, Dinkhah Tepe'den elde edilen Urmiye Seramiklerini Habur Kültüründen sonra ve Demir Çağ'ının hemen öncesi ve ilk başlangıç aşaması arasına yerleştirmektedir. Hasanlu ve Dinkhah Tepe'de Demir Çağ I'e ait olan mezarlardan bazı polikrom seramiklerin bulunması Urmiye Seramiğinin Demir Çağ I ile eş zamanlı olduğunu desteklemektedir (Muscarella, 1968).

Boya bezemeli Urmiye Seramiği Kuzeybatı İran'da en erken Geoy Tepe'de görülmektedir. Geoy Tepe'de Urmiye Seramiği tam anlamı ile "D" tabakasından itibaren yoğun olarak ortaya çıkmaktadır. "D" katı C14 tarihlerine göre M.Ö. 2400-2000 yıllarını göstermektedir (Bakhsaliev, 2006, s. 172).

Van-Urmiye seramik gelenek bölgesi seramiğiyle tanımlanan havza, Urmiye Gölü Havzası, kuzeyde Aras Irmağı ve güneyde Geoy Tepe ve batıda Maku'dan Salmas'a kadar İran sınırları içerisinde ve Doğu Anadolu'da Van Gölü'nün kuzeyine kadar (Edwards, 1986, s. 72) ve Kafkaslar'da Nahçıvan ve Ermenistan'ın güneyini kapsamaktadır (Harita 27-28). Sevan-Üzerliktepe ve Trialeti ve Tazekand alt seramik gelenek bölgeleri ile yakın bağlantıları vardır.

Bu çanak çömlek geleneğine ait buluntular hem höyüklerden hem de mezarlıklardan gelmektedir (Kushnareva, 1997, s. 145). İran'da Haftavan Tepe, Geoy Tepe ve Nahçıvan'da Kızılvank, I. ve II. Kültepe bu alt seramik geleneğine ait önemli höyüklerden bazılarıdır (Özfirat, 2001, s. 23). Haftavan Tepe buluntuları, M. Ö. 2. binyıl boya bezemeli seramiğinin araştırmalarında karakteristik bir repertuar oluşturur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise A. Özfirat'a göre şimdiye dek hemen tüm buluntular mezarlıklardan ve yüzey araştırmalarından gelmektedir. Bu nedenle buluntular ile ilgili stratigrafik veya kronolojik bir yorum yapmak mümkün değildir (Özfirat, 2011, s. 313).

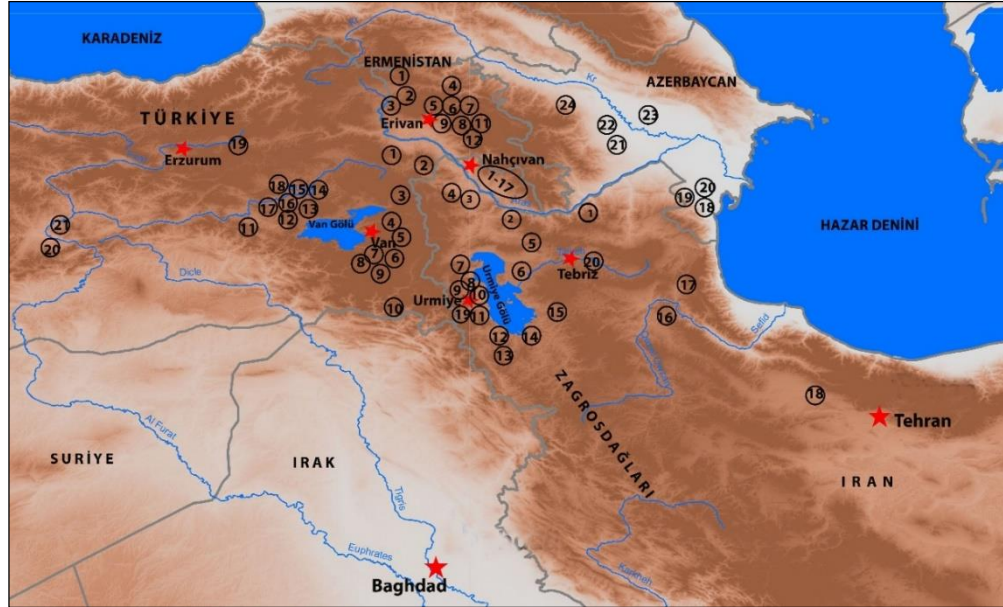
Van-Urmiye boyalıları polikrom ve monokrom olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. Bu iki grubun birbirleriyle kronolojik ilişkileri höyüklerdeki tabakaların zayıf olması ve yetersiz

kazılar nedeniyle tam olarak açıklığa kavuşabilmiş değildir. Haftavan Tepe VIC-B ve Geoy Tepe D-C tabakalarının erken evrelerinde monokrom boyalılar, geç evresinde ise polikrom boyalılar tespit edilmiştir. Bakhşaliev ve Seidov Nahçıvan höyüklerinde her iki türün birlikte bulunmadığını ve monokrom boyalıların daha erken polikrom boyalıların ise biraz daha geç başladığını ortaya koymuşlardır (Bakhşaliev ve Seidov, 1995). Bu konu son yıllarda Urmiye Gölü'nün güneyinde yer alan Karagözlü Tepesinde yapılan kazılar sonucunda da tespit edilmiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere Haftavan Tepe Kuzeybatı İran'da Van-Urmiye çanak çömlek kültürünü temsil eden anahtar bir yerleşimdir. Haftavan Tepe, Urmiye Gölü'nün 15 km kuzeybatısında, Salmas (Shapur) şehrinin 3 km güneybatısında, Salmas Ovası'nın ortasında yer almaktadır. Bu merkez Tian ve Jian isimleriyle de bilinmektedir. Höyük, 600×500 m çapında ve 15 m yüksekliğe sahiptir (Talai, 2006, s. 76; 2007, s. 61).

Haftavan Tepe 1969-75 yılları arasında C. Burney tarafından kazılmıştır (Burney 1970a; 1972; 1973; 1975). Yapılan kazı sonucunda 8 kültür katı tespit edilmiştir. VIII. kat (Kura-Aras II), VII. kat (Kura-Aras III), VI. kat C – B (Orta Tunç), V. kat (Demir Çağı I), IV. kat (Demir Çağı II), III. kat (Urartu), II. Kat (Med, Akamenid ve Part) ve I. kat (Sasani dönemi) ini yansıtmaktadır.

Haftavan VI. evresi, M. Ö. 3. binyıl sonları ile M. Ö. 2. binyılı kapsamaktadır. Bu evre A, B ve C olmak üzere üç alt evreye ayrılmıştır. Ancak, son araştırmalara göre seramik buluntuları ışığında, Haftavan Tepe VI. katının A evresi tamamen kaldırılmış, B evresi ise Erken ve Geç olarak ikiye ayrılmıştır. Haftavan Tepe VI C evresi, bir kaç depo çukuru ve dağınık taşlarla bilinmektedir. Bu evreye ait bir mezar ele geçmiştir. Mimari kalıntılarının bulunmaması, burada kısa bir dönem yerleşildiğini göstermektedir. VI B Erken evresi, M. Ö. 1900-1400 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Erken evreyi takip eden VI B Geç evresi ise 150-100 senelik bir yaşamı sergilemektedir (Edwards, 1981, s.102).

Harita 27: Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kafkasya Bölgesinde Orta ve Geç Tunç (Van-Urmiye Kültürü) Çağlarına ait yerleşimlerin dağılımı

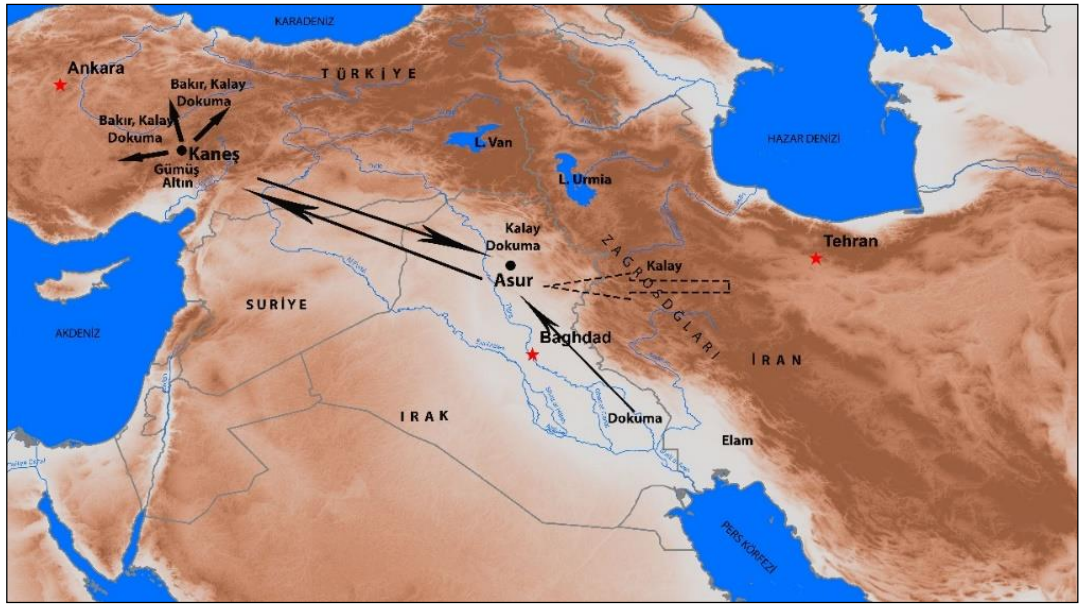
KUZEYBATI İRAN	DOĞU ANADOLU	NAHÇIVAN VE AZERBAYCAN	ERMENİSTAN
1. Larican kurganları	1. Suluçem	1. Kerki	1. Kirovakan
2. Kul Tepe	2. Bozkurt kurganları	2. Yaycı	2. Ketı
3. Kidir Ali	3. Alikelle	3. Şortepe	3. Horom
4. Bastam	4. Karagündüz	4. Aznaburt	4. Ariç
5. Baruj Tepe	5. Hino	5. Yurdçu	5. Verin-Naver
6. Yanık Tepe	6. Van Kakesi Höyüğü	6. Şahtahtı	6. Eçmiadzin
7. Haftavan Tepe	7. Tilkitepe	7. Kuku	7. Tazekand
8. Anganeh	8. Dilkaya	8. Göy Handek	8. Metsamor
9. Gijlar	9. Eski Norgüh	9. Karatepe	9. Garni
10. Nazlu	10. Hakkari	10. I. Kültepe	10. Mukhannattepe
11. Kordler Tepe	11. Soğkom	11. II. Kültepe	11. Elar
12. Hasanlu	12. Eriklik	12. Sürümçek	12. Leçaşan
13. Dinkhah Tepe	13. Cemaleddin	13. Nehecir	
14. Geregozlu	14. Yuvadamı	14. Kızılvanık	
15- Gol Tepe	15. Elmakaya	15. Culfa	
16- Zulbin Tepe	16. Çaygeldi	16. Halikeşan	
17- Khanghah Gilvan	17. Mollakendi	17. Oğlankale	
18- Sagzabad Tepe	18. Erentepe	18. Uzuntepe	
19- Geoy Tepe	19- Sos Höyük	19- Hantepe	
20- Tepe Zarnaghi	20- Arslantepe	20- Kültepe	
	21- İmikuşağı	21- Babalaratepe	
		22- Üzerliktepe	
		23- Köytepe	

Haftavan Tepe VI C evresi seramiği "*Dark on Light*" terimiyle tanımlanmaktadır. Bu seramik krem veya açık turuncu astar üzerine siyah veya koyu kahverenginde bezemelerle bilinir. Bu evre seramiğinin çoğu depo kaplarından oluşmaktadır. Kapların ağız kenarları, basit ve monotonluk göstermektedir (Edwards, 1981, s. 102). Boyalı seramiklerin çoğu ikinci safhaya aittir. Bunlar genelde depo kapları ve derin kâselerden oluşmaktadır. Basit ağız kenarında genellikle bir yiv yer almıştır. Bazı küçük kaplar daha ince bir profile sahiptir. Hamur katkısı bu safhada, orta veya kabadır. İkinci safhanın seramik renginde, daha çok çeşitlilik görülmektedir; bunlar kırmızı, kahverengi ve devetüyü rengindedir. Haftavan VI C evre bezemesi dikey veya yatay bantlar, yarım daireler ve spiral motiflerden oluşmaktadır. Bu motifler, siyah veya koyu kahverengiyle devetüyü zemin üzerinde yapılmıştır. Boya bezeme dışında, kazıma bezeme de görülmektedir. Üçüncü safha seramikleri, 12 farklı çukurdan (Pit) toplanmıştır. Bu evrede perdahlı seramik ve Haftavan VI B evresinde yaygınlaşacak olan, kırmızı astar üzerinde siyah bezemeli seramik ortaya çıkmaktadır. Haftavan VI B Erken Evresi Seramiği kadeh olarak adlandırılan seramikler ile karakterize olunur. Üç farklı çeşide ayrılan bu kadehler, silindirik gövdeli ve dışa çekik ağız kenarlıdır. C. Burney'in sınıflandırmasına karşın, diğer incelemelere göre bu kadehler, beş tipe ayrılmaktadır (Edwards, 1981, s. 102). Kadehler bu evrenin en tanınmış biçimleridirler ve üzerlerinde geometrik motifler görülmektedir. A. Pourfaraj'e (2002, resim 9) göre bu kadehler, Kura-Aras II. ve III. evre buluntularıyla yakın benzerlikler göstermektedir. Yanık Tepe örneklerindeyse bu kaplar, "silindirik kaplar" adıyla sınıflandırılmıştır.

Haftavan VI B Geç Evresi çanak çömleğinde VI B Erken evresiyle kıyaslanacak çok az formlar vardır. Kuşkusuz bu evre, Haftavan VI B Erken evresinin devamıdır, ancak teknik olarak oldukça iyidir. Tüm seramik örnekleri ince kum katkılı ve iyi fırınlanmıştır (Edwards 1983, s. 143). Bu evrede ilk kez belli bir düzenle işlenmiş olan, insan, hayvan ve kuş figürleri doğal bir biçimde seramik üzerine çizilmiş olmasıdır. Bu bezemelerdeki boş yerlere ise kuş veya böcek resimleri natüralist olarak çizilmişlerdir (Edwards, 1981, s. 108).

Genel olarak bikrom bezemeli çanak çömleklerde bezemeler, polikrom bezemeli çanak çömlek bezemelerine göre daha basittir. Bu evreden sonra Demir Çağı I, Hafatvantepe'de başlamaktadır. Haftavan Tepe VI. tabaka geç formlarının çoğu, Haftavan Tepe V. tabakada da görülmektedir (Edwards, 1981, s. 110).

Harita 28: Eski Asur ticaret düzenini gösteren harita, yararlanılan kaynak (Sagona ve Zimansky, 2009)

V.3. Tunç Çağlarında Anadolu-İran İlişkileri

Bu çalışmada, Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'da Erken Transkafkasya/Kura-Aras Kültürü üzerinden ele alınmıştır. Bilindiği gibi bu kültür Kafkasya toprakları dışında Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran bölgelerini de kapsamaktadır. Kültür ile ilgili çeşitli ve bazen derin farklılıklar gösteren kronolojiler önerilmiştir (Tablo 18) (Burney ve Lang, 1971; Sagona, 1984; Kushnareva, 1997). Genel olarak Güney Kafkasya'da Erken Transkafkasya/Kura-Aras Kültürü M.Ö. 3500-2500 yılları arasına yerleştirilmektedir. Bu bölgede söz konusu kültürün ortaya çıkış aşaması (Proto-Kura Aras) Geç Kalkolitik dönemini kapsamaktadır. Yoğun olarak Güney Kafkasya topraklarından ele geçen arkeolojik

verilerine özellikle çanak çömlek buluntularına dayanarak Erken Transkafkasya/Kura-Aras Kültürü KAI, KAII ve KAIII olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır. KAI (yaklaşık M.Ö. 3500-3300) kültürün ortaya çıkışı ve tüm Güney Kafkasya topraklarına yayılan dönemdir. KAII (yaklaşık M.Ö. 3300-2800) özellikle Kırmızı Siyah Açıklı Mal (RBBW) grubunun ortaya çıkışı, seramiklerin bezenmesi ve bölgesel motiflerin yayılması ile karakterize edilen ikinci dönemdir. Kültürün III. dönemi ise (yaklaşık M.Ö. 2800-2500) Martkopi ve Bedeni Kültürüne ait yeni seramik mal gruplarının ortaya çıkması ile son bulur. Bununla birlikte kültürün doğuş bölgesi olarak Güney Kafkasya'da Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürünün bitiş tarihi M.Ö. 2500'e tarihlenmektedir. Ancak bu tarih en azından kuzeybatı İran'da (Urmıye Gölü Havzası) ve Van Muş Bölgesi (Van Havzası) için geçerli değildir. Bu bölgelerde söz konusu kültürün son aşaması olarak KAIII döneminin daha uzun sürdüğü anlaşılmaktadır.

Kuzeybatı İran'da kültürün son aşaması Yanık Tepe, Godin Tepe ve Haftavan Tepe gibi yerleşimlerin verilerine dayanarak Burney'in terminolojisi ile Erken Transkafkasya III dönemi olarak M.Ö. 1800/1750'lere kadar devam etmiştir (Burney ve Lang, 1971). Bu tarih Yanık Tepe ve Godin Tepe'den elde edilen C14 tarihleri ile desteklenmektedir. Erken Transkafkasya/Kura-Aras Kültürünü temsil eden Godin IV. tabakasından elde edilen C14 analizleri M.Ö. 2415-2130 ve Yanık Tepe Erken Transkafkasya III (ETÇII) dönemine ait iki C14 analizi M.Ö. 2086 ve M.Ö. 1816 yıllarını göstermektedir. Ayrıca bu tarihler Hasanlu VII. tabakasından elde edilen iki C14 örneği ile desteklenmektedir. Hasanlu VII. kattan elde edilen C14 tarihleri M.Ö. 2280 ve M.Ö. 2121 yıllarına aittir.

Aynı şekilde Doğu Anadolu'da Van-Muş Bölgesinde Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürüne ait olan yerleşimler Urmıye Gölü Havzasında olduğu gibi daha geç dönemlere tarihlenmektedir. Bölgenin anahtar yerleşim niteliğine sahip olan Dilkaya ve Karagündüz Höyükleri kültürün son aşamalarını temsil etmektedir. Kültürün II. ve III. evresini temsil eden Dilkaya M.Ö. 2650-1800 yıllarına tarihlenmektedir (Çilingiroğlu, 1991). Bununla

birlikte Urmiye Gölü ve Van Gölü Havzası için, yıllar önce Burney tarafından önerilen kronoloji daha uygun görünmektedir (Burney ve Lang, 1971).

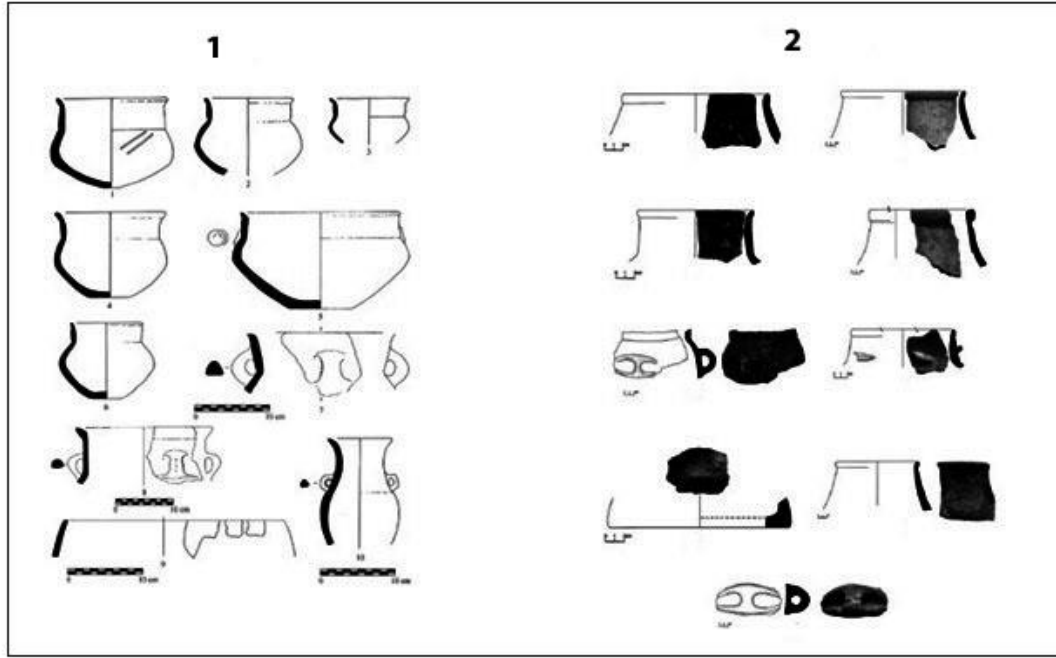
BC	SOUTHERN CAUCASUS						UPPER EUPHRATES				E. ANATOLIA
	Djaparidze 1961	Kushanreva Chubinishvili 1970	Burney Lang 1971	Kavtaradze 1983	Sagona 1984	Kushnareva 1994	Santa Fe 2001	Mellink 1992	Conti Persiani 1993	Marro 1997 2000	Sagona Sagona 2000
3600				KA I			LC 3	LC			
3400					KA I	EB I	LC 4				
3200							LC 5	EB I			LC
3000	KA I	EB I	ETC I	KA II		EB II			EB I	EB I	EB I
2800	KA II			KA III	KA II	EB III			EB II	EB II	EB II
2600	KA III	EB II	ETC II			EB IV		EB II			EB II
2400									EB III	EB III	EB III
2200		EB III	ETC III							EB IV	EB IV
2000					KA III						MB I
1800											

Tablo 18: Kura-Aras kültürü için önerilen kronolojiler (Palumbi, 2008b, s. 19)

Yukarıda belirtildiği gibi KAI. Evresi M.Ö. 3500-3300 yıllarına yerleştirilmektedir. Bu evre Kuzeydoğu Anadolu'da sadece Sos Höyük kazılarında bilinmektedir. Geç Kalkolitik (Sos VA) döneme tarihlenen bu evre M.Ö. 3500-3000 yıllarını kapsamaktadır. Sos VA dönemine ait olan buluntular, mimariden seramiğe değin KAI. Evresinin özelliklerini taşımaktadır. Bununla birlikte Doğu Anadolu'nun kuzey kısmı, güney Kafkasya topraklarının yanı sıra söz konusu kültürün oluşum bölgelerine girmektedir. Sagona, kültürün oluşumunda Transkafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgelerinin tek bir kültür bölgesi olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder. Kuzeybatı İran'da kültürün erken evresini temsil eden yerleşim yeri yıllar boyu sadece Geoy Tepe kazılarında bilinmekteydi. Geoy Tepe'de kültürü temsil eden evre K1, K2 ve K3 olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır. En erken evre olarak K1 evresi Burney'nin Erken Transkafkasya I (M.Ö. 3250) ve Sagona tarafından yapılan kronolojinin KA II. (M.Ö. 3300/3200) evresinde yer almaktadır. Ancak bu

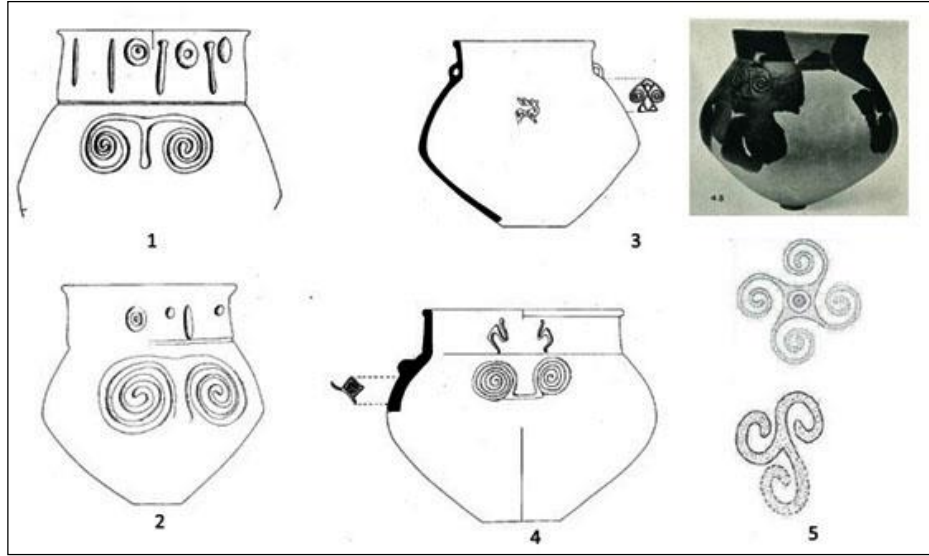
yerleşimde Geç Kalkolitikten Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürüne geçiş süreci tam olarak bilinmemektedir. Son yıllarda kuzeybatı İran'ın kuzeyinde Aras Nehri yakınında yer alan Kul Tepe yerleşiminde gerçekleştirilen kazılar sonucunda kültürün en erken evrelerine ait buluntular gün ışığına çıkarılmıştır. Bu yerleşimde C14 ve seramik verilerine dayanarak KAI dönemi M.Ö. 3600-3200 yıllarına tarihlenmektedir (Abedi vd, 2014). Ayrıca bu yerleşimde Saman Yüzlü Mallar ile karakterize edilen Geç Kalkolitik dönem ile Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürü arasında bir devamlılık söz konusudur. Bu açıdan bu yerleşim Kuzeybatı İran'da Kuzeydoğu Anadolu'da yer alan Sos VA dönemi ile kıyaslanabilen tek merkezdir. Kul Tepe'de Kura-Aras (Kul Tepe V) evresine ait olan seramikler el yapımı, kum katkılı ve gri/siyah açıktır. Form açısından yaygın olarak S profilli derin, yüksek omuzlu ve dışa dönük ağız kenarlı çömleklerden oluşmaktadır. Ayrıca bu çömlekler, yassı ve bazen içbükey dipli, dar boyunlu dışa dönük, silindirik boyunlu ve dışa dönük ve Nahçıvan tipi kulplu çömleklerden oluşmaktadır (Abedi vd, 2014, s. 46: resim 32-33-34). Bu seramikler, Sos VA dönemi özellikle oval gövdeli, dışa dönük veya düz dik boyunlu, yüksek omuzlu çömlekler (Sagona ve Sagona, 2000, resim 6: 1-6) ile kıyaslanabilir (Levha 38).

Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu Bölgelerinde Erken Transkafkasya/Kura-Aras Kültürüne ait olan yerleşimler yoğun olarak kültürün II. ve III. evrelerine tarihlenmektedir. Kafkasya topraklarında yer alan yerleşimlerin yanı sıra bu iki bölgede Erken Trnaskafkasya kültürüne ait olan buluntular bölgesel farklılıkları ile birlikte özellikle seramik açısından yoğun benzerlik göstermektedir. Genel olarak kültürün seramiği el yapımı, siyah/gri açıkta mallardan oluşmaktadır. Bazı istisnalar dışında katkı maddesi olarak kum ve taşçık en yoğun kullanılan katkı maddesidir. Bölgeler arasında görülen farklılık özellikle form çeşitliliğine dayanmaktadır. Kültürün yayılım bulduğu tüm coğrafyada ise görülen belli başlı formlar: çömlek, çanak, kâse, tabak, bardak ve küplerdir (Kushnareva, 1997, resim 19). Bunların yanı sıra pişmiş toprak eserleri olarak özellikle kapaklar ve kap altlıkları Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürü seramik repertuarında önemli bir yere sahiptir.

Levha 38: Proto Kura-Aras (M.Ö.3500-3100/300), 1: Sos Höyük VA, 2: Kul Tepe
(Sagona ve Sagona, 2000; Abedi vd, 2014)

Kuşkusuz çömlekler Erken Transkafkasya/Kura-Aras Kültüründe en popüler ve yaygın olan kap formudur. Çömlekler özellikle erken evrelere ait olanlar kabartma tekniğinde yapılan spiral motifler ile dikkat çeker (Levha 39). Bu bezeme tekniği kuzeybatı İran'da sadece Geoy Tepe'den bilinmektedir (Brown, 1951, resim 7: 45; PL. III: 45). Çömlek üzerinde yapılan kabartma spiral motifleri Doğu Anadolu'da yoğun olarak Karaz'dan bilinmektedir (Koşay, 1943, s. 167-168: resim 8,10-12, 14-19). Spiral motifler, Yanık Tepe ve Karagündüz Höyükte kapların omuz ve karınları üzerinde kazıma tekniğinde yapılmıştır (Burney, 1961; Sevin vd, 1997: resim 8). Kabartma spiral örnekler Sos Höyük VA (Geç Kalkolitik) döneme ait tabakalardan da ele geçmiştir (Sagona ve Sagona, 2000, resim 8: 1 ve 2). Kafkasya topraklarında da sık sık görülen bu motif Erken Transkafkasya kültüründe bir sembol olarak yorumlanabilir.

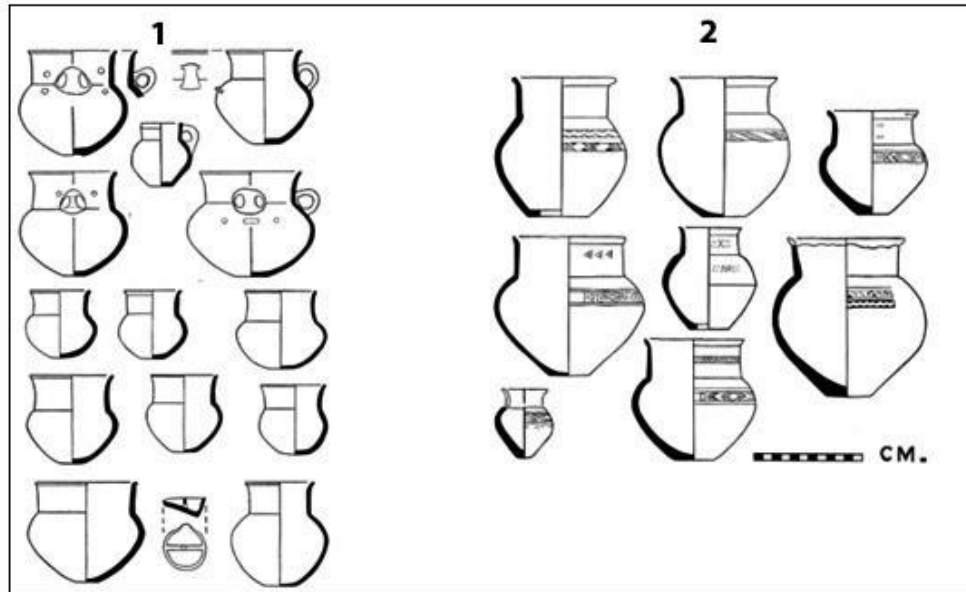
Levha 39: Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1-2: Karaz Tepe, 3: Geoy Tepe, 4: Ozni, 5: Tepe Pisa (Koşay, 1943; 3: Burton Brown, 1951; Sagona, 1984; Mohammadi Far vd, 2010)

Yanık Tepe başta olmak üzere Kuzeybatı İran'da Erken Transkafkasya II (ETÇ I) döneminde çömlekler en yaygın kap formlarıdır. Kuzeybatı İran'da çömlekler Yanık Tepe dışında kazısı yapılan tüm Erken Transkafkasya Kültürüne ait olan yerleşimlerden ele geçmiştir. Ancak en çeşitli formlar ve özellikle kazıma tekniğinde süslenmiş örnekler Yanık Tepe'den bilinmektedir (Burney, 1961; Summers, 1984). Söz konusu çömlekler orta boy kulplu veya kulpsuz özellikle kazıma tekniğinde dekore edilmiş çömlekler, kısa boyunlu çömlekler, yüksek açık çömlekler, dışa dönük açık çömlekler, derin çömlekler, silindirik depo amaçlı çömlekler, varil şeklinde çömlekler, mutfak amaçlı çömlekler ve depo amaçlı (Kup) çömlekler olarak ayrılabilirler. Doğu Anadolu'da Yanık Tepe çömleklerine benzeşen örnekler Ernis Bölgesinden gelmektedir (Levha 40). Bu örnekler (Burney, 1958, s. 183-185: 77-91) genellikle Nahçıvan tip kulplu, ancak kazıma tekniğine bu örneklerde rastlanmamaktadır. Tipik çömlek örnekleri Van-Muş Bölgesi'nde Dilkaya'da ele geçmiştir (Kozbe, 1990, resim 3a,b). Kazıma tekniğinde spiral motifler ile dekore edilen örnekler ise Karagündüz Erken Transkafkasya II. ve III. evresine ait olan tabakalarda görünmektedir (Sevin ve Özfirat, 2000, resim 8; Sevin vd 1997: resim 8). Bu spiral motiflere net bir şekilde

Kuzeybatı İran'da rastlanmamaktadır. Buna karşı Yanık Tepe'de görülen zengin geometrik motiflerin paralelleri Doğu Anadolu ve Van Gölü havzasında görünmez. Çömlekler sadece Erken Transkafkasya dönemi değil, daha önce belirtildiği gibi Kuzeydoğu Anadolu'da tıpkı Erken Transkafkasya çömlekleri Geç Kalkolitik döneme tarihlenen Sos VA evresinden bilinmektedir (Sagona ve Sagona 2000, resim 6: 3,4,6,7; 7:2). Sos Höyükte ETÇ I dönemine ait çömlekler SosVb'den ele geçmiştir. Ayrıca bu kap formunun örnekleri Malatya-Elâzığ Bölgesi'nde Arslantepe VIBI (Frangipane, 2000; Palmieri, 2008, s. 227: fig 6.8) ve Norşuntepe (Hauptmann, 1982, s. 45: 1-2) yerleşimlerinde de görünmektedir (Levha 41-42).

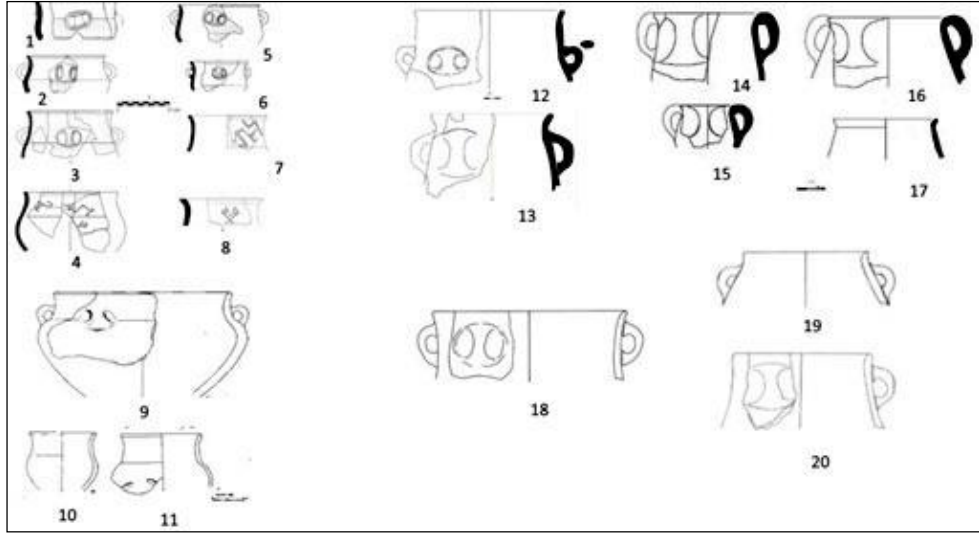
Küçük ve orta boy çömleklerin yanı sıra depo amaçlı büyük boy çömlekler (küp) de Erken Transkafkasya seramik repertuarında yer alır. Küp olarak tanımlanan bu kaplar form açısından çömleklere benzemekte, ancak daha büyük ölçekte yapılmışlardır. Kuzeybatı İran'da küplerin tipik örnekleri Yanık Tepe ve Haftavan Tepe'den ele geçmiştir. Yanık Tepe'den ele geçen küplerin ağız çapları 28cm ve üzeridir. Boyunlar dikey ve bazen dışa dönük, ağız kenarları kalınlaştırılmış dışa dönük ve çoğu zaman pervaz ağız (Rail Rim) kenarlıdırlar. Dörtgen pervaz ağız kenarlıların daha geç döneme ait olduğu düşünülmektedir (Summers, 1982, resim 126: 5-7; 147: 6). Yanık Tepe küpleri kulpsuz ve bazen kazıma tekniğinde stilize hayvan motifleri ile süslenmektedir (Burney, 1961, plate LXXV). Küpler büyük bir bölgesellik göstermektedir. Doğu Anadolu'da küp örnekleri Pulur Sakyol (Koşay, 1976, s. 48: 58-59; 83: 58-59), Tepecik ve Kafkasya topraklarında yoğun olarak Shenagivt'den ele geçmiştir. Pulur Sakyol küp örnekleri zengin kabartma bezemelere (Hafirinin deyimiyle kuş motifi) sahiptir. Yanık Tepe küplerinde kabartma bezeme kullanılmamıştır. Aslında kuzeybatı İran'da kabartma bezeme tekniği kültürün diğer bölgelerinde (Güney Kafkasya, Doğu Anadolu) olduğu kadar yaygın değildir. Çömlekler grubunda yer alan diğer bir kap formu ise dipleri oval veya sivri yapılmış çömleklerdir. Bu açıdan bu kaplar büyük ihtimalle kap altlıkları üstünde kullanılmıştır. Bu tür çömleklerin örnekleri Kuzeybatı İran'da Yanık Tepe (Burney, 1962, plate XL IV: 17,19) ve Doğu Anadolu'da Cinis Höyük (Sagona, 1984, resim 24: 4), Korucutepe (Kelly Buccellati, 1978, pls,114:G;123:F) ve Tepecik (Sagona, 1984, resim 14: 8) ten ele geçmiştir (Levha 41).

Çömlekler grubunda yer alan diğer bir kap formu düz dipli düz duvarlı ve geniş ağızlı (varil şeklinde) kaplardan oluşmaktadır. Bu kaplar çoğu kez kazı tekniğinde yatay bantlar arasına yerleştirilen üçgen veya zikzak motifleri ile dekore edilmiş ve bazen beyaz bir dolgu malzemesi ile kaplanmışdır (Burney, 1961, plate LXX 1,2,3,4,5). Doğu Anadolu'da bu formun en yakın benzeri Güzelova'dan gelmektedir (Levha 43). Bu örneğin dip kısmı zikzak ve noktalar ile dekore edilmiştir (Sagona, 1984, resim 59 No 8). Bu formun diğer bir versiyonu olarak mutfak kapları Kulplu ve kapaklıdır. Bu kapların tipik örnekleri Kuzeybatı İran'da Yanık Tepe'den bilinmektedir (Burney, 1961, plate IXXIII, 47,48). Yanık Tepe'de bulunanların en yakın örnekleri Mokhra Blur'dan ele geçmiştir (Sagona, 1984, resim 58 no3). Bu formun kulpsuz örnekleri de görünmektedir (Levha 45).

Levha 40: Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1: Doğu Anadolu Ernis bölgesi, 2: Yanık Tepe (Burney, 1958; Burney, 1961)

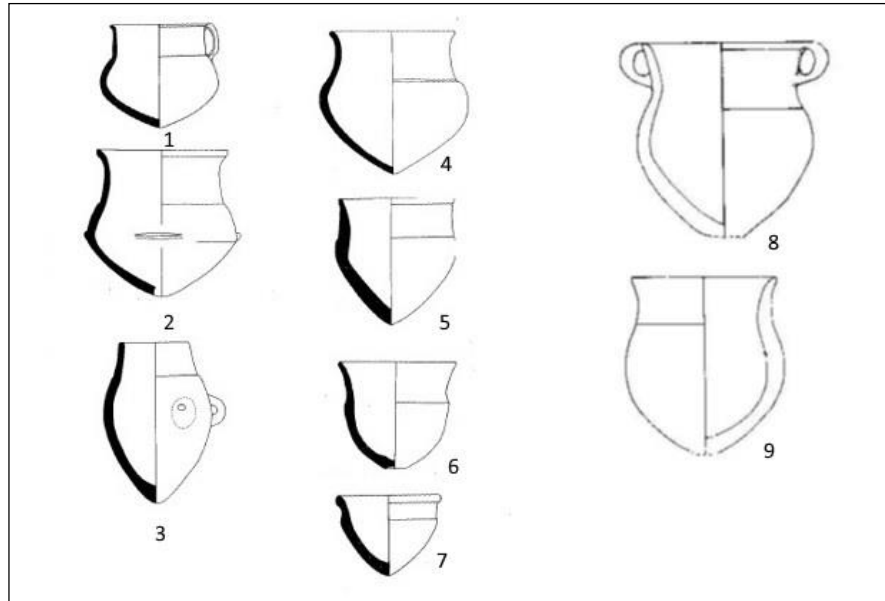

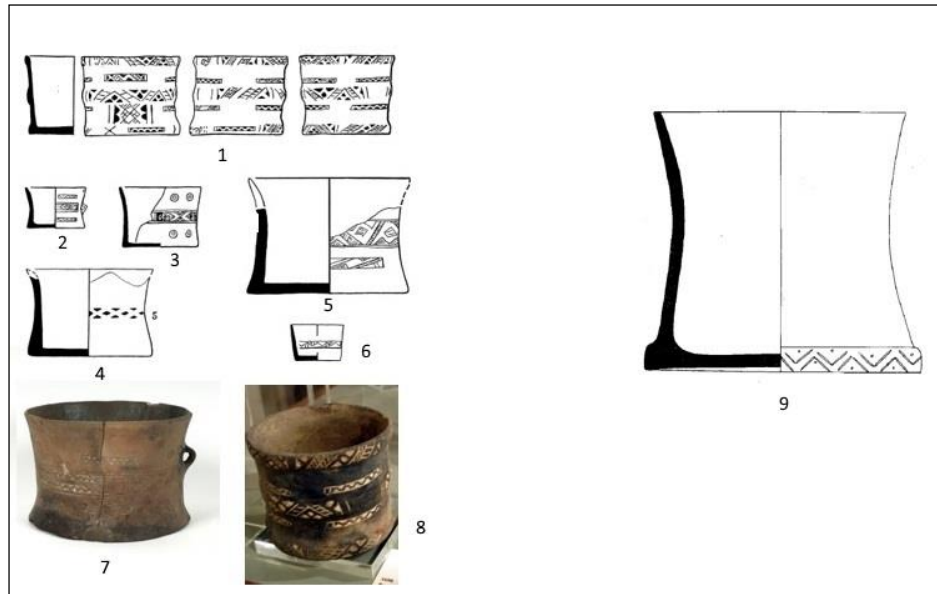
Levha 41: Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1-8: Norşuntepe, 9-11: Dilkaya, 12-17: Köhne Pasgah Tepesi, 18-20: Köhne Tepesi (Hauptmann, 1982; Kozbe, 1990; Köhne Pasgah ve Köhne Tepe kazı arşivi)

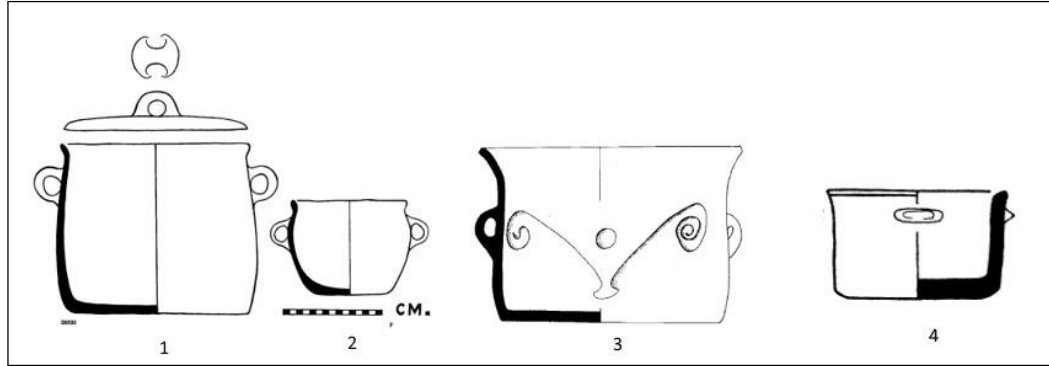
Levha 42: Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1: Geoy Tepe, 2-5: Karaz, 6: Karagündüz (Burton Brown, 1951; Koşay, 1948; Çilingiroğlu, 2001)

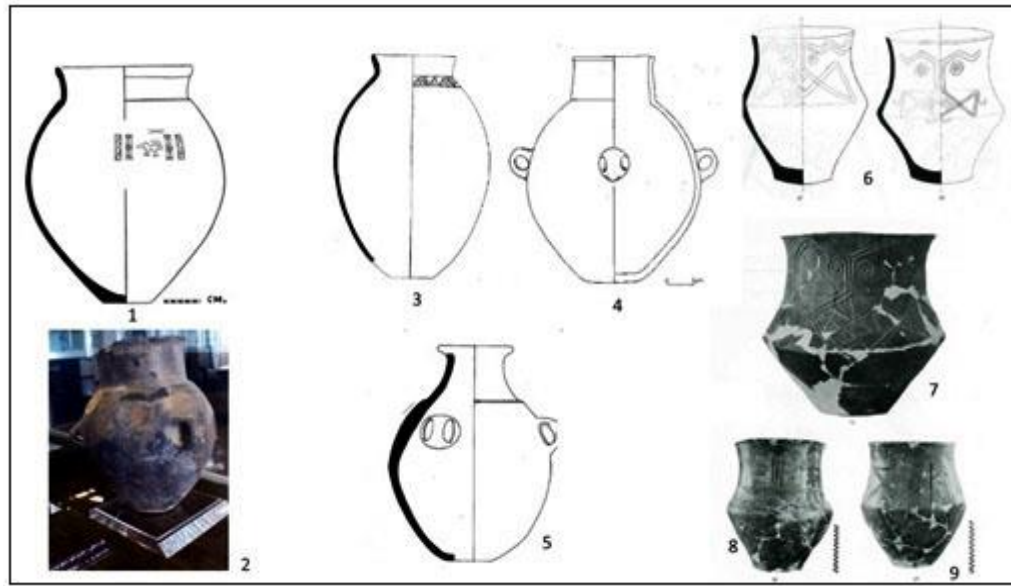
Levha 43: Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1-3: Yanik Tepe, 4: Cinishöyük, 5-6: Korucutepe, 7: Tepecik, 8-9: Dilkaya (Burney, 1961; Sagona, 1984; Kelly Buccellati, 1978; Sagona, 1984; Kozbe, 1990)

Levha 44: Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1-8: Yanik Tepe, 9: Güzelova (Burney, 1961; Sagona, 1984)

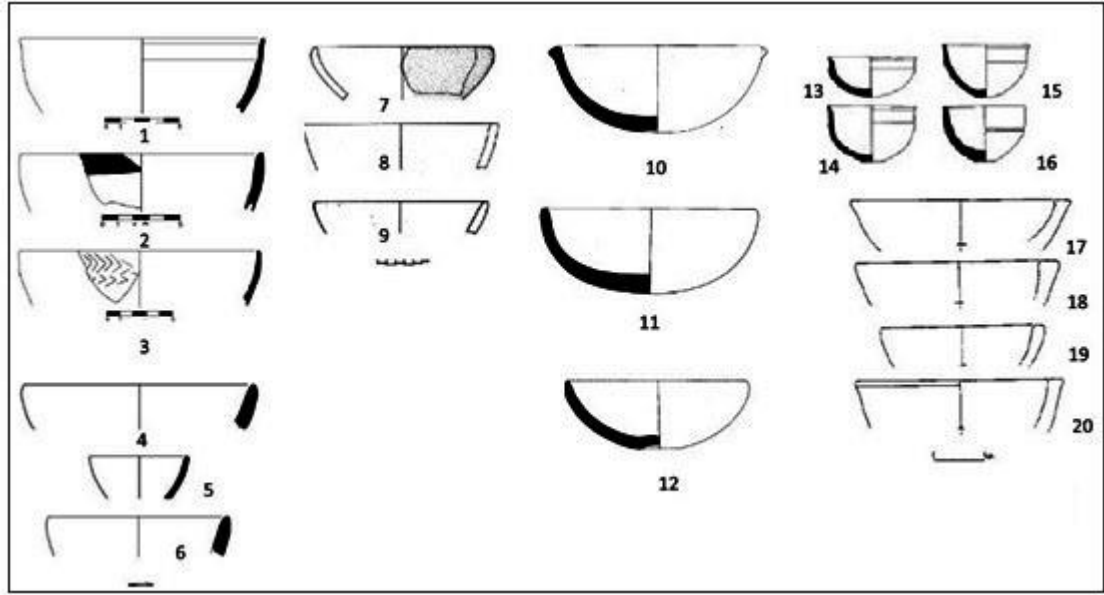
Levha 45: Kura-Aras seramiği (Çömlekler) 1-2: Yanık Tepe, 3- Mokhra blur, 4: Ernis
(Burney, 1961; Sagona, 1984; Burney, 1958)

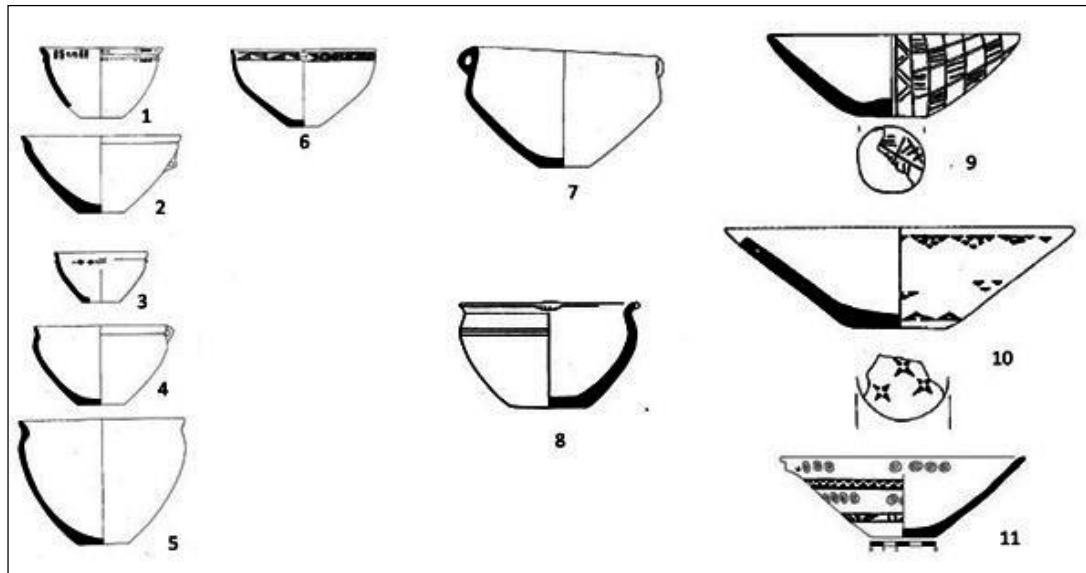
Levha 46: Kura-Aras seramiği (Küpler), 1-2: Yanık Tepe, 3: Tepecik, 4: Dilkaya, 5: Norşuntepe, 6-9: Pulur/Sakyol
(Burney, 1961; Kozbe, 1990; Hauptmenn, 1982; Koşay, 1976)

Erken Transkafkasya/Kura-Aras Kültürünün standart seramik repertuarında sık görülen diğer önemli bir form ise kâselerdir. Yanık Tepe'den ele geçen kâseler Summers (1982) tarafından 22 alt gruba ayrılmaktadır. Bu alt gruplardan önemlileri; yarı küresel kâseler, konik kâseler, derin konik kâseler, açık kâseler, ağız kenarı kalınlaştırılmış kâseler, dışa dönük kalınlaştırılmış kâseler, dışa dönük yayvan açık kâseler, dışa dönük küçük kâseler ve dışa

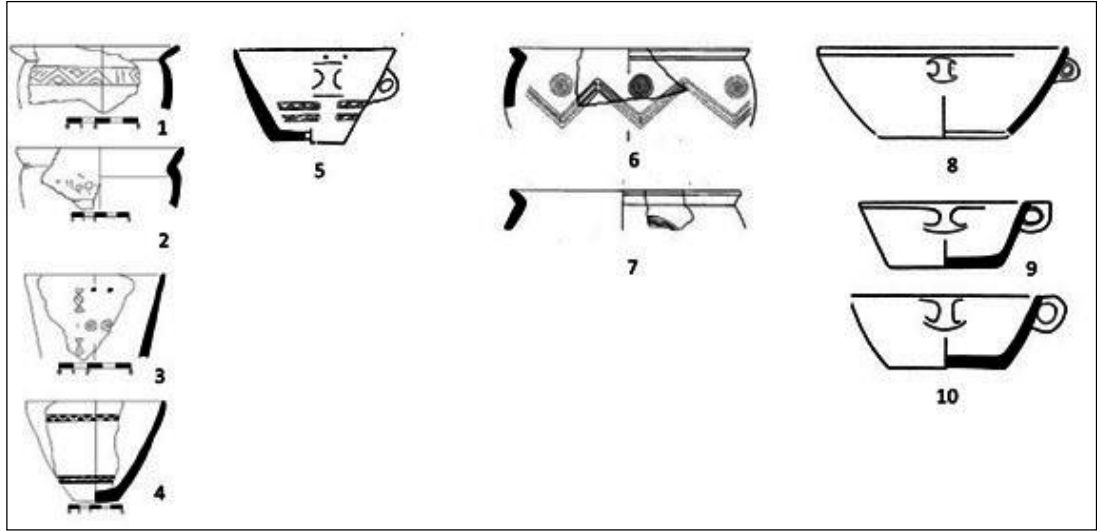
dönük kalınlaştırılmış derin kâselerden oluşmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi Erken Transkafkasya kültüründe kâseler yaygın ve standartlaşan kap formlarıdır. Bu kaplar kuzeybatı İran'da söz konusu kültüre ait olan kazısı yapılan tüm yerleşimlerden ele geçmiştir. Ancak en yaygın ve çeşitli alt formlar Yanık Tepe'den gelmektedir. Bu formlara benzer örnekler Doğu Anadolu'da Van-Muş ve Malatya Bölgesinden ele geçmiştir. Bu kâseler yarı küresel, konik ve derin formlardan oluşur. Ernis Bölgesinden ele geçen örnekler bazen Nahçıvan tip kulpludur (Burney, 1958, s. 181: 51,55,56; 185: 100,101; 189: 102,111,113,114), Bulanik Bölgesi (Burney, 1958, s.191: 159), Muş bölgesi (Burney, 1958, 197: 161,162), Elâzığ Bölgesi (Burney, 1958, 197: 193-205; 201: 209,210,213), Malatya Bölgesi (1958, 201: 235,236, 240, 242). Yarım küresel kâselerin tipik örnekleri Dilkaya kazılarından ele geçmiştir (Kozbe, 1999, s. 534: resim 2a,b,c). Yanık Tepe derin kâselerine benzeyen örnekler Karaz kazılarından bilinmektedir (Koşay ve Turfan, 1959, 392:a43; 392: a 45,48; Sagona, 1984, resim 33 No 2). Bu kâselere en yakın örnekler Kafkasya Bölgesinden Gaitmazi'dan ele geçmiştir (Sagona, 1984, resim 44 No 4). Bu yerleşimlerin dışında özellikle yarım küresel kâselerin tipik örnekleri Pulur Sakyol (Koşay, 1976, Pls.8:131; Sagona, 1984, resim 47 No 6), Korucutepe (Kelly Buccellati, 1978, plate 114-116), Taşkın Mevki (Palumbi, 2008, resim 6, 32) ve Arslantepe'den (Sagona, 1984, resim 47 No 4) ele geçmiştir (Levha 47-48-49).

Levha 47: Kura-Aras seramiği (Kâseler), 1-3: Yanık Tepe, 4-6: Köhne Pasgah, 7-9: Köhne Tepesi, 10: Pulu/Sakyol, 11: Arslantepe, 12: Değirmentepe, 13-16: Korucutepe, 17-20: Dilkaya (Burney, 1961; Köhne Pasgah ve Köhne Tepesi kazı arşivi; Koşay, 1976b; Kelly Buccellati, 1978; Sagona, 1984; Kozbe, 1999)

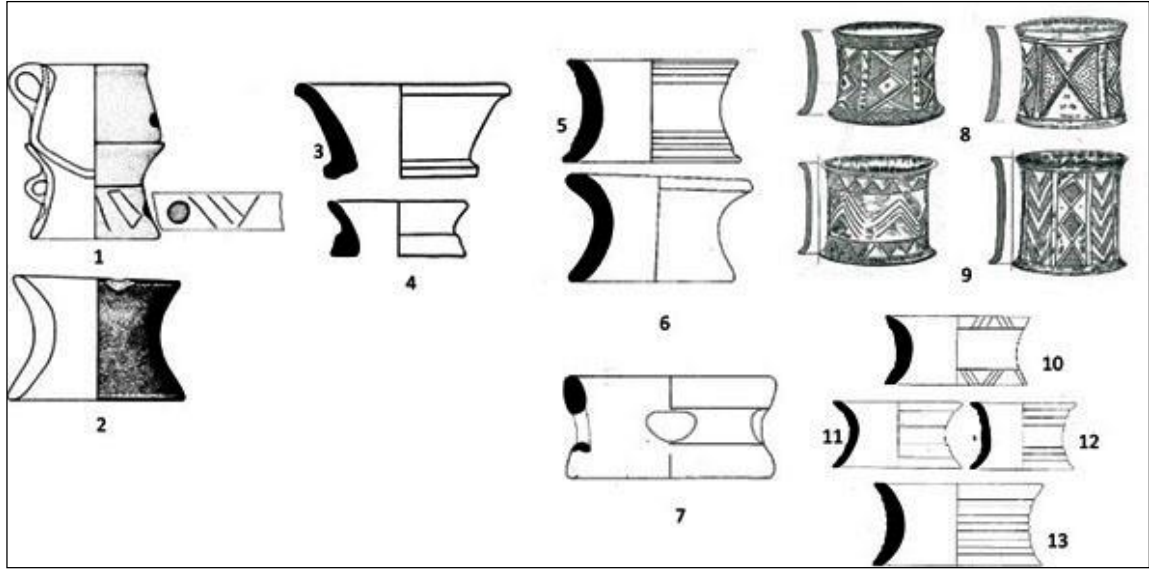

Levha 48: Kura-Aras seramiği (Kâseler), 1-5: Yanık Tepe, 6: Gaitmaz, 7: Karaz, 8: Ernis, 9: Korucutepe, 10: Godin Tepe, 11: Yanık Tepe (Burney, 1961; Sagona, 1984; Koşay, 1948; Burney, 1958; Sagona, 1984)

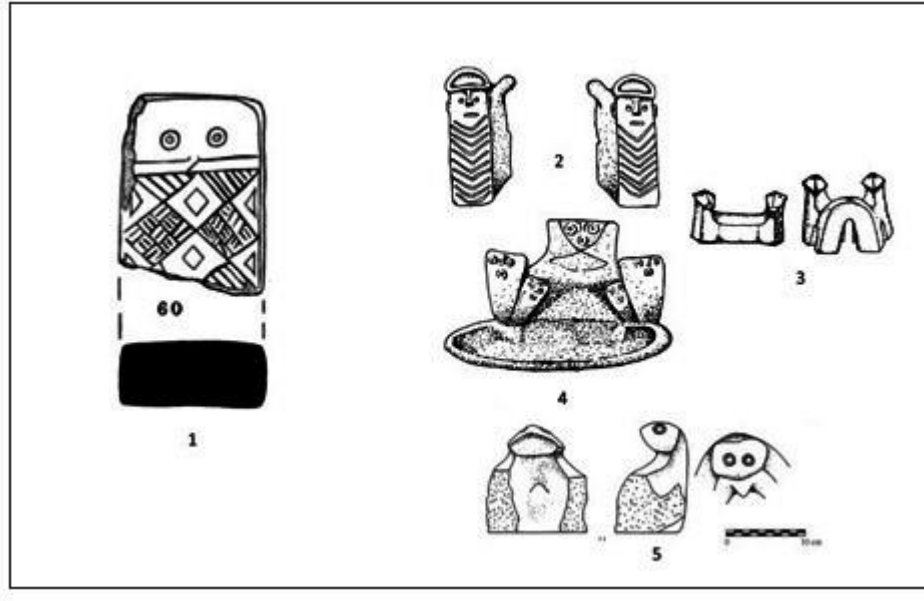
Levha 49: Kura-Aras seramiği (Kâseler), 1-5: Yanik Tepe, 6-7: Yaycı, 8: Van Bölgesi, 9-10: Ernis
(Burney, 1961; Sagona, 1984; Burney, 1958)

Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürüne özgü diğer bir kap formu ise kap altlıklarıdır. Silindirik şekilde olan bu kaplar diğer kap formları gibi bölgesellik göstermektedir (Sagona, 1984, resim 96-99). Kuzeybatı İran'da bu kap formunun tipik örneği kazısı son yıllarda yapılan Köhneh Tepesinden ele geçmiştir. Bu kap mezar hediyesi olarak bir mezarda üstünde bir çömlek yerleştirilmiş şekilde bulunmuştur. Az sayıda diğer örnekler Yanik Tepe'den ele geçmiştir (Burney, 1961b, plate IXXIV 51,52). Kültürün tüm yayılım coğrafyasında karışımıza çıkan bu altlıkların Doğu Anadolu'da en zengin örnekleri Elazığ-Malatya Bölgesinden bilinmektedir. Pulur Sakyol'dan ele geçen örnekler zengin kazıma bezemeli ve bazen beyaz bir dolgu malzemesi ile kaplanmıştır (Koşay, 1976, lev. 80-82) (Levha 50).

Levha 50: Kura-Aras seramiği (kap altlıklar), 1-2; Köhne Tepesi, 3-4; Yanik Tepe, 5-6; Norşuntepe, 7; Tepecik, 8-9; Pulur/Sakyol, 10-13; Korucutepe
(Köhne Tepe kazı Arşivi, Burney, 1961; Koşay, 1976; Kelly Buccellati, 1978)

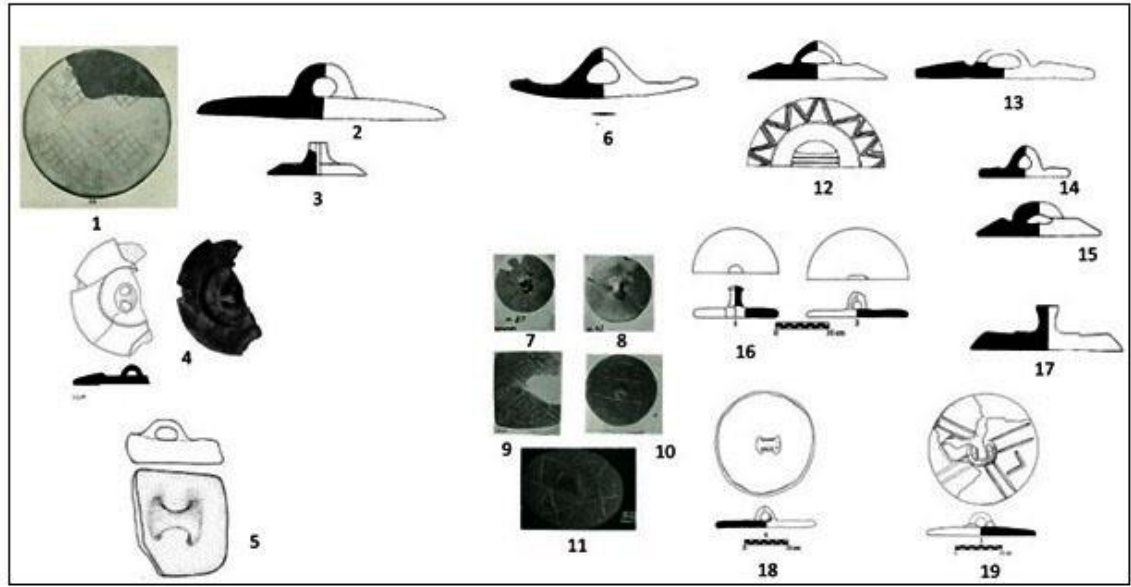
Kap altlıklarının diğerk bir formu iki veya üç boynuzlu formlardan oluşmaktadır. Taşınabilir kutsal ocak olarak da tanımlanan bu objeler Kuzeybatı İran'da pek yaygın değildir. Bu objelerin tipik örnekleri Doğu Anadolu'dan ele geçmiştir (Işıklı, 2011, s. 77). Bu küçük ocak veya kap altlıklarının yanı sıra sabit ve taşınabilir olmak üzere iki tipe ayrılan ocaklar Erken Transkafkasya Kültürü için tanımlanan bir unsurdur. Genelde iki, çok az sayıda üç boynuzlu olanları dikkati çeker. Boynuzların uç kısımlarının stilize hayvan başı şeklinde bitirilmeleri söz konusudur. Zengin bezemeli olan bu örneklerin kült ve seremoni amaçlı oldukları düşünülmektedir (Takaoğlu, 2000). Bunların en güzel örnekleri Pulur Sakyol ve Erzurum Bölgesinde yer alan Cinis Höyük'ten ele geçmiştir. Bu ocakların paralellere Kuzeybatı İran'da rastlanmamıştır (Levha 51).

Levha 51: Kura-Aras seramiği (Ocaklar), 1: Yanık Tepe, 2: Cinis Höyük, 3: Güzelova, 4: Pulur/Sakyol, 5: Büyüktepe (Burney, 1961; Takaoğlu, 2000)

Çanak çömleğe bağlı işlev gören ve Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültüründe yoğun bir şekilde kullanılan diğer bir obje kapaklardan oluşmaktadır. Kapakların formu genel olarak yuvarlaktır ve ortasında, tutamak şeklinde bir kulp (Nahçıvan tip) yer alır. Düz ve ortası çukurlaştırılmış iki belirgin tip görünmektedir. Kapaklarda bezeme genelde yaygındır (Sagona, 1984, resim 101-105). Kuzey batı İran'da kapaklar Yanık Tepe'nin yanı sıra Geoy Tepe (geometrik kazıma bezekli), Tepe Gijlar ve Köhne Tepesi'nden (Dikdörtgen şeklinde) ele geçmiştir. Doğu Anadolu'da ise kapaklar kültürün diğer bölgelerinde olduğu gibi yaygındır. Yakın örnekler Karaz (Koşay ve Turfan, 1959, 399-401), Norşuntepe, Korucutepe, Arslantepe (Sagona 1984, resim 101-105) ve Dilkaya (Kozbe, 1990, resim 11) dan gelmektedir. Kapaklar Sos Höyük'te Geç Kalkolitik (VA) dönemden itibaren kullanılmıştır (Sagona ve Sagona, 2000, resim 9) (Levha 52).

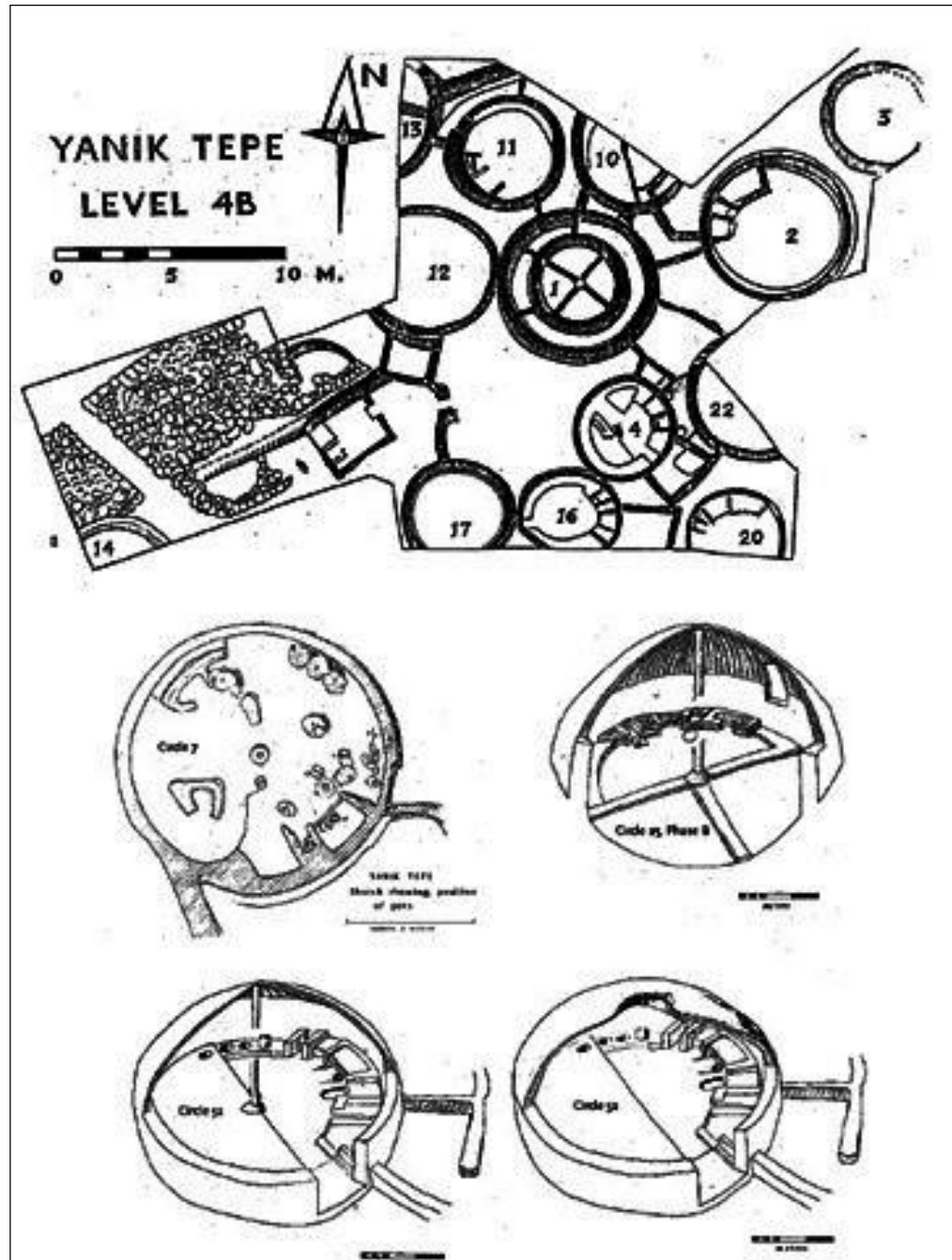

Levha 52: Kura-Aras seramiği (Kapaklar), 1: Geoy Tepe, 2-3: Yanık Tepe, 4: Kul Tepe, 5: Köhne Tepesi, 6: Arslantepe, 7-11: Karaz, 12-13: Norşuntepe, 14-15: Korucutepe, 16: Taşkun Mevki, 17: Güzelova, 18-19: Sos Höyük (Burton Brown, 1951; Burney, 1961; Abedi vd, Abedi vd, 2014; Köhne Tepe Kazı arşivi; Sagona 1984; Koşay ve Turfan, 1959; Sagona ve Sagona, 2000)

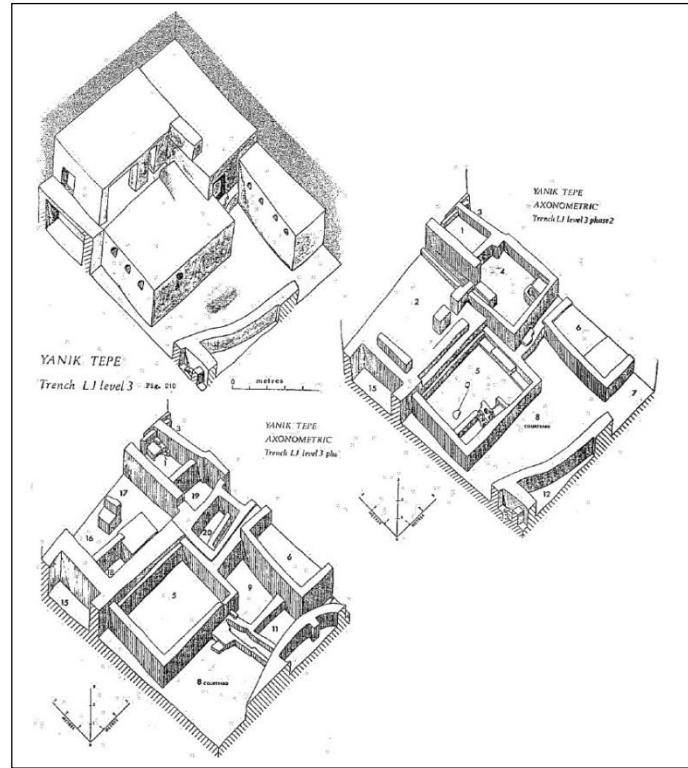
Erken Transkafkasya Kültürü'nün çanak-çömlekten sonra en zengin verilerini mimari alanında görmekteyiz. Daha önce belirtildiği gibi söz konusu kültürün mimarisinde, iki ana plan tipi öne çıkar; yuvarlak planlı ve dikdörtgen-kare planlı yapılar. Yuvarlak planlı yapılar özellikle Transkafkasya topraklarından tanımlanmaktadır. Bu gelenek bilindiği gibi Transkafkasya'da Eneolitik/Kalkolitik Çağ'dan beri sevilerek kullanılmaktaydı. Kültürün karakteristik mimarisi olarak yuvarlak planlı yapılar Transkafkasya toprakları dışında en güçlü şekilde Kuzeybatı İran'da Yanık Tepe kazılarında gün ışığına çıkarılmıştır. Yanık Tepe dışında Kuzeybatı İran'da yuvarlak planlı yapılar Haftavan Tepe (Burney, 1975), Köhne Pasgah Tepesi (Aghalari, 2014), Tepe Gijlar (Belgiorno vd, 1984), Kul Tepe (Abedi vd, 2014), Geoy Tepe (Brown, 1948) ve Kale Ravaz (Kleiss ve Kroll, 1979) gibi yerleşimlerden elde edilmiştir.

Kuzeybatı İran'da ETÇ (M.Ö. 3200) ile birlikte Mimari ve yerleşim düzeninde temel değişiklikler görünmektedir. Bununla birlikte Yanık Tepe ve Geoy Tepe gibi yerleşimlerde

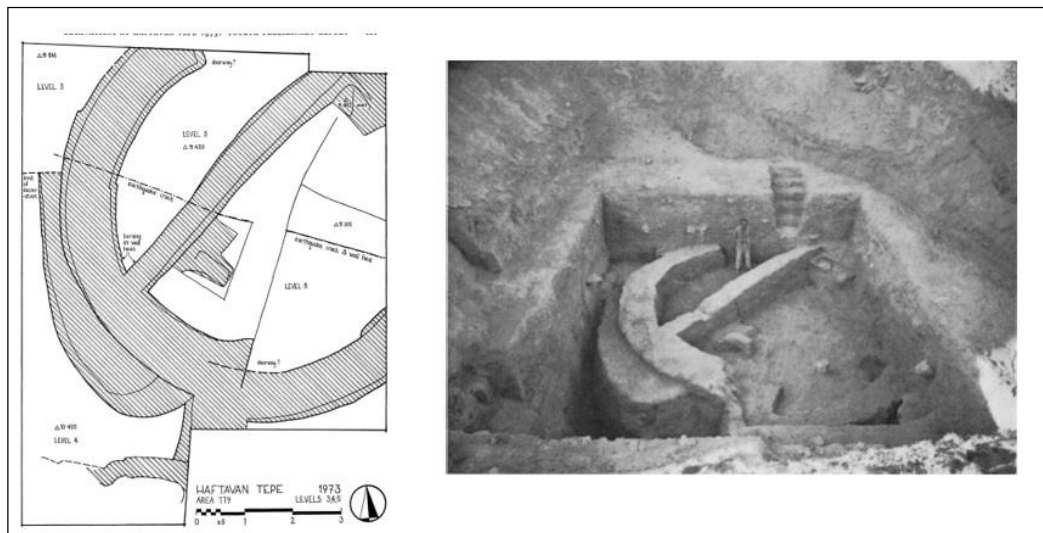
Geç Kalkolitik dönemde görülen dikdörtgen-kare planlı yapılar yuvarlak planlı yapılara dönüşmüştür (Levha 53). Aslında bu değişim sadece Yanık Tepe ve Geoy Tepe için değil tüm Geç Kalkolitikten ETÇ'a geçiş gösteren yerleşimler için geçerli olduğu görünmektedir. Kuzeybatı İran'ın hemen kuzeyinde yer alan Nahçıvan Bölgesinde (Kul Tepe, Baba Derviş1) Kalkolitik dönemde yuvarlak planlı yapılar görünse de bu tür yapılar Kuzeybatı İran Geç Kalkolitik Çağ'da tespit edilmemiştir. Yuvarlak planlı yapıların yanı sıra, Erken Transkafkasya Kültürüne ait olan seramiklerin Kuzeybatı İran ETÇ yerleşimlerinde ortaya çıkışı ile birlikte bu yeni kültürün Kafkasya topraklarından Kuzeybatı İran Bölgesine sızdığı kabul gören görüş olmuştur (Burney, 1994). Yuvarlak planlı yapılar Kuzeybatı İran'da taş temelli veya taş temelsiz ve yoğun olarak kerpiçten yapılmıştır. Yuvarlak planlı yapılarda taş çok ender olarak kullanılmıştır. Yanık Tepe ve Haftavan Tepe yapılarında taşın kullanımı sadece savunma amaçlı duvarların temelinde veya geniş çapta olan yapılarda direklerin temelinde kullanılmıştır. Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürüne ait yerleşimlerde Kuzeybatı İran'da yoğun olarak taşın kullanımı Kale Ravaz yapılarında görünmektedir. Kale Ravaz etrafı ovoidan 52 m. yükseklikte ve bölgenin tipografisine uygun bir şekilde 2.5 ile 3m kalınlığında savunma duvarına sahiptir. Bu duvara 6 ile 10 m çapında kuleler eklenmiştir (Levha 56). Bu tür savunma amaçlı yapılar Yanık Tepe ve Haftavan Tepe kazılarında da gün ışığına çıkarılmıştır. Kuzeybatı İran'da görülen yuvarlak planlı yapılar Erken Transkafkasya/Kura-Aras Kültürünün III. (ETÇ II) evresi ile birlikte dikdörtgen-kare planlı yapılara dönüşmüştür ve Burney'nin deyiimi ile temel değişime uğramıştır (Levha 54).

Levha 53: Kura-Aras mimarisi, Yanik Tepe (Burney, 1961; Summers 1982)

Levha 54: Kura-Aras mimarisi, Yanik Tepe ETÇII dikdörtgen yapıları (Summers, 1982)

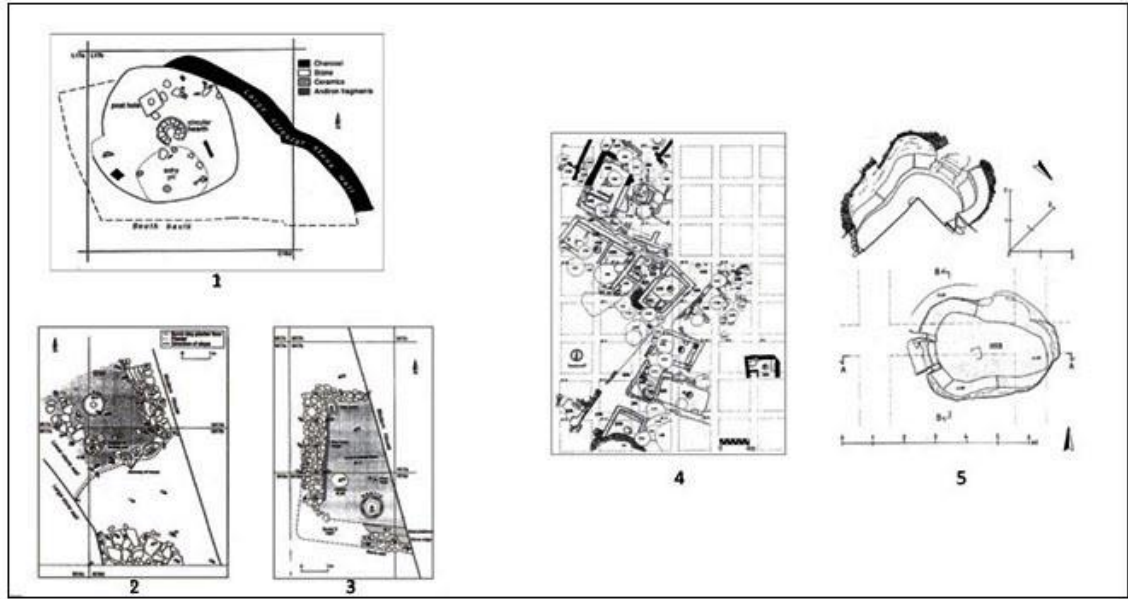

Levha 55: Kura-Aras Mimarisi, Haftavan Tepe (Burney, 1975)

Levha 56: Kura-Aras Mimarisi, Ravaz (Kleiss ve Kroll, 1979)

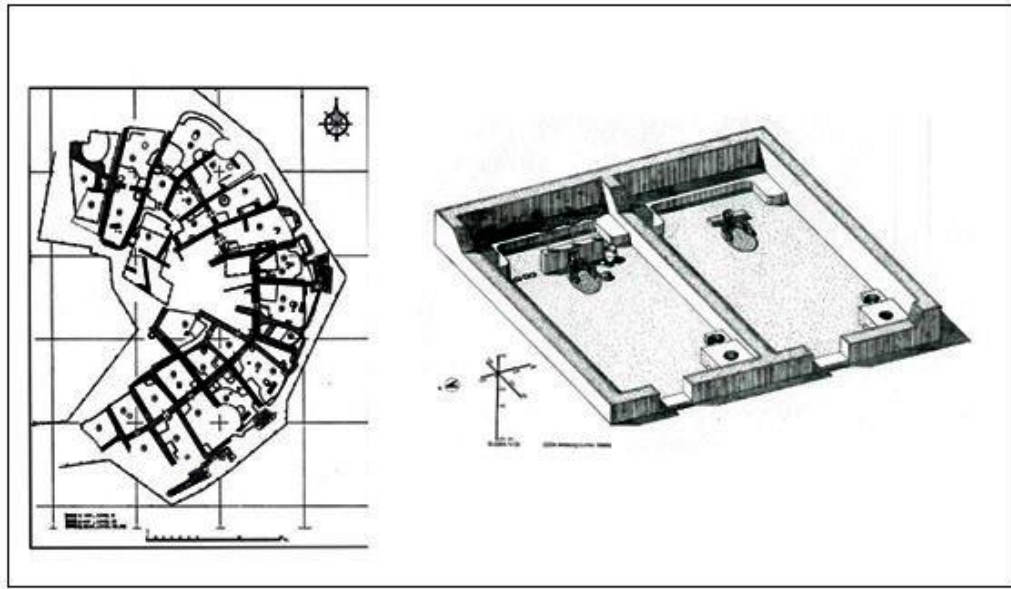
Erken Transkafkasya/Kura-Aras Kültürünün önemli dağılım bölgelerinden olan Doğu Anadolu'da da yuvarlak planlı yapılar ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu yapılar Kuzeybatı İran'da özellikle Yanık Tepe ve Haftavan Tepe'de görüldüğü gibi yoğun ve karmaşık hale gelmemiştir. Daha önce belirtildiği gibi Doğu Anadolu'da anahtar yerleşim niteliğine sahip olan Arslantepe VIB ve Sos Höyük yerleşimleri yuvarlak planlı yapılar ile ilgili yeterince buluntu sunmamaktadır. Arslantepe'de yuvarlak evler olarak tanımlanan yapılar VID1 ve VID2 arasında bulunmuştur. Ancak bu yapıların Frangipane'ye göre ev dışında kullanım gördüğü düşünülmektedir (Frangipane, 1991). Sos Höyük ETÇ I. evre mimarisi dikdörtgen planlı, taş temellidir (Sagona ve Sagona, 2000, s. 63). Bu dönemi takip eden ETÇ II. evre mimari planı köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen şeklindedir (Sagona ve Sagona, 2000, resim 2, 46) (Levha 57).

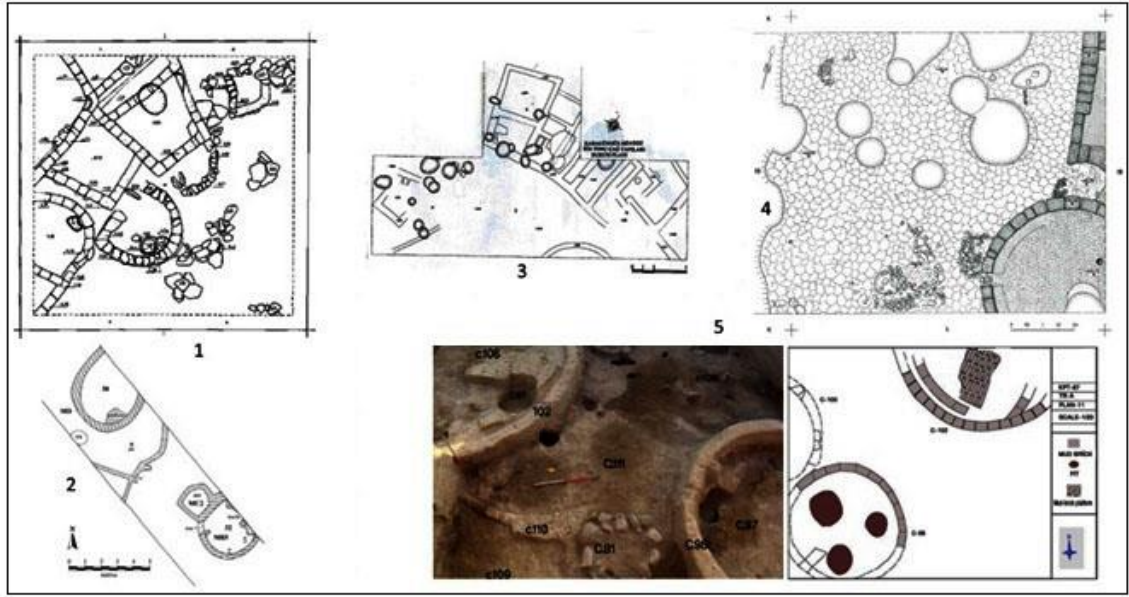
Levha 57: Kura-Aras Mimarisi, Sos Höyük (1: VA, 2: VB, 3: VC), Arslantepe (4: VIB2, 5: VID2)
(Kiguradze ve Sagona 2003; Frangipane 1993b)

Doğu Anadolu'da kültürün II. aşamasına tarihlenen ve Kuzeybatı İran'da özellikle Köhne Pasgah yuvarlak planlı yapıları ile kıyaslanabilen ve benzerlik gösteren yapılar Norşuntepe (Hauptmann, 1982, s. 22-23), Dilkaya (Çilingiroğlu ve Derin, 1992) ve Karagündüz'den (Sevin vd, 2000) gün ışığına çıkarılmıştır (Levha 59). Norşuntepe'de ortaya çıkarılan yuvarlak planlı yapı yaklaşık 6 m çapında, merkezi ahşap destek direkli ve kerpiçtendir. Bu yuvarlak planlı yapı Norşuntepe 24. kattan ele geçmiş ve ETÇ II (M.Ö. 2700-2500) dönemine tarihlenmektedir. Van Gölü Havzasında yer alan Dilkaya'da ise yuvarlak planlı yapılar kültürün II. evresine tarihlenen N5 açmasında gün ışığına çıkarılmıştır. Bu açmada toplam iki adet yuvarlak planlı yapı ortaya çıkarılmıştır. Diğer bir yapıda ise hem yuvarlak hem de dikdörtgen planın bir arada kullanıldığı düşünülmektedir ve olasılıkla geçiş dönemi mimarisini karakterize etmektedir (Çilingiroğlu ve Derin, 1992, s. 471-472). Dilkaya evlerinde tıpkı Kuzeybatı İran'da yer alan Köhne Pasgah yuvarlak planlı evleri gibi hiç bir şekilde çatıyı taşıdığı düşünülen ahşap desteklere ait çukurlara rastlanmamıştır. Van Havzasında yer alan ve Kuzeybatı İran yuvarlak planlı yapıları ile kıyaslanan diğer bir

yerleşim Karagündüz Höyüktür. Karagündüz'de Erken Transkafkasya Kültürüne ait olan mimari taş temelsiz, tümüyle kerpiçten yapılmış, dikdörtgen ve kare planlı evlerden oluşmaktadır. Bu yapıların yanı sıra çapı 7.5 m olan bir yuvarlak planlı ev ortaya çıkarılmıştır. Bu yapının hafiri tarafından bir kamusal yapı olabileceği düşünülmektedir (Sevin vd, 2000, s. 860; resim 21,23 ve 24). Karagündüz'de, Kuzeybatı İran'da yer alan Köhne Pasgah Tepesinde olduğu gibi merkezi konumda bulunan bir ocak ve ahşap destek kazıklarına ait çukurlar, taşınabilir ocaklar ve kap altlıkları görülmemektedir. Bununla birlikte Doğu Anadolu'da özellikle yuvarlak planlı yapılar açısından Kuzeybatı İran ile en yakın benzerlik gösteren bölge Van-Muş (Van Havzası) bölgesidir. Ancak bu homojenlik tüm yerleşimler için geçerli değil ve bazen yoğun bölgesellik görünmektedir. Özellikle anıtsal ve kamusal nitelikte olan Yanık Tepe ve Haftavan Tepe yuvarlak yapılara Doğu Anadolu'da rastlanmamıştır.

Levha 58: Kura-Aras Mimarisi, Pulu/Sakyol (Koşay, 1979)

Levha 59: Kura-Aras Mimarisi, 1: Dilkaya, 2: Yanık Tepe, 3: Karagündüz, 4: Norşuntepe, 5: Köhne Pasgah Tepesi (Çilingiroğlu ve Derin, 1992; Summers, 2013; Sevin vd, 2000; Hauptmann, 1982; Köhne Pasgah kazı arşivi)

Erken Transkafkasya/Kura-Aras Kültürü'nde az bilgi sahibi olduğumuz bir diğer alan, ölü gömü gelenekleri ve mezarlardır. Genel olarak kültürde iki ana mezar tipinin varlığı söz konusudur. Farklı form ve yapım teknikleri gösterse de, basit toprak mezarlar ve daha çok Transkafkasya topraklarında bulunan ve kronoloji açısından tartışmalı olan kurgan tipi gömüler bu iki ana mezar tipini oluşturmaktadır. Mezar eşyası olarak ele geçen malzemenin büyük bir kısmını seramikler oluştururken sınırlı sayıda da olsa metal ve taş endüstrisine ait örnekler bulunmaktadır. Mezar tiplerine ve bulgularına dayalı bir farklılaşmadan söz edebilmek güçtür. Sayıları 4 ila 11 arasında değişebilen "toplu (kolektif) gömü" örnekleri Erken Transkafkasya/Kura/Aras toplumsal yapısında geniş aile ve/veya sülale şeklinde bir örgütlenmenin söz konusu olabileceğini düşündürmüştür (Işıklı, 2011).

Doğu Anadolu genelinde kültüre ait gömü sayısı yok denecek kadar azdır. Durum Kuzeybatı İran için de farklı değildir. Burada kazılan Yanık Tepe, Geoy Tepe, Haftavan Tepe ve Godin Tepe gibi önemli merkezlerde kültürün gömü ve gömü geleneklerine dair herhangi bir önemli bilgiye ulaşılmamıştır. Buna rağmen son yıllarda gerçekleştirilen kazılar farklı tablo

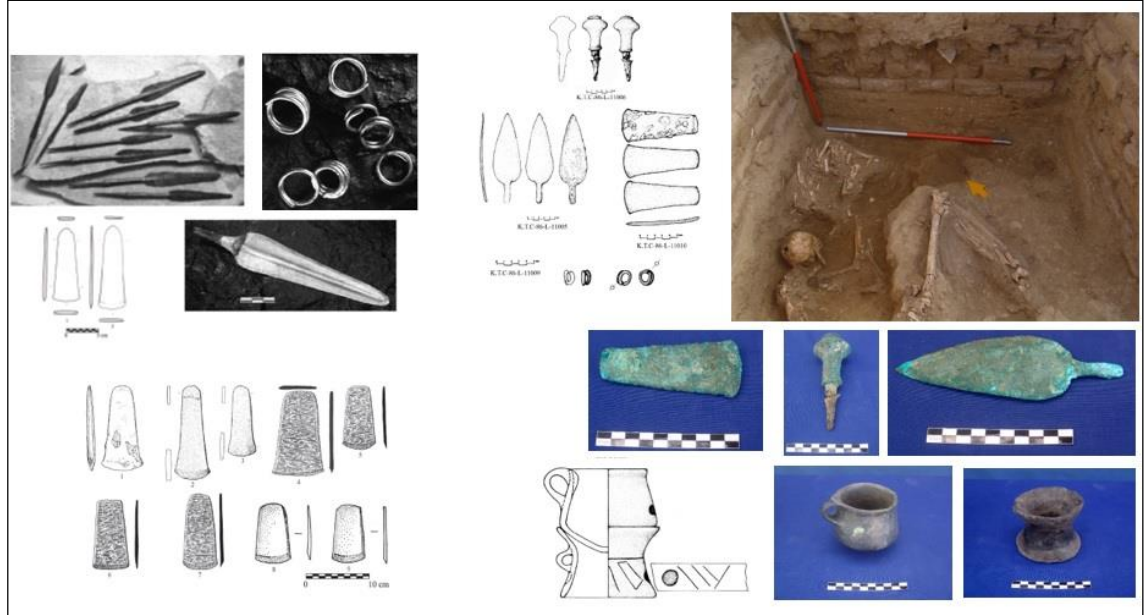
sergilemektedir. Bu bağlamda Aras Nehri kıyılarında yer alan Köhne Tepesi kazıları sonucunda kuzeybatı İran ve Transkafkasya kültüründe çok ender olan dikdörtgen şeklinde kerpiçten yapılan iki zengin mezar gün ışığına çıkarılmıştır (Zallagi ve Aghalari, 2007). Birinci mezar 210×210 cm boyutlarında ve 120 cm yüksekliğe sahiptir. Elde edilen kanıtlara göre mezar iki çatılı olduğu düşünülmektedir. İlk çatı iskeletin 30cm yüksekliğinde, ikinci çatı ise mezarın üst kısmını kapatmıştır. Hem alt hem üst çatıya ait dal delikleri izleri görülebilmektedir. Gömü hediyesi olarak kurban edildiği düşünülen 6 farklı hayvana ait buluntular ele geçmiştir. Ayrıca Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürüne ait uç adet seramik kap, ve Tunç'tan yapılan bir adet mızrak ucu, bir adet balta, bir adet kol halkası, iki adet küpe ve uç adet boncuk gömü hediyesi olarak mezara bırakılmıştır¹⁴ (levha 60-61). Özenle yapılmış ve sıvanmış bu oda mezar ve ölü hediyesi olarak mezar buluntularını dikkate alarak, bu gömü hiyerarşik açıdan önemli bir kişiye ait olduğu düşünülmektedir. Bu açıdan bu mezar Arslantepe VIA evresinde bulunan sandık mezar ile kıyaslanabılır. Gerçi Arslantepe mezarı özellikle yapım tekniği ve malzemesi ve hem de içinde bulunan zengin bulgular açısından önemli farklılıklar göstermektedir ancak kültür dağılım coğrafyasında nadir karşılaşılan bu tür mezarlar söz konusu kültürde kabile-aşiret boyutunda bir sosyo-politik bir yapılanmanın varlığını kanıtlamaktadır.

---

¹⁴ Buluntular üzerinde bilimsel laboratuvar çalışmaları sürmektedir.

Levha 60: Kura-Aras mezar tipleri, 1: Köhne Tepesi, 2: Arslantepe (Köhne Tepe kazı arşivi; Frangipane, 2006)

Levha 61: Kura-Aras kültürüne ait mezarlardan ele geçen buluntular (Kuzeybatı İran, Köhne Pasgah tepesi (sağ) ve Arslantepe (sol))

Sonuç itibariyle ETÇ (M.Ö. 3200- 200/1800) dönemi ile birlikte genel olarak Doğu Anadolu, Kuzeybatı ve Batı İran, Kafkasya kökenli olağanüstü homojen bir kültüre sahne olmuştur. Göçebe ve/veya yarı göçebe çoban-hayvan besicisi topluluklar niteliğinde düşünülen bu kültür, büyük ihtimalle nüfus artışı ve iklim değişikliklerden dolayı ana yurt olarak tanımlanan Güney Kafkasya'dan Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran topraklarına göç veya kademeli olarak zaman içerisinde kültürel varlıkları ile birlikte söz konusu bölgelere sızmışlardır. Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu'da kültürün gelişimi ile birlikte bölgenin kültürel sürecinde büyük değişimler saptanmıştır. Erken Transkafkasya/ Kura-Aras Kültürü olarak tanımlanan bu fenomen günümüz siyasi bölümlenmesine göre Azerbaycan, Nahçıvan, Gürcistan, Ermenistan, Suriye–Levant, Kuzeybatı/Batı İran ve Doğu Anadolu Bölgesi'ni kapsamaktadır (Harita 24-25). Görüldüğü gibi söz konusu kültürün yayıldığı bu geniş alanın büyük bir kesimini Doğu Anadolu ve Kuzeybatı/Batı İran Bölgesi toprakları oluşturur. Pek çok araştırmacı bazı istisnalar dışında bölgenin özellikle kültürün ikinci aşamasında iskân edildiğini düşünmektedir. Bu açıdan Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran ETÇ (M.Ö. 3200-2000/1800) sürecinde binyıldan fazla bir zaman içerisinde tek bir kültürün etkisi altında kalmıştır. Bu uzun zaman içerisinde kültürün yayıldığı coğrafyada olduğu gibi Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran ortak özellikler göstermekle birlikte özellikle bazı bölgesel çeşitlilik söz konusudur. Konumuzu oluşturan Anadolu- İran ilişkileri açısından ETÇ sürecinde görülen benzerlikler, bilinçli ticari/ekonomi veya kültürel ilişkiden ziyade tek bir kültür (Erken Transkafkasya/Kura-Aras) etkisi ve kapsamında yer almaktan kaynaklanmaktadır.

Kültürün bitişi yayıldığı geniş coğrafyada farklı ve bazen karmaşık bir süreç izlemektedir. Fakat bizi ilgilendiren konu kültürün bitişi ile birlikte özellikle Urmiye Gölü Havzası ile Van Gölü Havzasında Van - Urmiye boyalıları olarak adlandırılan kültürün ortaya çıkmasıdır.

Orta/Geç Tunç Çağları bölgesel farklılıkları ile birlikte genel olarak özellikle Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu Bölgesinde M.Ö. 2200/2000-1450/1100 yılları arasında kapsamaktadır. Oldukça geniş bu zaman içerisinde Urmiye Gölü Havzası ile Van Gölü Havzası hariç,

Anadolu ve İnan topraklarında yaşayan toplumlar farklı gelişim süreci izlemişlerdir. Orta/Geç Tunç Çağları Anadolu'nun en çarpıcı özelliği Mezopotamya ile başlayan çok sıkı ve örgütlü bir ticaret ilişkisidir. Bunun sonucunda Anadolu Platosunda yazı sistemi ortaya çıkmış ve ardından GT'a doğru Anadolu'nun ilk kapsamlı devleti olarak Hititler tarafından kurulmuştur.

Aynı zaman içerisinde Güneybatı (Huzistan) İnan'da Erken Tunç Çağdan itibaren ortaya çıkan Elam Devleti pek çok zaman savaş halinde olmakla birlikte Mezopotamya ile etkileşimini sürdürmüştür. Daha kuzeye doğru Orta Batı İnan'da boyalı Godin III anak çömlek geleneği yayılmasına devam etmiştir. Ancak konumuzu oluşturan İnan-Anadolu ilişkileri açısından söz konusu Orta/Geç Tunç Çağ'da Kafkasya bölgesi ile birlikte Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İnan ortak kültürel bölgesi (Van-Urmiye Kültürü) oluşturduğundan dolayı ön planda gelmektedir.

Aslında M.Ö. 2. binyılın başlarından itibaren Yakın Doğu'da bir takım boyalı çanak çömlek kültürünün varlığı bilinmektedir. Bunlar; Orta Batı İnan'da Godin III Kültürü, Kuzey Mezopotamya ve Kısmen Fırat vadisi üzerinden Kuzey Suriye ve Malatya-Elazığ yöresine değin dağılmış olan Habur Kültürü, yoğun olarak batıda Çukurova ve Amik Ovası'ndan Ugarit'e değin uzanan kıyı şerisinde karşılaşılan Kilikya-Suriye Boyalıları Kültürü, Doğu Anadolu'nun Batı ucunda şimdi Keban Baraj Gölü'nün suları altında kalmış Altınova'dan Malatya civarına kadar nispeten küçük bir alanda etkili olan Elazığ-Malatya Boyalıları Kültürü ve Orta Anadolu'da daha çok Kızılırmak kavsinin güneyinde etkili görünen Alişar III Kültürü (Özfırat, 2001, s. 1).

Bu kültürlerin yanı sıra Doğu Anadolu yüksek yaylası ile Urmiye bölgesi ve Transkafkasya'nın dağlık alanlarında M.Ö. 2. binyıldan itibaren benzer sosyo-ekonomik özelliklere sahip boya bezemeli seramik kültürlerine rastlanmaktadır. Oldukça geniş bir alana yayılmış ve ortak karakter taşıyan bu kültürler Orta ve Geç Tunç Çağı içlerinde giderek yöresel karakter almaya başlamışlardır. Trialeti-Kirovakan, Tazekent (Karmir-Berd), Sevan-

Üzerlik ve Van-Urmiye Kùltürleri bu yöresel gelişimleri yansıtmaktadır (Harita 27). Ayrıca Kuzey Merkezi İran'da ele geçen ve Van-Urmiye boyalılarına bağlı veya çok yakın benzerlik gösteren Sagzabad Tepe buluntuları diğer bir alt gelenek olarak önerilmiştir (Mirzai, 2014). Bu kùltürler farklı terimler ile tanımlanmasına rağmen yukarıda belirtildiği gibi bazı önemli ortak özellikler taşımaktadırlar.

Kronoloji anlamında, OTÇ yaklaşık M. Ö. 2200-1550 ve GTÇ ise M. Ö. 1550-1250 yıllarına kadar sürmüştür. Bu zaman dilimi içinde adı geçen bölgelerde önceki ve sonraki dönemlerden farklı olarak boya bezemeli türde seramik yaygınlaşmıştır. Bu yeni seramik ise kendi içinde bezemelerine göre kronolojik olarak üç evreye ayrılmaktadır.

OTÇ I. evresi kısa sürmüştür (M. Ö. 2200-2000) ve seramiğinden çok az boya bezemesiz örnekler ele geçmiştir. Bu örnekler monokrom bezemeli olarak genelde devetüyü üzerinde siyah veya kahverengi biçiminde ve basit motiflerden oluşmaktadır. OTÇ II. evresinde (M. Ö. 2000-1550) monokrom bezemeli ve polikrom bezemeli geometrik motifli seramikler hâkimdir. Seramiklerde monokrom bezemeli türü daha ağırlıktadır ve polikrom bezemeliler ise bu evrenin sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Bu evrede hamur ve astar renginde kahverengi ve kırmızının tonları daha ağırlıktadır. GTÇ ise (M. Ö. 1550-1250) Orta Tunç dönem II. evresinin devamıdır. Bu evrede daha zengin bezemeler ve realisttik hayvan ve insan figürleri seramikler üzerine çizilmiştir.

Orta ve Geç Tunç Çağa ait sağlıklı stratigrafik veriler özellikle Doğu Anadolu için mevcut değildir ve bu bölgede söz konusu kùltüre ait malzemenin büyük bölümü mezarlar ve kaçak kazılardan gelmektedir. Bu bölgede kronoloji saptanmasına yarayacak bölgesel kanıtlar Sos Höyük dışında yok denecek kadar azdır. Karagündüz ve Van Kalesi höyükleri gibi sistematik kazılardan çıkarılmış son derecede az sayıdaki malzemenin ise stratigrafik bir düzen içinde bulunmamış olmaları nedeniyle fazla bir değeri yoktur (Özfirat, 2001, s. 111). Buna karşın sağlam stratigrafik buluntular ve C14 tarihleri Kuzeybatı İran'dan gelmektedir. Bu bölgede

özellikle Haftavan Tepe, Dinkhah Tepe, Kordlar Tepe ve kazısı son yıllarda yapılan Kul Tepe verileri söz konusu kültürün kronolojisi için gayet önem taşımaktadır.

Haftavan Tepe VI, M. Ö. 2200-1350 yıllarına tarihlendirilmektedir. Bu evre kendi içinde A, B ve C olmak üzere üçe ayrılmaktadır. C evresi VII. katın (Kura- Aras) üzerinde yer almakta ve mimari izleri bulunmamasından dolayı kısa süreli bir yaşam evresini temsil etmektedir. Diğer evre, yani B evresi M. Ö. 1900-1450 yıllarına tarihlendirilmektedir. Son evre ise (A evresi) 100-150 yıl sürmüştür (Edwards, 1981, s. 102).

Haftavan Tepe Geç VIB katına ilişkin tek C14 tarihi M.Ö. 1772 yılını göstermektedir. Bu tarih kalibre olmadığından, 300 sene yanılma payı vardır (Edwards, 1986, s. 70). Buna karşılık Oxford Üniversitesi tarafından yapılan *Archaeomagnetic intensity* testlerinin VIC-B için sağladığı tarihler M.Ö. 2200-1450 (VIC: 2200-2000, Erken VIB: M.Ö. 1900-1550, Geç VIB: M.Ö. 1600-1450) yıllarını kapsamaktadır (Edwards 1981, s. 102; 1986, s. 70). Dinkhah Tepe polikrom boyaları (IVD) M.Ö. 1450-1400 tarihleri arasına yerleştirilir (Rubinson, 1994, s. 200). Son yıllarda Kuzeybatı İran'da kazısı yapılan ve C14 tarihlendirmesine sahip olan bir diğer yerleşim Kul Tepedir. Hiç bir boşluk (Hiatus) olmadan direkt ETÇ (Kura-Aras) üzerinde bulunan Van-Urmiye çanak çömleği bu yerleşimde M.Ö. 2. binyılın ilk yarısına tarihlenmektedir (Abedi vd, 2014, s. 37).

Doğu Anadolu'da daha önce belirtildiği gibi konu ile ilgili C14 tarihi sağlayan tek yerleşim Sos Höyüktür. Bu yerleşimden alınan çok sayıdaki C 14 örneği OTÇ için M.Ö. 2200-1500 yılları arası ve GTÇ için 1500-1000 yılları arasını göstermektedir.

Bugünkü bilgilerimizin ışığında OTÇ boyalılarının kesin başlangıç tarihini belirlemek oldukça güçtür. Eldeki verilere göre, Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürünün sonu ve OTÇ boyalıların başlangıcı için ortalama tarihin M.Ö. 2000 yılları civarında olduğu kabul edilmektedir. Buna rağmen özellikle Kafkasya topraklarında bu tarih daha erkendir. Kavataradze'nin C14 tarihleri ve diğer merkezlerle yaptığı karşılaştırmalara göre Erken Transkafkasya/Kura-Aras kültürü M.Ö. 3. binyılın ikinci çeyreğinde sona erer ve ardından

gelen kurganlar dönemi M.Ö. 3.binyılın ortasına sınırlanır (Edens, 1995, s. 56). Ancak burada unutulmaması gereken nokta, Kuzey Transkafkasya'da Erken Transkafkasya/Kura-Aras dönemi ve OTÇ boyalı kültürleri arasına yerleştirilen Erken Kurganlar dönemi (M.Ö. 3. binyılın ortası ya da üçüncü çeyreği – M.Ö. 2. Binyılın başı) ki bir geçiş evresini oluşturduğu kabul edilmektedir, diğer bölgelerde özellikle Urmiye ve Van Gölü Havzasında görünmemektedir (Burney, 1983; Bakhşaliev, 1997, s. 29). Kuzeybatı İran OTÇ buluntuları yukarıda değinildiği üzere doğrudan doğruya Erken Transkafkasya/Kura-Aras katlarının hemen üzerinde bulunmaktadır.

Ermenistan ve Nahçıvan Bölgesinde Orta/Geç Tunç Çağ için önerilen tarihler de biraz erken gibidir. Bu bölgelerde Orta/Geç Tunç dönem için M.Ö. 2400/2300-1250 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Bakhşaliev ve Seidov Nahçıvan'da ele geçen monokrom boyalı kapları M.Ö. 2300-1900, polikrom boyalıları ise M.Ö. 1900-1700 ve GTÇ M.Ö. 1600-1300 yılları arasına tarihlerler (Seidov vd, 1995, s. 29). Buna karşın Abibullaev (1982, s.170) Nahçıvan Orta/Geç Tunç Çağı M.Ö. 1800-1100 yılları, Aliyev (1991) ise M.Ö. 1800-1400 yılları arasına yerleştirir.

Doğu Anadolu boyalıları için Çilingiroğlu özellikle Haftavan Tepe VI C-B ve Trialeti Kurganları ile yaptığı karşılaştırmalar sonucunda monokrom boya bezemeli kaplar M. Ö. 1900-1700/1650 yıllarına; polikrom boya bezemeli kaplar ise, M. Ö. 1650-1450/1400 arasına tarihlenmiştir. Ayrıca bu son evreye dâhil edilen geometrik ve gerçekçi motifli çok renklilerin bu gelenek içinde en geç dönemde üretilmiş olduklarını; Van Bölgesi'nde M. Ö. 2. binyıl çanak çömleklerinin diğer yörelere oranla daha uzun yaşadığını ve bu bölgedeki EDÇ göç dalgasına (M. Ö. 1300-1200) kadar üretilmiş olduklarını savunur (Çilingiroğlu, 1984; 1990, s. 171). Doğu Anadolu yüksek yaylası EDÇ, Sos Höyük verilerine dayanarak M.Ö.1000-750 yılları arasındadır. Ancak burada unutulmaması gereken nokta, kültür bölgeleri arasındaki bazı farklılıklar ve bu bölgelerin GTÇ ve EDÇ'ı birbirinden ayrı bir gelişim izlemeleri nedeniyle aralarında kronolojik olarak da farklılığın görülmesidir.

Kuzeybatı İran'da Demir Çağı'nı başlangıcı Hasanlu V'in yeni kalibrasyonlu C14 tarihlerine göre M.Ö. 2. binyılın üçüncü çeyreği içinde (M.Ö. 1491, 1496, 1386, 1293) bir yerdedir. Bu tarihler Kordler Tepe ve Dinkhah Tepe verileri ile de desteklenmektedir (Dyson ve Muscarella, 1989, Tab.1).

Genel olarak Demir Çağ İran Platosunda "*yeni kavimlerin göçü ve istilası*" yani Hind-Ari kavimler ile ilgili olduğundan dolayı ilk başlangıçtan itibaren her zaman tartışma konusu olmuştur. İlk kez 1930'larda R. Ghirshman, Kashan Bölgesinde yer alan ünlü Sialk Tepesinde A ve B olmak üzere iki mezarlıkta gerçekleştirdiği kazılardan hareketle İran Demir Çağ kronolojisini düzenlemeye çalışmıştır. İki farklı seramik geleneği sunan bu mezarlıklar buluntularına dayanarak R. Ghirshman tartışmaya her zaman açık olan Hint-Ari teorisini önermiştir. R. Ghirshman Tepe Sialk'de yer alan "A" mezarlığını M.Ö. 1400-1200 ve "B" mezarlığını M.Ö. 1200-1100 arasına tarihlendirmiştir. Gerçi daha sonra A'dan B'ye geçiş dönemini kapsayan tarihler üzerinde bazı düzeltmeler yapmıştır (Ghirshman, 1954). Schaeffer, R. Ghirshman tarafından önerilen tarihler üzerinde düzeltme yaparak "A" mezarlık için M.Ö. 1400-1200 (GTÇ) ve "B" mezarlık için M.Ö. 1250-1100 (Demir I) tarihlerini önermiştir. Bu tarihler Helwing, Dittmann, Piller ve Danti gibi pek çok arkeolog tarafından kabul görmüştür (Dittmann, 1990; Piller, 2004; Helwing, 2005; Danti, 2013).

Demir Çağ I İran kronolojisinde müphem ve karmaşık bir terimdir. Çünkü teknoloji açısından halen tunç kullanılmaktadır. Demir madeninin kullanımı yoğun olarak Demir Çağ II. Evresi ile birlikte yaygınlaşmıştır. Buna rağmen Demir Çağ I (M.Ö. 1450) ile birlikte kültürel materyal ve özellikle çanak çömlek açısından derin değişiklikler saptanmaktadır. İran Platosu Demir Çağ için kabul gören klasik kronoloji şu şekilde ayrılmaktadır. Demir Çağ I (M.Ö. 1450-1100), Demir Çağ II (M.Ö. 1100-800) ve Demir Çağ III (M.Ö. 800-500) (Medvedskaya, 1982).

Son yıllarda Hasanlu arkeolojik verileri M. Danti tarafından yeniden incelenerek Kuzeybatı İran özellikle Tunç Çağ ve Demir Çağ için yeni bir kronoloji önermiştir (Tablo 19). M. Danti,

Kuzeybatı İnan Demir Çağı için Dayson tarafından Geç Tunç dönem ve Erken Demir Çağ arasında varsayılan kültürel ayırmadan hareketle Demir Çağ için önerilen M.Ö. 1450 tarihi gerçekçi olmadığını ve bu konuda R. Dayson'un yanlış yorumlarını vurgulamaktadır. Danti Demir Çağ I Hasanlı IVc ile (M.Ö. 1250-1050) eş zamanlı olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Kuzeybatı İnan OT'ını M.Ö. 2100- 1450 (4 evreye: OT I,II, OT terminal II ve III), ve Geç Tunç Çağı M.Ö. 1450-1250 (iki evre: Erken Geç Tunç (Early Late) ve Geç Geç Tunç (Later Late) yılları arasına tarihlendirmektedir (Danti, 2013, s. 332 Tab 17.1). Bu durumda Kuzeybatı İnan'ın arkeolojik kronolojisi, Kafkaslar, Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya kronolojisiyle denkleşmektedir. Bu bölgeler M. Ö. 3. binyıldan M. Ö. 1. binyıla kadar kuzeybatı İnan ile en yakın ilişki içinde olmuşlardır.

Seramik açısından daha önce belirtildiği üzere Van-Urmiye boyalıları yayıldığı tüm coğrafyada oldukça homojen bir seramik geleneği mevcuttur. Bu seramikler yoğun olarak çarkta yapılmış ve tekdüzedir. Çok az sayıda olmak üzere pembe, krem ve devetüyü, büyük çoğunlukla kahverengi daha az sayıda da kiremit renginde hamurludurlar. Büyük bir kısmı orta kum katkılı ve orta derecede pişirilmiştir. Form ve tipoloji açısından çanaklar ve çömler önde gelmektedir. Yanı sıra maşrapalar, meyvelikler, şişeler, silindirik kaplar ve kadehler de görülmektedir (Özfiat, 2001). Bezemeleri açısından başlıca monokrom ve polikrom boyalıları olmak üzere ikiye ayrılırlar. Monokrom boyalılarıda motifler siyah ve kahverengiyle kiremit-kahverengi astar üzerine yapılmıştır. Monokrom boyalılarıda motifler pek çeşitlilik göstermez ve fazla özenli değildir. Buna karşın polikrom boyalıları hem teknik hem de motifler açısından daha özenlidirler. Monokroma göre daha karmaşık ve çeşitli motiflere sahip olan polikrom boyalılarıda bezemeler büyük bir çoğunlukla kiremit ve siyah ya da kiremit ve kahverengi olmak üzere iki renktedir.

Monokrom boyalı çanak çömlerinin ana bezeme elemanları; içi yatay ya da dikey dalgalı hatlarla taralı yarım daireler ve üçgenler ile çeşitli şekillerde uygulanmış dalgalı hatlardır. İkinci büyük grubu oluşturan polikrom bezemeli çanak çömlerinde en çok sevilen motif çeşitli üçgenlerdir. Motiflerle dolu bantlar yerleştirilmesi oldukça yaygındır ve bu da

polikrom boyalıların bir özelliğidir. Üçgenler bazen bölünerek düz, çapraz çizgiler, baklavalılar ve kafes taramalara doldurulmuştur.

M.Ö	Dönem	Ufuklar	Hasanlu	Dinkha	Geoy	Kordlar	Haftavan
550-330	Akamenid	Klasik üçgen seramik	IIIa/II	-	-	-	-
800-550	DÇ IV	Geç buff seramik/	IIIb	-	-	-	-
	DÇ III	Ziwiye seramik	IIIc	-	-	-	III
	DÇ III (Urartu)	Geç OTÇ seramik	IVb	II	Geoy A	IIB-1	IV
1050-800	DÇ II	Orta OTÇ seramik/	IVc	Geç III	Geoy B	IV/III-IIb	?
1250-1050	DÇ I	Boyalı seramik (kuzey)					
1450-1250	GGTÇ	Erken OTÇ seramik	Late V	III	Geoy B	IV	?
	EGTÇ	Boyalı seramik (kuzey)	Early V	III	Tomb K	V?	V
1600-1450	OTÇ III	Erken OTÇ seramik	VIa	Erken III	Late D-C	V?	Geç VIb
		Polychrom					
		Boyalı seramik /	VIb	Ivevre D	Geoy D	-	Erken VIb
1700-1600	Terminal OTÇII	Erken OTÇ seramik?					
1900-1700	OTÇ II	Boyalı seramik	VIb	Ivevere A-C	Geoy D	-	Erken VIb
2100-1900	OTÇ	Yalın seramik/	VIC	V	Geoy D	-	VIc
		Boyalı seramik (kuzey)					

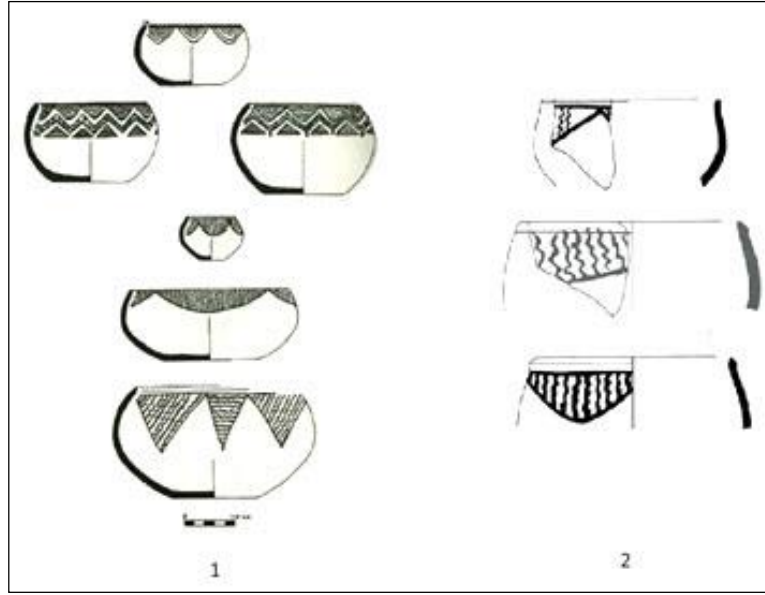
Tablo 19: Kuzeybatı İran Orta ve Geç Tunç Çağ kronoloji tablosu (Danti, 2013)

Dama tahtası, düz çizgi grupları, dalgalı hatlar ve kafesle taralı bantlar, zikzak ve çengel motifleriyle dolu bantlar ve kafesli dörtgenler de sevilerek kullanılan bezeme öğeleri arasındadır.

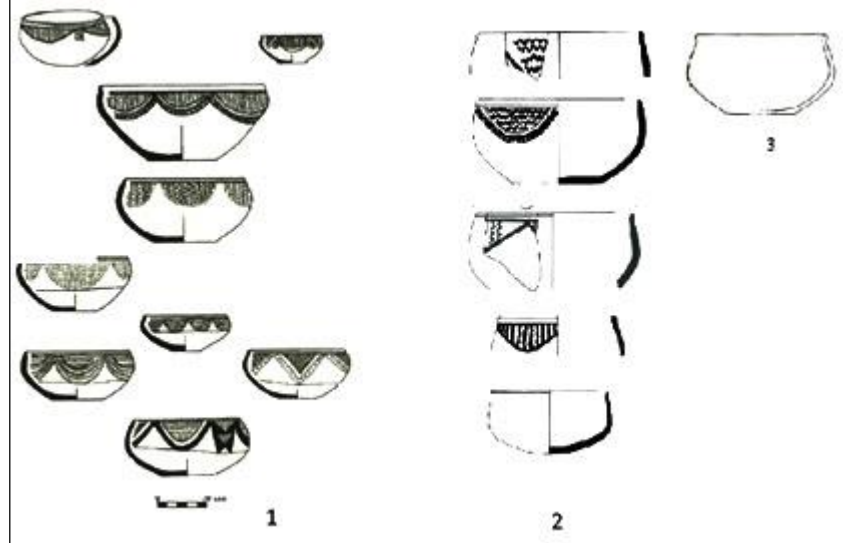
Gerek monokrom ve gerekse polikrom boyalı malların en dikkat çekici motifleri, çeşitli hayvanlara ait olanlardır. Su kuşları, balıklar, dağ keçileri, geyikler, yılanlar, atlar, eşek, köpek, kurt, sırtlan, kaplan, boğa, kartal gibi hayvanlardan en sevileni, başta su kuşları olmak

üzere geyikler ve dağ keçileridir (Özfirat, 2001, s. 103). Su kuşları bazen Haftavan Tepe ve Geoy Tepe'de gördüğümüz gibi alt alta diziler halinde, bazen de Karagündüz ve Kızıl Vank örneklerindeki gibi arda sıralıdır. Bu grubun en belirgin özelliği ise çeşitli hayvan figürlerinin bir arada kullanılarak metoplar halinde ana sahneyi oluşturmasıdır (Özfirat, 2001, s. 103).

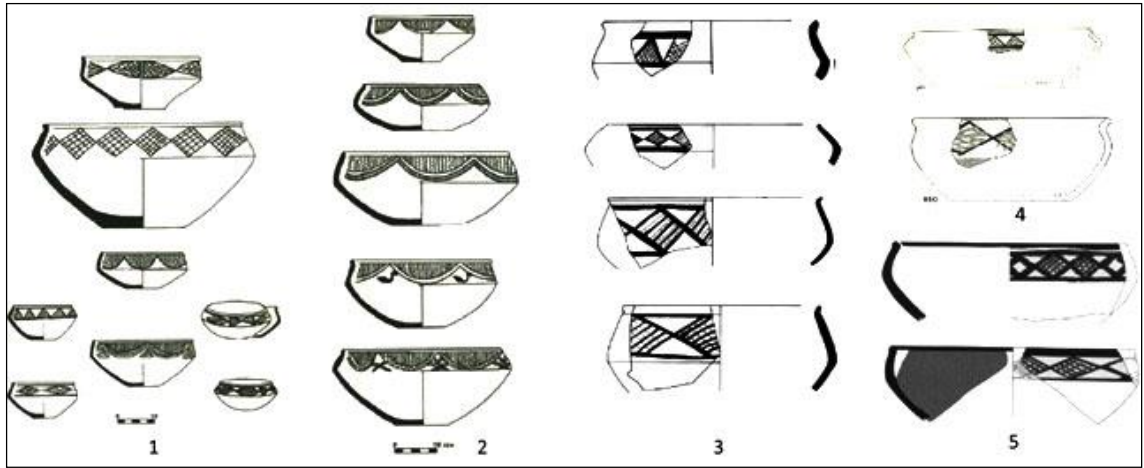
Bu seramikler tipoloji açısından Özfirat'ın (2001, s. 90) değerlendirmelerine göre alt tiplere sahip olmakla birlikte çanaklar (tip I), çömlekler (tip II), maşrapalar (tip III), meyvelikler (tip IV), şişeler (tip V), silindirik kaplar (tip VI), kadehler (tip VII) ve ritonlar (tip VIII) ayrılmaktadır. Çanaklar IA (Levha 62), IB (Levha 63), IC (Levha 64-65), ID (Levha 66), IE, IF ve IG olmak üzere yedi alt tipe ayrılmaktadır. Çanaklar genel olarak basit, yivli, kalınlaştırılmış ağız kenarlı ve düz diplidir. Yoğun olarak kahverengi hamurlu ve kırmızı tonlarında astarlı ve perdahlıdır. Bezeme motifleri monokrom ve polikrom olarak girdlanimsi, baklava dilimi, kelebek, duz ve sarkan üçgenlerden oluşmaktadır. Doğu Anadolu Müzelerinde yer alan çanakların en yakın örnekleri Kuzeybatı İran'da Haftavan Tepe Erken VIB (Edwards, 1981; 1983) ve Geoy Tepe (Brown, 1951) yerleşimlerinde görülebilmektedir.

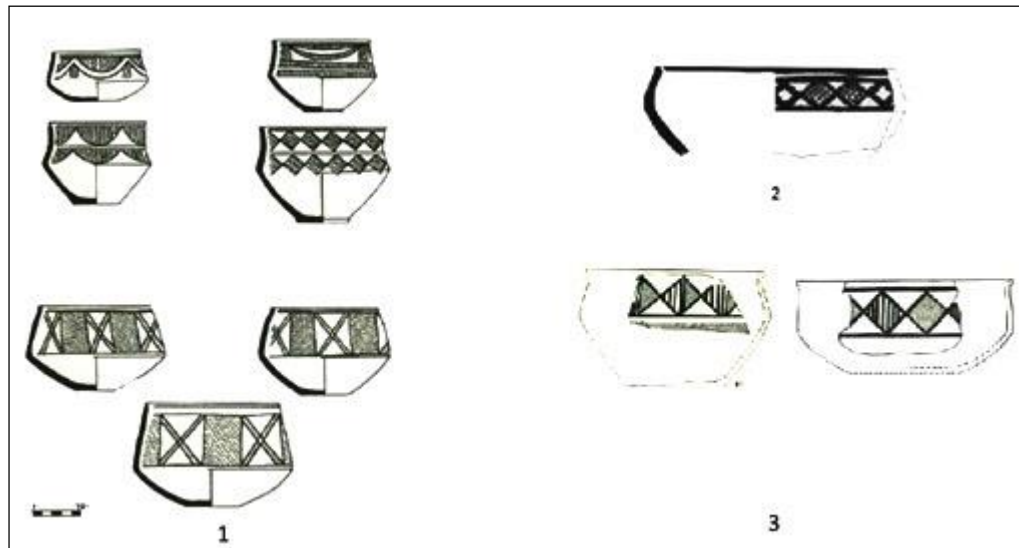
Levha 62: Van-Urmiye boyalıları (Çanaklar Tip IA) 1: Doğu Anadolu Müzeleri,
2:Haftavan Tepe (Özfirat, 2001; Edwards, 1981)

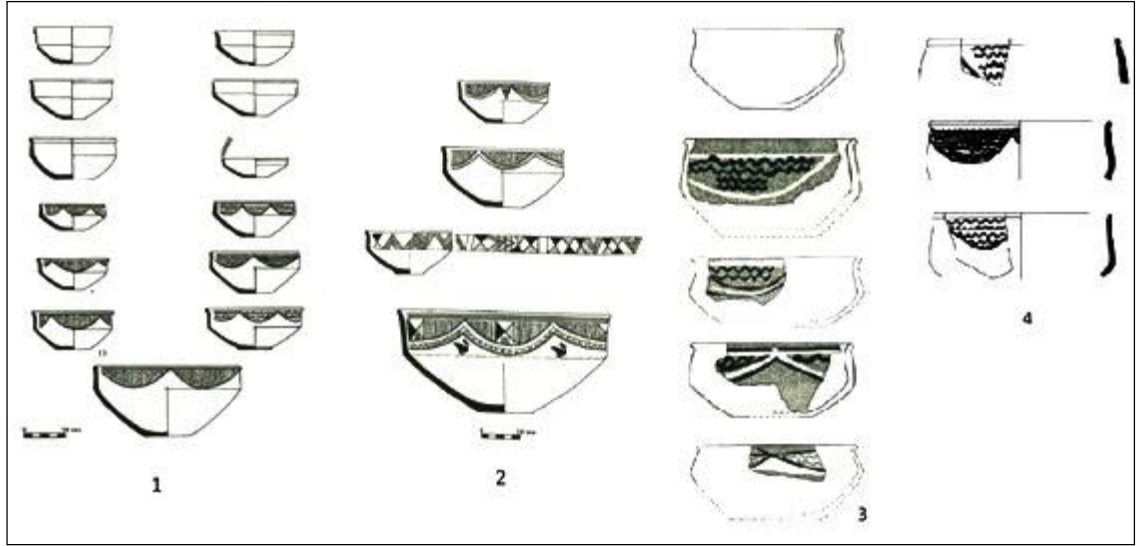
Levha 63: Van-Urmiye boyalıları (Çanaklar Tip IB), 1: Doğu Anadolu Müzeleri,
2: Haftavan Tepe, 3: Geoy Tepe (Özfirat, 2001; Edwards, 1981; Brown, 1951)

Levha 64: Van-Urmiye boyalıları (Çanaklar Tip IC), 1-2: Doğu Anadolu Müzeleri, 3: Haftavan Tepe, 4: Geoy Tepe, 5: Dinkha Tepe (Özfırat, 2001; Edwards, 1981; Brown, 1951; Rubinson 2004)

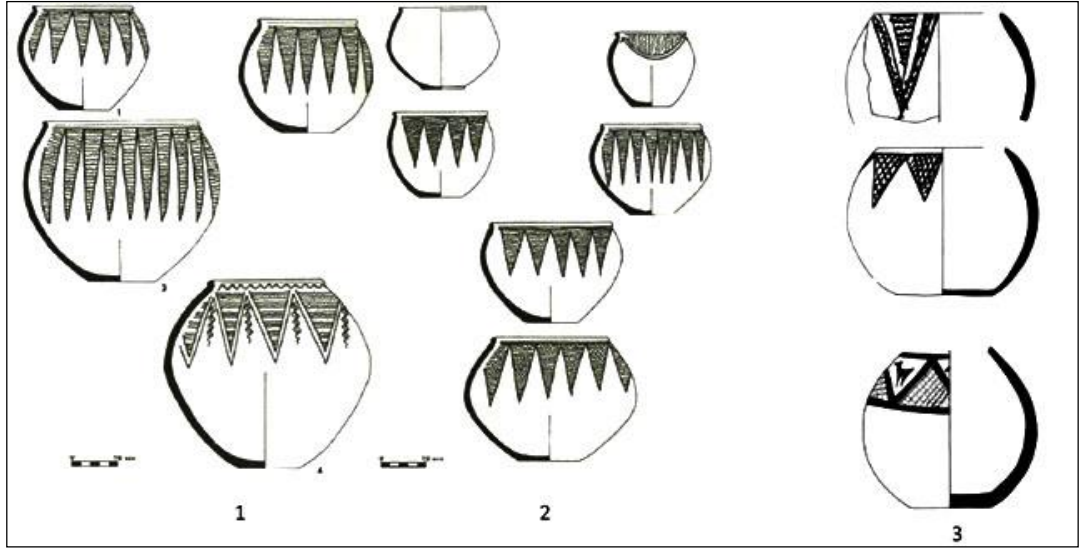

Levha 65: Van-Urmiye boyalıları (Çanaklar Tip IC), 1: Doğu Anadolu Müzeleri, 2: Dinkha Tepe, 3: Geoy Tepe (Özfırat, 2001; Rubinson 2004; Brown, 1951)

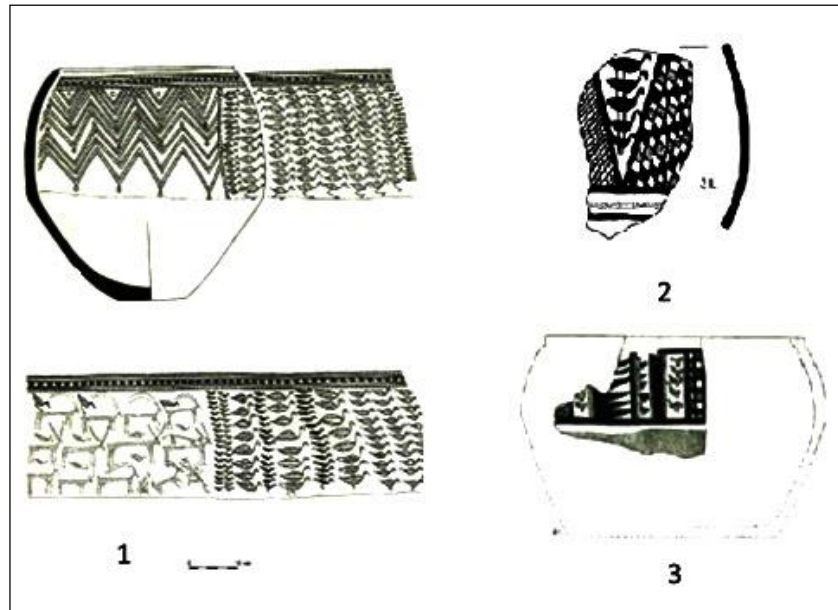

Levha 66: Van-Urmiye boyalıları (Çanaklar Tip ID), 1-2: Doğu Anadolu Müzeleri, 3: Geoy Tepe, 4: Haftavan Tepe (Özfiat, 2001; Brown, 1951; Edwards, 1981)

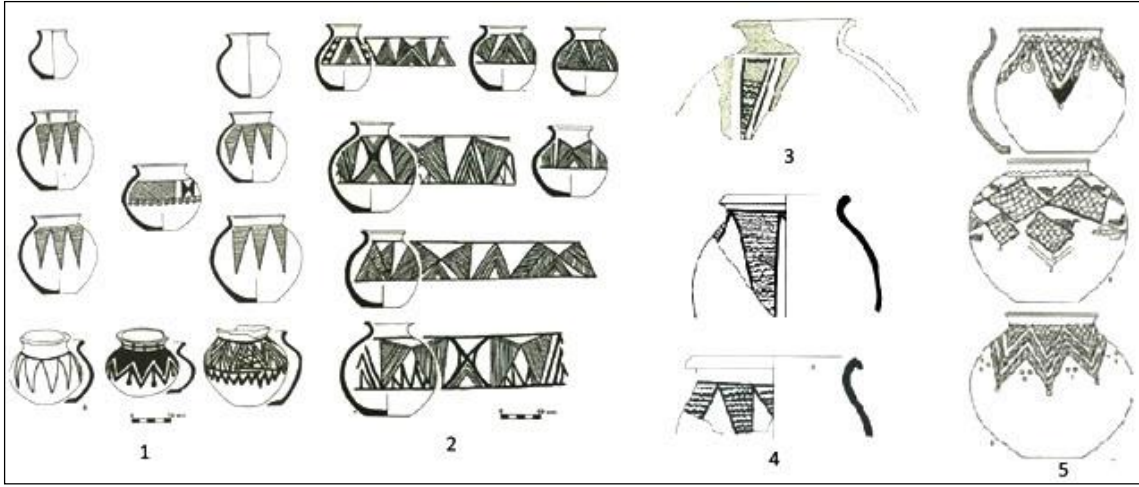
Çömlekler IIA (Levha 67-68), IIB, IIC (Levha 69-70), IID, IIE (Levha 71) ve IIF olarak altı tipe ayrılmaktadır. Çömlekler Van-Urmiye Kültürü seramik repertuarında en yoğun ve alt tiplere ayrılabilen grubu oluşturarak genelde basit, yivli, dışa çekik veya kalınlaştırılmış ağız kenarlıdır. Birçoğu kahverengi hamurlu ve kırmızı tonlarında astarlı, orta kum katkılıdır. Genellikle kabın üst kısmında yerleştirilen bezeme motifleri çanaklarda olduğu gibi baklava dilimi, kelebek, düz ve sarkan üçgen motiflerinden monokrom ve polikrom olarak oluşmaktadır. Kuzeybatı İran'da en tipik çömlek örnekleri Haftavan Tepe Erken VIB evresi (Edwards, 1981; 1983) ve Geoy Tepe'den ele geçmiştir.

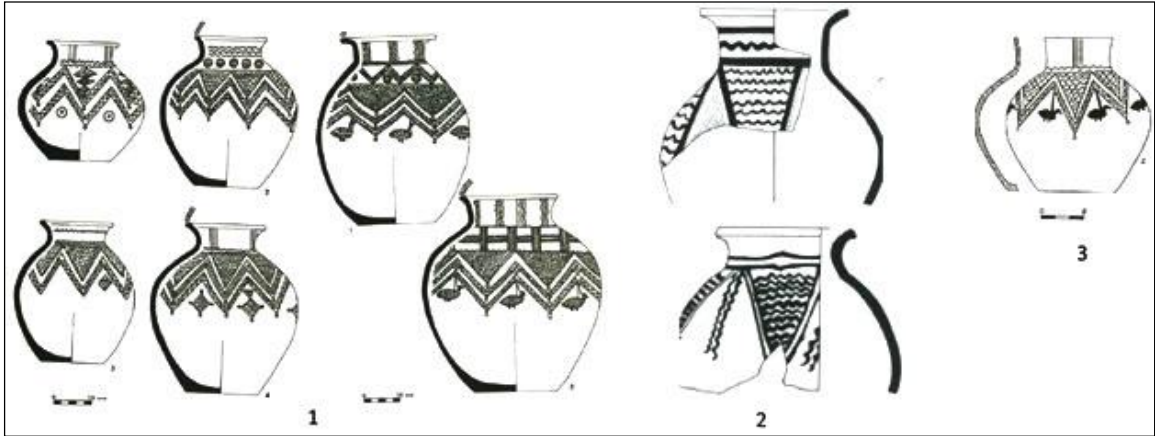
Levha 67: Van-Urmiye boyalıları (Çömlekler Tip IIA2), 1-2: Anadolu Müzeleri, 3:Haftavan Tepe (Özfiat, 2001; Edwards, 1981)

Levha 68: Van-Urmiye boyalıları (Çömlekler Tip IIA3), 1-2: Doğu Anadolu Müzeleri, 2: Haftavan Tepe, 3: Geoy Tepe (Özfiat, 2001; Edwards, 1981; Brown, 1951)

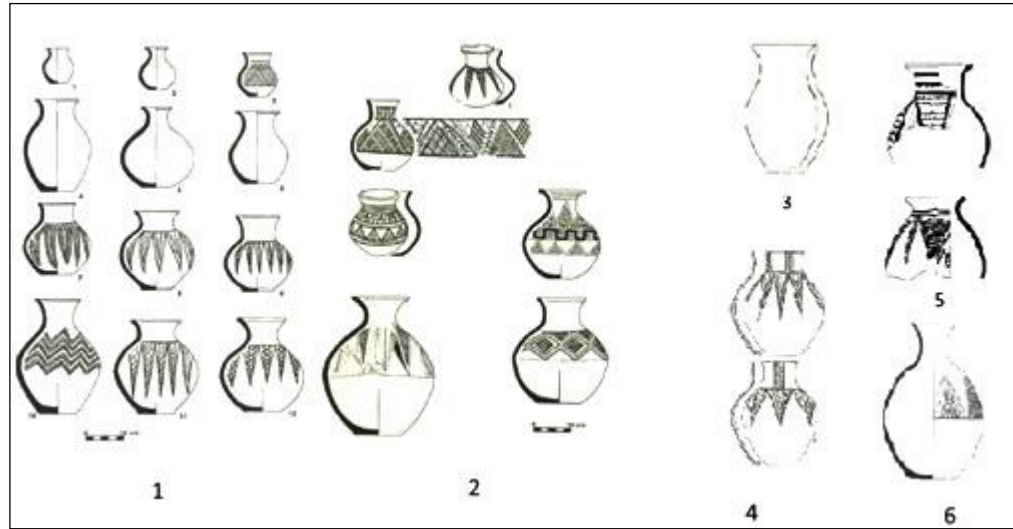

Levha 69: Van-Urmiye boyalıları (Çömlekler Tip IIC1), 1-2: Doğu Anadolu Müzeleri, 3: Geoy Tepe, 4: Haftavan Tepe, 5: Nahçıvan (Özfirat, 2001; Brown, 1951; Edwards, 1981; Belli ve Bahşaliyev, 2001)

Levha 70: Van-Urmiye boyalıları (Çömlekler Tip IIC1), 1: Doğu Anadolu Müzeleri, 2: Haftavan Tepe, 3: Nahçıvan (Özfirat, 2001; Edwards, 1981; Belli ve Bahşaliyev, 2001)

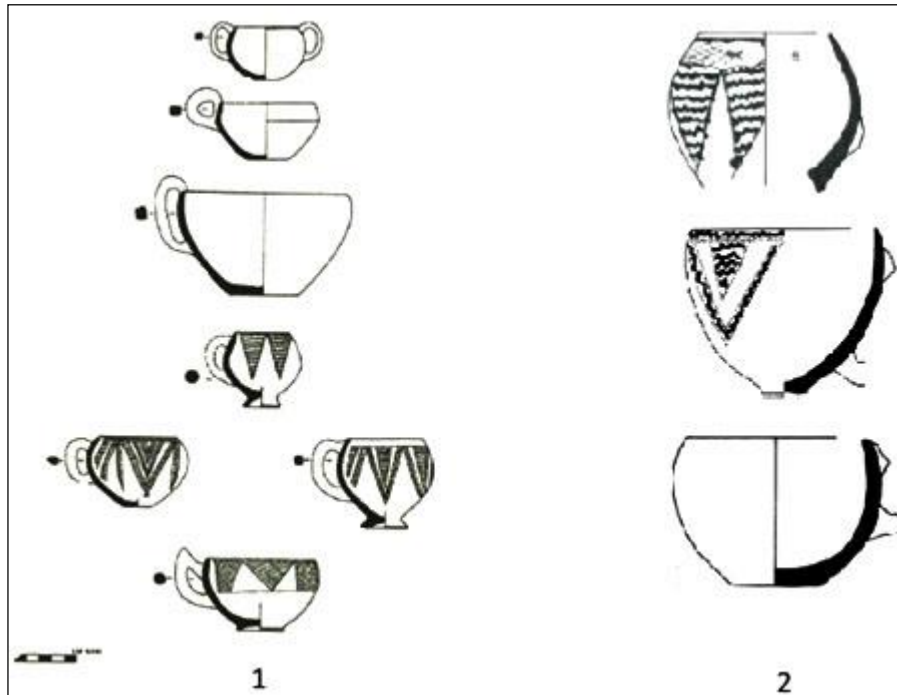
Levha 71: Van-Urmiye boyalıları (Çömlekler Tip IIE), 1-2: Doğu Anadolu Müzeleri, 3: Geoy Tepe, 4: Nahçıvan, 5: Haftavan Tepe, 6: Hasanlı (Özfirat, 2001; Brown, 1951; Bahşaliyev, 2001; Edwards, 1981; Stein, 1940)

Form açısından maşrapalar III. tipi oluşturmaktadır. Bu tipi genellikle küçük kâse biçimli, tek ya da çift kulplu kaplar oluşturur (Levha 72). Sayıları fazla olmayan bu tip içe dönük ağızlı ve basit ağız kenarlıdır. Boyasız, monokrom ve polikrom boyalı örneklerle temsil edilir. Maşrapalar yakın benzerlik gösteren örnekler Haftavan Tepe Erken VIB evresinden bilinmektedir (Edwards, 1981; 1983)

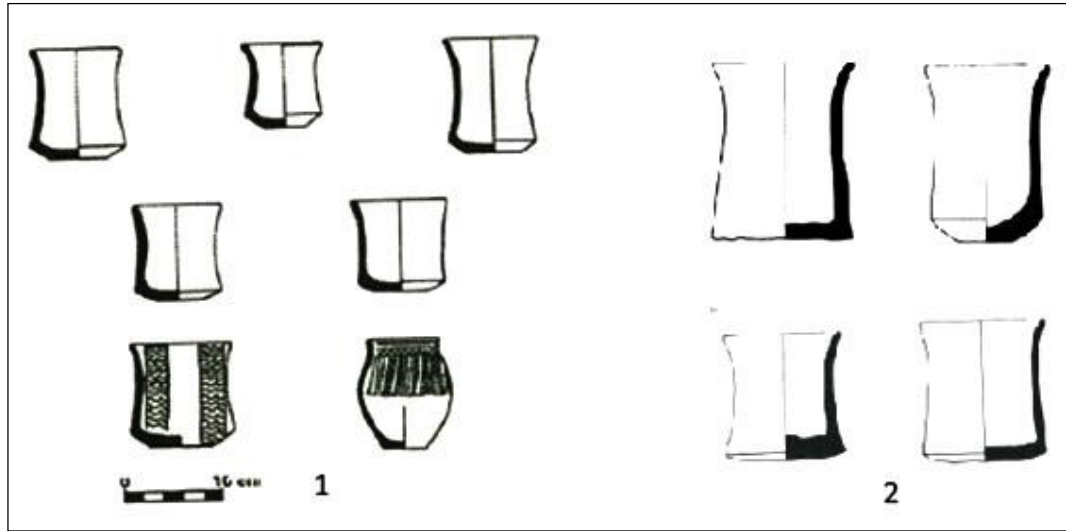
IV. Tip meyveliklerden oluşmaktadır. Doğu Anadolu Müzelerinde de sayıları fazla olmayan meyveliklere Kuzeybatı İran Orta/Geç Tunç Çağa ait yerleşimlerde rastlanılmamıştır. V. tip (şişeler) dar, uzun boyunlu ve yüksek gövdeli kaplardan oluşur. Şişelerin sayıları son derece sınırlıdır. Silindirik gövdeli kaplar VI. tipi oluşturmaktadır. Basit ağız kenarları bazen dik bazen hafifçe dışa çekik bazen de çok az kalınlaştırılmıştır. Monokrom ve polikrom örnekleri görünmektedir.

Form açısından silindirik kaplara benzeyen ancak daha küçük boyutları olan kadehler VII. tipi oluşturmaktadır. Silindirik kaplarla kıyasla kadehlerin bel kısımlarında bazen incelmeye görünmektedir (Levha 73). Boyasız örneklerin çoğunlukta olmakla birlikte monokrom ve polikrom olanlarda ele geçmiştir. Kadehlere yakın benzerlik gösteren örnekler Kuzeybatı

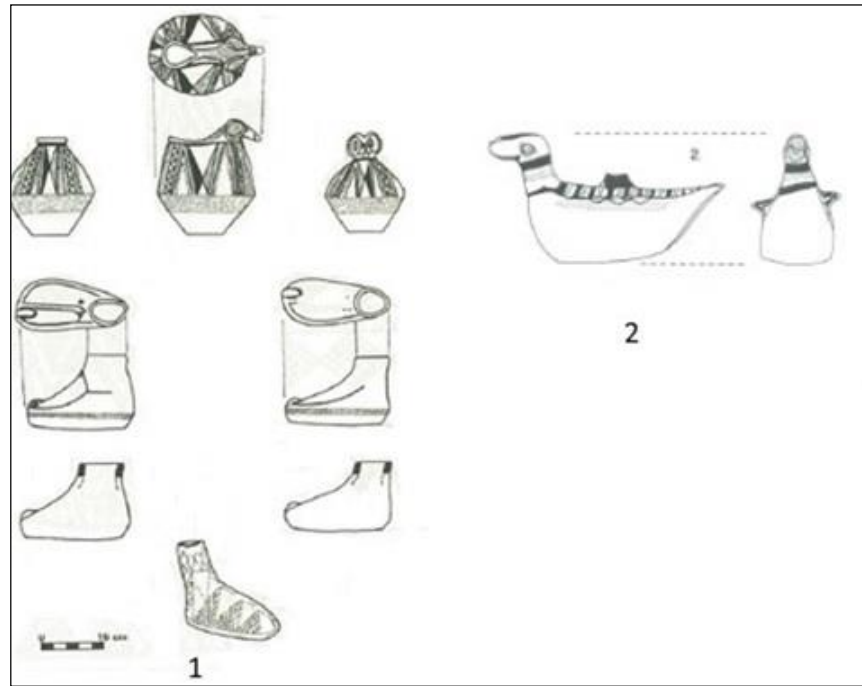
İran'da Haftavan Tepe Erken VIB (Burney, 1975; Edwards, 1981) ve Geoy Tepede (Brown 1951) görünmektedir. VIII. tip riton biçimli kaplardan oluşur. Sayıları fazla olmamakla birlikte koç ve çarık biçimlidirler. Koç biçimli riton oldukça realist bir üslupta yapılmıştır. Ritonlar genelde el yapımı, hamurları kahverenginde, astarları açık krem, orta kum katkılı ve orta derecede de fırınlanmıştır. Ritonlar ile ilgili Kuzeybatı İran'da kuş biçimli sadece bir örnek Haftavan Tepeden ele geçmiştir (Edwards, 1983) (Levha 74).

Levha 72: Van-Urmiye boyalıları (Maşrapalar Tip III), 1: Doğu Anadolu Müzeleri, Haftavan Tepe (Özfiat, 2001; Edwards, 1981)

Levha 73: Van-Urmiye boyalıları (Kadehler Tip VII), 1: Doğu Anadolu Müzeleri, 2: Haftavan Tepe (Özfirat, 2001; Edwards, 1981)

Levha 74: Van-Urmiye boyalıları (Ritonlar Tip VIII), 1: Doğu Anadolu Müzeleri, 2: Haftavan Tepe (Özfirat, 2001; Edwards, 1981)

Yukarıda belirtildiği üzere Kuzeybatı İran'da Van-Urmiye kültürüne ait seramiklerin yanı sıra Habur seramiği olarak adlandırılan türe ait seramikler de bulunmaktadır. Kuzeybatı İran'da Habur çanak çömleği özellikle Hasanlu VI, Dinkhah Tepe IV ve kazısı son yıllarda yapılan Kul Tepe gibi yerleşimlerden ele geçmiştir. Bu tür seramikler Hasanlu VII'de yaygın olan turuncu astar üzerinde boya bezemeli (Painted Orange Ware) seramiklerden bağımsız olarak ortaya çıkmış ve aslında Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de yaygın olan Habur (M.Ö. 1900-1600) Seramik kültürüne aittir. İlk kez Yukarı Dicle Vadisi ile Kuzey Suriye düzlükleri arasında önemli bir geçiş noktası olan Habur üçgeninde yoğun olarak ele geçtiği için bu çanak çömlekler, Mallowan (1937) tarafından "Habur Seramiği" olarak adlandırılmıştır.

OTÇ'da tarihleyici bir mal grubu olan Habur Seramiği, açık zemin üzerine kırmızı, kahve ya da siyah renkli monokrom bezemesiyle tanımlanmaktadır. Karakteristik formlar geniş ağızlı ve yüksek boyunlu vazolar, küresel gövdeli alçak boyunlu çömlekler ve dışa çekik ağız kenarlı çanaklar çoğunluktadır (Kozbe, 1993).

Uzun bir zaman dilimini kapsamamasına rağmen çok geniş bir coğrafi alanda görülen Habur Çanak Çömleğinin yayılım alanı yoğun olarak Cezirede olup Doğu'da Dicle Vadisi ve Zagroslar, batıda Balikh nehri, güneyde Sincar ve Abdülaziz Dağları, kuzeyde ise Mardin eşiği ile sınırlandırılmıştır (Hamlin, 1974, s. 131). Ayrıca bu çanak çömleğe ait buluntular Urmiye Gölü'nün daha kuzeyinde yer alan Kul Tepe (Abedi vd, 2014) ve Doğu Anadolu'da Botan Vadisinde yer alan Siirt Türbe Höyük'ten de ele geçmiştir (Baştürk, 2008). Yaklaşık olarak M.Ö. 1900–1550 yılları arasına tarihlenen Habur Seramiği Kuzey Mezopotamya'da M.Ö. 2. binyılın ilk yüzyıllarında birden bire ortaya çıkarak daha önceki boyasız çanak çömlek geleneğini ortadan kaldırmıştır.

Ana yayılım alanı dışındaki Kültepe, Tell Açana, Dinkha Tepe, Hasanlu, Mari ve Nuzi gibi önemli merkezlerde açığa çıkarılması ise bu dönemde oldukça canlı olan Asur Ticaret Kolonilerinin faaliyetleri ile açıklanmaktadır. Habur Seramiğinin Kuzeybatı İran'da yer alan Hasanlu ve Dinkhah Tepe'de bulunması Asur Ticaret ağının en doğuya ulaştığı noktayı

yansıtmaktadır (Hamlin, 1974, s. 129-30). Kuzeybatı İnan'da Habur seramiğinin Urmiye Gölü Havzasında kısıtlı kalması, bölgede Kuzey Mezopotamyalı bir grubun var olduğunu düşündürmektedir (Danti vd, 2004). Habur Seramiği kronolojik olarak ortaya çıkışı, Assur Ticaret Kolonileri Çağı ile denk gelmektedir. Erken Asur döneminin en ünlü kralı olan I. Şamsi Adad'ın tahta geçmesiyle yeniden yoğunluk kazanan söz konusu ticari faaliyetleri ilk kez M.Ö. 1900'de başlayıp 1755'te sona ermiştir. Asur kenti ile Kayseri'deki Kaneş Karum arasında malların getirilip götürülmesi esasına dayanan bu ticaret ağı Habur Seramiğinin yayılımındaki temel neden olarak kabul edilmektedir. Tell Açana, Dinkha Tepe, Mari ve Nuzi gibi ana yayılım alanı dışındaki merkezlerde Habur Çanak Çömleğinin ele geçmiş olması ticari faaliyetlerin varlığı ile açıklanmaktadır.

VI. BÖLÜM: SONUÇ

Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmada arkeolojik verilere dayanarak Anadolu-İran ilişki ve etkileşimleri ele alınmıştır. Ön Asya'nın iki büyük ülkesi olan Anadolu ve İran geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Bu çalışmada Anadolu ile İran'ın yakın temas içinde olduğu coğrafi kesimlerine odaklanılmıştır. Başlangıcından beri Anadolu'nun doğu bölümü ile İran'ın batı kesimi arasında temas olduğundan, bu çalışmanın coğrafi ilgi alanı söz konusu bölümlere yoğunlaşmıştır.

Tezin ana ilgi alanını oluşturan bu bölge günümüz coğrafyasında yaklaşık 450 kilometrelik ortak sınırı kapsamaktadır. Dolayısıyla bağlantıların oluşturulması da kaçınılmazdır. "Bereketli Hilal"ın Kuzey ve Doğu kesimini oluşturan Anadolu ve Batı İran arasındaki temasın izlerini takip etmek aynı zamanda, belirli zaman dilimlerinde çok daha geniş coğrafyanın ilişkisini anlamaya da yardımcı olmaktadır. Her iki coğrafyada yaşayan insanların zaman içinde ne tür bir ilişki içinde olduğu; bu ilişkilerin içyapısı ve etki yönünü takip etmek kimi dönemlerde mümkün olmakla birlikte bazı zaman dilimlerinde ciddi bir kesintinin yaşandığı gözlenmektedir. Bu çalışmada elde edilen arkeolojik verilerden hareketle bu sorulara cevap bulunmaya çalışılmıştır.

Anadolu-İran ilişkilerini gösteren ilk buluntular Epi-Paleolitik dönemin sonundan (M.Ö. 12.000-9500) itibaren görülmeye başlar. Hiç kuşkusuz bu kadar erken bir dönemde karşılıklı ilişkinin varlığını saptamak çok kolay olamamaktadır. Günümüze ulaşan arkeolojik veriler çoğunlukla taş alet niteliğinde olduğundan analizler bu yönde yapılmaktadır.

Bu bağlamda dönemin en önemli yaşam unsuru olan yontmataş endüstrisini dikkate alarak bazı ipuçlarına ulaşmak mümkündür. Mikrolitik endüstrinin başından sonuna kadar baskın bir şekilde sahip olan Epi-Paleolitik kültürleri, bunların geometrik formlarının sayısal değişkenliklerine göre bölümlere ayrılmaktadır. Yanı sıra, yontmataş aletlerin düzeltilleri ve düzeltillerin kapladığı alanlar da, bölgelerarası bağlantıları gösteren unsurlar arasında yer

almaktadır. Üretim teknolojilerindeki bazı nitelikler bölgeler arası ilişki ve iletişimi kurgulamak için temel veri olarak kullanılması zordur. Bu bağlamda, Levant Bölgesinde mikroburin tekniğinin kullanımıyla mikrolitik üretimi yapılması çoğunlukla Negev Sina'da kıyasal bölgelerde yoğunlaştığı, buna karşılık, Levant'ın iç bölgelerinde söz konusu tekniğin kullanımının azlığına dikkat çekilmiştir. Bundan hareketle, Antalya'nın Öküzini gibi Mağaralarında mikroburin tekniğinin kullanımının oldukça yaygınlaşması (yaklaşık %6) ve karşısında Zagrosların Zarzian kültürünün örnek yerleşimi olan Zarzi kaya sığınağında bu tekniğin az miktarda (yaklaşık %3) kullanıldığı gözlenmektedir. Bu açıdan Akdeniz kıyısı veya bir başka deyişle suyla bağlantılı gelişim gösteren Epi-Paleolitik istasyonların yontma taş üretiminde, mikroburin tekniğinin kullanım geleneğinin yaygınlık kazandığını söylemek olasıdır (Erek, 2015). Zagros ve Toros dağ sıralarının aynı mono-klinal yapıya ve dolayısıyla benzer coğrafyaya sahip olmasına rağmen, aynı zaman diliminde farklı kültürel yapılanmaların var olduğu göze çarpmaktadır.

Batı İran'ın Epi-Paleolitik verilerinin en güçlü temsilcisi olan Zarzian Kültürün çağdaşı Güney Anadolu ve Levant yontmataş endüstrisi ile karşılaştırıldığında, söz konusu bölgelerin çoğu zaman farklı mecralarda gelişim gösterdiği ve benzerlikten çok farklılığın ön plana çıktığı dikkat çekmektedir. Zarzian kültürü; yarımaylar dışındaki geometrik mikrolitlerden oluşmuş yapısı ile Levant Epi-Paleolitiğinin erken safhalarında, özellikle de Geometrik Kebaran evresinde, üçgen ve trapezlerden oluşmuş geometrik mikrolitlerin baskınlığı ile farklılık göstermektedir. Diğer bir deyişle Zarzian kültürünün Levant Epi-Paleolitiğinden etkilenmediğini söylemek mümkündür.

Epi-Paleolitik dönemde Anadolu ile İran bağlantıları konusunda en önemli belirleyici husus hammadde, özellikle de obsidiyen kaynaklarının kökenine dayanmaktadır. M.Ö. 14.000-12.000 arasında Kapadokya kökenli obsidiyenin Levant'a taşınmış olduğu öteden beri bilinmektedir (Sherratt, 2005). Doğu Anadolu kökenli obsidiyenin de benzer yöntemlerle Geç Üst Paleolitik'ten itibaren Zagros yerleşimlerine (Shanidar ve Zarzi Kaya sığınağı)

ulaştığı bilinen diğer bir gerçektir. Bu obsidiyenlerin 300-450 km mesafede yer alan Nemrut Dağ ve muhtemelen Acıgöl ve Bingöl kökenli olduğu düşünülmektedir. Anadolu kökenli obsidiyen dolaşımı Erken Epi-Paleolitik'te daha düzenli olarak Zarzi ve Palegawra gibi yerleşimlerden ele geçmesi ile tespit edilmiştir (Renfrew vd, 1977). Bu süreç Geç Epi-Paleolitik'te Shanidar, Zawi Chemi ve Karim Shahir gibi yerleşimlerden ele geçmesiyle devam etmiştir (Harita 9).

Anadolu kökenli olan obsidiyen gibi Taş Çağı toplulukları için son derece değerli bir hammaddenin, Levant, Mezopotamya ve Batı Zagros'larda rastlanıyor olması, kabaca M.Ö. 17.000-9500 tarih aralığında bölgeler arasındaki bağlantıların varlığının önemli bir göstergesidir. Diğer yandan, buluntuların kısıtlı olması nedeniyle, bu zaman diliminde örgütlenmiş bir değiş-tokuş veya ticaret ağının olup olmadığını kesin biçimde söylemek güçtür.

Epi-Paleolitik döneme ilişkin bir diğer iletişim ağının varlığı, Pers (Basra) Körfezi veya Akdeniz kökenli deniz kabuklarının Zagros Epi-Paleolitik yerleşimlerinden ele geçmesinden dolayı bilinmektedir. Bu da, Zagros'un Epi-Paleolitik topluluklarının kendi içlerine kapalı olmadıklarını, tam tersine etkileşime açık bir bölge olduğunu göstermektedir. Bundan hareketle, genel anlamda Yakın Doğu'nun avcı-toplayıcıları arasında iletişimin var olduğunu; Anadolu ile İran topluluklarının da bu iletişim ağı içinde temas halinde olduğunu söylemek mümkündür.

Epi-Paleolitik dönemin ardından gelen Erken Çanak-Çömlek Öncesi dönemde obsidiyen dolaşımı/değiş tokuşunda yeni bir sürecin başladığını söylemek mümkündür. Bu dönemde Anadolu kökenli obsidiyen günümüz İran sınırları içine kadar ulaştığını izlemek mümkündür. Erken Çanak Çömlek Öncesi Neolitik döneme tarihlendirilen Chia Sabz (M.Ö. 9000-7000) ve Chogha Golan (M.Ö. 9700-7000) yerleşiminden 43 adet obsidiyen alet

toplanmıştır. ¹⁵. XRF ve NAA laboratuvar sonuçları bu obsidiyenlerin Nemrut Dağı ve Bingöl kökenli olduğunu göstermektedir (Darabi ve Gloscock, 2013, Conard vd, 2013). Bu buluntular Anadolu kökenli obsidiyenlerin daha önceden düşünülen tarihlerden çok erken bir tarihte Batı İran Zagros Neolitik yerleşimlerine ulaştığını göstermektedir. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönemde Anadolu kökenli obsidiyen buluntuları Batı İran yerleşimler ile sınırlı kalmamış, Deh Luran Bölgesi'nde Ali Kosh ve Güney İran'da yer alan Rahmatabad yerleşimine de ulaşmıştır. Anadolu kökenli obsidiyenlerin aktarımı Çanak Çömlekli Neolitik dönemde daha da yoğunlaşarak Batı İran'da kazısı gerçekleştirilmiş çağdaşı yerleşimlerde ortaya çıkartılmıştır.

Batı İran'da Orta Zagrosların yanı sıra, Anadolu kökenli obsidiyenler Kuzeybatı, Güneybatı, Güney ve Orta Plato İran'da da ele geçmiştir. Özellikle Kuzeybatı İran, Anadolu ve Transkafkasya obsidiyen yataklarına yakın olma neden ile İran'ın diğer bölgelerine göre daha yüksek bir miktarda obsidiyen buluntularına sahiptir. Bölgenin Geç Neolitik döneminin önemli temsilcisi olan Hajji Firuz yerleşiminde toplam 438 adet yontma taş aletinden 234 adet (%53) obsidiyen buluntularından oluşturmaktadır. Daha kuzeye doğru Kul Tepe ve Deve Göz (Kalkolitik ve Tunç Çağ) yerleşimlerinde bu oran %98 gibi yüksek bir orana ulaşmaktadır.

Öte yandan, Kuzeybatı İran yerleşimlerinde gözlemlenen bu yüksek orana karşın, İran'ın diğer bölgelerinde Neolitik ve Kalkolitik çağlar boyunca oran hızla düşmekte ve %1 gibi oldukça düşük bir göstergeye dönüşmektedir. Deh Luran Ovasında Chogha Sefid (%8) ve Batı İran'da Tepe Guran (%10) en yüksek obsidiyen buluntularını sahiplerdir.

Obsidiyenin uzak mesafeli dolaşımı hakkında farklı görüş ve kuramlar bulunmaktadır. Konu ile ilgili ilk ve kapsamlı araştırmalar Renfrew, Dixon ve Cann tarafından 1960'de

---

¹⁵ Sayısal olarak obsidiyen buluntularının kısıtlı olduğu kazıların dar alanda yapıldıklarından kaynaklanmaktadır.

gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmalara göre, obsidiyen yatakları, veri sıklığı ve dağılım düzenine dayanarak, yerleşim yerleri arasında göçebe ve yerleşik çiftçileri kapsayan bir değiş tokuş veya ticari bir sisteminin var olduğunu göstermiştir. *Down-the Line- Exchange* ve/veya *Low of Monotonic Decrement* modeline göre "*Tedarik alanı*" ve yakın civarındaki yerleşimlerde obsidiyen oranı %80 kadar yükselebilir ve karşısında "*Temas Bölgesi*" olarak kaynaktan uzaklaşırken obsidiyen oranı tekdüze bir eğim çizgisiyle azalmaktadır (Renfrew ve Dixon, 1977, s. 147-9).

Obsidiyen dolaşım ile ilgili *Down-the Line* modelinin yanı sıra "*Obsidiyen Etkileşim Alanı*" ve *Çekim Modeli* de ortaya konulmuştur. Bir obsidiyen etkileşim alanında tüm yerleşimler en azından %30 obsidiyen ihtiyacını aynı yataktan toplamaktadır. Bu modellerde kuşak ve bölgelerin çoğu, değiş-tokuş mekanizmalarından ziyade obsidiyenlerin mekânsal dağılım ile ilgili açıklamada bulunurlar. *Çekim* modeli ise bir yerleşimde farklı kaynaklara ait obsidiyenlerin, yerleşimin yontma taş aletleri arasındaki göreceli bolluğu obsidiyenlerin çekiciliğini yansıtmaktadır. Bir diğer deyişle, bir yerleşimde daha çok çekici obsidiyenler, oran olarak çekimli olmayan obsidiyenlerden üstün olması gerekmektedir. Bu model, azalım oranının tek düze biçimde azalmamasının tespiti ile birlikte gözden geçirilerek, ilk aşamada coğrafi endeksi ve daha sonra dağ ve çöller gibi engelleri içerebilecek amaçla mesafeler de gözden geçirilmiştir. Ayrıca bir diğer açıklama olarak Merkezi Dağıtım Sistemi de eklenmiştir. Bu bağlamda, obsidiyen oranı tek düze bir şekilde dolaşmakta olup, "*Tekrar Dağıtım*" sistemiyle çevre yerleşimlere ulaştırılmıştır.

Doğu Anadolu kökenli obsidiyenin İran'da dolaşımının Kalkolitik Çağ'da da sürdüğü görülmektedir. Colin Renfrew, Kalkolitik Çağ (ca. MÖ 5.000-3.000 arasındaki zaman dilimi) için, Batı İran ve Deh Luran bölgesine giden tüm yolları kapsayan "*Dicle-İran Plato alanı*" modelini önermiştir. Bu modelde öncekinin aksine, mesafe karşıtı miktar oranı artık monoton bir şekilde azalmamaktadır. Buna karşın, yerel kümeler ya da öbekler söz konusudur. Bu

dönemde büyük ihtimalle tüccarların ortaya çıkması ile obsidiyen dolaşımı karşılıklı değiş-tokuştan, merkezi bir değiş-tokuşa değişmiş gibi görünmektedir.

Neolitik toplulukları arasında bir iletişim ve temas indeksi olarak obsidiyen, özellikle M.Ö.7500-5.500 yılları aralığında İran-Anadolu toplumlarının arasında birbirleri ile ilişki ve bağlantıda olduğu konusunda en önemli göstergedir. Buna karşın, Her iki coğrafyadaki çağdaş toplulukların yaşam biçimini yansıtan mimari, ölü gömme gelenekleri, çanak çömlek, yontma taş endüstri ve diğer küçük buluntular birbirinden bağımsız olarak geliştikleri dikkat çekicidir. Anadolu Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem için referans yerleşimler olarak Çayönü, Göbekli Tepe ve Nevali Çori gibi yerleşimlere Zagros Neolitiğinde rastlanmamaktadır.

Neolitik Çağ'ın çarpıcı bir yeniliği ise kilden çanak-çömlek kullanımının yaygınlaşmasıdır. Batı İran ve Güneybatı İran (Huzistan) Neolitik çanak çömleği yukarıda değinildiği gibi diğer yaşam unsurları yanı sıra bağımsız olarak geliştiği düşünülmektedir. Bu konuda özellikle Batı İran ile Mezopotamya arasında uzanan Zagros dağlarının bir doğal engel olarak rolü büyüktür. Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu'da Hassuna/Samarra ve Halaf çanak çömleği üretilirken aynı zaman diliminde Batı İran'da Sarab, Guran, Ali Kosh, Chogha Gavane ve pek çok çanak çömleklili yerleşimler kendilerine özgü yerel çanak çömleğini ürettikleri görülmektedir (Hole, 2011, s. 5). Bu durum Kuzeybatı İran'da farklı bir süreç izlemiştir. Hajji Firuz kazı başkanı M. Voigt, buradaki çanak-çömleği ve diğer buluntular ile Kuzey Mezopotamya Geç Neolitik buluntuları arasında görülen benzerliklerden yola çıkarak Kuzeybatı İran'da (Hajji Firuz/Solduz Ovasi) oluşan Geç Neolitik döneme ait toplulukların Kuzey Mezopotamya'dan göç yaptıklarına inanmaktadır. Voigt, genel olarak Hajji Firuz çanak çömlek geleneğini Hassuna Kültürüne ait olduğunu savunmaktadır (Voigt ve Dyson, 1992; Voigt, 1983, s. 163-167). Zagroslardaki neolitik topluluklara genel olarak bakıldığında, Bereketli Hilal' in batı kanadından bağımsız; ancak etkilendiği anlaşılmaktadır.

Zagros Neolitik toplulukların toplumsal davranışları Anadolu ile kıyasla daha az anıtsal ortak etkinliklere doğru hareket ettikleri görülmektedir.

Anadolu-İran ilişkilerinin ele alındığı bu çalışmada iki coğrafya arasındaki bağlantının en zayıf izleri Geç Neolitik sonu-Erken Kalkolitik dönemde gözlenmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi Mezopotamya kökenli Hassuna, Halaf gibi kültürlerin Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu'da yaygınken, genel olarak Batı İran'da yerel veya söz konusu kültürlerden daha az etkilenen yerel çanak çömlek kültürlerinin var oldukları görülmektedir. Kalkolitik Çağ'da, Neolitik Çağ'a nazaran, Anadolu-İran arasında doğrudan bir iletişimden çok Mezopotamya odaklı dolaylı bağlantıdan söz etmek mümkündür.

Güney Mezopotamya'da doğup gelişen Ubaid Kültürü Kuzey ve Doğu'ya doğru yayılarak Güneydoğu Anadolu ve Güneybatı İran (Huzistan) bölgelerini etkilemiştir. Yaygın kabul gören geleneksel paradigma, Ubaid olgusunu kabaca güneyli "gelişmiş" kültürün "az gelişmiş" kuzeye ve doğuya yayılması olarak açıklamaktadır. Ubaid Kültürünün Güney Mezopotamya'dan çevreye yayılışı ancak göç ve kültürleşme gibi sebeplere bağlanabilir. Kesin olan şu ki, Güneydoğu Anadolu'ya aksine Ubaid etkisi Huzistan bölgesi hariç Orta Batı ve Kuzeybatı İran'da baskın olmamıştır. Bunun nedeni de, Ubaid Kültürünün daha çok Dicle ve Fırat gibi akarsular yönünde, yani batıya yayılmasıdır. Ubaid dönemi ile çağdaş olarak Kuzeybatı İran'da Erken Kalkolitik dönemini kapsayan Dalma Kültürü (M.Ö. 5000-4500) hâkimdir. Dalma Seramiği Urmiye Gölü havzasının yanı sıra Orta Mezopotamya, Orta Batı Zagros, daha kuzeyde Kerkük ve Hamrin Bölgesinde tespit edilmiştir. Dalma Seramiği Hamrin Bölgesinde özellikle Tell Abada (Jasem,1981, s. 102), Kheit Qasim, Yorgana Tepe (Henrickson ve Vitali, 1987, s. 39) ve Tell Songor gibi yerleşimlerden bulunmuştur. Ayrıca Mandali Bölgesinde Serik ve Temer Khan gibi yerleşimlerden de Dalma Seramiği ele geçmiştir. Geç Ubaid'e tarihlenen bu buluntular, Tell Shimshara ve Tell Asvan buluntularına benzerlik göstermektedir (Oates, 1968, s. 8). Geç Ubaid Seramiği yalın ve boyalı olarak sık sık baskı ve kazı motifleri ile dekore edilmiştir. Kuzey Levant, Amik Ovası (Amuq),

Kahramanmaraş, Sakçagözü-Coba Höyük ve Değirmentepe gibi yerleşimlerde Geç Ubaid (M.Ö. 5.binyıl) ve Dalma dönemi ile çağdaş olarak bazı baskılı seramikler elde edilse de, (Garrard vd, 1996, s. 73; Gurdil, 2005, s. 26) gerçek Dalma Seramiği henüz Anadolu'da saptanmamıştır. Diğer yandan, baskı tekniği kuzeybatı İran'da Dalma dönemi öncesi tanımlanmayan bir tekniktir. Buna karşın, bu teknik, Güney Anadolu ve Yukarı Mezopotamya'da Geç Neolitik dönemde (Hassuna/Samarra) daha yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bununla birlikte bu teknik olasılıkla Yukarı Mezopotamya/Güney Anadolu'dan Urmiye Gölü Havzasına yayılmıştır. Dalma seramiklerin hangi mekanizmalara dayanarak bu kadar geniş bir bölgede yayıldığı tam olarak bilinmemektedir. Kesin olan şu ki, Dalma kültürü ilk kez Urmiye Havzasında ortaya çıkmış; bu kültüre sahip toplulukların "köy temelli" ancak "yarı göçebe" oldukları ve göç yaparak Orta Zagros, Batı Zagros, Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya'ya yayılmıştır (Henrickson ve Vitali, 1987; Tonoike 2009; Henrickson 1983, s. 740; Hole, 1987).

Kuzeybatı İran'da Dalma döneminden Pisdeli dönemine geçiş Yukarı Mezopotamya ve Suriye bölgelerinde Ubaid Sonu ve Uruk başlangıcında (Post Ubaid) daha az tanımlanan bir dönemi kapsamaktadır. Bu zaman dilimi bazı temel değişiklikler olarak, özellikle toplumsal sınıfların ortaya çıkması, yeni teknolojik gelişmeler ve ekonomi düzenlemeler ile karakterize edilmektedir. Bu süreç şehir ve şehir- devletlerinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanır (Marro, 2012). Ubaid dönemiyle kıyaslandığında, Post Ubaid sürecinde Kuzeybatı İran, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu, Yukarı Mezopotamya ve Suriye yerleşimleri seramik açısından yoğun homojenlik ve iletişim göstermektedir. Mezopotamya odaklı ilk araştırmalara karşın, yeni araştırmalar Post-Ubaid döneminin çok yönlü ve yapısal dinamikleri ile tanımlanmaktadır. Bu durum hem kuzey bölgeleri (Anadolu, kuzeybatı İran, Kafkasya) ve hem Mezopotamya ve Suriye bölgelerini birbirine bağımlı ve bağlı olduklarını tespit etmiştir. Aslında Post-Ubaid Kültürü kuzey ve güneyde yaklaşık aynı özelliklere sahip olmakla beraber her zaman, Güney Mezopotamya odaklı ele alınmıştır.

Post-Ubaid (LC 1-2/ M.Ö 4500-4000) buluntularının özellikle seramik benzerliklerinden ve kısmen de olsa mimari özelliklerine dayanarak, altı kültürel bölgeye (cultural province) ayrılmıştır (Marro, 2012). Bunlar yoğun olarak Ovçular buluntularından oluşan Güney Kafkasya kültürel bölgesi, Norşuntepe, Korucutepe ve Tülintepe buluntuları ile tanımlanan Yukarı Fırat kültürel bölgesi, Malatya-Oylum buluntuları ile tanımlanan Batı Fırat kültürel bölgesi, Brak-Hamoukar-Feres buluntuları ile belirlenen Habur kültürel bölgesi, Hammam et-Turkman ve Tell Zeidan buluntuları ile tanımlanan Balikh kültürel bölgesi ve Sadece Yumuktepe buluntuları ile belirlenen Çukurova (Kilikya) kültürel bölgesinden oluşmaktadır. Kuzeybatı İran'da arkeolojik verilerin yetersiz olmasından dolayı, bu bölge bazı araştırmacılar tarafından yukarıda belirtilen kültürel bölgelere dâhil edilmemiştir. Fakat son yıllarda Kul Tepe, Deve Göz ve Köhne Pasgah Tepesi kazıları ve daha önceden bilinen Pisdeli, Yanık Tepe, Geoy Tepe ve Tepe Gijlar buluntularını dikkate alarak Kuzeybatı İran diğer bir kültürel bölge olarak eklenebilir. Bu bölgede Geç Kalkolitiğin erken evreleri daha çok boyalı seramik ve bir sonraki evresinde saman katkılı ve Saman Yüzlü Mallar yoğun olarak görünmektedir. Kuzeybatı İran stratejik konumundan dolayı bir yandan Güney Kafkasya, Doğu Anadolu ve Yukarı Mezopotamya'ya ve diğer yandan Urmiye Havzasına bağlanmaktadır. Bu açıdan bir yandan Güney Kafkasya kültürel bölgesi, diğer yandan Yukarı Fırat, Batı Fırat kültürel bölgesi, Habur ve Suriye/Balikh kültürel bölgeleri ile oldukça yoğun iletişim ve etkileşim içinde olduğu düşünülmektedir.

Ubaid teriminin Mezopotamya odaklı olmasından ötürü yukarıda bu yeni dönem için belirtilen özelliklere dayanarak söz konusu kültür için teknolojik, ekonomik ve sosyal başlıklı yeni terimler kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, Güney Kafkasya'dan Yukarı Mezopotamya'ya geniş bir alanda görülen kültürel birlikteliğe dayanarak önce "Mezopotamya oikoumene" tanımını kullanmıştır (Marro, 2007). Ancak buluntuların Ubaid bölgesi dışında artması ile birlikte ve değişimlerin odak noktasını Yukarı Fırat'tan Kor Nehri arasında yer alan topraklarda olduğu düşüncesinin güçlenmesi ile birlikte yeni bir terim olarak "Saman Yüzlü Seramik Bölgesi" ortaya konulmuştur. Giderek artan buluntularla

birlikte Post-Ubaid döneminde gerçekleşen dinamiğin temelinin büyük bir kısmı kuzey ve yüksek bölgelerde gerçekleştiği kanıtlanmıştır. Bununla birlikte, alçak ve yüksek bölgelerde ortaya çıkan Geç Kalkolitik 1. ve 2. evreleri kültürel bölgeleri, Ubaid sosyo-ekonomi yapıları ile Ubaid sonrası yeni sosyo-ekonomik düzeni arasında gerçekleşen karmaşık bir etkileşim sonucu yaygınlaştığı anlaşılmaktadır.

Post-Ubaid dönemine genel olarak bakıldığında Ubaid ve Kura-Aras/Uruk dönemi arasında önemli ancak az tanımlanan bir dönemdir. Bu dönem zamansal olarak Kuzeybatı İran'da yeni kronolojilere göre Geç Kalkolitik 1, 2 ve 3. evreleri (M.Ö. 4500-3700) ile örtüşmektedir. Yeni sosyal yapılar, yeni beceriler ve üretim sisteminin yeniden düzenlenmesi bu dönemin özelliklerini oluşturmaktadır. Bu durum Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu yanı sıra kuzeybatı İran'da Kura-Aras dönemi için öncül evrim olarak zemin hazırladığı şekilde yorumlanabilir. Geç Kalkolitik 3. Evresi Kura-Aras kültürünün ortaya çıkması ile birlikte güney-kuzey (highland -lowland) arasındaki etkileşim de ortadan kalmış ve özellikle yüksek bölgelerin M.Ö. 4. binyılın sonu ve 3. binyılı kapsayan zaman diliminde ilerleme sürecinin etken tek unsuru haline gelmiştir.

M.Ö. 4. binyıl boyunca, daha önce Ubaid Kültürünün doğu bölgesi coğrafyada "Uruk kültürünün yayılışı" olarak adlandırılabilen bir süreç yaşanmıştır. Fırat ile Dicle'nin taşıdığı alüvyal birikinti sonucu ortaya çıkan ve sulu tarım için çok elverişli olan Güney Mezopotamya ile Güneybatı İran (Susiana), 4. binyılın ilk yarısında, Uruk başta olmak üzere kent- devletlerine uygun bir toplumsal yapı ortaya çıkarmıştır. Bu coğrafyada Uruk kenti, kısa sürede geniş bir coğrafyayı etkisi altına almış ve daha az karmaşık toplumlara ev sahipliği yapan kuzey ve doğudaki dağlık bölgeleri ticari açıdan güneyin alüvyonlu ovasına bağlayarak yoğun bir etkileşim ağının ortaya çıkışına önayak olmuştur. Uruk maddi kültürü (Uruk tarzı çanak-çömlek, mimari ve kayıt tutma araçları), 4. binyılın ikinci çeyreğinden son çeyreğine kadar Batı İran, Suriye ve Güneydoğu Anadolu'yu içine alan geniş bir coğrafyaya yayılmış görünmektedir. Kimi araştırmacılara göre "dünyanın ilk koloni sistemi" olarak

nitelenen Uruk yayılması, geniş bir kültürel etkileşim bölgesinin ortaya çıkışına kaynaklık etmiştir. Pers (Basra) Körfezi'nden Güneydoğu Anadolu'ya uzanan yüzlerce kilometrelik bir hat, benzer kültürel özellikler sergilemektedir (Stein ve Özbal, 2007, s. 329- 339). Bu bakışla İran'da Godin Tepe V, Kuzey Mezopotamya'da Tell Brak ve Nineveh, Suriye Fırat'ı üzerinde Qraya Habuba Kabira ve Jebel Aruda (Van Driel, 1983), Anadolu'da Fırat üzerindeki Hassek Höyük, Karkamış, Samsat, Tepecik ve Hacinebi gibi koloni veya ticari istasyon yerleşimleri açıklanabilir. M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısında Uruk kültürünün hızla geniş bir coğrafi alanda yayılımını açıklamak amacıyla Dünya Sistemi Teorisi (Merkez-Çevre Modeli), eşitlik-uzaklık modeli ve ticaret-diaspora modeli başta olmak üzere çeşitli teoriler ve modeller ortaya çıkmıştır.

Uruk döneminde toplumsal gelişim sürecinde İran ile Anadolu arasındaki gözle görülür bir fark bulunmakta olup, bu muhtemelen İran Platosunun Zagros sıra dağlarından dolayı bağımsız bir coğrafi birimi oluşturmasından kaynaklanabilir. Zagros dağları sadece ulaşım için engel oluşturmasından değil; belki kendi bünyesinde barındırdığı göçebe toplumlar nedeni ile de önem taşımaktadır. Bu konu; bireysel dolaşımı ve gerçek ilişkileri engellemesi açısından önemli bir husustur. Diğer yandan, aradan geçen zaman zarfında Toros eteklerinde erken köy toplumları daha karmaşık komplekslere dönüşmüş ve Mezopotamya'yla olan ekonomik işlemlerine katkıda bulunduğu tespit edilmiştir. Genel olarak Uruk döneminde İran Platosu ve Yukarı Fırat'a görülen gelişmeleri incelerken yerel faktörleri vurgulayan modeller ve kültürler arası etkileşimleri açıklamakta bu konuyu dikkate almayan modellere göre daha uygun olduğu görünmektedir.

Uruk önderliğinde Mezopotamya'nın Anadolu ve İran ile yoğun ilişkiler yaşadığı bu süreçte Kafkasya-Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'da farklı bir yapı ortaya çıkmaya başlamıştır. Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağı geçiş aşamasında (M.Ö. 3200) söz konusu coğrafyada uzmanların Kura-Aras olarak tanımladıkları bir kültür görülmektedir. (Burney ve Lang, 1971; Kohl, 2007). Sosyal karmaşıklarına göre Kura-Aras topluluklar kabile veya basit şeflik

(Simple Chieftoms) toplulukları olarak algılanabilir. Çamur-dal örgü veya kerpiç ile dikdörtgen veya yuvarlak yapılar, ev içi standartlaşma özellikle tabana yerleştirilmiş veya taşınabilir at nalı şeklinde ocaklar ve bölgesel farklılıklara rağmen kabartma, kazıma ve oluk-baskı bezemeleri ile homojen seramik bu kültürün önemli özelliklerini oluşturmaktadır. Şu anda konu uzmanları arasında en yaygın kabul görüşü olarak Kura-Aras Kültürünün Transkafkasya bölgesinin yerel kültürleri olarak *Şulaveri –Şomu Tepe* veya *Sioni* (M.Ö. 5. binyılın sonu ve 4. binyılın ortalarında) kültürlerinden geliştiği yönündedir (Kiguradze, 2000, s. 323).

Köken olarak Güney Kafkasya olduğu, Anadolu'da yaşayan çağdaşı toplulukların yaşama biçimlerine uyumlu olmasından kaynaklanan nedenlerle buraya doğru genişlediği görüşü yaygındır. Munchaev (1975) kültürün genel özelliklerini, Doğu Anadolu'da yayılıp genişlemesini Doğu Anadolu toplulukları tarafından kabul gördüğü sürecin sonucunda gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Kavtaradze ise Kura-Aras Kültürünün Doğu Anadolu'da yayılmasını Kafkasya'dan bir göç dalgası sonucu olarak önce Erzurum ve daha sonra batıya doğru genişlediğini açıklamaktadır (Kavtaradze, 1983, s.87; 1999, s. 80). Aynı şekilde Kushnareva (1997, s.44) Kura-Aras kültürünün yayılmasını Güney Kafkasya toplumlarının Anadolu, Levant ve Kuzeybatı İran'a sızmalar şeklinde açıklamıştır. Ayrıca Lang ve Burney söz konusu kültürün yayılmasını Güney Kafkasya'dan M.Ö. 3.binyılında gerçekleşen göç dalgaları sonucu olduğunu vurgulamışlardır (Burney ve Lang, 1971, s. 53, 54). Daha sonra Todd, Anadolu ve Güney Kafkasya kültürel ilişkileri ile ilgili oldukça makul bir açıklama ortaya koymuştur. Todd, kırmızı-Siyah Açıklı seramikleri inceleyerek, özellikle de teknolojik benzerliklerine dayanarak bu seramiklerin yayılmasını, sadece göç sonucu yaygınlaşamayacağını ve bundaki Kafkasya kültürel etkisi üzerinde durmuştur. (Todd, 1973, s. 180-182). Kelly-Buccellati, "*Bereketli Hilal'in Dışındaki Kültür*" terimini kullanarak Kura-Aras kültürünün gelişimini bir kültürel nüfuz süreç sonucu olarak Kafkasya'dan Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve diğer bölgelere yayıldığını önermiştir (Kelly-Buccellati, 1978, s. 73; 1979, s. 413). Bu süreç farklı zaman ve yerde, yine farklı yöntemler sonucu

gerçekleşmiştir. Benzer görüşle Palmieri (1985, s. 208) Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu gruplarının Yukarı Fırat'ta Kırmızı-Siyah Açıklı seramikler ile birlikte bölgede yerel olmadığını ve esasen maden ve bölgesel ticaret kontrolü için varlıklarını vurgulamaktadır. Sagona ise söz konusu kültürü üç evreye ayırmış ve oluşum yerini Güney Kafkasya olduğunu düşünmektedir. Ona göre kültürün değişik versiyonları farklı yerel kültürler ile birleştiği sonucu ortaya çıkmışlardır.

Kura-Aras Kültürü coğrafi açıdan Güneybatı Asya'nın ETÇ'nin en geniş maddi kültürel yayılımını oluşturmaktadır (Smith, 2005, s. 231). Kura-Aras oluşum bölgesi çok geniş olmamakla birlikte, Aras Ovalarında oluşumundan hemen sonra çevre bölgelere yayılmıştır. Bununla birlikte, kültürün en geniş döneminde Transkafkasya'nın büyük bir kısmını, tüm Doğu Anadolu ve Kuzeybatı ve Batı İran'ı kapsamıştır. Bundan hareketle, bu kültürü birim içinde bir kültürel birliği olarak tanımak mümkündür.

Kura-Aras Kültürünün en önemli özelliklerinden birisi Kırmızı-Siyah Açıklı seramiklerdir. Bu seramik Geç Kalkolitik seramiğinden farklıdır; ancak kültürün ilk aşamalarını kapsayan yerleşimlerde bazı benzerlikler göze çarpmaktadır. Geoy Tepe, Kul Tepe Nahçıvan, Kul Tepe Jolfa, Şengavit, Babaderviş ve Khizanaat Gora gibi yerleşimlerde Kura-Aras tabakaları hiçbir boşluk olmadan Geç Kalkolitik tabakaları üzerinde bulunmuştur. Ayrıca Abeliya, Didube, Kiketi ve Tetri-Teskaro yerleşimlerinde her iki döneme ait buluntular karışık olarak bir arada bulunmuştur. Ovçular Tepesi, Damlama, Leyla Tepesi, Garakhadzi, Dzut Tepe, Men Tepe, Misharchay I, Alikemek Tepesi ve Sioni yerleşimleri Şulaveri-Şomu Tepe Kültürü ve Kura-Aras Kültürü arasında geçiş yerleşimleri olarak tanımlanmaktadır. Sagona, Sos Höyük buluntularına dayanarak Kura-Aras Kültürü oluşumunda görülen seramikleri Sioni, Drab Ware, Saman Yüzlü, Tilkitepe Seramiği, Siyah Açıklı Seramik ve Proto Kura-Aras Seramikleri olarak altı gruba ayırmıştır (Kiguradze ve Sagona, 2003).

M.Ö. 4. binyılın sonlarında bölge halkının tarımcılıktan daha çok göçebe veya yarı göçebe oldukları fauna kalıntılarında yola çıkılarak dillendirilmiştir. (Connor ve Sagona, 2007). Bu

da bölgede daha çok sürü göçü olduğunu göstermektedir. Arkeolojik anlamda göçün iki önemli unsuru vardır; bunlar "itici" ve "çekici" faktörlerdir (Batiuk, 2005). Bu iki unsura dair çoklu bileşenler önerilmektedir. Nüfus patlaması gibi demografik nedenlerden doğal kaynakların tükenmesi gibi ekolojik nedenlere değin pek çok faktörün, bileşen olarak yer almış olabileceği kombinasyonlar da bu süreçleri başlatmış ve devam ettirmiş olmalıdır. Kura-Aras Kültürünün taşıyıcısı toplulukların "hedef" olarak seçtikleri bölgelerdeki "canlı ticaretin varlığı"- Uruk Dünya Sistemi ile entegre olmuş Elazığ-Malatya Bölgesi gibi- onlar için "çekici faktör" olarak ele alınabilir. Artan nüfus ve hayvan sayısı "itici faktör" olarak kabul edilirse, bu nedenlere yeni otlak arayışındaki çoban topluluklar için zengin otlak potansiyeline sahip yaylalar-Transkafkasya toprakları, Erzurum-Kars, Van-Muş ve Kuzeybatı İran Bölgeleri gibi- yine "çekici faktör" durumundadır. Bu bölgelere, örneğin Elazığ-Malatya Bölgesi'ne, Kuzeybatı İran'a ve daha sonraki aşamada Filistin-Levant bölgesine giden ilk gruplar bilgi akışını sağlayacak öncü gruplardı. Nitekim bu bilgi akışını izleyen süreçte, söz konusu bölgelerdeki Kura-Aras unsurların arttığı görülecektir. Göç teorisi ve Kura-Aras Kültürü yayılımı ve bu konuda etkisi olan itici ve çekici faktörlerin rolü önerisinde üç etken dikkate alınmaktadır, Orta Asya'da yeni etnik gruplarının ortaya çıkışı ve Kura-Aras halklarına yapılan baskı, Transkafkasya'da nüfusun artışı ve ekolojik kaynak kıtlığı ve Transkafkasya'da iklim ve ekolojik değişimler.

Transkafkasya'dan Anadolu'ya gerçekleşen akış, kitlesel boyutta göçten çok, sızmalar şeklinde sürekli ve devam eden hareketlilik şeklinde olmalıydı. Göç dalgaları yaklaşımı bunu vurgulamaktadır ki, göç eden gruplarının sosyal organizasyonları küçük birimlere bölünerek daha büyük birimin kültürel özelliklerine sadık kalmışlardır (Rothman, 2005). Kura-Aras topluluklar ile ilgili dikkat çeken konu, hammadde kaynaklarına elverişli, mera için müsait bölgeler veya ticari yolları üzerinde stratejik konumunda yer alması etkenleridir. Yerleşimlerin seçiminden bu etkenlerden en az biri dikkate alınmış olmalıdır. Ayrıca göç sürecinde daha önceden iskân edilen yoğun nüfusa sahip büyük yerleşimler seçilmemiştir. Daha önce belirtildiği gibi, bir kazı alanında "çok özel" bir kültür materyalin ele geçmesi, o

"çok özel" kültür materyalle özdeşleşen topluluğun mutlak hareketine bağlanamaz! Bu etnik grubun göç ettiğine bir kanıt olarak sunulması doğru olamayacaktır. Bu bağlamda Khirbet-Kerak olarak adlandırılan Kura-Aras seramiğinin Levant Bölgesinde bulunması kitlesel boyutta göçten veya uzun mesafe ticaretten çok kültürel ilişkileri yansıtabilir.

Rothman'a (2003, s. 95) göre Kura-Aras seramiği göçebe veya yarı göçebe pastoral halk gruplarını yansıtmaktadır. Geç Kalkolitik dönem sonu Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'da ticaret ile uğraşp ve bölgenin Erken Tunç öncesi grupları ile birleşerek bölgenin ETÇ halk gruplarını oluşturmuşlardır. Genel olarak kültürel yayılım ve göç, Kura-Aras yayılımı ve genişlemesi yorumlarının temelini oluşturur. "*arkeoloji dünyasında göçebeliğin*" ele alındığı eserde Cribb, Erken Transkafkasya kültürü bünyesinde göçebeliğe dair bir dizi unsur barındıran, fakat özünde yerleşik bir kültür olduğunu ifade eder (Cribb, 1991).

Daha önce ifade edildiği gibi, coğrafi ve kronolojik açıdan böylesi bir büyüklüğe sahip bir kültürel yapının biçimlenme ve gelişim süreçlerini daha iyi anlayabilmek ve bunun dinamiklerini ortaya koyabilmek için birden çok faktörün olabileceğini düşünmek zorunluluğu vardır. Sonuç olarak organize olmayan, siyasi ve askeri niteliği de bulunmayan kültürel boyutu daha ön plana çıkmış görünen bir sosyal hareket şeklinde tanımlanabilecek bu halk gruplarının hareketini günümüz sistemlerindeki parametrelerle anlayabilmek ve açıklayabilmek kolay değildir. Doğal olarak bu süreçleri tanımlayabilecek tek bir modelden de söz etmek zordur. Göçün, karşılıklı etkileşimin, ticaretin ve organize olmayan sosyal anlamda hareketliliğin olduğu ve bunların eş zamanlı varlık gösterdiği bir bütünler topluluğu geçerli olmalıdır.

Kura-Aras Kültürü'nün etkisini kaybetmesiyle beraber, Orta Tunç çağı başlarında Anadolu ile İran'ın diğer coğrafyalarında gözle görülür farklılaşma ortaya çıkmıştır. Yoğun olarak Güney ve Güneydoğu İran'da şehir niteliğine sahip Shahr-i Sokhteh, Hisar, Yahya, Shahdad ve Jiroft gibi merkezler, değişik tokuş ağlarıyla Orta Asya, Pers (Basra) Körfezinin güneyi, Elam ve Mezopotamya'yla yoğun etkileşim halinde oldukları arkeoloji buluntularına

dayanarak tespit edilmiştir. Bölgede geniş bir ticaretin olduğu, lapislazuli, turkuaz, akik, gümüş ve tunç silindir mühürler, tunç standartlar ile alabaster ve steatitten kaplar bölgeler arasındaki ticaretin kanıtı olarak yorumlanmaktadır. Bu ürünlerin büyük bir kısmı Elam aracılığıyla Mezopotamya'ya ihraç edilmiştir. Aynı şekilde Orta Anadolu ile Mezopotamya arasında özellikle M.Ö. 20.yüzyılın ortalarından M.Ö. 18. yüzyılın ortalarına doğru (Orta Tunç) çok sıkı ve örgütlü bir ticaret ilişkisi (Asur Ticaret Kolonileri Çağı) yaşanmıştır. Bu arada dikkati çeken konu; bölgede bulunmayan kalayın önemli rol oynadığıdır. Kalayın kökeni konusunda farklı görüşler bulunmasına rağmen, genel olarak bu madenin daha doğu bölgelerde yer aldığı kabul görmektedir. Lagaş kralı Gudea zamanında yazılmış bir tablette, kalayın Mezopotamya'ya gelişi yeri olarak *Meluhha* Ülkesi olarak gösterilmektedir. Adı geçen ülkenin Mezopotamya'nın doğusunda yer aldığına dair inanç geniş bir kabul görmektedir.(Tekin, 2015b, s. 190). Bununla birlikte kalayın İran'ın Doğusundan veya özellikle Afganistan'da yer alan Herat'ın Mesgeran Bölgesinden temin edildiği en büyük ihtimaldir. Bu kadar uzak bir mesafeden kalayın Mezopotamya'ya ulaştırmak için İran Platosundan geçen iki yol tespit edilmektedir. Birinci yol Pers (Basra) körfezi kıyıları paralelinde güney ve güneybatı İran'dan Elam devleti aracılığıyla Güney Mezopotamya'ya, diğer yol ise platonun kuzeyinden Elburz sıra dağlarının eteklerinden Urmiye Gölü'nün güneyinden geçerek Zagros dağlarından güney Mezopotamya'ya ulaştırılmıştır. Böylece Habur Çanak Çömleği olarak adlandırılan bu seramiklerin Kuzeybatı İran'da özellikle Dinkhah Tepe (IV), Hasanlu Tepe (VI) ve kazısı son yıllarda yapılan Kül Tepe gibi yerleşimlerde bulunması bu yönde yorumlanabilir.

Yukarıda açıklandığı bu ticari ilişkilerin yanı sıra, İran-Anadolu ilişkileri Orta Tunç döneminde yoğun olarak Kura-Aras Kültürünün yerini alan Van-Urmiye boyalıları üzerinden ele alınabilir. M.Ö. 2. binyılın başları ile birlikte kültürel ve etnik anlamda yoğun bir çeşitlilik kendini hissettirmeye başlar. Bu çeşitlilik sadece Transkafkasya Bölgesinde değil, Kura-Aras Kültürü'nün yayılım alanının büyük bir kısmında görülmektedir. Birçok bilim adamı bu çeşitliliği bölgede meydana gelen "Yeni göçler" ile açıklama eğilimindedir. Bu yeni

gelenlerin çobanlıkla geçimini sağlayan kabileler oldukları ve Kura-Aras kültürünün gelişim süreci boyunca bunların Transkafkasya topraklarına sızmaya devam ettikleri düşünülmektedir. Kurgan tipi mezarlar bu dönemin en dikkat çeken gömü tipidir. Elde edilen bilgiler ışığında OTÇ dönemi ile birlikte höyüklerin büyük oranda terk edildiğini göstermektedir. Buna bağlı olarak bu dönem topluluklarında "göçebe unsurlarının" ağırlıkta olduğu bir yaşam biçiminin ön plana çıktığı düşünülmektedir. Bu yeni göçebe grupları veya diğer bir deyişle, yeni kültürel dönem, Kuzey Transkafkasya'ya karşın Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu'da Kura-Aras döneminden hemen sonra ortaya çıkmıştır (Burney, 1983).

Genel olarak Kura-Aras sonrası Orta ve Geç Tunç kültürünün yayıldığı tüm bölgelerde – Kuzeyde Kafkasya bölgesi, doğuda Mil stepi, güneydoğuda Urmiye Gölü Havzası, güneybatıda Hakkâri ve Van Gölü havzası ve batıda Muş-Erzurum- Artvin bölgesi tek ve çok renkli boyalı mallar ile karakterize edilmektedir. Bu bağlamda Doğu Anadolu ile Kuzeybatı İran arasında en çarpıcı fark yerleşim düzeninde görülmektedir. Doğu Anadolu'da neredeyse tüm boyalılar mezarlardan ele geçerken, Kuzeybatı İran'da bütün boyalılar yerleşimlerde bulunmuştur.

Mal ve teknik özellikler açısından genel anlamda ortak özellikler taşımakla birlikte, biçim ve bezeme özelliklerinden ötürü bölgelerarası bazı farklılıkların olduğu da gayet belirgindir. Nitekim sadece bu farklı özelliklerden hareketle şimdiye kadar Trialeti-Kirovakan, Tazekent (Karmir Berd), Sevan-Üzerlik ve OTÇ sürecinde İran-Anadolu ilişkileri açısından önem taşıdığı Van-Urmiye olmak üzere dört ayrı kültür bölgesinin varlığı saptanmıştır.

Bu kültürel bölgeler özellikle Van-Urmiye boya bezemeli seramik kültürü, adından da anlaşığı üzere, tamamen seramik buluntularına bağlıdır. Çok renkli ve tek renkli (Monokrom ve polikrom) olmak üzere Van-Urmiye seramikleri iki büyük gruba ayrılmaktadır. Form açısından tüm kültürü kapsayan bölgelerde çanak, çömlek, şişe, meyvelik, maşrapa, çaydanlık, kadeh ve silindirik kaplar on planda gelmektedir. Çok renkli ve tek renkli boyalıların kronolojik ilişkileri tam olarak açığa kavuşmamakla birlikte, oldukça güvenilir

tabakalamaya sahip olan özellikle Haftavan Tepe VI ve Geoy Tepe D-C buluntularına dayanarak tek renkli boyalıları erken, çok renkli boyalıları ise daha geç evrelere aittir.

Burada kültür bölgeleri arasındaki unutulmaması gereken nokta, kültür bölgeleri arasındaki bazı farklılıklar ve bu bölgelerin Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'nda birbirinden ayrı bir gelişim izlemeleri nedeniyle aralarında kronolojik olarak da farklılık göstermesidir. Kuzeybatı İran'da Demir Çağı'nın başlangıcında ani bir değişim yaşanmıştır. Bu dönemin önemli temsilcisi olan Hasanlu V'e ait kalibre edilmiş C¹⁴ tarihlerine göre burası, M.Ö. 2.binyılın üçüncü çeyreği içinde (M.Ö. 1491-1250) bir yerdedir. Son yıllarda M. Danti (2013), Kuzeybatı İran Orta Tunç dönemini M.Ö. 2100- 1450 (4 evreye: Orta Tunç I,II, terminal II ve III), ve GTÇ'ı M.Ö. 1450-1250 (iki evre: Erken Geç Tunç ve Geç geç Tunç) yılları arasına tarihlendirmektedir (Danti, 2013, s. 332 Tab 17.1). Boylesi kuzeybatı İran arkeolojik kronolojisi, Kafkaslar, Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya kronolojisiyle uyuşmaktadır.

Sonuç olarak, Doğu Anadolu Orta ve Geç Tunç Çağı malzemesi tamamen Haftavan VIC-B ve Geoy Tepe D-C ile paralellik içinde olduğu açıktır. Ancak, Erken Demir Çağı'nda Doğu Anadolu yüksek yaylası Urmiye yöresinden daha farklı bir gelişim izlemiş gibi görünmektedir. Buna rağmen, bu konu iki bölge arasındaki ilişkilerin sona ermesi anlamına gelmemektedir. Örneğin Demir Çağına ait Hasanlu vazosundaki kabartma bezekleri Mezopotamya'nın yanı sıra yoğun Anadolu etkisini de göstermektedir. Van -Urmiye boyalıları kültürü bitişinden hemen sonra M.Ö. 13. yüzyıl ile M.Ö. 9. yüzyıl arasında elde edilen bilgilere göre Uruatri ve Nairi gibi toplumlar Doğu Anadolu'da beylik ve aşiretler halinde yaşamaktaydılar. M.Ö. 9. yüzyılın sonunda Van Gölü kıyısında Tuşpa'da, I. Sarduri'nin idaresi altında birleşmesinden Urartu Krallığı ortaya çıkmıştır. Kuzeybatı İran, İşpuhini (MÖ 828 - MÖ 810) ile Menua (MÖ 810 - MÖ 786) ve özellikle I. Arğişti (MÖ 786-764) döneminden itibaren Urartu devletinin hâkimiyeti altına geçmiştir. Yanı sıra Urartu devletinin yıkılışı ile birlikte (M.Ö. 590) Akamenid döneminde Anadolu'nun ve İran'ın tümü tek bir imparatorluğun parçası haline gelmiştir.

Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmada, Yakın Doğu'nun iki önemli coğrafyasını oluşturan Anadolu ve İran arasında, Epi-Paleolitik dönemden Demir Çağı başlangıcına kadar geçen süreçte, doğrudan ilişkilerin ne olduğu ve nasıl geliştiği konusu ele alınmıştır. Her iki coğrafyanın birbirine sınır olduğu Toros-Zagros yükseltisi ve bunun art ülkesinde (hinterlant), başlangıcından beri iletişimin var olduğu; ancak, bu alanda yürütülen arkeolojik etkinliklerin sınırlı kalmasından dolayı, her dönem için doyurucu bilgiye ulaşmanın zorluğu görülmüştür. Anadolu tarafında çalışmaların, barajlardan dolayı, daha çok Fırat ve Dicle üzerine yoğunlaşması ve İran'da da, çoğunlukla Mezopotamya'nın uzantısı olan, Elam Bölgesinde araştırmalara ağırlık verilmesi nedeniyle, Anadolu ile İran arasındaki doğrudan iletişimin boyutu henüz tam olarak ortaya konulamamıştır. Öte yandan, bugüne kadar Yakın Doğu'da gerçekleştirilen arkeolojik etkinliklerin çoğunlukla Mezopotamya odaklı olması nedeniyle, diğer coğrafyalar arasında meydana gelen doğrudan iletişimin boyutlarını anlamak pek mümkün olamamaktadır. Bu durum çoğunlukla Mezopotamya özelinde çözümlenmeye çalışılmakta; bunun doğal sonucu olarak da, pek çok konu karanlıkta kalmaktadır. Gelecekte, özellikle Hakkâri-Van-Ağrı hattında, Urartu öncesine yönelik arkeolojik etkinliklerin artırılmasıyla bu iki coğrafya arasındaki doğrudan iletişimin boyutları çok daha sağlıklı bir ortamda meydana çıkartılabilecektir. Aynı şekilde İran'ın Urmiye Bölgesi'nde yürütülecek benzer çalışmalar konunun üzerindeki sis perdesinin aralanmasını sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Abdi, K. (2004). Obsidian in Iran from the Epipalaeolithic Period to the Bronze Age. T. Stoellner, R. Slotta, ve A. Vatandoust (Ed.). *Persiens antike Pracht* (s. 148-153). Bochum: Bochum Museum.
- Abedi, A., Khatib Shahidi, H., Chatalgner, CH., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hoseinzadeh, J., Ebrahimi, GH. (2014). Excavation at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*, 51, 33-165.
- Abedi, A., Omrani, B. (2015). Kura-Araxes Culture And North-Western Iran: New Perspectives From Kul Tepe Jolfa (Hadishahr). *Paléorient*, 41,1, 55-68.
- Abibullaev, O. (1982). *Eneolit i Bronza na Territorii Nahıçhevanskoiı, ASSR*. Bakü.
- Agha-Aligol, D., Lamehi-Rachti, M., Oliyai, P., Shokouhi, F., Farmahini Farahani, M., Moradi, M., Farshi Jalali, F. (2015). Characterization of Iranian Obsidian Artifacts by PIXE and Multivariate Statistical Analysis, *Geoarchaeology*, 30,3, 261-270.
- Aghalari, B. (2014). New Finding of Circular Architecture in Northwestern İran. M. H. Azizi, M. Khanipour, R. Naseri (Ed.). *Proceedings of The International Congress of Young Archaeologists* (s. 187-196). Tehran: University of Tehran Press. (Farsça).
- Ajorloo, B. (2006). The neolithization process in Azerbaijan: An introduction to review. J. M. Córdoba, M. Molist, M. Carmen Pérez, I. Rubio, S. Martínez (Ed.). *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* (s.107-125). Madrid: Autonomous University of Madrid.
- Akkermans, P. (1988a). The Period IV Pottery. M. Loon (Ed.). *Hammam et-Turkman I. Report on the University of Amsterdam's 1981-1984 Excavations in Syria I*, (s. 181-285). Publication de l'Institut historique-archeologique neerlandais de Stamboul, 63, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabıye Osten.
- Akkermans, P. (1988b). The Period V Pottery. M. Loon (Ed.). *Hammam et-Turkman I. Report on the University of Amsterdam's 1981-1984 Excavations in Syria I*, (s. 287-349). Publication de l'Institut historique-archeologique neerlandais de Stamboul, 63, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabıye Osten.
- Aksoy, B., Diamant, s. (1973). Çayboyu 1970-71. *Anatolian Studies*, 23, 97-108.
- Albright, W. F. (1924) The Jordan Valley in the Bronze Age, *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, 6, 13-74.

- Algaze, G. (1986). Kurban Höyük and The Late Chalcolithic Period in the Northwest Mesopotamian Periphery: A Preliminary Assessment. U. Finkbeiner, W. Röllig (Ed.). *Jamdet Nasr Period or Regional Style?* (s. 274-315). Wiesbaden (TAVO-Beiheft 862).
- Algaze, G. (1989). A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project. *Journal of Near Eastern Studies*, 48,4, s. 241-81.
- Algaze, G. (1990). *Town and Country in Southeastern Anatolia, Volume II: The Stratigraphic Sequence at Kurban Höyük*. Chicago: University of Chicago, Oriental Institute Publications.
- Algaze, G. (1993). *The Uruk World System. The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*. Chicago: University of Chicago, Oriental Institute Publications.
- Algaze, G., Brueninger, R. L. (1991). The Tigris Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons. *Anatolica*, 17, 175-240.
- Aliev, V. (1991). *Kultura Epokhi Sredneii Bronzi Azerbaidjana*. Bakü: Akademiya Nauk Azerbaidjanskoi SSR.
- Alizadeh, A. (2003). *Excavation at the prehistoric Mound of Chogha Bonut, Khuzestan, Iran*,. Chicago: The University of Chicago, Oriental Institute Publication, vol. 120.
- Alizadeh, A. (2006). *The Origins of State Organizations in Prehistoric Highland Fars, Southern Iran: Excavations at Tall-e Bakun*. Chicago: Oriental Institute Publications, Vol. 128.
- Alizadeh, A. (2008). Chogha Mish, vol. 2, The development of a prehistoric regional center in Lowland Susiana, Southwestern Iran: Final report on the last six seasons of excavation, 1972-1978. Chicago: Oriental Institute Publications, Vol. 130.
- Alizadeh, K. (2008). The Chalcolithic to Early Bronze Age Transition at Baruj Tepe (Bari Qalasi), North-western Iran. A. Sagona, K. S. Rubinson (Ed.). *Ceramics in Transitions: Chalcolithic through Iron Age in the Highlands of Southern Caucasus and Anatolia* (s. 59-70). Peeters, Leuven- Paris- Dudley, MA.
- Alizadeh, K., Azenoush, M. (2003). Systematic Survey of Baruj Tepe: Sampling Method and Statistical Results. *Iranian Journal of Archaeology and History*, 17, 1 (33), 3-22. (Farsça).

- Amiran, R. (1965). Yanik Tepe, Shengavit, and the Khirbet Kerak Ware. *Anatolian Studies*, 15, 165-167.
- Arne, T. J. (1945). *Excavations at Shah Tepe, Iran*. Stockholm: Sino-Swedish Expedition.
- Atalay, İ. (1997). *Türkiye bölgesel coğrafyası*. İstanbul: İnkılap kitabevi.
- Atıcı, L. (2011). Epipaleolitik Archaeology in Turkey, H. Taşkıran, M. Kartal, K. Özçelik, M. Beray Kösem, G. Kartal (Ed.). *Işın Yalçinkaya'ya Armağan*, (s. 101-108). Ankara. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Atıcı, L. Stutz A. J. (2002). Mortality Profile Analysis of the Ungulate Fauna from Okuzini: A Preliminary Reconstruction of Site Use, Seasonality, and Mobility Patterns. Yalçinkaya I., Otte M., Kozłowski J. ve Bar-Yosef O. (Ed.), *La Grotte d'Okuzini: Evolution du Paleolithique Final du Sud-Ouest de l'Anatolie*, (s. 101-108). ERAUL 96. Université de Liège, Liège.
- Aurenche, O., Galet, P., Regagnon, E., Evin, J. (2001). Proto-Neolithic and Neolithic Cultures in the Middle East- the Birth of Agriculture, Livestock Raising, and Ceramics: A Calibrated 14C Chronology 12,500–5500 cal BC. *Radiocarbon*, 43(3), 1191–1202.
- Azarnosh, M., khatibshahidi, H., Rezaloo, R. (2006). Reviewing the Chronology of Northwestern Iran in the Bronze Age, Case Study: Qalla Khosrow. *J. Humanities*, 13 (3), s. 1-15.
- Azizi Kharanaghi, H. (2013). Tepe Rahmatabad: a Pre-Pottery and Pottery Neolithic Site in Fars Province. R. Matthews, H. Fazeli (Ed.). *The Neolithisation of Iran*. (s. 108-123). Oxford: Oxbow Books.
- Azizi, M., Niknami, K., Moradi, N. (2011). Late Bronze Age in the Sgzabad Hill on Pottery Found. *Archaeologist Message*, 7 (14), 21-33. (Farsça).
- Badii, R. (1988). *Geography of Iran*. Tehran: Nashre Eghbal. (Farsça).
- Bakhshaliyev, V., Marro, C. (2009). *The Archaeology of Nakhichevan, Ten Years of New Discoveries*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Bahşaliyev, V. (1997). *Nahçıvan Arkeolojisi*. İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Bahşaliyev, V., Seidov, A. (1995). *Nahçıvan'ın Gedim Tarihi*. Bakü.

- Balossi-Restelli, F. (2001a). *Formation Processes of the First Developed Neolithic Societies in the Zagros and the Northern Mesopotamian*. Roma: Università di Roma La Sapienza.
- Balossi-Restelli, F. (2008b). Post-Ubaid Occupation on The Uper Euphraates: Late Chalcolithic 1-2 AT Arslantepe (Malatya,Turkey). R. M. Hartmut Kuhne. (Ed.). *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East* (s. 21-32). Harrassowitz Verlag Wiesbaden.
- Bar-Yosef, O. (1981). The Pre-Pottery Neolithic Period in the Southern Levant. J. Cauvin, P. Sanlaville (Ed.). *Préhistoire du Levant* (s. 551-569). Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Bar-Yosef, O. (1998a). On the Nature of Transitions: the Middle to Upper Paleolithic and the Neolithic Revolution. *Cambridge Archaeological Journal*, 8, 141-163.
- Bar-Yosef, O. (1998b). The Natufian Culture in the Levant: Threshold to Origins of Agriculture. *Evolutionary Anthropology* 6,(5), 159-177.
- Bar-Yosef, O. (2001). From Sedentary Foragers to Village Hierarchies: the Emergence of Social Institutions. G. Runciman (Ed.). *The Origin of Human Social Institutions* (s. 1-38). London: Royal Society and British Academy.
- Bar-Yosef, O. (2002). The Natufian Culture and the Early Neolithic: Social and Economic Trends in Southwestern Asia, P. Bellwood, C. Renfrew (Ed.). *Examining the Farming/Language Dispersal Hypothesis* (s.113-126). McDonald Institute Monographs, Cambridge, University of Cambridge.
- Bar-Yosef, O., Meadow, R.H. (1995). The Origins of Agriculture in the Near East, T.D. Price, A.B. Gebauer (Ed.). *Last Hunters, First Farmers: New Perspectives on the Transition to Agriculture*, (s. 39-94). Santa F, School of American Research Press.
- Bar-Yosef, O., Vogel, J.C. (1987). Relative and Absolute Chronology of the Epi-Palaeolithic in the Southern Levant, O. Aurenche, J. Evin, F. Hours. (Ed.). *Chronologies in the Near East: relative chronologies and absolute chronology 16.000-4.000 B.P. :* C.N.R.S. International, Lyon (France) (s. 219-245). Oxford, BAR International Series 379.
- Baştürk, E. (2008). Habur Çanak Çömleğinin Siirt-Türbe Höyük Verileri Işığında Değerlendirilmesi. S. C. Çevik (Ed.). *I.Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Bildiriler* (s. 155-170). Batman.

- Batiuk, S. (2005). Migration Theory and the Distribution of the Early Transcaucasian Culture. Ph.D. dissertation. University of Toronto, Toronto.
- Batiuk, S. (2013). The fruits of migration: Understanding the 'longue dureé' and the socio-economic relations of the Early Transcaucasian Culture, *Journal of Anthropological Archaeology*, 32, 449–477.
- Belgiorno, M. R., Biscione, R., Pecorella, P. (1984). II Saggio ei Materiali di Tappeh Gijlar. P. E. Pecorella, M. Salvini (Ed.). *Tra lo Zagros e l'Urmia: Ricerche Storiche ed Archeologiche Nell'Azerbaigian Iraniano* (s. 241-299). Rome: Edizioni dell'Ateneo.
- Belli, O., Bahşaliev, V. (2001). *Nahçıvan Bölgesi'nde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bellwood, P. (2005). *First Farmers: The Origins of Agricultural Societies*. Blackwell Publishing.
- Bernbeck, R., Nieuwenhuyse, O. (2013). Established Paradigms, Current Disputes and Emerging Themes: The State of Research on the Late Neolithic in Upper Mesopotamia. O. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P. Akkermans, J. Rogasch (Ed.). *Interpreting the Late Neolithic of Mesopotamia* (s.17-37). Turnhout: Brepols Publisher.
- Blackman, M. J. (1984). Provenance Studies of Middle Eastern Obsidian from Sites in Highland Iran. J. B. Lambert, (Ed.). *Archaeological Chemistry III. American Chemical Society Advances in Chemistry Series 205* (s. 19-50). Washington, D.C.
- Blackman, M. J., BadaLlan, R., Kikodze, Z., Kohl., P. (1998). Chemical Characterization of Caucasian Obsidian Geological Sources. M. Cauvin, A. Gourgaud, B. Gratuze, N. Arnaud, G. Poupeau, J. Poidevin, ve C. Chataigner (Ed.). *L Obsidienne au Proche et Moyen Orient. Du volcan à l* (s. 205-231). Oxford, BAR International Series, vol. 738. Archaeopress.
- Blaylock, S. (1998). Adiyaman Survey 1985-1991. R. Matthews (Ed.). *Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara* (s. 101-110). London: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Bokonyi, S. (1977). *Animal Remains from the Kermanshah Valley, Iran*. Oxford: BAR Supplementary Series 34.
- Braidwood, R. J. (1960a). Preliminary Investigations Concerning the Origins of Food Production in Iranian Kurdistan,. *British Association, Advancement of Science*, 17, 214-218.

- Braidwood, R. J. (1960b). Seeking the World's First Farmers in Persian Kurdistan. *Illustrated London News*, 237, 695-697.
- Braidwood, R. J. (1960c). The Agriculture Revolution. *Scientific American*, 203, 130-141.
- Braidwood, R. J. (1961). The Iranian Prehistoric Project. *Iranica Antiqua*, 1, 3-7.
- Braidwood, R. J. (1973). The Early Village in Southwestern Asia. *Journal of Near Eastern Studies*, 32, 34-39.
- Braidwood, R. J., Howe, B., Reed, C. (1961). The Iranian Prehistoric Project, *Science*, 133, 2008-2010.
- Braidwood, R.J., How, B. (1960). *Prehistoric Investigation in Iraqi Kurdistan*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Studies in ancient oriental civilization, 31.
- Brookes, I. A., Levine, L. D., Dennell, R. W. (1982). Alluvial Sequence in Central West Iran and Implications for Archaeological Survey, *Journal of Field Archaeology*, 9, 285-299.
- Burney, C. A. (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *Anatolian Studies*, 8, 157-209.
- Burney, C. A. (1961a). Circular Buildings Found at Yanik Tepe in North-west Iran. *Antiquity*, 35, 239-240.
- Burney, C. A. (1961b). Excavations at Yanik Tepe, North-West Iran. *Iraq*, 23(2), 138-153.
- Burney, C. A. (1962). The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1961 Second Preliminary Report. *Iraq*, 24(2), 134-152.
- Burney, C. A. (1964). The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1962 Third Preliminary Report. *Iraq*, 26 (1), 54-61.
- Burney, C. A. (1970). Excavations at Haftavan Tepe 1968: First Preliminary Report. *Iran*, 8, 157-171.
- Burney, C. A. (1972). Excavations at Haftavan Tepe 1969: Second Preliminary Report. *Iran*, 10, 127-142.
- Burney, C. A. (1973). Excavations at Haftavan Tepe 1971: Third Preliminary Report. *Iran*, 11, 153-172.

- Burney, C. A. (1975a). Excavations at Haftavan Tepe 1973: Fourth Preliminary Report. *Iran*, 13, 149-164.
- Burney, C. A. (1975b). The Fifth Season of Excavations at Haftavan Tappeh: Brief Summary of Principle Results. F. Bagherzadeh, (Ed.). *Proceedings of the 4th Annual Symposium on Archaeological Research in Iran* (s. 257-271). Tehran: Ministry of Culture and Arts, Iranian Center for Archaeological Research.
- Burney, C. A. (1994). Contact and conflict in north western Iran. *Iranica Antioqua*. XXIX., 47-62.
- Burney, C. A., Lang, M. (1971). *The peoples of the Hills Ancient Ararat & Caucasus*. London: Weidenfeld & Nicholson.
- Burton Brown, T. (1951). *Excavation in Azarbaijan, 1948*. London: John Murray.
- Caldwell, j. (1967). *Investigations at Tal-i-Iblis*. Springfield: Illinois State Museum Society.
- Campbell, S. (2007). Rethinking halaf chronologies. *Paléorient*, 33(1), 103-136.
- Campbell, S., Carter, E., vd. (1999). Emerging Complexity on the Kahramanmaraş Plain Turkey: The domuztepe project. 1995-1997. *American Journal of Archaeology*, 103(4), 395-418.
- Cann, J. R., Renfrew, C. (1968). The Characterization of Obsidian and its Application to the Mediterranean Region. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 30, 111-133.
- Cardi, B. (1967). The Bampur Sequence in the 3rd Millennium B.C. *Antiquity*, 41, 33-41.
- Cardi, B. (1968). Excavation at Bampur, S.E. Iran: A Brief Report. *Iran*, 6, 135-155.
- Carter, E., Campbell, S. (2008). The Domuztepe project, 2006. XXIX. *Kazı Sonuçları Toplantısı*3, Ankara: 123-136.
- Carter, E., Campbell, S., vd. (2003). Elisuve complexity: New data from late Halaf Domuztepe in south central turkey. *Paleorient* 29(2), 117-134.
- Carter, R. A., Philip, G. (2010). Deconstructing the Ubaid. R. A. Carter, G. Philip (Ed.). *Beyond the Ubaid: Transformation and integration in the late prehistoric societies of the Middle East* (s. 1-22). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

- Cauvin, J. (2000a). *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, (T. Watkins, Çev). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cauvin, J. (2000b). The Symbolic Foundation of the Neolithic Revolution in the Near East, I. Kuijt (Ed.). *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity, and Differentiation* (s. 235-251). New York, Kluwer Academic/Plenum Publishers,
- Conard, N., E. Ghasidian, S. Heydari, and M. Zeidi (2006). Report on the 2005 Survey of the Tübingen-Iranian Stone Age Research Project in the Provinces of Esfahan, Fars and Kohgiluyeh-Boyerahmad. *Archaeological Reports*, 5, 9-34.
- Conard, N., Riehl, S., Zeidi, M. (2013). Revisiting Neolithisation in the Zagros Foothills: Excavations at Chogha Golan, Pre-Pottery Neolithic site in Ilam Province, Western Iran. R. Matthews, H. Fazeli (Ed.). *The Neolithisation of Iran* (s. 77-83). Oxford: Oxbow Books.
- Connor, S., Sagona, A. (2007) Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus, Bertille Lyonnet (Ed.). *Les cultures du Caucase (VI-III millénaires avant notre ère)* (s. 21-36). Paris: CNRS Editions.
- Conti, A., Persiani, C. (1993). When Worlds Collide: Cultural Developments in Eastern Anatolia in the Early Bronze Age. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink (Ed.). *Between the River and Over the Mountains: Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata* (s. 361-413). Roma: Università di Roma. La Sapienza.
- Coon, C. S. (1951). *Cave Explorations in Iran 1949*, Museum Monographs, The University Museum, University of Pennsylvania: Philadelphia.
- Coon, C. S. (1957). *The Seven Caves: Archaeological Explorations in the Middle East*, New York.
- Cribb, R. (1991). *Nomads in Archaeology*. New Studies in Archaeology. Cambridge: University Press.
- Cruells, W., Nieuwenhuys, O.P.(2004). The Proto-Halaf Period in Syria. New Sites, New data, *Paléorient*, 30(1), 47-68.
- Çelik, B. (2011). Şanlıurfa - Yenimahalle. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.). *The Neolithic in Turkey - The Euphrates Basin / Vol 2* (s. 139-164). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.

- Çevik, Ö. (2007). The emergence of different social systems in Early Bronze Age Anatolia: urbanization versus centralization, *Anatolian Studies*, 57, 131-140.
- Çilingiroğlu, A. (1984). The Second Millenium Painted Pottery Tradition of the Van Lake Basin. *Anatolian Studies*, 34, 129-40.
- Çilingiroğlu, A. (1989). Van-Dilkaya Höyüğü 1987 Kazısı. *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara: 261-272.
- Çilingiroğlu, A. (1990). Van ve Urmiye bölgeleri arasındaki Kültürel ilişkinin Van- Urmiye boyalıları ışığında değerlendirilmesi. X. Türk Tarih Kongresi, 169-173.
- Çilingiroğlu, A. (1991). Van-Dilkaya Kazıları, 1989. *XII. Kazı Sonuçları toplantısı I*, Ankara: 271-276.
- Çilingiroğlu, A., Sagona, A. (2004). Charles Burney in the Near Eastern Highlands. A. Sagona (Ed.). *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honor of Charles Burney* (s. 3-11). Louvain: Ancient Near Eastern Studies, Supplement 12. Peeters Press.
- Çilingiroğlu, A., Derin, Z. (1992). Van-Dilkaya Kazısı 1990. *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara: 403-422.
- Daems, A., Croucher, K. (2013). *Prehistory of Iran: Artificial Cranial Modification*. encyclopedia iranica onlaine:<http://www.iranicaonline.org/articles/prehistory-of-iran-artificial-cranial-modifications> adresinden alındı.
- Danti, M. (2013). The Late Bronze And Early Iron Age In Northwestern Iran. D. Potts (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Iran* (s. 327-376). Oxford: Oxford University Press.
- Danti, M., Voigt, M. M., Dyson. R. H. (2004). The search for the Late Chalcolitic /Early Bronze Age Transition in the Ushnu – Solduz valley, Iran. A. Sagona (Ed.). *A view from the highland, archaeological studies in Honour of charley Burney* (s. 583-615). Leuven: Ancient Near Eastern Studies Supplement Series, 12.
- Darabi, H. (2011). Reassessment the Neolithization Process of the Central Zagros: Past Approaches and Future Directions, Tehran: Unpublished PhD diss. University of Tehran, Tehran, (Farsça).
- Darabi, H. (2012). Towards reassessing the Neolithisation process in Western Iran. *Documenta Praehistorica*, XXXIX, 103-110.

- Darabi, H., Glascock, D. (2013). The source of obsidian artefacts found at East Chia Sabz, Western Iran. *Journal of Archaeological Science*, 40, 3804-3809.
- Darabi, H., Naseri, R., Young, R., Fazeli, H. (2011). The absolute chronology of East Chia Sabz: a Pre-Pottery Neolithic site in Western Iran. *Documenta Praehistorica*, XXXVIII, 255-265.
- Deshayes, J. (1968). Tureng Tepe and the Plain of Gurgan in the Bronze Age. *Archaeologia Viva*, 1, 34-41.
- Dittmann, R. (1990). Eisenzeit I und II in West- und Nordwest-Iran zeitgleich zur Karum-Zeit Anatoliens? *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 23, 105-138.
- Dixon, J. E., Cann, J. R., Renfrew, C. (1968). Obsidian and the Origins of Trade. *Scientific American*, 218(3), 38-46.
- Dow, G. K., Reed, C. G., Olewiler, N. (2009). Climate Reversals and the Transition to Agriculture, *Journal of Economic Growth*, 14, 27-53.
- Duru, R. (1994). Kuruçay Höyük: 1978-1988 Kazılarının Sonuçları. Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri, Cilt I., Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Duru, R. (2003). *Unutulmuş bir başkent Tilmen. (İslâhiye Bölgesi'nde 5400 yıllık bir yerleşmenin öyküsü)*. İstanbul: TÜRSAB Kültür Yayınları.
- Duru, R. (2008). *M.Ö 8000'den M.Ö 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin Altıbin Yılı*. Antalya: Pera Müzesi Yayınları.
- Dyson, R. H. (1967). Early Cultures of Solduz, Azerbaijan. A. U. Pope (Ed.). *Proceeding of the IVth International Congress Of Iranian Art and Archaeology, part A* (s. 2951-2970). Tehran: Asia Institute of Pahlavi University.
- Dyson, R. H. (1973a). Hasanlu, in Survey of Excavations in Iran 1971-72. *Iran*, 11, 195-196.
- Dyson, R. H. (1973b). The Archaeological Evidence of The Second Millennium B.C. on the Persian Plateau. I. E. Edwards, C. J. Gadd, N. G. Hammond, E. Sollberger (Ed.). *The Cambridge Ancient History* (Vols. Vol. 2, part 1V, s. 686-715). Cambridge: Cambridge University Press.
- Dyson, R. H., Young, T.C. (1960). The Sulduz Valley Iran: Pisdeli Tepe. *Antiquity*, 34, 19-28.
- Dyson, R., Howard, S. M. (1989). *Tappeh Hesar: reports of the restudy project, 1976*. Firenze : Casa editrice Le Letter.

- Dyson, R., Muscarella, O. (1989). Constructing the Chronology and historical implication of Hasanlu IV. *Iran* 27, 1-27.
- Edens, C. (1995). Transcaucasia at the End of the Early Bronze Age. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 299/300, 53-64.
- Edwards, M. (1981). The Pottery of Haftavan VIB (Urmia Ware). *Iran*,19, 101-140.
- Edwards, M. (1983). Excavations in Azerbaijan (North-Western Iran) Vol 1. International Series, 182.
- Edwards, M. (1986). Urmia Ware" and its Contribution in North-Western Iran in the Second Millennium B.C., a Review of the Results of Excavations and Surveys. *Iran*,24, 57-77.
- Efe, T. (2003). Küllüoba and the Initial Stages of Urbanism in Westrn Anatolia. M. Özdoğan, H. Hauptmann, N. Başgelen (Ed.). *From Village to Cities, Early Villages in the Near East. Studies Presented to Ufuk Esin* (s. 265-282). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Engin, Ö., Helwing, B., Engin, A. (2002). The Oylum Regional Project: Archaeological Propection 2000. *XIX. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*. Ankara: 217-228.
- Erek, C.M. (2012). Güneybatı Asya ekolojik nişi içinde Direkli Mağarası Epi-Paleolitik buluntularının değerlendirilmesi, *Anatolia*,38, 53-66.
- Erek, C.M. (2015). Epi-Paleolitik Dönemde Anadolu-Yakındoğu İlişkilerindeki İzler, A. Baysal (Ed.). *İletişim ağları ve sosyal organizasyon* (s. 67-83), TAS2, İstanbul, Ege Yayınları.
- Erim-Özdoğan, A. (2007). Çayönü. M. Özdoğan, N. Başgelen (Ed.). *Anadolu'da Uygarlığın doğuşu ve Avrupa'ya yayılımı. Türkiye'de Neolitik dönem. yeni kazılar, yeni bulgular* (Metin ve Levhalar) (s. 57-97). İstanbul: Arkeoloji ve sanat yayınları.
- Erim-Özdoğan, A., Yalman, N. (2004). Katkılı Kil Kaplar ve Çanak Çömlek: Çayönü Çanak Çömleksiz ve Çanak Çömlekli Neolitik Buluntuları Üzerinden Bir Yorum. *TÜBA-AR* 7, 67-92.
- Esin, U. (1973). Tülin Tepe Kazısı, 1971. *Türk arkeoloji dergisi*, 20(2), 65-78.
- Esin, U. (1979). *Tepecik Kazısı, 1973. Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Ankara, 79-94.

- Esin, U., Arsebük, G. (1982). Tülintepe kazısı, 1974. *ODTÜ Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Keban Projesi Yayınları, Seri:1, No:7, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 119-133.
- Esin, U., Harmankaya, S. (1986). 1985 Değirmentepe (Malatya-İmamli Köyü) Kurtarma Kazısı. *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 95-137.
- Esin, U., Harmankaya, S. (1987). Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1986. *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 79-125.
- Fazeli, H., Djamalı, M. (2003). Specialized pottery production in Zagheh. M. Azarnoush (Ed.). *The first symposium of archaeometry in Iran: The role of sciences in archaeology* (s. 203-224). Tehran: Iranian Center for Archaeological Research, (Farsça).
- Fazeli, H., Beshkani, A., Markosian, A., vd. (2009). The Neolithic to Chalcolithic transition in the Qazvin plain, Iran:Chronology and subsistence strategies. *archäologische mitteilungen aus iran und turan*, 41, 1-21.
- Fazeli, H., Valipour, H., Azizi, H. (2013). The Late Chalcolithic and Early Bronze Age in the Qazvin and Tehran Plains: a chronological perspective. C. A. Petrie (Ed.). *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-range Interactions in the 4th Millennium BC* (s. 104-126). Oxford: Oxbow Books.
- Fazeli, H., Wong, E., Potts, D. (2005). The Qzvin Plain revisited: A reappraisal of the chronology of the northwestern central plateau, Iran, in the 6th to the 4th millennium Bc. *Ancient Near Eastern Studies*, 42, 3-82.
- Flannery, K. V. (1969). The Origins and Ecological Effects of Early Domestication in Iran and the Near East, P. J. Ucko, G. W. Dimbleby (Ed.), *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, (s.73-100). Duckworth, London.
- Flannery, K. V. (2002). The Origins of the Village Revisited: From Nuclear to Extended Households. *American Antiquity* 67(3), 417-433.
- Frangipane, M. (1990). Excavation at Arslantepe, Malatya, The 1989 Campaign. *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara: 209-224.
- Frangipane, M. (1991). The 1990 Excavation At Arslantepe, Malatya. *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara: 177-196.
- Frangipane, M. (1993). Local Components in the Development of Centralized Societies in Syro-Anatolian Regions. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae,

ve M. Mellink (Ed.). *Between the River and Over the Mountains. archaeological Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata* (s. 133-161). Roma: Università di Roma La Sapienza.

- Frangipane, M. (2000). The Late Chalcolithic/Eb I Sequence at Arslantepe: Chronological and Cultural Remarks From a Frontier Site. C. Marro, H. Hauptmann (Ed.). *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux Iv-III Millenaires* (s. 439-472). Paris.
- Frangipane, M., Balossi, F. (2004). The 2002 Exploration Campaign at Arslantepe-Malatya. *XXV. Kazı Sonuçları Toplantısı1*. Ankara: 397-404.
- Frangipane, M., Di Nocera, G., Hauptmann, A., Morbidelli, P., Palmieri, A., Sadori, L., Schmidt-Schultz, T. (2001). New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 B.C. Arslantepe, Malatya (Turkey). *Paléorient*, 27(2), 105-139.
- Frangipane, M., Palmieri, A. (1983). Cultural Developments at Arslantepe at the Beginning of Third Millennium B.C. *Origini*, XII(2), 423-574.
- Friedman, I., Trembour, F. W., Hughes, R. E. (1997). Obsidian Hydration Dating. R. Aitken, M. Taylor (Ed.). *Chronometric Dating in Archaeology* (s. 297-321). London: Advances in Archaeological and Museum Sciences, 2, New York.
- Fuensanta, J., Buca, E., Crivelli, E., vd. (2006). The Research of The Tilbes Project, 2004. *XXIV. Kazı Sonuçları Toplantısı2*. Ankara: 445-452.
- Fuensanta, J., Bucak, E., Crivelli, E., vd. (2007). The Tilbes Project Research in 2005: Surtepe Höyük Excavation. *XXVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı2*. Ankara: 457-470.
- Garrard, A., Conolly, J., Moloney, N., Wright, K. (1996), The Early Prehistory of the Sakcagozu Region North Levantine rift Valley: Report on 1995 Survey Season, *Anatolian Studies*, 46, 53-81.
- Garrod, Dorothy A.E. (1930). The Palaeolithic of Southern Kurdistan: Excavations in the Caves of Zarzi and Hazar Merd. *Bulletin of the American School of Prehistoric Research*, 6, 8-43.
- Garrod, Dorothy. A.E. (1932). A New Mesolithic Industry: The Natufian of Palestine. *Journal of the Royal Anthropological Society*, 62, 257-269.
- Garrod, Dorothy. A.E. (1936). A Summary of Seven Seasons Work in the Wady Mughara. *Bulletin of the American School of Prehistoric Research*, 12, 125-129.

- Gebel, H. (2002). The Neolithic of the Near East. An Essay on a 'Polycentric Evolution' and Other Current Research Problems. A. Hausleiter, S. Kerner, ve B. M. Neuhof (Ed.). *Material culture and mental spheres. Rezeption archaologischer Denkrichtungen in der Vorderasiatischen Alter tumskunde Internationales* (s. 313-325). Munster: Ugarit-Verlag.
- Ghirshman, R. (1938). *Fouilles de sialk, pres de Kashan 1933, 1934, 1937*. Paris: P. Geuthner.
- Ghirshman, R. (1954). *Iran, From the earliest times to the Islamic conquest*. Baltimore: Penguin.
- Ghorabi, S., Glascock, M. D., Khademi, F., Rezaie, A., Feizkhah, M. (2008). A Geochemical Investigation of Obsidian Artifacts from Sites in North-Western Iran, *IAOS Bulletin*, 39, 7-10.
- Ghorabi, S., Nadooshan, F., Glascock, M. (2010). Provenance of Obsidian Tools From Northwestern Iran Using XRAY Fluorescence Analysis And Neutron Activation Analysis. *Journal of Archaeological Science*, 43, 14-26.
- Glascock, M. D., Braswell, G. E., Cobean, R. H. (1998). A Systematic Approach to Obsidian Source Characterization. M. Shackley (Ed.). *Archaeological Obsidian Studies Method and Theory* (s. 5-65). London: Advances in Archaeological and Museum Sciences, 3, New York.
- Glumac, P. Anthony, D. (1992). Culture and Environment in the Prehistoric Caucasus: The Neolithic Through the Bronze Age. R. W. Ehrich (Ed.). *Chronologies in Old World Archaeology* (s. 196-206). Chicago and London: University of Chicago Press.
- Goff, C. L. (1963). Excavations at Tall-i Nokhodi. *Iran*, 1, 43-70.
- Goff, C. L. (1964). Exacavation at Tall-i- Nokhodi. *Iran*, 2, 41-52.
- Goff, C. L. (1971). Luristan befor the Iron Age. *Iran*, 9, 131-152.
- Gurdil, B., (2005), *Architecture and Social complexity in the late Ubaid period: a Study of the built environment of Degirmen Tepe in East Anatolia*, Ph.D. Dissertation, Department of Anthropology, University of California.
- Gut, R. (1995). *Das Prahistorische Ninive. Zur relativen Chronologie der frühen Perioden Nordmesopotamiens*, Baghdader Forschungen 19, Mainz and Rhein: Philipp von Zabern.

- Gülçur, S. (2000). Norşuntepe: Die Chalkolithische Keramik (Elazığ/Ostanatolien). C. Marro, H. Hauptmann (Ed.). *Chronologies des pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires* (s. 374-418). Paris: De Boccard.
- Hakemi, A. (1970). Shahdad. *Iran*, 8, 187-88.
- Hamlin, C. (1974). The Early Second Millennium Ceramic assemblage of Dinkha Tepe. *Iran*, 12, 125-153.
- Hamlin, C. (1975). Dalma Tepe. *Iran*, 13, 111-127.
- Hauptmann, H. (1976). Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1972. S. Pekman (Ed.). *Keban Project 1972 Activities* (s. 71-90). Ankara: Keban Project Publications, Series 1, no.5. Middle East Technical University.
- Hauptmann, H. (1982). Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1974. S. Pekman (Ed.). *Keban Project 1974-75 Activities* (s. 41-70). Ankara: Keban Project Publications, Series 1, no.7. Middle East Technical University.
- Hauptmann, H. (2011). The Urfa Region. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.). *The Neolithic in Turkey - The Euphrates Basin / Vol 2* (s. 85-138). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Hauptmann, H., Özdoğan, M. (2007). Anadolu'da Neolitik Devrim. C. Lichter, S. Gün (Ed.). *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları* (s. 404-411). Karlsruhe: Badisches Landesmuseum.
- Hauptmann, S., Schmitt-Strecker, F., Begemann, A., ve Palmieri, A. (2002). Chemical Composition and Lead Isotopy of Metal Objects From the Royal Tomb and Other Related Finds at Arslantepe, Eastern Anatolia. *Paleorient*, 28(2), 43-70.
- Hejebri Nobari, A., Sardari, A., Fazeli Nashli, H., vd. (2013). Cultural Development of the Northern Fars Societies during the Bakun Phase: Tappeh Mehr Ali. *Journal of Archaeological Studies*, 4(2), 83-101. (Farsça).
- Helwing, B. (1999). Cultural İnteraction at Hassek Höyük, Turkey: New Evidence From Pottery Analysis. *Paléorient*, 25(1), 91-99.
- Helwing, B. (2004). The Late Chalcolithic Period in the Northern Zagros A Reappraisal of the Current status of Research. M. Azarnoush (Ed.). *Proceedings of the International Symposium on Iranian Archaeology: Northwestern Region* (s. 11-23). Tehran: Iranian Center for Archaeological Research.

- Helwing, B. (2005). Early Complexity in Highland Iran: Recent Archaeological Research into The Chalcolithic Of Iran. *TÜBA-AR, VIII*, 39-60.
- Helwing, B. (2005). Tappeh Sialk South Mound: Operation 3. M. Shahmirzadi (Ed.). *The fishermen of Sialk* (s. 27–66.). Teheran: SRPR 4.
- Helwing, B. (2011). Conclusions: The Arisman copper production in a wider context. A. Vatandoust, H. Parzinger, B. Helwing (Ed.). *Early Mining and Metallurgy on the Western Central Iranian Plateau* (s. 523 – 531). Mainz: Philipp von Zabern.
- Helwing, B. (2012). Late Chalcolithic craft traditions at the North-Eastern periphery of Mesopotamia: potters vs. smiths in the Southern Caucasus. *Origini, XXXIV*, 201–212.
- Helwing, B. (2013). The Chalcolithic Of Northern Iran. D. T. Potts (Ed.). *Oxford Handbook of Ancient Iran* (s. 79-92). Oxford: Oxford University Press.
- Helwing, B. (2014). East of Eden? A review of Turkey's Eastern neighbors in the Neolithic. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.). *The Neolithic in Turkey*,6, (s. 321-377). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Henrickson, E. (1983). Ceramic Styles and Cultural Interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, Iran. Ph.D. diss .University of Toronto. Toronto.
- Henrickson, E. (1989). Stylistic Similarity and Cultural Interaction between the 'Ubaid Tradition and the Central Zagros Highlands. I. Thuesen, E. F. Henrickson (Ed.). *Upon this Foundation: The Ubaid Reconsidered. Proceedings from the Ubaid Symposium*. Copenhagen: Carsten Niebuhr Institute Publications.
- Henrickson, E. (1991). *The Chalcolithic period in the Zagros highlands*. Retrieved from Encyclopaedia Iranica: <http://www.iranicaonline.org/articles/ceramics-iv>
- Henrickson, E. (1994). The Outer Limits: Settlement and Economic Strategies in the Central Zagros During the Uruk Era. G. Stein, M. Rothman, (Ed.). *Chiefdoms and Early States in the Near East. The Organizational Dynamics of Complexity* (s. 85-102). Madison, Wis.: Prehistory Press.
- Henrickson, E., Vitali, V. (1987). the Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran, *Paléorient*,3(2), 37-45.
- Henrickson, R. C. (1986). A Regional Perspective on Godin III: Cultural Development in Central Western Iran. *Iran*, 24, 1-55.

- Henrickson, R. C. (1987). The Godin III Chronology for Central Western Iran 2600-1400 B.C. *Iranica Antiqua*, 22, 33-116.
- Herzfeld, E. (1935). *Archaeological History of Iran*. London: British Academy.
- Hodder, I., Cessford, C. (2004). Daily Practice and Social Memory at Çatalhöyük. *American Antiquity*, 69(1), 17-40.
- Hole, F. (1970). The Paleolithic Culture Sequence in Western Iran, *Actes du VII Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques*, 1, 286-292. Prague.
- Hole, F. (1977). *Studies in the archaeological history of the Deh Luran Plain*: Michigan: Ann Arbor.
- Hole, F. (1987). Chronologies in the Iranian Neolithic. O. Aurenche, J. Evin, F. Hours (Ed.). *Chronologies in the Near East* (s. 353-379). Oxford: BAR International Series 379.
- Hole, F. (1987a). Archaeology of the Village Period. F.Hole (Ed.). *The Archaeology of Western Iran, Settlement and Society From Prehistory to the Islamic Conquest* (s. 29-78). Washington, D.C./London: Smithsonian Institution Press.
- Hole, F. (1987b). Settlement and Society in the Village Period. F.Hole (Ed.). *The Archaeology of Western Iran, Settlement and Society From Prehistory to the Islamic Conquest* (s. 79-106). Washington D.C. /London: Smithsonian Institution Press.
- Hole, F. (1996). The Context of Caprine Domestication in the Zagros Region. D. Harris (Ed.). *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia* (s. 263-281). London: UCL Press.
- Hole, F. (1998). The Spread of Agriculture to the Eastern Arc of the Fertile Crescent. A. B. Damania, J. Valkoun, G.Wilcox, ve C. Qualset (Ed.). *The Origins of Agriculture and Crop Domestication: The Harlan Symposium* (s. 83-92). Aleppo ICARDA, IPGRI, FAO and UC/GRCP.
- Hole, F. (1999). Revisiting the Neolithic. A. Alizadeh, Y. Majidzadeh, S. M. Shahmirzadi (Ed.). *The Iranian world: essays on Iranian art and archaeology presented to Ezat O. Negahban* (s. 13-27). Tehran.
- Hole, F. (2010). A monumental failure: The collapse of Susa. *BTU*, 227-243.
- Hole, F. (2011). Interactions Between Western Iran and Mesopotamia From the 9th-4th Millennia B. C. *Iranian Journal of Archaeological Studies* 1(1), 1-14.

- Hole, F., Flannery, K., Neely. (1969). *Prehistory and Human Ecology on the Deh Luran Plain*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Howe, B. (1983). Karim Shahir. L. S. Braiwood, R.J.Braiwood, B. How., C. Reed, P. Watson, (Ed.). *Prehistoric archaeology along the Zagros flanks* (s. 23-154). Chicago: University of Chicago.
- Işıklı, M. (2009). Erken Transkafkasya Kültürü'nde Din ve Dini Aktiviteler ile Kültür Objelerine Yönelik Genel Bir Değerlendirme. H. Sağlamtimur, vd (Ed.). *Prof. Dr. Altun Çilingiroğlu'na Armağan Kitap* (s. 333-352). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Işıklı, M. (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- İran Milli Eğitim Kurulu. (1987). *İran coğrafyası*. Tahran. (Farsça)
- Jasem, S.A. (1981). Excavation at Tell Abada, Iraq, *Paléorient*, 7(2), 101-104.
- Kartal, M. (2003). Anadolu'nun Epi-Paleolitik Dönem buluntu toplulukları: Sorunlar, Öneriler, Değerlendirmeler ve Çeşitli Yaklaşımlar, *Anatolia*, 24, 35-43.
- Kartal, M. (2009), Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş, Epi-paleolitik Dönem, Türkiye'de Son Avcı-Toplayıcılar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kartal, M. (2012). Körtik Tepe Yontmataş Endüstrisi, *XXIX. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1*. Ankara: 475-490.
- Karu, N. (2011). Gusir Höyük. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.). *The Neolithic in Turkey - The Tigris Basin / Vol 1* (s. 1-17). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Kavtaradze, G. (1983). K Khronologii Epokhi Eneolita i Bronzy Gruzii, Metsniereba, Tbilisi.
- Kavtaradze, G. (1999). The Importance of Metallurgical Data for the Formation of a Central Transcaucasian Chronology, A.Hauptmann, E.Pernicka, T. Rehren, Ü. Yalçın (Ed.). *The Beginnings of Metallurgy*, Der Anschnitt, Beiheft 9, Bochum: 67-101.
- Kavtaradze, G. (2004a). The Chronology of The During the Early Metal Age. A. Sagona (Ed.). *A view From The Highlands Archaeological Studies in Honour of C. Burney* (s. 539-556). Ancient Near Eastern Studies Supplement 12.
- Kelly-Buccellati, M. (1978). The Early Bronze Age Pottery. M. V. Loon (Ed.). *Korucutepe* (s. 67-88). Amsterdam: North Holland Publishing Company.

- Kenyon, K. M. (1967). Jericho. *Archaeology*, 20, 268-275.
- Khademi Nadooshan, F., Abedi, A., Glascock, M. D., Eskandari, N., Khazae, M. (2013). Provenance of prehistoric obsidian artefacts from Kul Tepe, northwestern Iran using X-ray Fluorescence (XRF) analysis, *Journal of Archaeological Science*, 40(4), 1956-1965.
- Khademi Nadooshan, F., Ayvatvand, M., Dehghanifar, H., Glascock, M. D., Colby, P.S. (2010). Report on the Chogabon site, a new Source of obsidian artifacts in west-central Iran, *IAOS Bulletin* 42, 9-12.
- Khademi Nadooshan, F., Colby Philips, S., and Safari, M. (2007). WDXRF Spectroscopy of Obsidian Tools in the North-West of Iran, *IAOS Bulletin*, 37, 3-6.
- Khamachi, B. (1991). *The Geography of East Azerbaijan*, Tabriz: Soroush Publications (Farsça)
- Khazae, M., Glascock, M., Masjedi, P. vd. (2014). Sourcing the obsidian of prehistoric tools found in western Iran to southeastern Turkey: a case study for the sites of Eastern Chia Sabz and Chogha Ahovan. *Anatolian Studies*, 64, 23 - 31.
- Kiguradze, T. (2000). The Chalcolithic-Early Bronze Age Transition in the Eastern Caucasus. C. Marro, H. Hauptmann (Ed.). *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV-III Millenaires* (s. 321-328). Paris.
- Kiguradze, T., Sagona, A. (2003). On the Origins of the Kura-Araks Cultural Complex. A. Smith, K. Rubinson (Ed.). *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond* (s. 38-94). Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology.
- Kleiss, W., Kroll, S. (1979). Ravaz und Yakhvali, zwei befestigte Platze des 3. Jahrtausends. *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 12, 27-47.
- Kuftin, B. A. (1941). *Arkheologicheskie Raskopki v Trialeti /Archaeological Excavations at Trialeti*. Tbilisi: Izdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoi SSR (In Russian with Georgian and English summaries).
- Kohl, P. (2007). *The Making Bronze Age of Eurasia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Korfmann, M. (1982). *Tilkitepe*. Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.
- Korfmann, M., Schiele, W. (1977). Die Ausgrabungen von Kirsoop und Silvia Lake in den Jahren 1938 und 1939 am Burgfelsen von Van (Tuşpa) un in Kalecik. *Berytus*, 25, 173-200.

- Koşay, H. (1943). *Karaz Sondajı*. Ankara: III. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler, 165-169.
- Koşay, H. (1976). *keban Projesi, Pulur Kazısı 1968-1970*. Ankara: O.D.T.Ü. Keban Projesi Yayınları Seri III, No: 1.
- Koşay, H. (1979). *Keban'ın Pulur (Sakyol) Höyüğü Kazısında Bulunan Kutsal Ocaklar*. Ankara: Türk Tarih Kongresi 8, Kongreye Sunulan bildiriler, 77-80.
- Koşay, H. Z., Turfan, K. (1959). Erzurum-Karaz Kazısı Raporu. *Belleten*, 23, 349-413.
- Koşay, H. Z., Vary, H. (1964). Die Ausgrabungen von Pulur. Bericht über die Kampagne von 1960. *Fen-Edebiyat Fakültesi-Arkeoloji Serisi*, 9, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Koşay, H. Z., Vary, H. (1967). Ausgrabungen von Güzelova. Fen-Edebiyat Fakültesi-Arkeoloji Serisi no. 20. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Kozbe, G. (1990). Van-Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği. *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 533-554.
- Kozbe, G. (1993). Mardin Müzesinde Bulunan Habur Çanak Çömleği. *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 103-119.
- Kozlowski, S. (1998). M'lefaat: Early Neolithic site in Northern Iraq. *Cahiers de l'Euphrate* 8, 179-273.
- Kozlowski, S. (1999). The Eastern Wing of the Fertile Crescent: Late Prehistory of Greater Mesopotamian Lithic Industries. Oxford: BAR International Series 760.
- Kozlowski, S. Aurenche, O. (2005). *Territories, Boundaries and Cultures in the Neolithic Near East*. Oxford: BAR International Series 1362.
- Kökten, K. (1959). Tarsus-Antalya Arası Sahil Şeridi Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında, *Türk Arkeoloji Dergisi*, VIII(2), 6-16, Ankara.
- Kroll, S. (2005). The Southern Urmia Basin in The Early Iron Age. *Iranica Antiqua*, XL, 65-85.
- Kuijt, Ian. (2000a). People and Space in Early Agricultural Villages: Exploring Daily Lives, Community Size, and Architecture in the Late Pre-Pottery Neolithic. *Journal of Anthropological Archaeology*, 19, 75-102.

- Kujit, Ian. (2000b). Life in Neolithic Farming Communities: An Introduction. I. Kujit (Ed.). Life in Neolithic Farming Communities, Social Organization, Identity and Differentiation (s. 3-11). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Kushnareva, K. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C.* Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania.
- Kushnareva, K., Chubinishvili, T. N. (1970). Istoricheskoye mesto Yuzhnogo Kavkaza v III tys. Do n.e. (The historical position of the southern Caucasus in the third millennium B.C.). *SA* 3, 19-24.
- Lamb, W. (1954). The Culture of North-East Anatolia and Its Neighbours. *Anatolian Studies*, 4, 21-32.
- Lamberg-Karlovsky, C. (1970). *Excavation of Tepe Yahya, Iran 1967-1969*. Harvard University Press.
- Laneri, N., Schwartz, M. (2011). Southeastern and Eastern Anatolia in the Middle Bronze Age. S. R. Steadman, G. McMahon (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)* (s. 337-360). Oxford: Oxford University Press.
- Levine, L. (1974). Archaeological investigation in the Mahidasht, Western Iran. *Paléorient*, 2, 487-490.
- Levine, L. D. (1987). A Summary of the Ceramic Assemblages of the Central Western Zagros from the Middle Neolithic to the Late third Millennium B.C, *Colloques Internationaux*. In Huot. Paris: CNRS.
- Levine, L. D., McDonald, M. (1977). The Neolithic and Chalcolithic Periods in the Mahidasht. *Iran*, 15, 39-50.
- Lieberman, D. E., Bar-Yosef, O. (1994). On Sedentism and Cereal Gathering in the Natufian, *Current Anthropology*, 35(4), s. 431-434.
- Lloyd, S., Safar, F. (1945). Tell Hassuna Excavations by the Iraq Government Directorate General of Antiquities in 1943-1944. *Journal of Near Eastern Studies*, IV, 255-289.
- Lupton, A. (1998). Stability and Change. Socio-Political Development in North Mesopotamia and South-East Anatolia 4000-2700 B.C. Oxford: BAR International Series 627.

- Majidzadeh, Y. (1979). An early prehistoric coppersmith workshop at Tepe Ghabristan. *Akten des VII. Internationalen Kongress für iranische Kunst und Archaologie* (s. 82-92). Berlin: AMI Ergänzungsband 6.
- Majidzadeh, Y. (1999). The Oldest Narrative Pictorial Phrase on a Pottery Vessel from Tappeh Qabrestan. A. Alizadeh, Y. Majidzadeh, S. Shahmirzadi (Ed.). *The Iranian Woeld. Essays on Iranian Art and Archaeology Presented to Ezat O. Negahban* (s. 80-84). Trhran: Iran University Press.
- Mallowan, J. R. (1936). Excavations at Tall Arpachiyah, 1933. *Iraq*,2, 1-178.
- Mallowan, M. (1937). The Excavations at Tell Chagar Bazar an Archaeological Survey of the Habur Region, Second Campain, 1936. *Iraq*,4, 91-177.
- Marro, C. (2007). Upper-Mesopotamia and Trancaucasia in the Late Chalcolithic Period (4000-3500 BC) B. Lyonnet (Ed.). *Les Cultures du Caucase (VIème- IIIème Millénaires av. n. è.). Leurs relations avec le Proche-Orient. (77-94)*. CNRS Editions. ERC. Paris.
- Marro, C. (2008). Late Chalcolithic Ceramic Cultures in the Anatolian Highlands. K. Rubinson, A. Sagona (Ed.). *Ceramics in Transitions* (s. 9–38). Ancient Near Eastern Studies, Supplement 27. Leuven: Peeters.
- Marro, C. (2010). Where did Late Chalcolithic Chaff-Faced Ware originate ? Cultural dynamics in Anatolia and Transcaucasia at the dawn of urban civilization (ca. 4500-3500 BC). *Paléorient*, 36(2), 35-55.
- Marro, C. (2011). Eastern Anatolia in the Early Bronze Age. S. R. Steadman, G. McMahon, (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)* (s. 290- 312). Oxford: Oxford University Press.
- Mason, R. B., Cooper, L. (1994). Grog, Petrology, and Early Transcaucasians at Godin Tepe. *Iran*, 37, 25-31.
- Masson, V. M. (1981). Urban Centers of Early Class Society. P. L. Kohle, (Ed.). *The Bronze Age Civilization of Central Asia*,. Cambridge Massa: Peabody Museum Press.
- Matthews, R. (2000). *Early Prehistory of Mesopotamia 500.000 to 4.500 BC*. Turnhout: Brepols Publisher.
- Matthews, R. (2003). *The Archaeology of Mesopotamia, Theories and Approaches*, Routledge, London and New York.

- Matthews, R. (2013). Investigating the Neolithisation of Society in the Central Zagros of Western Iran. R. Matthews, H. Fazeli (Ed.). *The Neolithisation of Iran* (s. 14-34). Oxford: Oxbow Books.
- Maziar, S. (2010). Excavations at Köhne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, Northwest Iran: First Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*.47, 165-193.
- Mc Donald, M. (1979). *An examination of mid-Holocene settlement patterns in the Central Zagros region of western Iran*, Ph.D. Dissertation, Department of Anthropology, University of Toronto. Toronto.
- Medvedskaya, N. (1982). *Iran: Iron Age I*. Oxford: British Archaeological Reports, International Series 126.
- Meldgaard, J. M. (1963). Excavations at Tepe Guran, Luristan. *Acta Archaeologica*, 34, 97-133.
- Mellaart, J. (1966). Excavations at Çatal Höyük 1965, Forth Preliminary Raport. *Anatolian Studies*,16, 165-191.
- Mellaart, J. (1967). *Çatalhöyük: A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames and Hudson.
- Mellaart, J. (1975). *The Neolithic of the Near East*. London: Thames and Hudson.
- Mellink, M. J. (1992). Anatolian Chronology. R.W.Ehrich (Ed.). *Chronologies in Old World Archaeology, I-II* (s. 207-220). Chicago: University of Chicago Press.
- Michel, C. (2011). The Karum Period on the Plateau. S. R. Steadman, G. McMahon (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)* (s. 313-336). Oxford: Oxford University Press.
- Mirzaei, S. (2014). M. Ö. II. Binyıl'da Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürü ve Çevre Bölgelerle İlişkileri. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Miyake, Y. (2011). Salat Camii Yanı. A Pottery Neolithic Site in the Tigris Valley. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm, *The Neolithic in Turkey (The Tigris Basin)* (s. 129-149). İstanbul: Archaeology and Art Publications.
- Moghaddam, A. (2013). The Later Village (Chalcolithic) Period in Khuzestan. D. T. Potts (Ed.). *Oxford Handbook of ancient İran* (s. 105-119). Oxford: Oxford University Press.
- Moore, A. (1982). A Four-Stages Sequence for the Levantine Neolithic, ca. 8500-3750 B.C. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 2, 1-34.

- Morales, B. V. (1990). *Figurines and other Clay Objects from Sarab and Çayönü*. Chicago: Oriental Institute Communications, 25, The Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago.
- Mortensen, P (1993). Paleolithic and Epi Paleolithic Sites in the Hulailan Valley, Northern Luristan. D.I. Olszewski ve H.L. Dibble (Ed.). *The Paleolithic Prehistory of the Zagros-Taurus* (159- 186). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.
- Mortensen, P. (1964). Additional Remarks on the Chronology of Early Village Farming Communities in the Zagros Area. *Sumer*, 20, 28-36.
- Mortensen, P. (1972). Seasonal Camps and Early Villages in the Zagros. P. Ucko, R. Tringham, G. Dimbleby (Ed.). *Man, Settlement and Urbanism* (s. 293-297). London: Gerald Duckworth & CO LTD.
- Mortensen, P. (1974). A survey of prehistoric settlements in northern Luristan. *Acta Archaeologica*, 45, 1-47.
- Mortensen, P. (1991). The Neolithic Period in Central and Western Persia, E. Yarshater (Ed.). *Encyclopaedia Iranica*, 5 (s. 276-278). California: Mazda Publishers.
- Munchaev, R. (1975). *Kavkaz na Zare Bronzogo Beka*, Nauka, Moskva.
- Muscarella, O. (1968). Excavation at Dinkha Tepe, 1966. *Bulletin of The Metropolitan Museum*, 187-196.
- Mutin, B. (2012). Cultural Dynamics in Southern Middle-Asia in the Fifth and Fourth Millennia BC: A Reconstruction Based on Ceramic Traditions. *Paléorient*, 38(1-2), 159-184.
- Negahban, D. (1979). A brief report on the painted bulding of Zaghe (Late 7th-early 6th millennium B.C.). *Paléorient* 5, 239-50.
- Nesbitt, M. (2002). When and where did domesticated cereals first occur in Southwest Asia? R. C. Bottema (Ed.). *The dawn of farming in the Near East, Studies in Early Near Eastern Productions, Subsistence, and Environment* 6 (s. 113-32). Berlin: ex Orient 2.
- Nieuwenhuys, O., Suleiman, A. (2002). *Tell Boueid II, a Late Neolithic Village on the Middle Khabur* (Syria). Turnhout: Brepols
- Niknami, K. A., Amirkhiz, A., Glascock, M. (2010). Provenance Studies of Chalcolithic Obsidian Artefacts From Near Lake Urmia, Northwestern Iran Using Wdxf Analysis. *Archaeometry*, 52, 1, 19–30.

- Nishiaki, Y., Mière, M. L. (2005). The Oldest Pottery Neolithic of Upper Mesopotamia: New Evidence from Tell Seker al-Aheimar The Khabur, Northeast Syria. *Paléorient* 31(2), 55-68.
- Oates, D., Oates, J. (1993). Excavation at Tell Brak 1992-93, *Iraq*, 55, 155-199.
- Oates, J. (1968). Prehistoric Investigations near Mandali, Iraq. *Iraq*, 30(1), 1-20.
- Oates, J. (1983). Ubaid Mesopotamia reconsidered. T. Young, P. Smith, P. Mortensen (Ed.). *The hilly flanks and beyond: Essays in the prehistory of southwestern Asia presented to Robert J. Braidwood* (s. 251-281). Chicago: Chicago: SAOC36.
- Olszewski, D. (1993). The Zarzian Occupation at Warwasi Rock Shelter, Iran, D.I. Olszewski, H.L. Dibble (Ed.). *The Paleolithic prehistory of the Zagros- Taurus*, the University Museum Monograph 83 (207-236). University Museum Symposium Series, vol. 5, University of Pennsylvania.
- Olszewski, D. (1996). The Lithic Transition to the Early Neolithic in the Zagros Region: Zarzian and Mlefatian Industries,. H. Gebel, S. K. Kozłowski (Ed.). *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent and their Contemporaries in Adjacent Regions* (s. 183-912). Berlin: ex Oriente.
- Olszewski, D. (2012), The Zarzian in the Context of the Epipaleolithic Middle East, *Humanities* 19(3), 1-20
- Omrani, B. (2006). *Early Bronze Age in NW Iran*. Doktora Tezi, University of Tarbiat Modares, Tehran, (Farsça).
- Omrani, B., Khatib Shahidi, H., Abedi, A. (2012). Early Bronze Age, New Migrants and the Beginning of Township in Azerbaijan, NW Iran. *Iranica Antiqua*, 47, 1-27
- Overlaet, B. (1997). A Report on the 1952 and 1954/55 Soundings at Tall-i Taimuran (Fars), Iran A File- Excavation at the Royal Museums of Art and History. *Iranica Antiqua*, 32, 1-51.
- Özbal, R. (2011). The Chalcolithic of Southeast Anatolia. S. Steadman, G. McMahon (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)* (s. 174-204). Oxford & New York: Oxford University Press.
- Özbaşaran, M. (1992). Doğu ve Güneydoğu Anadolu Kalkolitik Mimarisinde Tülintepe Yerleşmesinin Yeri, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi. İstanbul
- Özbaşaran, M., Molist, M. (2007). Akarçay Tepe 2005. *Anatolia Antiqua*, 14, 245-249.

- Özbaşaran, M., Molist, M. (2007). Akarçay Tepe. Orta Fırat'ta Neolitik Döneme Ait Yeni Bir Yerleşme. M. Özdoğan, N. Başgelen, (Ed.). *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı. Türkiye'de Neolitik Dönem. Yeni Kazılar, Yeni Bulgular (Metin ve Levhalar)* (s. 179-187). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özbaşaran, M., Cutting, M., (2007). Orta Anadolu'da Neolitiğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi. C. Lichter, s. Gün (Ed.). *12000 Yıl Önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı" Neolitik Dönem* (s. 55 – 63). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Özbek, M. (2009). Köşk Höyük Neolitik köyünde Kil Sıvalı İnsan Başları. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (1), 145-162.
- Özdoğan, A. (1999). Çayönü. M. Özdoğan, N. Başgelen (Ed.). *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization, New Discoveries, 2 vol* (s. 35-63). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özdoğan, A., Özdoğan, M., Caveva, I., Davgs, M. (1994). Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi, 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme. *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara: 103-122.
- Özdoğan, M. (1977). *Lower Euphrates Basin: 1977 Survey*. Ankara: Middle East Technical University. Lower Euphrates Project Publications, Series 1, no2.
- Özdoğan, M. (1991). 1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları. *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara: 97-125.
- Özdoğan, M. (1995). Yakın Doğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu Eleştirisel bir Değerlendirme. A. Erkanal, vd (Ed.). *Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine incelemeler*, (s. 267 – 280). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özdoğan, M. (1996). Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler. Y. Sey (Ed.). *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme* (s. 19-30). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Özdoğan, M. (1997). The Beginning of Neolithic Economies in Southeastern Europe: An Anatolian Perspective. *Journal of European Archaeology*, 5(2), 1-33.
- Özdoğan, M. (2007). Mezraa-Teleilat. M. Özdoğan, N. Başgelen (Ed.). *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı-Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (s. 189-201). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Özdoğan, M., Özdoğan, A. (1993). Pre-Halafian Pottery of Southeastern Anatolia with Special Reference to the Çayönü Sequence. M. Frangipane, vd (Ed.). *Between the Rivers and Over the Mountain A. Palmieri Dedicata*, (s. 87-103). Rome.
- Özdoğan, M., Özdoğan, A. (1998). Buildings of Cult and the Cult of Buildings. G. Arsebük, M. Mellink, W. Schirmer (Ed.). *Light on Top of the Black Hill Studies Presented to Halet Çambel* (s. 581-602). İstanbul: Ege Yayınları.
- Özey, R. (2010). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, İstanbul: Aktıf Yayınevi
- Özfırat, A. (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özfırat, A. (2005). *Üçtepe II. Tunç Çağları (Kazı ve Diyarbakır-Bismil Yüzey Araştırması Işığında)*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Özfırat, A. (2008). The Highland Plateau of Eastern Anatolia in The second Millennium BCE: Middle/Late Bronze Ages. A. Sagona, K. S. Rubinson (Ed.). *Ceramics in Transitions: Chalcolithic through Iron Age in the Highlands of Southern Caucasus and Anatolia* (s. 59-70). Peeters, Leuven- Paris- Dudley, MA.
- Özgüç, N. (1988). Samsat Kazıları 1987. *Belleten LII/202*, 291-294.
- Özgüç, N. (1992). Uruk Culture at Samsat. B. Hrounda (Ed.). *Eva Strommenger Festschrift* (s. 151-157). Berlin.
- Özkaya, V. (2007). Körtik Tepe 2005 Yılı Kazısı, *XXVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara. 29-50.
- Öztan, A. (1984). Samsat'ta Bulunmuş Olan Geç Kalkolitik Çağa Ait İki Kap. *Anatolia*, 20, 261-265.
- Palmieri, A. (1985), Eastern Anatolia and Early Mesopotamia Urbanization: Remarks on Changing Relations, Liverani M., Palmieri A., Peroni, R (Ed.). *Studi di Paleologia in Onore di S. M. Puglisi*, (s. 191-213). Università "La Sapienza", Roma.
- Palumbi, G. (2008). *The Red and Black: Social and Cultural Interaction between the Upper Euphrates and Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium B.C.* Studi di preistoria orientale (SPO), Vol 2. Roma: Sapienza Università di Roma, Dipartimento di Scienze Storiche, Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità Sapienza Università.
- Palumbi, G. (2011). The Chalcolithic of Eastern Anatolia. S. R. McMahon (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)* (s. 205-226). Oxford: Oxford university Press.

- Parker, B., Foster, C., Henecke, J. vd. (2008). Preliminary Report from the 2005-2006 Field Seasons at Kenan Tepe. *Anatolica*, XXXIV, 103-176.
- Peasnell, B. L. (2002). Iranian Mesolithic, P. Peregrine ve M. Ember (Ed.). *Encyclopedia of Prehistory 8, South and Southwest Asia*, Kluwer Academic/Plenum, New York.
- Perkins, A. (1949). *The Comparative Archaeology of Early Mesopotamia*. Chicago: SAOC 25, University of Chicago.
- Peters, J., Von Den Driesch, A., Helmer, D. (2005). The upper Euphrates-Tigris Basin, Cradle of Agro-Pastoralism? J.D.Vigne, J. Peters, ve D. Helmer (Ed.). *The First Steps of Animal Domestication* (s. 96-124). Oxford: Oxbow Books.
- Petrie, C. (2013). The Chalcolithic in Southern Iran. D.t. Potts (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Iran* (s. 120-158). Oxford: Oxford University Press.
- Piller, C. K. (2004). Zur Mittelbronzezeit im n o rdlichen Zentraliran-Die zentraliranische Graue Ware (Central Grey Ware) als m o gliche Verbindung zwischen Eastern und Western Grey Ware. *AMIT* 35-6, 143-73
- Potts, D. (2009). Bevel-Rim bowls and bakeries: evidence and explanations from Iran and the Indo-Iranian borderlands. *Journal of Cuneiform Studies*, 61, 1-23.
- Potts, T. F. (1994). *Mesopotamia and the East. An Archaeological and Historical Foreign Relations Ca. 3400-2000 B.C.* Oxford: Oxbow Books.
- Pourfaraj, A. (2002). *The Process of Changes in Grey Potterian North West Iran*. Yuksek Lisans Tezi, Tarbiyat Modarres Universitesi. Tehran, (Farsça).
- Pullar, J. (1990). *Tepe Abdul Hosein, A Neolithic Site in Western Iran, Excavations 1978*, Oxford: BAR International Series 563.
- Reilly, E. B. (1937). Test Excavations at Tilki Tepe. *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, 4, 156-65.
- Renfrew, C. (1969). The Sources and Supply of the Deh Luran Obsidian. F. Hole, K. Flannery, J. A. Neely (Ed.). *Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain*. Memoir 1, Ann Arbor, University of Michigan Museum of Anthropology.
- Renfrew, C. (1977). The Later Obsidian of Deh Luran: The Evidence of Chogha Sefid. F. Hole (Ed.). *Studies in the Archaeological History of the Deh Luran Plain: The Excavation of Chogha Sefid* (s. 289-311). Memoirs of the Museum of Anthropology 9, Ann Arbor, Mich.

- Renfrew, C., Dixon, J. E. (1966). Obsidian and Early Culture Contact in the Near East. *Proceedings of the Prehistoric Society* 32, 30-72.
- Renfrew, C., Dixon, J. E. (1977). Obsidian in Western Asia: A Review. G. d. Sieveking, I. H. Longworth, K. E. Wilson (Ed.). *Problems in Economic and Social Archaeology* (s. 137-150). Boulder.
- Renfrew, C., Dixon, J. E., Cann, J. (1968). Further Analysis of Near Eastern Obsidian. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 34, 319-331.
- Rezalu, R., Ayramloo, Y. (2014). The Late Bronze Age and Iron Age I Cultures in Ardabil Plain: Qalla Khosrow and Peripheral Castles. *Archaeological research in Iran*, 4(6), 65-84, (Farsça).
- Richter, T., Garrard, A.N., Allcock, S., Maher, L.A. (2011). Interaction Before Agriculture: Exchanging Material and Sharing Knowledge in the Final Pleistocene Levant. *Cambridge Archaeological Journal*, 21(1), 95-114.
- Riehl, S. (2015). Resilience at the Transition to Agriculture: The Long-Term Landscape and Resource Development at the Aceramic Neolithic Tell Site of Chogha Golan (Iran). *BioMed Research International*, 1-22.
- Rollefson, G. (1989). The Late Aceramic Neolithic of the Levant. *Paléorient*, 15(1), 168-173.
- Roodenberg, J. (1979). Premiers résultats des recherches archéologiques à Hayaz Höyük. *Anatolica*, VII, 3-19.
- Roodenberg, J. (1989). Hayaz Höyük and the Final PPNB in the Taurus Foothills. *Paléorient*, 15(1), 91-101.
- Roodenberg, J., Wilkinson, T., Bayri-Baykan, S. (1984). Surveys and Soundings at Kumartepe: An Interim Report. *Anatolica*, XI, 1-16.
- Rosenberg, M. (1999). Hallan Çemi. M. Özdoğan, N. Başgelen (Ed.). *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization, New Discoveries*, 2 vol (s. 25-33). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayinlari.
- Rosenberg, M. (2003). The Epi-Paleolithic in the Marv Dasht. N. F. Miller ve K. Abdi (Ed.). *yeki bod-Yeki Nabud, Essays on the Archaeology on Iran* (s. 98-108) The Costen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles.

- Rosenberg, M. (2011). Hallan Çemi. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.). *The Neolithic in Turkey - The Tigris Basin / Voll* (s. 61-78). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Rothman, M. (2001). The Tigris Piedmont, Eastern Jazira, and Highland Western Iran in the Fourth Millennium B.C. M. Rothman (Ed.). *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross-cultural Interaction in the Era of State formation* (s. 349-401). Santa fe: School of American Research Press.
- Rothman, M. (2002). *Tepe Gawra: The Evolution of a Small Prehistoric Center in Northern Iraq*. University Museum Monographs 112, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Rothman, M. (2003). Ripple in the stream: Transcaucasia – Anatolian Interaction in the Murat / Euphrates Basin at the Beginning of the Third Millennium B.C. T. Smith, K. Rubinson (Ed.). *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*, (s.167-184). The Cotsen Institute of Archaeology at UCLA: 94.109.
- Roustaiei, K., Vahdati Nasab, H., Biglari, F., Heydari, S. vd. (2004). Recent Paleolithic Surveys in Luristan, *Current Anthropology*,45(5), 692-707.
- Rubinson, K. S. (2004). Dinkha Tepe, Iran, And So-Called Urmia Ware. A. Sagona, P. Leuven, (Ed.). *A View from the Highlands, Archaeological Studies in honor of Charels Burney* (s. 661-676). Ancient Near Eastern Studies Supplement Series, 12.
- Sagona, A. (1984). *The Caucasian Region in the Early Bronze Age, 3 vols*. Oxford: BAR International Series 214, John and Erica Hedges/Archaeopress.
- Sagona, A. (2000). Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A provisional Chronology for Northeastern Anatolia. C. Marro, H. Hauptmann (Ed.). *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV-III Millenaires* (s. 329-373). İstanbul: Institut Francais d'Etudes Anatoliennes Georges Dumezil.
- Sagona, A. (2004). Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia. A. Sagona (Ed.). *A View from Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (s. 475-538). Louvain: Ancient Near Eastern Studies, Supplement 12. Peeters Press.
- Sagona, A., Sagona, C. (2000). Excavations at Sos Höyük, 1998-2000: Fifth Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*, 37, 56-127.
- Sagona, A., Zimansky, P. (2009). *Ancient Turkey*. London: Routledge.

- Sagona, A., Erkmen, M., Sagona, C. (1999). Excavation at Sos Höyük, 1997. *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara: 205-206.
- Sagona, A., Pemberton, G., ve McPhee, I. (1992). Excavation at Büyüktepe 1991: Second Preliminary Report. *Anatolian Studies*, 42, 29-46.
- Sağlamtimur, H. (2009). Ilisuya Yeni Kurban: Botanda 9 Bin Yıl. *Atlas*, 119, 36-37.
- Sağlamtimur, H., Ozan, A. (2007). Siirt-Türbe höyük kazısı- önrapor. *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi*, 2007(2), 1-37.
- Sarлак, S. (2000). Seven Thousand Years Culture of Qom (Archeological Excavations in Qom, Jamkaran, Qoli Darvish). Naghsh Publication, (Farsça).
- Schmandt-Besserat, D. (1992). *Before Writing*, 2 vols. Austin: University of Texas Press.
- Schmandt-Besserat, D. (1996). *How Writing Came About*. Austin: University of Texas Press.
- Schmidt, E. (1937). *Excavations at Tepe Hissar, Iran*. Philadelphia.
- Schmidt, K. (2002). Göbekli Tepe: Southeastern Turkey, the Seventh Campaign, 2001. *Neolithic*, 1, 23-25.
- Schmidt, K. (2011). Göbekli Tepe. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.). *The Neolithic in Turkey - The Euphrates Basin / Vol 2* (s. 41-83). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Schmidt, O. M. (1943). *Tell Halaf I: die Prähistorische Funde*. Berlin.
- Schoop, U. (2011). The Chalcolithic On The Plateau. S. R. Steadman, G. McMahon (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000 – 323 BCE)* (s. 150-173). Oxford & New York: Oxford University Press.
- Seidov, A., Bakhşaliev, V., Novruzlu, E. İ., Babaev, V. (1995). *Nahçıvan'ın ve Babek Bölgesinin Arkeoloji Abideleri*. Bakü.
- Sevin, V., Özfirat, A., ve Kavaklı, E. (2000). Van-Karagündüz Höyüğü kazıları (1997 Yılı Çalışmaları). *Belleten*, LXIII(238), 847-881.
- Seyidov, A. (2000). Nakhchivanın ilk dövrü abideleri ve onların dövrleşdirilmesi. Bakı: Çayıoğlu. Sherzadishvili, Zviad.
- Sherratt, A. (2005). The Obsidian Trade in Near East, 14.000 to 6500 BC. A. Sherratt, ed. www.archatlas.org/obsidianRoutes/obsidian.php: ArchAtlas.

- Shimelmitz, R., Barkai, R. Gopher, A. (2004). The Geometric Kevaran Microlithic Assemblage of Ain Miri, Northern İsrail. *Paléorient*, 30(2), 127-140.
- Silistreli, U. (1985). 1984 Köşk Höyüğü. *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 129-143.
- Simmons, A. H. (2007). *The Neolithic Revolution in the Near East: Transforming the Human Landscape*,. Arizona: The University of Arizona Press.
- Smith, A. (2005). Prometheus Unbound: Southern Caucasia in Prehistory. *Journal of World Prehistory*, 19, 229-279.
- Smith, P. (1972). Ganj Dareh Tepe. *Iran*, 10, 165-8.
- Smith, P. (1975). Ganj Dareh Tepe,. *Iran*, 13, 178-80.
- Smith, P. (1976). Reflection on Four Seasons of Excavations at Tappeh Ganj Dareh. F. Bagherzadeh (Ed.). *Proceeding of the 4th Annual Symposium on Archaeological Research in Iran* (s. 11-22). Tehran: Iranian Center for Archaeological Research.
- Smith, P. (1986). *Paleolithic archaeology in Iran*, American Institute of Iranian Studies, Monograph 1, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.
- Smith, P. (1990). Architectural Innovation and Experimentation at Ganj Dareh, Iran,. *World Archaeology*, 21(3), 323-35.
- Smith, P., Young, TC. (1983). The Force of Numbers: Population Pressure in thr Central Western Zagros, 12000-4500 B.C. C. Young, P. Smith ve P. Mortensen (Ed.). *The Hilly Flanks, Studies in Ancient Oriental Civilization 36*, (141-162)The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Solecki, R., Solecki, R. (1983). Late Pleistocene- Early Holocene Cultural Traditions in the Zagros and the Levant,. C. Young, P. Smith, P. Mortensen, (Ed.). *The Hilly Flanks and Beyond: Studies in Ancient Oriental Civilization, no. 36* (s. 123-137). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Solecki, R., Akkermans, P., Agelarakis, A. vd. (1992). Artificial cranial deformation in the Proto-Neolithic and Neolithic Near East and its possible origin : Evidence from four sites. *Paléorient*, 18(2), 83-97.
- Solecki, R.S (1963). Prehistory in Shanidar Valley, Northern Iraq. *Science*, 139, 179–193.
- Solecki, S., Solecki, R., Agelarakis, P. (2004). *The Proto-Neolithic Cemetery in Shanidar Cave*. Texas: Texas A&M University Anthropology Series.

- Steadman, S. R. (2011). The Early Bronze Age on The Plateau. S. Steadman, G. McMahon (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)* (s. 229-259). Oxford: Oxford University Press.
- Stein, G. (1999). Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia. Tucson: University of Arizona Press.
- Stein, G. (2001). Indigenous Social Complexity at Hacinebi (Turkey) and the Organization of Uruk Colonial Contact. M. Rothman (Ed.). *Uruk Mesopotamia and its Neighbors* (s. 265-306). Santa Fe: School of American Research Press.
- Stein, G. (2012). The Development of Indigenous Social Complexity in Late Chalcolithic Upper Mesopotamia in the 5th-4th Millennium BC – An Initial Assessment. *Origini*, XXXIV, 125-151.
- Stein, G. J., Özbal, R. (2007). A Tale of Two Oikumenei: Variation in the Expansionary Dynamics of ‘Ubaid and Uruk Mesopotamia. E. C. Stone (Ed.). *Settlement and Society: Essays Dedicated to Robert McCormick Adams* (s. 329-342). Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology.
- Stein, G., Edens, C., Edens, J., Boden, K., vd. (1998). Southeastern Anatolia before the Uruk Expansion: Preliminary Report on the 1997 Excavation at Hacinebi, Turkey. *Anatolica*, 24, 143-193.
- Stevenson, M., Mazer, J. J., Scheetz, B. E. (1998). Laboratory Obsidian Hydration Rates: Theory, Method, and Application. M. Shackley (Ed.). *Archaeological Obsidian Studies: Method and Theory* (s. 181-204). London: Advances in Archaeological and Museum Sciences Vol. 3, New York.
- Stiner, M.C. Munro, N.D. (2002). Approaches to Prehistoric Diet Breadth, Demography, and Prey Ranking Systems in Time and Space. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 9(2), 181-214.
- Stronach, D. (1972). Yarim Tepe, Excavation in Iran. *The British Contribution*, 21-23. Oxford.
- Summers, G. (1982). A study of the Architecture. Pottery and other material from Yanik Tepe, Haftavan Tepe VIII. Ph.D Diss, University of Manchester, Manchester.
- Summers, G. (2004). Yanik Tepe and the Early Trans-Caucasian Culture Problems and Perspectives. A. Sagona (Ed.). *A View from Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (s. 617- 643). Louvain: Ancient Near Eastern Studies, supplement 12. Peeters Press.

- Summers, G. (2013). *Yanik Tepe, Northwestern Iran: The Early Trans-Caucasian Period, Stratigraphy and Architecture*. Louvain: Peeters Publishers.
- Sumner, W. (1972). Cultural Development in the Kur River Basin, Iran. An Archaeological Analysis of Settlement Patterns. Philadelphia: Ph.D. diss., University of Pennsylvania.
- Sumner, W. (1974). Excavation at Tall-i Malyan, 1971-72. *Iran*, 12, 155-180.
- Sumner, W. (1976). Excavations at Tall-i Malyan (Anshan) 1974. *Iran*, 14, 103-115.
- Sumner, W. (1988). Prelude to Proto-Elamite Anshan: The Lapui phase. *Iranica Antiqua*, 23, 23-44.
- Sumner, W. (1994). The evolution of tribal society in the southern zagros mountains, Iran. G. Stein, M. Rothman (Ed.). *Chieftdoms and early states in Near East: The organizational dynamics of complexity* (s. 47-66). Madison: Monographs in World Archaeology 18.
- Swiny, S. (1975). Survey in North-West Iran. *East and West*, 25(1-2), 77-96.
- Şahin, C. Doğanay, H., Özcan, N.A. (2010). *Türkiye coğrafyası (Fiziki-Beşeri-Ekonomik- Jeopolitik)*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Şahoğlu, v. (2005). The Anatolian Trade Network and the Izmir Region during the Early Bronze Age. *Oxford Journal of Archaeology*, 24(4), 339-361.
- Şerifoğlu, T. E. (2007). The Malatya-Elaziğ Region during the Middle Bronze Age: A Re-Evaluation of the Archaeological Evidence. *Anatolian Studies*, 57, 101-14.
- Takaoğlu, T. (2000). Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age, Northeast Anatolia. *Anatolian Studies*, 50, 11-16.
- Talai, H. (1983a). Late Bronz Age and Iron Age Architecture in Sagzabad-Qazvin Plain- The Central Plateau of Iran. *Iranica Antiqua*, 34, 51-57.
- Talai, H. (1983b). Pottery evidence from Ahrendjan Tepe, a Neolithic site in Salmas plain Azerbaijan, *Iran. AMI, Bnad*, 16, 7-17.
- Talai, H. (1984). Shorter Notices: Notes on New Pottery Evidence from The Eastern Urmia Basin: Gol Tepe, *Iran*, 22, 151-156.
- Talai, H. (2006). *The Bronze Age of Iran*. Tehran: SAMT Press, (Farsça).

- Talai, H. (2007). *Iranian Art and Archaeology in The First Millennium B.C.*, 5th edition. Tehran: SAMT Press, (Farsça).
- Tekin, H. (2005). Yeni Buluntuların Işığında Anadolu'da Hassuna ve Samarra Seramiğinin Yayılımı Üzerine Bir Gözlem. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 183-202.
- Tekin, H. (2006). The Late Neolithic Pottery Tradition of Southeastern Anatolia and Its Vicinity. J. Cordoba, M. Molist, M. C. Perez (Ed.). *The Origins of the Halaf and the Rise of Styles (workshop) vol. III, Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* (s. 257-270). Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.
- Tekin, H. (2007). New Discoveries Concerning the Relationship Between the Upper Tigris Region and Syro-Cilicia in the Late Neolithic. *Anatolian Studies*, 57, 161-169.
- Tekin, H. (2015a). Yukarı Mezopotamya Geç Neolitiğinin İlk Boyalı Çanak- çömlekleri: Hassuna, Samarra ve Halaf, Yeni Yorumlar ve Yaklaşımlar, Bölüm 1:Hassuna ve Samarra. *OLBA XXIII*, 1-57.
- Tekin, H. (2015b). *Eski Anadolu Madenciliği*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Thissen, L.C. (2007). Türkiye'de Sramik Üretimine Başlangıcı: Genel Bir Bakış. C. Lichter, S. Gün (Ed.). *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları* (s. 523-530). Karlsruhe: Badisches Landesmuseum.
- Thornton, C. (2009). The emergence of complex metallurgy on the Iranian plateau: Escaping the Levantine paradigm. *JWP22(3)*, 301-327.
- Todd, I. (1973). Anatolia and the Khirbet Kerak Problem, H. Jr. Hoffner (Ed.). *Orient and Occident* (181-206). Verlag Butzon & Bercker, Kevelaer.
- Vahdati Nasab, H. (2009). Report of the first season of Excavation in Komishan Cave, Report to the Iranian Centre for Archaeological Research. (Frsça)
- Van Driel, G. (1983). Jebel Aruda, the 1982 Season of Excavation, İnterim Report. *Akkadica*, 33, 1-26.
- Van Lonn, M. (1973). The Excavation at Korucutepe, 1968-70: Preliminary Report Part I: Architecture and General Finds. *Journal of Near Eastern Studies*, 32(4), 357-423.
- Van Zeist, W. (1967). Late Quaternary Vegetation History of Western Iran, *Review of Palaeobotany and Palynology*, 2, 301-311.

- Van Zeist, W. Bottema, S. (1977). Palynological investigations in western Iran, *Palaeohistoria*, 19, 19–85.
- Van Zeist, W. Wright Jr, H.E. (1963). Preliminary Pollen Studies at Lake Zeribar, Zagros Mountain, Southwestern Iran, *Science*, 140, 65-7.
- Vanden Berghe, L. (1959). *Archeologie de l'Iran ancien*. Leiden: Brill.
- Vanden Berghe, L. (1975). La Necropole de Dum Gar Parchine: Rapport preliminaire. *Archaeologia* 79, 46-61.
- Verhoeven, M. (2002). Transformations of Society: The Changing Role of Ritual and Symbolism in the PPNB and the PN in the Levant, Syria and South-East Anatolia. *Paléorient*, 28(1), 5-13.
- Voigt, M. (1983). *Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*. Pennsylvania: The University Museum.
- Voigt, M. (1989). Excavations at Neolithic Gritille. *Anatolica*, XV, 217-232.
- Voigt, M., Dyson, R. H. (1992). The Chronology of Iran Ca. 8000 –2000 B.C. W., Ehrich Robert (Ed.). *Chronologies in Old World History*, 3rd edition (s. 122-178). Chicago.
- Von der Osten, H. (1937). *The Alishar Hüyük. Seasons of 1930-32*. Chicago: University of Chicago, Oriental Institute Publications vols. XVIII-XXX.
- Wahida, G (1981). The Re-excavation of Zarzi, 1971. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 47, 19-40.
- Warren, S. E. (1981). Linear Exchange Mechanisms and Obsidian Trade. *Revue d'Archéometrie* 5, 167-175.
- Wasylikowa, K. (2006). Palaeoecology of Lake Zeribar, Iran in the Pleniglacial, Late Glacial and Holocene Reconstructed from Plant Macrofossils, *The Holocene* 15, 720-735.
- Watkins, T. (1992). The Beginning of The Neolithic: Searching for Meaning in Material Culture Change. *Paléorient*, 18(1), 63-75.
- Watson, P. J. (1983). The Halafian Culture : A Review and synthesis. J. T. Cuyler Young, E. Smith, P. Mortensen (Ed.). *The Hilly Flanks and Beyond: Essays on the Prehistory of Southwestern Asia Presented to Robert J. Braidwood* (s. 231-250). Chicago: Chicago: The University of Chicago Press.

- Weiss, M., Young, T. (1975). The merchants of Susa: Godin V and plateau-Lowland relations in the late fourth millennium BC. *Iran*, 13, 1-17.
- Westgate, J., Sandhu, A., ve Shane, P. (1997). Fission-Track Dating. R. E. Aitken, M. Taylor (Ed.). *Chronometric Dating in Archaeology* (s. 127-158). London: Advances in Archaeological and Museum Sciences Vol. 2.
- Wilcox, G., Buxo, R., Herveux, L. (2009). Late Pleistocene and Early Holocene Climate and the Beginnings of Cultivation in Northern Syria,. *The Holocene*, 19, 151–158.
- Wilkinson, T. J. (2003). Archaeological survey and long-term population trends in upper Mesopotamia and Iran. K. Abdi, N. Miller (Ed.). *Yeki bud, yeki nabud, Essays on the archaeology of Iran in honor of William M. Sumner*, (s. 39-52). California: University of California.
- Wright Jr, H.E. (1968). Natural Environment of Early Food Production North of Mesopotamia, *Science*, 161, 334-9.
- Wright, G. A. (1969). *Obsidian Analyses and prrehistoric Near Eastern Trad: 7500 to 3500 B.C.* Anthropological Papers, Museum of Anthropology, University of Michigan 37.
- Wright, K. (1994). Ground Stone Tools and Hunter-Gatherer Subsistence in Southwest Asia: Implications for the Transition to Farming,. *Antiquity*, 59(2), 238-263.
- Yalçinkaya, I. (1992). 1990 Yılı Öküzini Kazıları, *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara: 55-70.
- Yalçinkaya, I. (1993). 1991 Yılı Öküzini Kazısı, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara: 43-58.
- Yalçinkaya, I. (1994). 1992 Yılı Öküzini Kazısı, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara: 43-61.
- Yalçinkaya, I. (1995). Anadolu İskân Tarihinde Katran Dağı, *IV. Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, IV*. Ankara: 55-76.
- Yalçinkaya, I. (1996). 1994 Yılı Karain Kazıları, *XXII Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara: 49-70.
- Yalçinkaya, I. (1998). Découvertes paléolithiques en obsidienne en Anatolie orientale. Cauvin vd, (Ed.). 235-240.

- Young, T. C. (1969). *Excavations at Godin Tepe: First Progress Report*. Toronto: Royal Ontario Museum.
- Young, T. C. (1975). An archaeological survey of the Kangavar valley. F. Bagherzadeh (Ed.). *Proceeding of the IIIrd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran* (s. 23-30). Tehran: Iranian Centre for Archaeological Research.
- Young, T.C. (1966). Survey in Western Iran, 1961, *Journal of Near Eastern Studies*, 25, 228-39.
- Zallagi, A., Aghalari, B. (2007). Excavation at Köhne Pasgah Tepesi. Unpublished report prepared for Iran Cultural Heritage, Handcrafts and Tourism Organization/ICHTO, (Farsça).
- Zeder, M. (1999). Animal Domestication in the Zagros: A Review of Past and Current Research,. *Paleorient*, 25(2), 11-25.
- Zeder, M. (2001). A Metrical Analysis of a Collection of Modern Goats (*Capra hircus aegargus* and *Capra hircus hircus*) from Iran and Iraq: Implications for the Study of Caprine Domestication. *Journal of Archaeological Science*, 28, 61-79.
- Zeder, M. (2008a). Domestication and Early Agriculture in the Mediterranean Basin: Origins, Diffusion, and Impact, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America (PNAS)*, 105 (33), 11597–11604.
- Zeder, M. (2008b). Animal Domestication in the Zagros: An Update and Directions for Future Research, E. Vila, L. Goucherin, A. Choyke, ve H. Buitenhuis (Ed.). *Archaeozoology of the Near East VIII*, (s. 243-278). Lyon: Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée (TMO).

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Arkeoloji

Tarih: *15/2/2017*

Tez Başlığı / Konusu: Arkeolojik verilerin ışığında Epi-Paleolitikten Tunç Çağları sonuna kadar Anadolu-İran ilişkileri

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam *352* sayfalık kısmına ilişkin, *15/2/2017* tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % *4* tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: *Bayram Aghalari*
Öğrenci No: *N11145717*
Anabilim Dalı: *Arkeoloji*
Programı: _____
Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

Tarih ve İmza

15/2/2017

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Doç. Dr. Halil TEZİN

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 17/2/2017

Tez Başlığı / Konusu: Arkeolojik verilerin ışığında Epi-paleolitikten
Tung Çağları sonuna kadar Anadolu - İran ilişkileri

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurulları ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: Bayram Ağhalası
Öğrenci No: N11145717
Anabilim Dalı: Arkeoloji
Programı: _____
Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

Tarih ve İmza

17/2/2017

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Doktora Tez Savunması jüri üyeleri tarafından "Öybirliği" ile başarılı bulunmuştur.

H. H. H.
Doç. Dr. Halil Tebin
(Unvan, Ad Soyad, İmza)

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Telefon: 0-312-2976860

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr